

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S No	DUE DATE	SIGNATURE

नाट्यशास्त्रीयानुसन्धानम्

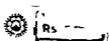
१९९०

रामजी तपाश्याय

भारतीय-संस्कृति-संस्थानम्
बहामनापुरी, वाराणसी-५

प्रकाशकः
भारतीय-संस्कृति-संस्थानम्
महामनापुरी, वाराणसी-५

© प्रथमसंस्करणम् २०४१ वि० सं०

१११०१

प्राप्ति-स्थानम्

- (१) मेहरजन्द लछमनदास, बन्सारी रोड, दरियागज, नई दिल्ली
- (२) नाग ब्रदर्स, जवाहरनगर, दिल्ली
- (३) मुश्री राममनोहरलाल, रानी झांसीरोड, नई दिल्ली
- (४) चौखम्भा विश्वभारती, चौक, वाराणसी
- (५) चौखम्भा विद्याभवन, चौक, वाराणसी
- (६) मोतीलाल बनारसीदास, चौक, वाराणसी
- (७) ग्रन्थम्, रामबाग, कानपुर

मुद्रकः

चन्द्रज्योति प्रेस

छोटालालपुर (पाण्डेयपुर)

वाराणसी

समर्पणम्

पण्डितेभ्यो मदनमोहनमालवीयेभ्यः,

ये शिक्षितौऽस्मि—

सत्येन ब्रह्मचर्येण ध्यायामेताय विद्यया ।

देशमत्तयात्मत्यागेन सम्मानार्हो सदा मय ॥

FOREWORD

In the world of Sanskrit letters today, there is perhaps no other single writer who can be regarded as a model literary critic and historian. The *Nāṭyaśāstrīyānusandhānam* dealing with Sanskrit dramatic theory and practice is indeed unique in several respects and adds new dimensions to the understanding of Sanskrit drama as well as dramatic criticism. Professor Ramji Upadhyaya wields Sanskrit with such ease and grace that the reader cannot put it down until he completes the last page.

At a time when Indological research has developed lopsidedly in English, degenerating at times to a mere display of wild speculations on chronology and, at other times, meticulous compilations of theoretical details without any reference to actual literary trends, Prof. Ramji Upadhyaya has striven hard to strike out a new procedure for himself, and, I have no doubt that his discerning and illuminating efforts to bring the modern perspective to bear on our classical dramatic works, with copious and telling instances at every step, will be hailed by every student of literature as a substantial as well as much needed contribution to Sanskrit studies.

I need mention here a few of the problems highlighted in a proper focus for the first time

- 1 Are Bharata's *sandhis* relevant for our study of Sanskrit drama today? What exactly is their real nature?
- 2 Is there such structural unity in plots of Sanskrit dramas that nothing can occur which is not hinted or foreshadowed?
- 3 What is the precise allocation given to *rangaśīrsa*, *rangapītha* etc on the Indian stage?
- 4 Can we narrow down the exact significance of *praveśakas* and *viskambhakas*?
- 5 Where do *pūrvāranga* and *sthāpanā* begin and end?
- 6 What is their role vis a-vis *nāndī*, *prastāvanā* etc?
- 7 How does a subplot highlight the main plot?
- 8 Can one distinguish clearly between, apparently alike, stage directions like *svagata*, *janāntika*, *apavārya* etc?
- 9 What are the unique techniques underlying characterization of heroes etc?
- 10 How does Nature play a conspicuous role in Sanskrit drama, not only as a setting but also as a force in shaping the lives of characters?
- 11 What is the importance of time analysis of plays?

- 12 What ideas are symbolized in soliloquies and the objects apostrophised ?
- 13 How many layers can be noticed in the gamut of humour, dramatic irony, dialogue etc ?
- 14 What are the distinct roles played by the different persons that form the entourage of the hero ?
- 15 The significance of the element of dramatic suspense in plots noticed in plays and the device of depicting characters as foils—how the modern perspective is thus foreshadowed in the ancient plays of classical masters ?

These are only a few of the problems refreshingly raised for the first time and illuminatingly solved by select examples from the best Sanskrit plays, with a minimum reference to the rules of rhetoricians. It thus supplies a real need and we are sure it will receive the warm welcome it deserves from the Sanskrit scholarly world as his widely read literary histories. I have no hesitation in congratulating Prof Upadhyaya for the new horizon of research which he has developed. It will serve alike as a guide for classroom teaching and research. Fullness should surely end up in weightiness and glory as the poet said *pūrnatā gauravāya*.

I thank Prof Ramji Upadhyaya for giving me the privilege of a preview of this great contribution to Sanskrit literary criticism.

K. Krishnamoorthy

भूमिका

‘अभिनवगुप्तो गुप्त दशस्वरूप सतत्वरु व्यवृणोद्’—इत्यभिनवगुप्त-
‘परम्परया भरतकृतस्य दशरूपलक्षणस्य सरहस्योद्भेद नवोन्मेष
नाटककावीना समीक्षकाणां चोपयोगाय प्रारभ्यते ।

भरतमुनि स्वयुगे प्रचलित नाट्यस्वरूप दशरूपलक्षण च
सम्यगवगाह्य नाट्यशास्त्र रचयामास । ग्रन्थोऽयं मुनेरलौकिक-
प्रतिभया विषयविवेचनस्यान्तर्दृष्टिप्रकाशेन च शाश्वतप्रतिष्ठा-
महेति । नाट्यप्रधानस्य तस्य नृत्य-सङ्गीत-वाद्य-प्रकरणानि समा-
श्रित्य परवर्तिशास्त्रकारा महता श्रमेणाभिनवप्रवृत्तिसन्दर्शनेन
वैदुष्येण च सहस्रशो ग्रन्थरत्नैर्व्युत्पत्तिप्रदा प्रशस्यामुपपृष्टि चक्षुः,
किन्तु दशरूपलक्षणमधिकृत्य वेस्तादृशो विरोधो न प्रकल्पित ।
फलतो नाट्यशास्त्रस्य दशरूपलक्षणप्रकरणं यथोचित योगक्षेम
विनाद्यावधि प्रायः पुरातनमेव पुराणपरिधानोपहित रूप धारयति ।
आधुनिका प्राच्यां पार्शवात्वाश्वानुगन्धान-व्यवहित्वा दशरूप-
विधानं सर्वतोमुखं साम्प्रतञ्च विधातुमसमर्था इव । ते हि तत्तात्पर्य-
प्रतिपादनं विमुखा दृश्यन्ते । प्रस्तुतग्रन्थे पूर्वसूरिभिरदृष्टमेतत्सर्वं
यथाविधि समेधितम् ।

भरतानन्तरं ससृष्टनाटकरचनाया अनवच्छिन्नं सान्तर्यं दृश्यते ।
तेषु तेषु नाटकेषु भरतस्य दशरूपलक्षण-वाक्यानि नूतनवत्त्वान्या-
विर्भूतानि । तानि अन्विक्ष्य यथास्थानमुपस्थाप्य च दशरूपक-
लक्षणं सर्वाधितमत्र । भरतस्य दशरूपलक्षणस्यागतं पूरकोऽयं ग्रन्थः ।
अपरञ्च रूपकानुशीलनत्वान्तादाभिर्यप्यद्विर्भूतकविना वर्तते ।

तुलनात्मकदृष्ट्या प्राक्य-प्राश्चात्ययोः, समीक्षासरण्योः परस्परा-
दानप्रदानमुखेन तयोः प्रचयः काम्यः । स चात्र प्रकल्पितः ।

बहूनां दशरूपलक्षणकारिकाणामभिप्राया अमिगवगुप्तादीनां
प्राचीनटीकाकाराणामपि स्पष्टा नास्ति इति ग्रन्थेऽत्र तत्र तत्र
प्रसाधितम् । एतादृशानामस्पष्टार्थानामसामानां तात्पर्यस्य निर्धारणं
लक्ष्यश्रुतानां नाटकसहितानामनुसन्धानेनात्र विकीर्णितम् ।

अस्तुतेन शास्त्रार्थेन रूपकरहस्मोद्भेदपरायणानामध्येतुणा
परितोषो भवित्यतीति विश्वसिति—

—उपाध्यायो रामजी.

विषयानुक्रमिका

१ सन्ध्यन्तर-रहस्यम्	१
२. नाटके कथाशाना पूर्वसूचना	७
३ रङ्गशीर्षे तस्योपयोगश्च	१८
४ अभिज्ञानशकुन्तले प्रवेशकाना वित्यासः	२३
५ नाटके वर्णन-सन्निवेश	२६
६ प्रकरीवर्णनादिनास्ति	४३
७ अभिनेयवस्तुन. पाञ्चविध्यम्	४४
शब्ददृश्यम् ४४, दृश्यम् ४५, शब्दम् ४५, कर्तृम् ४६, सूच्यम् ४७।	
८ पूर्व-रङ्गावधारणम्	४९
पूर्व-रङ्गप्रयोजनम् ५३।	
९. प्रस्तावना	५४
आमुष्ठीया प्रस्तावना ५४, पूर्व-रङ्गीया प्रस्तावना ५६।	
१०. नान्दी	५९
नादीश्लोको वा रङ्गद्वार वा ६१।	
११ नाटकेष्वङ्गच्छेदविधि	६४
१२ प्रवेशबोद्धरणम्	७४
१३. व्यभिचारिवृत्तम्	८४
कालानुसंगिव्यभिचारिवृत्तम् ८६।	
१४ नायकानामुत्तमाधमत्वम्	८७
उत्तमं ८८ मध्यमं ८८, अधमं ८९।	
१५ अङ्गस्य मध्येऽपि प्रवेशकः	९३
अङ्गस्यान्तिमे भागे विष्कम्भकः ९७।	
१६. जनान्तिकापवारितक-स्वगतविमर्शः	९७
अपवारितकम् ९८, प्रकाशम् १०४, स्वगतम् १०४, जनान्तिकम् १२५।	
१७ संसृतनाटकेषु चरित्रचित्रणकला	१०७
आरम्भार्थं १०८, एकोक्ति ११०, गिप्यापारा १११, यत्रोत्सेहः	

११४, कुलवतम् ११५, उचलब्धिः ११७, नियोग ११७, अनन्य-
साधारणाभिज्ञानम् ११७, सूक्तिसम्पत्ति ११९, अलङ्कार-योजना
११९, चरित्रचित्रणोद्ग्रहणोदात्ति ११९ ।

- १८ आमन्त्रणीयाना वैचित्र्यम् १२१
पशुपक्षिण १२०, ततावृक्षादय १२४, देवा १२५, शरीराङ्गानि
१२८, चन्द्र १२६, निशा १२९, दक्षिणवायु १२६, अगुलीयकम्
१२९, दण्डकाष्ठम् १२९ ।
- १९ अङ्गवृत्तस्य कार्यकालस्य सकेत १३०
२०. लक्षणालङ्कारयोर्भेदः १३५
२१ अङ्गमध्ये पात्राणा सव्यपदेश निष्क्रमणम् १४१
२२ नाटकेषु हास्ययोगः १४५
परम्परापरिचयात् १४५, प्रबलप्रत्वेन १४६, कुटाचारेण १४७,
शकारीयवैषम्येण १४८, बञ्चनात् १४८, पारध्येण १५०, नेपथ्य-
वैरूप्यात् १५२, मिथ्याभियोगेन १५३, कालवर्जापित हास्यम् १५३,
सौलुण्ठापवादेन १५३, अयुक्तियुक्तप्रलापेण १५६, वृद्धाना नृत्येन,
स्वपराक्रमस्यान्यस्मिन्निलीपेण १५७, रोपणेन १५९, बालाना वचनेन
१६०, नाम्नेव १६०, साहकारपरासेपेण १६०, छायातत्त्वेन,
मिथ्याभाषणेन १६१, अर्धविद्रूपकाणां हास्यवचनम् १६४, अज्ञान-
वशाद् भाषणेन १६५, असामान्य-ध्वनिविन्यासेन १६५, सजादानेन
१६५, विलोमवचनेन १६६, रहोभावोद्घाटनेन १६६, कराम्बुज-
वृत्तेन लोचनेन १६७, उन्मत्ताचरणेन १६७ ।
- २३ नायकानामन्तर्गताः १६८
२४ नाटकेषु कथान्तर सन्निवेशः १७६
नेपथ्योक्त्या कथान्तरम् १८०, आकस्मिकदुर्घटनाप्रावणेन १८१,
नायकस्यान्यत्रगमनसन्देशेन १८१, गण्डेन १८२, कथान्तरपयोगः
१८५ ।
- २५ नाटकेष्वज्ञातनायकत्वम् १८५
२६ नायकलियोगानुशीलनम्
पुखप्रहृतिः
राजा १९१, पितरौ १६८, पुत्रा १९९, कुमारः २००, अनुनायकः
२००, मित्रम् २००, वीरसहायः २०१, धर्मात्थ, मन्त्री, सचिव

२०६, सुत, सारथि २०४, कञ्चुकी २०६, पीठमदे २०९,
 तापस २०६ पुरोहित २०६, विदूषक २१०, विटा २१४,
 सेनापति २१५, शकार, राजपयात् २१६, चेट २१७, भट. २१८,
 पुष्य २२०, प्रतिहार, द्वारपालः, दौवारिक २२०, सुधाकार,
 शोधनक २२१, वैतालिक, धारण, चारणी च २२२, हूत २२३,
 देवदूत २२३, आज्ञासिंह २२३, रत्नपुरुषा २२४, चाण्डालः
 २२४, बुब्ब २२५, किरात २२५, प्रणिधि, गुप्तचर २२५,
 कर्मभूरा २२६, कूटकारक. २२७, ऋषिः २२७, शिष्या २२८,
 भिक्षु, दापणक, कापालिक २२६ ।

रभोप्रकृतिः

नायिका, प्रतिनायिका राज्ञी च २२९, प्रच्छन्नकाम्या नायिका २३१,
 विप्रलम्बा नायिका २३१, गणिका २३२, अभिसारिका २३२,
 आश्रमकाम्या, राजमाता, श्रेयिका २३३, प्रच्छन्नप्राजिका, चेटी
 (परिचारिका) २३४, उद्यानपालिका, दूती २३८, धानी, सखी,
 सहचरी वा २४०, प्रतिहारी २४२, परिजनः परिवारो वा, यवनी,
 तापसी, योगीश्वरी २४४, कापालिकी २४५ ।

दिव्यनायिका

इन्द्र, नारद २४६, वरुण २४७, पितर, नाग, गणवं, राक्षस
 २४८, दिव्यास्त्रादीनि, देवपि २४९, मिद्वजन, अग्निदेवीदेवताः,
 मदीदेवता २५०, अम्तरा २५१, तपोवनदेवता २५२, त्रिविक्र-
 प्रकृति २५३, धनस्यतय २५४, सता २५४ ।

२७ नाटकेष्वन्यथा-सम्भावनम्	२५९
२८ अद्भुतादी नायकस्य मानसिकस्थिते पूर्वपीठिका	२६३
२९ विष्कम्भकोपलक्षणम्—भूमिकापरिचय
प्रवेशकस्य लक्षणम् २७२ ।	२७१
३०. नाटके शेषम्यनिश्चानम्
सम्भोगान्नाव. २७७ ।	२७३
३१ पटनाना प्रभावावधारणम्	२७८
३२. नाटकवृत्तेषु रहस्य-विन्यास	२८०

अभिनय नियोग २८८ दृश्यकार्याणां निर्देशः २८९, नेपथ्यजी विधि २९१, मानसिकस्थितेर्निदर्शनम् २९२, भावसवरणनिर्देशः २९४, प्रत्यक्षीभवत्क्रियानिर्देशः २९५, वाक्यानुसारिकार्यनिर्देशः २९५, नाट्यनिर्देशानुसारिकार्यस्योक्ति २९७, कारणवचनम् २९८, पात्रसज्जा २९८, यवनिकाविधानम् २९९, समुदाचार-वाक्य-निर्देश ३००, कृतस्य कार्यस्य विज्ञापनम्, कालदर्शनम् ३००, नेपथ्ये क्वचित्कार्याणां सूचना, पात्रविशेषसूचना, पात्राणामन्योन्य-मात्रिध्यगमनम्, निष्क्रमणसूचना, प्रवेशसूचना ३०१, पात्राणां गति-विधि, पुरागमनावलोकनम् ३०२, भाषापरिवर्तनम् निमित्तसूचना, अनुभावनिदर्शनम् ३०३, कार्यस्य निर्देशनम्, भाषणविधिनर्देश, पुनरुक्तिनिर्देश, भाषण आशेषसूचना ३०४, सम्बोध्यजनस्य निर्देश, रहस्यनिवेदनम्, परिक्रमनिवेदनम्, अनुगतिकार्यनिवेदनम्, कार्या-पूर्वमुद्यम ३०५, मद्धेतुनिर्देशनम्, नाट्यनिर्देशसौखी ३०६ ।

- ३४ नाटके मिथ्याचारस्य महिमा ३०७
 ३५ अन्तिमेऽङ्के पूर्ववत्तानां सारसंग्रहः ३२८
 ३६ नाटकस्यान्तिमेऽङ्के नायकानां मर्यादा ३३२
 ३७ नाटकेष्वसंवादः ३३८
 आरम्भपरिचयार्थं व्याहारः ३४०, प्रवेशकविष्कम्भकयोरसंवादः, स्वकामवर्णनम् ३४१, नेपथ्योक्ति, स्वगतम्, दूरतो द्विलोक्य वर्णनम् ३४२, विज्ञापनार्थम् घोषणा ३४३, वर्णन-प्रसङ्गं, अद्भुतान्ते संवाद ३४४ ।
 ३८ वृत्तिविधानम् ३४५
 वृत्तेरनुबन्धा, वृत्तीनां सङ्घट्टानि ३४६, वृत्तीनां सङ्घट्टान्तराणि ३४७ ।
 ३९ नाटकस्योद्देश्यम् ३४८
 लोकोपदेशजननम् ३५१ ।
 ४० औचित्यम् ३५३
 ४१ प्रेक्षकानुपृच्छा ३५४
 प्राश्निक-प्रेक्षकविषयं ३५६, विविष्टप्रेक्षक, हतरप्रेक्षका ३५७ ।
 ४२ नाट्यवधायां पशु-पक्षिणां साहाय्यम् ३६३

- ४३ अङ्के कार्यंस्वरूपा आश्रामो वैचित्र्य च ३७२
 आश्रमपदम्, प्रमदवनम्, समुद्रगृहकम्, देवालयः, राजप्रासादः,
 ३७५, नगरपरिसरः, युद्धशिविरम्, नगरम्, पर्वतशिखरम्, दमुना-
 ह्वदः ३७६ ।
४४. रङ्गविधानम् ३७७
 नेपथ्यम् ३७७, यवनी, जवनिका, तिरस्करिणी ३८१, रङ्गपीठम्
 ३८३, प्रवेश ३८५, रङ्गान्तराले तिरस्करिणी ३८९, अपटीक्षेपेण
 प्रवेशः, अनेकपुरोजवनिकाः ३९१, जवनिका विघटय प्रवेशः,
 नड्या ३९२, अर्धजवनिका ३९३, त्रिजवनिका, रङ्गपीठस्य
 विभागाः, रङ्गे सवादनगणाः ३९४, कश्चात्रये युगपत्नाट्यदर्शनम्
 ३९६, बहुभौमिको रङ्गः, दृश्यविधानम् ३९७, समास्थानम् ३९८,
 नाट्यमण्डपे द्वाराणि ३९९ ।
- ४५ अङ्कपूर्त्यर्थं योजना ४००
 वर्णनयोजना ४००, सविधानक योजना ४०१ ।
- ४६ नाट्यभारती ४०३
 कार्यगौरवम् ४०३, नायकगौरवम्, कालापेक्षा, पात्रविठम्बना ४०४,
 भाग्यविपर्ययः ४०६, वाग्वेदगद्यम्, अद्भुताप्यप्रकटनम्, सवादिना
 विशेषः ४०७, घटनाकालापेक्षा, युगपत् सवादिना ४०९, अवर्त-
 माना थोतार प्रतिवक्तारश्च ४१०, मूढकालिकघटनात्मकसंवादः
 ४१२, भाविघटनात्मकसंवादः, संवाद-नैपुण्यम्, उत्सवप्राप्तियन्त्रम्
 ४१३, छायापात्रेण संवादः ४१४, प्रत्युत्पन्नमतिरत्वम् ४१५, विघ्न-
 वचसां प्रतिवचनम्, माधुर्यस्य संकेतः ४१६, अस्तु-प्रगता, यस्तु
 प्रतिवक्तुरश्च समानः यत्नः ४१७, बहूनां सहवचनृता आक्षेपसहः
 संवादः ४१८, स्वगत जनान्तिनापवारितानि ४१९, दृश्यपदयोजना
 ४२०, मूढमनिदर्शनम्, निगूढवचनम् ४२१, उत्प्रेक्षाद्वारेण भावि-
 कार्यसूचना, भारतीयः वचोभेदा ४२२, सत्वपदकार्योचिता माया
 ४२४, भावानुरूपा माया ४२६, परिवेशादुपमानम्, रसानुरूप-
 सत्त्वस्त्वम् ४२७, पक्षप्रियता ४२८, संक्षेपः, दीर्घमापणानि ४२९ ।

४७. आकाशपुरुषः ४३१
अनुपस्थिता प्रवृत्तिः ४३३ ।
- ४८ नाटधरसाः ४३३
शृङ्गार ४३७, वीरः ४३९, रीडः ४४०, करुणः ४४०, अद्भुतः
४४१, वीमत्स ४४३, भयानक ४४४, हास्या ४४४, शान्ता ४४५,
आश्रया ४४५, अनुभावाः ४४६, सवारिभावाः ४४६ ।
- ४९ नाटकेषु नाटघेतरमनोरञ्जनानि ४४७
- ५० परिशिष्टम् ४५०
नाट्यारम्भ, रूपकस्य भेदापभेदा ४५०, जीवनवृत्तात्मक नाटकम्
४५१, सांस्कृतिकपरिधि ४५२, स एव नायकस्तदेव वस्तु, अन्विति-
नयम् ४५३, अङ्कविधानम् ४५५, वृत्त्यनुसार वस्तुसंविधानम्,
भाग्यविषय ४५६, द्वन्द्वम् ४५८, पात्रपरिचय ४५९, पात्रप्रवेशः
४६०, स्त्रीपात्राणि, अभिनयकालावधि ४६१, नाट्यघर्षा ४६२,
रङ्गे रथादय ४६४, सर्वसाधारण-नाट्यमण्डपः ४६५, कवे सत्वो-
दात्म्यम् ४६६, अव्ययमात्रेणापि नाट्यम् ४६७, नाट्यस्य लोक-
प्रतिष्ठा, अभ्युदयो नाटकान्ते ४६८, ट्रेजेडी कामेडी, अनाटकीय-
तत्त्वानि ४६९, नास्ति श्रीकप्रभाव ४७०, सुसंस्कृतिशिक्षा ४७१ ।
५१. सहायक-ग्रन्थावली ४७४
- ५२ शब्दानुक्रमणिका ४७७

नाटशास्त्रीयानुसन्धानम्

सन्ध्यन्तर - रहस्यम्

सन्ध्यन्तर - विषये विसवादो नास्त्यचिरप्रहृष्ट । अभिनवगुप्त-
स्तदधिकृत्य समसामयिकविप्रतिपत्तोद्धरति । तद्यथा—

तत्र केचिदाहुः—अन्तर छिद्र सन्धिरिति । तदङ्गमात्र—तात्स्थ्याञ्च
सत्स्थान्य, तेन सन्ध्यङ्गच्छिद्रवर्तित्वात् सन्ध्यन्तराणि, अत एव
चाङ्गानां सम्बद्धानि । ननु किं शेषमात्रेण, नेत्याह । किन्तु अर्थस्य
प्रयोजनस्य योनेन । अत एव सन्ध्यङ्गानां विशेषका ।^१ तदर्थविशेष-
सम्बद्ध हि तदङ्ग भवति ।

अन्ये मन्यन्ते—

य एवोपक्षेपाद्या सामान्या उक्ता, तेषामेवैतद्विशेषा, अवान्तरमेवा ।
उपक्षेपो हि सामादिविशेषभिन्न । तथा हि, लाक्षागृहानले'ति क्रोधात्मो-
पक्षेपः, रामाभ्युदये भयान्तमोपक्षेपः, प्रतिमानिरुद्धे स्वप्नरूप, उदात्तराघवे
हेत्ववधारणात्मा । एवमन्यदुपसरणोप्यम् । एते च विभावानुभावव्यभिचा-
रिरूपा एव । न तु तदनिरिक्त जगति किञ्चिदस्ति प्रयागे । प्रयोगोज्ज्वल-
स्वीपयोगाय तूपलक्षणत्वेनैकविंशतिरित्युक्त कवेर्मणि प्रदर्शयितुम् ।

इद द्वितीयं मतमभिनवगुप्तस्य स्वीकृत, यतो हि नामात् पर स
स्पष्टयति—

तत्र सामादयो वीरे उज्ज्वलत्वहेतव, यद्यो रौद्रे, प्रत्युत्पन्नमतित्वं
मतिलक्षणं व्यभिचारि-रूप, सर्वत्र गोत्र - स्वलनमोष्यविप्रलम्भे, साहस
(शृङ्गारवीरादौ), चापल हास्यादौ । एवमन्यत्र । एते सर्वेषु
नाटकादिरूपकेषु सुलभा, स्वयं च सुज्ञाना इति ।

नाटकलक्षणरत्नकोशे सागरनन्दी सन्ध्यन्तराणि अपरविषं परि-
भाषते । तद्यथा—'एतेषामेव सन्धीनामेकविंशति प्रदेशा अर्थवशाद्भवन्ति ।
यथा—

सामभेदः प्रदान च दण्डश्च यप एव च । इत्यादि

प्रयोजनवशादावन्तः एते प्रवेष्टुं शक्यन्ते, तावन्तः सन्धिषु प्रदर्शयि-
स्य्या ।

भरतोऽभिनवगुप्तः सागरनन्दी च सन्ध्यन्तरं सन्ध्यङ्गाङ्गमेव निदर्श-
यन्ति । घनञ्जय सन्ध्यन्तराणामन्तर्भाषो भावेज्ज्वलङ्कारेषु च भवतीति

। पारदावनयानुसारेण सन्ध्यन्तराणि सन्धीनां विशेषा 'माधवराजने ७ २१२

भरतविशद्विमतमपुन्यस्यति ।^१ वे० कृष्णराघवन् महोदय एतयोद्वयोर-
भिन्नस्व प्रातपादयन् नवीनमेव विञ्चित् प्रस्तौति । स कथयति —

Sandhyangas are not only sixtyfour. The fact that a supplementary list grew up under the name of Sandhyantarās—Sama, Bheda etc shows that the incidents are too infinite to be exhausted by sixtyfour items. Srngaraprakasa (P 594)

राघवन् भरताभिनवगुप्तादोना मतेभ्या किञ्चिद्विलक्षणमेव यद्वदति,
न तत्साधु प्रतिभातोति निबन्धस्यास्य प्रयोजनम् । न खलु प्राक्तनाना
नाट्याचार्याणामभिमत सम्यक् स्पष्टम् । अत एव राघवन् महोदयस्य तत्र
तिरस्कारो नास्वाभाविक ।

वस्तुतः सन्ध्वस्तु कथाखण्ड एव । कथाखण्डास्याङ्गान्येव सन्ध्यङ्गानि
वचनात्मवानि भवन्ति । इमान्यङ्गानि यथास्थानवैशिष्ट्य पूर्वापरप्रसङ्गे
सामञ्जस्य च भजन्ते । तेषु वाग्वैदग्ध्यस्य चारुता विलसति । तत्रैव
नाट्यकवेः कलानैपुण्य शिखरायते ।

इमानि सन्ध्यङ्गानि न सहमा प्रकटन्ति । तानि प्रासंगिकतामोचिती ।
धार्यन्ती पृष्ठभूमिमपेक्षन्ते । सा पृष्ठभूमि सन्ध्यन्तरे प्रस्तूयते । तथा हि—
सग्रहो भाषण च सन्ध्यङ्गे सामदानयो पृष्ठभूमौ निदिष्टे—

सामदानादि - सम्पन्न सग्रह परिकीर्तितः ।

सामदानादि - सम्पन्न भाषण समुद्राहृतम् ॥

ना० पा० १९८५, १०२

अत्र सामदानादिभिः पृष्ठभूमिनिर्भायते । तस्या पृष्ठभूमौ कस्यचि-
ज्जनस्य सग्रहो भाषण वा भवति । सवरणनामकेन^२ सन्ध्यन्तरेण
उद्भेदनामक सन्ध्यङ्गं स्थाप्यते । तथा हि—

उद्भेदो गूढभेदनम् । दश० १२७

यथा रत्नावल्या वत्सराजस्य कुसुमायुधव्यपदेशगूढस्य वैतालिक-
वचसा 'अस्तापास्त' इत्यादिना 'उदयनस्य' इत्यन्तेन उद्भेदनादुद्भेद ।

१ दशरूपके ४८४ ।

२ सवरणमवहित्यम् । ना० पा० १९१०९ अधिष्ठत्य भारती ।

पृष्ठभूमिगतेन क्रोधनामकेन सन्ध्यन्तरेण सम्फेट , पर्युपासन तोटकम्
इत्येतानि सन्ध्यङ्गानि स्थाप्यन्ते । तथा हि—

सम्फेट

भरतानुसारेण 'रोपप्रथित - वाक्य सम्फेट' । धनञ्जयानुसारेण च
रोपभाषण सम्फेट । यथा वेणोसंहारे—

भो कौरवराज, कृत बन्धुनाशदर्शनमन्युना । मैव विपाद कृयाः ।
पर्याप्ता पाण्डवा समरायाहमसहाय । इत्यारभ्य

घातंराष्ट्रवचनम्—

कर्णदुःशासनयधात्तुल्यावेव युवा मम ।
अप्रियोऽपि प्रियो योद्धु त्वमेव प्रियसाहसः ॥

पर्युपासनम्

भरतानुसारेण

क्रुद्धस्यानुनयो यस्तु भवेत्तत् पर्युपासनम् । (ना० धा० १९८०)

अत्र क्रोधस्य पृष्ठभूमावेव पर्युपासन स्थाप्यते । यथा रत्नावल्याम्—
विदूषक — भो मा कुप्य । एसा खु कदली घर ते । एहि, इत्यादि ।
राजा अनुनीत सन्नाह—

दुर्वारा कुसुमशरव्यथा बहन्त्या । इत्यादि

दशरूपके तु—

पर्युपास्तिरनुनयः ।

यथा रत्नावल्या राजा—

प्रसीदेति म्रूयामिदमसति फोपे न घटते ।

इत्यादिना चित्रगतयोर्नायकयोर्दर्शनात् कुपिताया दासवदत्ताया अनु-
नयन पर्युपासनम् ।

तोटकम्

भरतानुसारेण

सख्यवचन चैव तोटकं त्विनि सजितम् ।

तदनुसृत्याभिनवगुप्तो व्याख्याति—

'आवेगगर्भं यद्वचन ततोटकम् । न चावेगो ह्यर्पित, क्रोधात्,
बन्धतोऽपि वा ।'

उपन्यास.

भरतानुसारेण

उपपत्तिकृतो योऽर्थः । उपन्यासश्च स स्मृतः । ना० शा० १९ ८१

अत्रोपपत्तिस्तु हेतु (कारणम्) एव । तस्य हेतुनामकस्य सन्ध्यन्तरस्य पृष्ठभूमौ न्यायो वर्ण्यते ।

अभूताहरणम्

मायानामकस्य सन्ध्यन्तरस्य पृष्ठभूमौ 'अभूताहरण-नामकं सन्ध्यङ्गं प्रवर्त्यते । घनञ्जयानुसारेण—

अभूताहरण छद्म ।

तत्र गृहीतवामवदन्तावेपाया सागरिकाया वल्मराजाभिस्तरण छद्म विद्वेषक सुसङ्गतामलूतकाञ्चनमालानुवादद्वारेण दर्शितमित्यभूताहरणम् ।

भरतः कपटाश्रय वाक्यमभूताहरणमिति परिभाषते । अयं कपटाश्रय एव माया, याभूताहरणस्य पृष्ठभूमिं प्रस्तौति ।

अनुमानम्

अनुमाननामकं सन्ध्यङ्गं हेत्ववधारणनामकस्य सन्ध्यन्तरस्य पृष्ठभूमौ उन्नीयते । घनञ्जयोऽनुमानं परिभाषते—

अभ्यूहो लिङ्गतोऽनुमा । (१४०)

तत्र लिङ्गपरामर्शोऽविरेव हेत्ववधारणम् । तद्यथाभिनवगुप्तेन स्पष्टीकृतम्—रूपानुत्पन्नमिति । रूप्यभाषेन प्रत्यक्षाद्युपलभ्यमानेन रूपस्य व्यापकस्याविनाभावेन गमनं ज्ञानमनुमानं निश्चयात्मकत्वाद्बुद्धेः ।

अधिबलम्

मायानामकेन सन्ध्यन्तरेण या पृष्ठभूमिं पस्तूयते, तस्मिन्नेवाधिबलं प्रवर्तते इत्यधोविधपरिभाषया स्पष्टम्—

कपटेनातिसंघानं षुचतेऽधिबलं बुधा । (ना० शा० १९ ८७)

नाटकलक्षणरत्नबोशोऽधिबलं 'कपटस्यान्यथाकरणमेव' । अत्रापि पृष्ठभूमौ प्रथमं सन्ध्यन्तरेण मायया कपटो भवति, पश्चात्तस्यान्यथाकरणं सन्ध्यङ्गेन प्रदर्श्यते ।

उद्वेग, विद्रव, सम्भ्रमश्च

भयनामकस्य सन्ध्यन्तरस्य पृष्ठभूमौ सति उद्वेगो (व्यग्रता) विद्रव,

सम्भ्रमश्च सन्ध्यङ्गानि जायन्ते । विद्रवो वधवन्द्यादिरिति घनञ्जस्य
विद्रवो वधनामकेन सन्ध्यन्तरेणोपस्थाप्यते ।

आक्षिप्ति (आक्षेप) भरतानुसारेण

गर्भस्योद्भेदनं यत्साक्षिमिरित्यभिधीयते । (ना० शा० १९८६)

अत्र गर्भो हृदयान्तस्थितो भावः । तस्य पुनः प्रातःप्रापितस्यापि यत्
फुटश्चिन्निमित्ताद्बुद्भेदतमनप्लवनीया या स्फुटतापत्तिः सा आक्षिप्तिः ।
अभिप्रायस्य हि तत्राक्षेपो बहिः कर्षणम् ।^१

अयं हृदयान्तस्थितो भावः सवरणनामकेन सन्ध्यन्तरेणापादितः
पश्चादाक्षेपनामकं सन्ध्यङ्गं जनयति ।

शक्तिः

शक्तिनामके सन्ध्यङ्गे विरोधस्य यत् शमनं भवति तत् पृष्ठभूमौ
सामनामकेन, क्रोधनामकेन च सन्ध्यन्तराभ्यां स्थाप्यते । तत्र प्रथमं
क्रोधो वर्ण्यते, पश्चात् साम्ना तस्य शमनं क्रियते । अन्ततः प्रसादः
परिलक्ष्यते । स एव शक्तिविरोधशमनमिति ।

विबोधः

घनञ्जयानुसारेण

विबोधकार्यमाणम् ।

अत्र प्रथमं तावत् सवरण-सन्ध्यन्तरं धर्तते, पश्चात् संवृतस्य
प्रकाशनं स्यात् ।

तद्यथा रत्नावल्याम्—

वसुभूति — (निदृश्य) देव कुत इयं कन्यका ?

राजा--देवी जानाति ।

वासवदत्ता—आर्य पुत्र, एषा सागरात् प्राप्तेति भणित्नामात्मयौ-
गन्धरायणेन मम हस्ते निहिता । अत एव सागरिणेति शब्दापयते ।

अत्र सवरणोपस्थापितो विबोध इति सन्ध्यङ्गं स्पष्टमेव ।

श्रुति

भरतानुसारेण

लक्ष्यार्थस्य शमनं श्रुतिमाद्यभते पुनः । (१९१००)

तत्र लक्ष्यार्थं क्रोधादि, तस्य शमनमेवादिष्टम् । अत एव श्रुतिरिति
सन्ध्यङ्गं क्वचित् क्रोधनामकस्य सन्ध्यन्तरस्य पृष्ठभूमौ सति निरुसति ।

१ ना० शा० १९८६ अतिशय मारुती ।

अत्रावधौ कतिपय सन्ध्यङ्गानां तत्तदर्थव्याख्यायिसन्ध्यन्तरीयपृष्ठभूमा-
वधिज्ञाननस्पष्टीकृतम् । अपरतोऽन्येषां सन्ध्यङ्गानां सन्ध्यन्तरे समाश्रय
सोदाहरणं व्याख्यायते ।

उपक्षेप

अभिज्ञानशाकुन्तले प्रथमांके ऋष्याश्रमस्य परिसरे दुष्यन्तस्य मृगानु-
सन्धानं निरूपितम् । तत्र तपस्विनस्त्रय आयान्ति, उच्चस्वरेण राजानं
सन्बोधयन्ति च--राजन्, आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो, न हन्तव्य ।

न खलु न खलु द्याणं नक्षिपाह्योऽयमस्मिन् ।

मृदुनि मृगशरीरे तूलराशाविवाम्नि ।

क्व यत् हरिणकानां जीवितं चातिलोल

क्व च तिग्गितनिपाता वज्रसारा शरास्ते ॥ (११०)

तत् साधु वृत्तरान्यानं प्रतिसहर सापकम् ।

आर्तनाशाय यः शस्त्रं न प्रहर्तुमनागति ॥ (१११)

इत्यनेन नरम्भस्तेषां निर्दिष्टं । तेषां सरम्भस्य सामं गतोऽधो-
वचनेन व्यञ्ज्यते--एष प्रतिसहृत ।

अत्र सामनामकस्य सन्ध्यन्तरस्य पृष्ठभूमौ नाटकस्य बीजं न्यस्यतेऽधो-
वचनेन--

वैखानस --सदृशमेतत् पुरवशप्रदीपस्य ।

जन्म यस्य पुरोवंशे युक्तरूपमिदं तत्र ।

पुत्रमेव गुणोपेतं चरुवर्तिनमाप्नुहि ॥ (११२)

इदमुपक्षेपनामकं सन्ध्यङ्गं सामनामकस्य सन्ध्यन्तरस्य पृष्ठभूमौ
उपस्थापितं तेनैव प्रासङ्गिकतामीचिती च लभते । अनेन विधिना सर्वेषां
सन्ध्यन्तराणां तथाविधानि सन्ध्यङ्गानि अनुसर्तव्यानि ।

अत्रानुष्ठेयार्थो विलमति--सन्ध्यङ्गानि वस्तुतः कथाशा रमणीया
यचनप्रकारा एव । तानि तु रम्यतराणां सन्ध्यन्तराणां समाश्रयेण
प्रासङ्गिकतामीचिती च भजन्ते । अत एव सन्ध्यन्तराणि सन्ध्यङ्गानामा-
श्रयस्वरूपाणि क्वचिद्भावात्मकानि अन्यत्र घटनात्मकानि एव भवन्ति ।
प्रेक्षणाणां प्रीतिजननमेवोभयोर्दृश्यम् । सन्ध्यन्तर-सन्ध्यङ्गयोः पर्याय-
विवरणं तु वितथवादं प्रतिभाति ।

नाटके कथांशानां पूर्णसूचनावश्यकता

नाटकादिषु 'यथाङ्कभागेऽसूचित पात्र रगपीठ न प्रविशति तथैवासूचिन' कथांशो रङ्गे न प्रवर्त्यते' इत्यस्माकं स्थापना। भाविकदाशस्य पूर्वं सूचनार्थोपक्षेपकैः पताकास्यानकैः, निमित्तीरन्मैश्चीपायैः क्रियते। अयं विषयाऽभिज्ञानशाकुन्तल समाश्रित्य व्याख्यायते।

भरतेन प्रवेशकस्य भाविकदाशससूचनमधील्लिखितकारिकया निगदितम्^१।

कालोत्थानगतिरसौ ध्यात्वा सरम्भकार्यविषयाणाम्।

अर्थाभिधानयुक्तं प्रवेशकं स्यादनेकाय ॥

ना० शा० १८ ३९

अनया कारिकया भरतो निग्रमयति—प्रवेशकं सरम्भकार्यविषयात्मको भवति इति। अथ सरम्भकार्यं तु परवर्त्यङ्के दर्शयिष्यमाणं कार्यमेवेति व्याख्यातमभिनवगुप्तोपायोविषयम्—सरम्भकार्यविशेषविषयः अभिप्रायस्नह्यर्थं उपायान्वेषणादि। तदभिधानयुक्तं प्रवेशको यथा—अनेन वामवदत्तामपहृत्योज्जयिनीं निनीपोवत्गराजस्य प्रयोजकत्वं प्राप्तानाममात्मानां सरम्भं क्षान्दच्छापनेनोक्तं।

पूर्वोक्तोऽप्यगभिप्रायः प्रागपि भरतेनाधोविधेः स्पष्टीकृतः—

अङ्कान्तरानुसारी सक्षेपार्थमधिकृत्य विन्दूनाम्।

प्रकरणनाटकविषये प्रवेशकं सविधातव्यं ॥ १८ ३३

१ नाट्यरथाया मोमाशयनायेव प्रवेशकं - विष्कम्भनादयो सक्षेपार्थमेव प्रयुज्यन्ते इति साधारण - धारणा'। नेतत् पूर्णं सत्यम्। पूर्ववृत्तमङ्के प्रागेव दर्शितमपि प्रवेशकादौ क्वचित् गृह्यत एव, भाविवृत्तमङ्के प्रदर्शयिष्यमाणमपि प्रागेव प्रवेशकादौ सूच्यते इति धनञ्जयम्भानिप्रायोऽधील्लिखितकारिकाया बोधनीयः—

युक्तयतिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः।

सक्षेपार्थं तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ॥ १९ ॥

अथावधौ कृत्तिपय सन्ध्यङ्गाना तत्तदर्थं व्याख्यायित्वा सन्ध्यन्तरीयपृष्ठभूमौ-
वधिशयन स्पष्टीकृतम् । अपरतोऽप्येषा सन्ध्यङ्गाना सन्ध्यन्तरे समाश्रय
सोदाहरण व्याख्यायते ।

उपक्षेप

अभिज्ञानशाकुन्तले प्रथमादौ कृष्णाश्रमस्य परिसरे दुष्यन्तस्य मृगानु-
सन्धान निरूपितम् । नत्र तपस्विनस्त्रय आद्यान्ति, उच्चस्वरेण राजान
सम्बोधयन्ति च—राजन्, आश्रममृगोऽत्र न हन्तव्यो, न हन्तव्य ।

न खलु न खलु बाण सन्निपात्योऽयमस्मिन् ।
मृद्भुनि मृगशरीरे तूलराशाविवग्नि ।
यद्यद्यत् हरिणकाना जीवित चातिलोल
यद्यद्यत् निशितनिपाता वज्रसारा शरगते ॥ (१.१०)
तत् साधु दृत्तसन्धान प्रतिसहर सायकम् ।
आतंत्राणाय य शस्त्र न प्रहर्तुमनागति ॥ (१.११)

इत्यनेन मरम्भस्तेषा निर्दिशित । तेषा मरम्भस्य नाम राज्ञोऽधो-
वचनेन व्यज्यते—एष प्रतिसहस्र ।

अत्र सामनामस्य सन्ध्यन्तरस्य पृष्ठभूमौ नाटकस्य बीजन्यस्यतेऽधो-
वचनेन—

वैदानस —सदृशमेतत् पुरुवचप्रदोपस्य ।

जन्म यस्य पुरोर्वशे युत्तरूपमिव तव ।

पुत्रमेव गुणोपेत चरुवतिनमानुहि ॥ (१.१२)

इदमुपक्षेपनामज सन्ध्यङ्ग सामनामकस्य सन्ध्यन्तरस्य पृष्ठभूमौ
उपस्थापित तेनैव प्रासङ्गिकतामोचिती च लभते । अनेन विधिना सर्वेषा
सन्ध्यन्तराणा तथाविधानि सन्ध्यङ्गानि अनुसर्तव्यानि ।

अत्रानुष्ठेयार्थो विलम्बित—सन्ध्यङ्गानि दस्तुत कथाया रमणीया
वचनप्रवारा एव । तानि तु रम्यतराणा सन्ध्यन्तराणा समाश्रयेण
प्रासङ्गिकतामोचिती च भजन्ते । अत एव सन्ध्यन्तराणि सन्ध्यङ्गानामा-
श्रयत्वाणि वप्रचिद्भावात्मकानि अन्यत्र घटनात्मकानि एव भवन्ति ।
प्रेक्षारणा प्रीतिजननमेतौभयोस्त्वदेवम् । सन्ध्यन्तर-सन्ध्यङ्गो परमप-
विवर्तनं तु वितषवाद प्रतिभाति ।

नाटके कथांशानां पूर्णसूचनावश्यकता

नाटकादिषु 'यथाङ्कभागेऽसूचित पात्र रगपीठ न प्रविशति तथैवा-
सूचित कथाशो रङ्गे न प्रवर्त्यते' इत्यस्माकं स्थापना। भाविकथाशस्य पूर्वं
सूचनार्थोपक्षेपकैः पताकास्यानकैः, निमित्तीरन्वैश्वोपायैः क्रियते। अयं
विषयाऽभिज्ञानशाकुन्तल समाश्रित्य व्याख्यायते।

भरतेन प्रवेशकस्य भाविकथाशससूचनमधोलिखितकारिकया
निगदितम्^१।

कालोत्थानगतिरसौ ध्याख्या सरम्भकार्यविषयाणाम् ।

अर्थाभिधानयुक्त प्रवेशक स्यादनेकाथ ॥

ना० शा० १८ ३५

अनया कारिकया भरतो नियमयति—प्रवेशक सरम्भकार्यविषया-
त्मको भवति इति। अत्र सरम्भकार्यं तु परवर्त्यङ्के दर्शयिष्यमाणं कार्य-
मेवेति व्याख्यातमभिनवगुप्तेनावोविधम्—सरम्भ कार्यविशेषविषयः
अभिप्रायस्तस्मिन् उपायान्वेषणादि। तदभिधानयुक्त प्रवेशको यथा—
अनेन वासवदत्तामपहृत्योज्जयिनी निनीपोर्वत्सराजस्य प्रयोजकत्व प्राप्ता-
नाममात्यानां सरम्भ शालङ्कायनेनोक्तः।

पूर्वोक्तोऽयमभिप्राय प्रागपि भरतेनावोविध स्पष्टीकृतः—

अङ्कान्तरानुसारी सक्षेपार्थमधिकृत्य विन्दूनाम् ।

प्रकरणनाटकविषये प्रवेशक सविघातव्य ॥ १८ ३३

१ नाटककथाया सीमाबन्धनायैव प्रवेशक - विष्कम्भकादयः
सक्षेपार्थमेव प्रयुज्यन्ते इति साधारण - धारणा'। नेतत् पूर्णं सत्यम्।
पूर्ववृत्तमङ्के प्रागेव दर्शितमपि प्रवेशकादौ क्वचित् गृह्यत एव, भाविवृत्त-
मङ्के प्रदर्शयिष्यमाणमपि प्रागेव प्रवेशकादौ सूच्यत इति घनञ्जयस्वामि-
प्रायोऽधोलिखितकारिकाया बोधनीयः—

वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथाशानां निदर्शकः ।

सक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ॥१९॥

अत्र भरतोऽभिप्रैति—

(१) प्रवेशको बिन्दुना मक्षेपेण सवेतितमर्थं (कथावस्तु) समा-
श्रित्यापि प्रवर्त्यते ।^१

(२) म चामो प्रवेशकोऽङ्घ्रान्तरानुसारी भवति । अत्राङ्घ्रान्तर तु
परवर्त्यङ्घ्र एव । अनुमारीति पदस्यार्यो विश्लेषणीय । 'अपेक्षते' इति
अनुमारो ।^२

पत्राकास्थानक तु परवर्तिवधा सूचयत्येवेति विदिततरम् ।^३

निमित्तानि क्वचिद् भाविकायस्य सूचनाय व्याप्रियन्ते ।

अन्ये उपाया वीजमङ्घ्रास्यमङ्घ्रावतारश्चूलिका च भाविकथा-संसूच-
नाय व्याप्रियन्त एव ।

अभिज्ञानशाकुन्तले वस्तुनः पूर्वसूचना

प्रस्तावनायाम्

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य नान्दो वीजरूपेण नाटकस्य सम्पूर्णा कथा
सङ्केतयति । तद्यथा—

या सृष्टिः स्रष्टुराद्या बहति विधिहुत या हविर्या च होत्री ।

ये द्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा धा स्थिता व्याप्य विश्वम् ॥

यामाहु सर्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः ।

प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरप्टाभिरीशः ॥

या सृष्टिः स्रष्टुराद्येत्यनेन शाकुन्तला सूचिता । एतावत्कालपर्यन्तं
तादृशसृष्टेरजातत्वादायत्वम् । या विधिना सुरतविधिना हुत निषिक्तं
हवी देतो बहतीति तस्या गर्भं । होत्रीत्यनेन कथं । ये द्वे इत्यनेनान-
सूयाप्रियवदे सख्यौ कालः शापान्तममय विधत्तो बोधयत । पातिव्रत्यादि-
भिर्गुणैर्विश्व व्याप्य श्रुत्या वार्तया विषये देतो गुणैस्त्रिभिः शाङ्करवशार-
द्वतगीतभीभिरयत एतादृशी स्थिता । एतेन सगर्भायास्तस्या दुष्पन्त-
द्वारदेनगमनम् । सर्वेषां बीजं मूलभूतश्चक्रवर्तित्वाद् भरतः । तस्य प्रकृति-

१ दि दुःसु 'अवान्तरकार्यस्य बीजमेव परवर्त्यङ्घ्रस्य कार्यं सवेतयति ।

२ अनुमारो—Seeking, looking out for, investigating.

३ सूचनायामेवाहुः पत्राकास्थानकं वृथा ।

रुत्पत्तिरिति भरतोत्पत्ति । यया प्राणिन प्राणवन्त इत्यनेन भरतशकुन्त-
लया सह स्वपुरागमनम् ।^१

अभिज्ञानशाकुन्तलस्यामुखे नटी गायति—

ईपदोपच्चुम्बितानि भ्रमरैः सुकुमारकेसरशिखानि ।

अवतसयन्ति दयमाना. प्रमदा शिरीषकुसुमानि ॥

अस्मिन् श्लोके शकुन्तला-दुष्यन्तयो रह प्रणय व्यापार सूचित ।

‘अस्मिन् क्षणे विस्मृत खलु मया’ इति वाक्येन दुष्यन्तस्य शकुन्तला-
विस्मरण सूचितम् ।

अपरञ्च—

तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभ हृत. ।

एष राजेव दुष्यन्त. सारङ्गेणातिरहसा ॥

श्लोकेऽस्मिन् सारङ्गस्तु पर्यायेण कामदेव । ‘अतिबलीयसा कामेन
राजा प्रसभ हृत’ इत्यनेन तृतीयाङ्कस्य प्रणयव्यापार पुनरपि सूचितः ।

प्रथमाङ्के

वैखानसस्याशीर्वादि —

जन्म यस्य पुरोर्वंशे पुक्तरूपमिदं तव ।

पुत्रमेव गुणोपेतं चक्रवर्तिनमाप्नुहि ॥ ११२

शिष्यो—(बाहू उद्यम्य) ।

सर्वथा चक्रवर्तिन पुत्रमाप्नुहि ।

इत्यनेन वीजन्यासेनान्तिभाङ्के दुष्यन्तस्य पुत्रसमागम सूचित ।

अभिनवगुप्तानुसारेण वीजे सर्वपामङ्कानामर्थो निवीयते ।^२

शकुन्तलादर्शनस्य सूचना दुष्यन्तस्य बाहुस्फुरणेन जायते । तथा हि—
(प्रविश्य निमित्तं सूचयन्)—

शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुं कुत फलमिहास्य ।

अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥ १.१५

अत्र बाहुस्फुरणेन प्रियसमागम सूचित । तद्यथा—

स्पन्दो भुजःपेटसमागमाय ।^३

१ अभिज्ञानशाकुन्तलस्य राघवमदृष्टतापद्योतनिका ।

२ ना० शा० १६ १८ अर्थवृत्त्य ।

३. वसंतराजशकुने नरेङ्गतेऽङ्गस्फुरण-प्रकरणे चतुर्थम् ।

अत्रैव शकुन्तलाया भाविस्वप्नवरस्य सूचना जनसूयावचनेन भवति ।
तद्यथा—

हला शकुन्तले, इय स्वप्नवर-वधू सहकारस्य त्वया कृतनामधेया वन-
ज्योत्स्नेति नवमालिका ।

शकुन्तला दुष्यन्तयो प्रणयव्यापारस्य सूचना प्रियवदा-वचनेन सम्भ-
वति । तथाहि—

‘यथा वनज्योत्स्नानुरूपेण पादपेन सगता, अपि नामैवाहमप्यात्मनो-
ऽनुरूप वर लभेयेति ।

‘भ्रमर-वाधाकाल उभे सरशी—के आवा परित्रातुम्, दुष्यन्तमाक्रन्द ।’

हला शकुन्तले, यदि अत्र भ्रमरतात सन्निहितो भवेत् इति चापि ।

कण्वाश्रमस्य सपस्विना यज्ञरक्षाप्रकरणस्य पूर्वसूचनात्रैव विद्यते—

‘राजरक्षितव्यानि तपोवनानि नाम’ ।

शकुन्तला-प्रणयस्य समारम्भ सूचितोऽधोविषम—

‘गुरो पुनरस्या अनुरूपवरप्रदाने सकल्प ।

‘आत्मगतम्’ इति नाट्यधर्मांशोत्था भाविकथाश्च मध्यक् सूच्यते ।

तद्यथा—

भव हृदय साभिलाष सम्प्रति सन्दिहनिर्णयो जात ।

आशङ्कुते यदाग्नि तदिद स्पशक्षम रत्नम् ॥

प्रणयोद्वाहेऽनुभ निमित्तमधोविध सूचितम्—‘कुशसूचि-परिक्षती मे
चरणौ । कुरवकशाप्रापरिलम्न च मे बलकलम् ।’

द्वितीयाङ्के

द्वितीयाङ्कस्य कथा प्रवेशके^१ विदूषकस्याधोवाक्येन सूचिता—

विदूषक — माम्प्रत (नायक) नगरगमनस्य मन कदापि न करोति
अद्यापि तस्य तामेव चिन्तयतोऽक्षणी प्रभातमासीत् । का गति ।

अन्यच्च दुष्यन्त शकुन्तलायै स्वानुरागप्रवर्तनमधोविध प्रकटयति—
न च परिहार्ये वस्तुनि पीरवाणा मन प्रवर्तते इत्यनेन तृतीयाङ्कस्य
कथा सञ्चिता ।

१ नक्षत्रधुमानी, अपि तु प्रवेशके । जनवधानात् सम्पादके प्रवेशक इति
निर्देशो न तत्र सञ्चित ।

अस्मिन्नुक्ते ऋषिकुमारयो प्रथमो वदति--

'गीतम्, अथ स बलभित्तलो दुष्यन्त ।' अनेन वाक्येन सप्तमाङ्क-
स्येन्द्रयोजनया दुष्यन्तस्य शकुन्तलाया पुनर्दर्शनं सम्भाव्यते ।

तृतीये-ङ्के

तृतीयाङ्कात् प्राक्विष्कम्भके शिष्य प्रियंवदामनुसूचयति--

'अहमपि तावद्वैतानिक शान्त्युदकमस्यै गीतमीहस्ते विसर्जयिष्यामि'
इत्यनेन तृतीयस्याङ्कस्यान्तिमे भागे गीतग्या तद्वृत्त पूर्वमूचितम् ।

तृतीयाङ्कस्य नायकवृत्त विष्कम्भकस्याधोवाक्येन भवति--

प्रियवदे, वस्येदमुशीरानुलेपन मृणालवन्नि च नलिनोपजाणि
नीयन्ते । (श्रुतिमभिर्नोय) किं व्रवापि । आतपलपनाद् बलवदस्वस्या
शकुन्तला, तस्या शरीरनिर्वापिणायेति ।

अपि च द्वितीयाङ्कस्यान्तिमे भागे नायक आत्मगत सूचयति--

कदाचिदरमत्प्रार्थनामन्त पुरेभ्यः कथयेत् । अत्र नायकस्य शकुन्तला-
विपयिणी प्रार्थनाप्रियेऽङ्के प्रपञ्चना नायकयो कामयमानयोर्वृत्ते ।

तृतीयाङ्कस्य प्रारम्भ एकोक्तो दुष्यन्त स्वकीय खेदविनोदन भावि-
कार्यध्यापारमधोविध सूचयति--

अथ नु खलु खिन्नमात्मान विनोदयामि । (नि स्वस्य) किं नु खलु
मे प्रियादक्षनाहृते शरणमन्यत् । यावदेतामन्विष्यामि ।

पञ्चमाङ्के शकुन्तलाया प्रत्यास्थान तृतीयाङ्कस्यानुभूया वचनेन
पूर्वमेव सूचयतेऽनोविवस्म-वयस्य (दुष्यन्त) बहुवल्लभा राजान श्रूयन्ते
यथेय गौ प्रियसखी बन्धुजनशोचनीया न भवन्ति तथा निर्वर्तय ।

इयं बन्धुजनशोचनीयता स्वल्पकालिकी म्यादित्यपि दुष्यन्त वचनेन
सूचयते--

परिग्रहवहस्त्रेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे ।

समुद्ररक्षणा चोर्वी सखी च पुत्रयोरियम् ॥ ३ १७

चतुर्थाङ्कस्य शकुन्तलाया गान्धर्वविवाहस्यानुज्ञा तृतीयाङ्के दुष्यन्त-
स्याधोवचनेन सूचयते^१--

१ चतुर्थाङ्कात् प्राक् विष्कम्भके पुनरपि अनुभूया तदेव समर्थयति । तद्यथा-
गुणवते बन्धुका प्रतिपादनीयेत्यय तावत् प्रथमः संवत्स । त यदि देवमेव
सम्पादयति ननु अत्रयासेन कृतापार्थो गुह्यजनः ।

गान्धर्वेण विवाहेन बहवो राजपिकन्यका ।

श्रूयन्ते परिणीतास्ता पितृभिश्चाभिनन्दिता ॥ ३२०

गौतमी-व्यापारस्य तात्कालिकी सूचना सखिभ्या पताकास्थानकेन कृता । तद्यथा-चक्रवाकवधू, आमन्त्रयस्व सहचर । उपस्थिता रजतीति ।

ऊह्यमपि वृत्त नायकयो पुनर्मिलनमता पर गान्धर्वविवाहात्मक शकुन्तलाया प्रवर्तितेन पताकास्थानकेन सूचितम् । तद्यथा, लतावलय-सन्तापहारक, आमन्त्रये त्वा भूमोऽपि परिभोगाम् ।

चतुर्थाङ्कान् प्राग् विष्कम्भके दुर्वासिन् शापोऽनुसूया - वचनेन सूचितम्—

अथ स राजपिरीष्टे परिसमाप्य ऋषिभिर्विर्साजित आत्मनो नगरं प्रविश्यान्त पुरसमागत इतो गत वृत्तान्त स्मरति वा न वेति ।

अस्मिन् विष्कम्भके दुर्वासित शापवचन 'स्मरिष्यति त्वा न स बोधितोऽपि सत्' इत्यनेन शकुन्तलाया प्रत्याख्यान सूचितमेव ।

राज्ञ शकुन्तलाविस्मृतिमपाकर्तुमद्भ्रूलोकिक प्रदर्शयिष्यते इति पष्ठाङ्कस्य वृत्तमनुसूयामुखेन प्रवेशके सूचितम् ।

तमेव विष्कम्भके प्रियवदानुसूया प्रति चतुर्थाङ्कस्य भाविकया सूचयति—स्वरम्ब शकुन्तलाया प्रस्थानवैतुक निधर्तमितुम् । कप्त्रस्य वचोऽनुसृत्य—'अद्यैव ऋषिर्वासता त्वा भर्तुं सदाश विसर्जयामि ।' पुनश्च—'ततो मे वचनमन्यथाभवितुं नार्हति, किन्त्वभिज्ञानाभरणदर्शनेन शापो निवर्तिष्यत इति मन्त्रयन् स्वयमन्तहित ।'

चतुर्थेऽङ्के

चतुर्थाङ्कस्यारम्भकवथाशोऽधोवचनेन सूचितो विष्कम्भके—

'एषा (शकुन्तला) सूर्योदये एव शिलामाञ्जला प्रतिष्ठितनीवारहस्तामि स्वस्तिवाचनिकाभिस्तापसीभिरभिनन्दमाना शकुन्तला तिष्ठति ।'

अस्मिन् ऋषिकुमारवो उपायदमाहरत । तस्य पूर्वसूचना प्रियवदाया अधोवचनेन भवति—आमरणोचित रूपमाश्रमसुलभे प्रसाधने-विप्रकार्यते ।

१ विष्कम्भके वतिष्यमाणशयोडाहरणमिदम् ।

२ विष्कम्भके तिष्ठत्याधावचन तदेव सङ्केतयति—'तेजोऽयस्य पुण्यस्य-सनेदयाम्ना लोको नियम्यत इवात्मरशास्त्रेषु' ॥ ४२ ।

प्रत्यास्यानस्य निवारण प्रियवदाया, अधोवचनेन सूचित चतुर्थाङ्के—
ह्ला, अनयाभ्युपपत्त्या सूचिता, ते भर्तृगृहेऽनुभवितव्या राजलक्ष्मोरिति ।
कण्वपिवचनमपि तदेव समर्थयितुं प्रवर्तते—

यदातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्बहुमता भव ।
सुतं त्वनपि सघ्राज सेव पूरुमवाप्नुहि ॥ ४.७—
भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीशपत्नीः
बौध्यन्तिमप्रतिरथ तनय निवेश्य ।
भर्त्रा तदर्पितकुटुम्बभरेण साधं,
शान्ते करिष्यसि पठ पुनराथमेऽस्मिन् ॥ ४.२०

पुनरपि तदेव समर्थितम्बुच्छन्दसा मुनिवचनेन—

अपघ्नन्तो दुरित हृष्यगन्धं—
वैतानास्त्वा वह्नय. पावयन्तु ॥ ४.८

शकुन्तलापि भावि प्रत्यास्यान तस्य निरसनञ्चाधो वचनेन सूचयति—
दु खसुखेन मे चरणौ पुरत प्रवर्तते ।

अस्मिन्नलक्षितनतोन्नतभूमिभागे इत्यादिकण्ववचनेऽपि प्रथम प्रत्यास्यानं
पश्चात् स्वीकरणम्, सूचितम् ।

पञ्चमाङ्के यदा सर्वे शकुन्तला त्यक्ष्यन्ति तदा लोकपिता ता रक्षि-
ष्यति देवविधानेनेति शकुन्तलाया मृगशावक प्रति अधोवचनेन सूचि-
तम्—‘इदानीमपि मया विरहित त्वा तातश्चिन्तयिष्यति । निवर्तस्व,
वत्स निवर्तस्व’ इति^१ । शकुन्तलाया भाविपतिवियोगस्तस्या एवाधो-
वचनेन सूचित —

तन्निनीपन्नान्तरितमपि महचरमपश्यन्ती आतुरा चक्रवाको वारौति ।
दुष्करमह कर्चोमि (करिष्यामि) इति तर्कयामि ।

अनसूयाया अधोवचनेन भाविपतिवियोग एव व्यज्यते—

एयापि प्रियेण विना गमयति रजनीं विपाददीर्घतराम् ।
गुर्वपि विरहदु खमाशाबन्ध. साहयति ॥ ४.१६

कण्ववचनेनापि स एव सूचित —

भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीप गम १ ४ १७

१. इद वचनमदृष्टाहते (Irony) सम्यगुदाहरणम् ।

शकुन्तलाया प्रत्याख्यानस्य निरसनं कण्ववचनेन पुन सूचितम्—
तनयमचिरात् प्राचीवार्कं प्रसूय च पावन ।

मम विरहजा वत्से न त्व शुच गणयिष्यसि ॥ ४ १९

प्रत्याख्यान प्रसगस्यावश्यभाविता सत्योरधोवचनेनापि प्रकल्प्यते—
सखि, यदि नाम म राजा प्रत्यभिज्ञानमन्वरो भवेत् ततस्तस्येम-
मात्मनामधेयाङ्कितमङ्गुलीयक दर्शय ।' इति ।

शकुन्तला प्रतिवदति—अनेन सन्देहेन वामाकम्पितारिम ।

पञ्चमेऽङ्के

पञ्चमाङ्कस्य प्रारम्भ एव शकुन्तलाया प्रत्याख्यानस्य सूचना हस-
पदिकाया गीतेन भवति । तद्यथा—

अभिनवमधुल'लुपो भवान,
तथा परिचुम्ब्य चूतमञ्जरीम् ।

कमलवसतिमात्रनिवृता

मधुकर विस्मृतो स्थना कथम् ॥ ५ १

पताकास्थानकमिद वस्तुत सूचनीपरायणमत्र ।

षष्ठेऽङ्के

शकुन्तलाविरहनामाङ्कस्यास्य भूमिका षष्ठमेऽङ्के वृत्ततेऽधोविधम्—
काम प्रत्यादिष्टा स्मरामि न परिग्रह मुनेस्तनयाम ।

बलवत्तु दूदमान प्रत्याययतीऽ मे हृदयम् ॥ ५ १

प्रारम्भ एवास्याङ्कस्य धीवरस्य शूलादवताय हस्तिस्कन्धे प्रतिष्ठा-
पित' इति दशा तरण शकुन्तलाया नाटकान्ते गृहलक्ष्मीपदप्राप्ति
सूचिता ।

पश्चात्तापाङ्कस्य पूर्वसूचना विस्मयक विद्यतेऽधोविध-कञ्चुकी-
मुखेन—यदेव ललु स्वाङ्गु गीयकदर्शनादनुस्मृत देवेन सत्यमूढपूर्वा मे
तत्र भवती रहसि शकु तला माहान् प्रत्यादिष्टेति, तदा प्रभृत्यत्र पश्चा-
त्तापमुपगतो देव । तथा हि—

रम्य दृष्टि यथा पुरा प्रवृत्तिभिर्न प्रत्यह सेव्यते ।

षष्ठस्याङ्कस्य प्रारम्भे दुष्यन्त वञ्चुविनमादिगति—

मदवचनादमात्यमार्यपि'गुनं वृहि । चिरप्रबोधनान् मग्भावितम-
स्माभिरद्य धर्मासनमध्यामितुम् । यन् प्रत्यर्वा तत धीरवार्यमार्येण तत्तत्रा
रूढ वृत्त्वा प्रस्याप्यतामिति । अनेनाङ्कस्मिन् प्रताहारोचनं 'अमात्यो

विज्ञापयति-अर्थजातस्य गणनावहूलतया एकमेव पौरकार्यमवेक्षितम्, तद् देव पत्रारूढ प्रत्यक्षीकरोतु' इति सन्दर्भस्य पूर्वसूचना । अद्धोऽस्मिन् माघदीमण्डपे चित्रकर्मदर्शनादिना मनोविनोदनस्य सूचना विदूषकम्याघो-वचनेन भवति—'नन्वासन्नपरिचारिका चतुरिका भवता सन्दिग्धा-माघवी-मण्डप इमा वेलामतिवाहयिष्ये । तत्र मे चित्रफलकगता स्वहस्तलिखिता तत्रभवत्या शकुन्तलायाः प्रतिकृतिमानयेति ।

पूर्वं व्याख्यातमेव यत् कथाशोऽपि असूचितो न प्रवर्त्यते । अपरञ्च नाट्यकथाविन्यासे 'कथ नैतत्कृतमस्या स्थितौ केनचित् पात्रेण' इत्यपि समाधोयते सुकविना । प्रेक्षकस्य मानस एतादृश कश्चित् प्रश्न न समु-देतु इति जिज्ञासा क्विः स्वयमेव शमयति । तद्यथाभिज्ञानशाकुन्तले पञ्चमेऽङ्के शकुन्तलाया प्रत्याख्यानकाले विदूषको राजान् नैव मास्त्विति पूर्वभूत कण्वाश्वमे प्रणय-व्यापारम् । कस्मात् कारणात् तत्रैव कृतमिति महान्वितर्कं प्रेक्षकाणां ननु भवेदेव । अतएव कालिदासेन पष्ठाङ्के नायक-विदूषकयोः सवादे व्याख्यापिनमयोविधम्—

राजा—पूर्वापि न त्वया कदाचित् सङ्घोषितं तत्र भवत्या नाम ।
कच्चिदहमिव विस्मृतवानसि त्वम् ।

विदूषक —न विस्मरामि । किन्तु सर्वं कथयित्वा घट्टाने पुनस्त्वया परिहासविजल्प एष, न भूतार्थं इत्याख्यातम् । मयापि मृत्पिण्डदुद्धिना तथैव गृहीतम् । अथवा भवित्तव्यता खलु बलवती ।^१

नतमाङ्के भविता नायकयोः समागमः पष्ठाङ्के एव विदूषकस्य राज-द्वयोविधेन सवादेन सूचित —

विदूषक —यद्येव, समाश्वमितु भवान् । अस्ति खलु समागम कालेन तत्र भवत्या ।

राजा—कथमिव ।

विदूषक —न खलु मातापितरौ भवत्विद्योगदुःखिता दुहितर चिर द्रष्टु पारयत ।

१. अस्माक मतेन कालिदासस्येव समाधानं नैव सर्वथा समीचीनम् । यतो हि नाम शकुन्तलाया प्रणयवृत्त स्वयमेव विदूषकस्य प्रत्यक्षीकृतमन्यतोऽपि कुतश्चित् त वातोदेवेति द्वितीयोऽङ्कात् पूर्वं प्रवेष्टके तस्य बचनेन स्पष्टमेव । तत्र स कथयति—'अद्यापि तस्य वामेव चिन्तयतोऽप्योः प्रनातभासीव' इत्यादि ।

मैवम् । नन्वङ्गुलीयकमेव निदर्शनम् । अवश्यभाव्यचिन्तनीयाः समागमो भवतीति ।

सप्तमाङ्के पुत्रमिलनस्य दौष्यन्तिवृत्त पष्टाङ्क एव मानुमतीवचनेन सूचितम् । तद्यथा—

अपरिच्छिन्नेदानी ते सन्ततिर्भविष्यति ।

पष्ठेऽङ्के विदूषकस्य रमे पुनरागमनस्य वृत्त चतुरिकामुखेन सूचित-
मधोऽस्ति—एनमाश्वासयितु मेघप्रतिच्छन्दात् आयमाधव्य गृहीत्वा-
गच्छामि ।

पष्टस्याङ्कस्यान्तिमे भागे सप्तमस्याङ्कस्य भाविवृत्तान्तो नायकयो-
समागमोऽधोविध सूचित मानुमती मुखेन—

अथवा श्रुत मया शकुन्तला समाश्वासयन्त्या महेन्द्रजनन्या मुखाद्-
यज्ञभागोत्सुका देवा एव तथानुष्ठास्यन्ति यथाचिरेण धर्मपत्नी भर्ताभि-
नन्दिष्यतीति । इयमुत्तिर्मातलिवृत्तस्य पूर्वपीठिका प्रस्तौति । राज्ञो स्वर्ग-
गमनाय तदनुसृत्यात् पर सपद्यवेन्द्रसन्देशं श्रावयितु मातलि सहसा तत्र
समायाति ।

सप्तमेऽङ्के

पुत्रादीना समागमस्य भाविवृत्त नायकस्य बाहुस्पन्दनेन निमित्तेन
सूच्यते । तद्यथा—

राजा—(निमित्त सूचयित्वा)

मनोरथाय नादांसे किं ब्राह्मो स्पन्दसे वृथा । ७१३

तदनु मक्षु पश्यति सर्वदमन इति कृतनामधेय स्वपुत्रम् ।

अपरञ्च—द्वितीयमिदमाशाजननम् ।

तापमीवचनमपि शकुन्तलाया समागम सूचयति । तद्यथा—

सर्वदमन, शकुन्तलावप्य पश्य ।

अत्र घन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्तीति वाक्येन भाविवृत्त 'पुत्रा-
लिङ्गन' सूचितम् ।

१ मात एष कोऽपि पुत्रो मा पुत्र इत्यालिङ्गति । पूर्वमेव दृश्यं वर्तते—शाल
परिष्वजते ।

‘मृण्मयूरो बालाय दीयते’ इति वृत्त तु पूर्वसूचितमेवाधोविधम्—

द्वितीया तपस्विनी—मदीय उटजे माकण्डेशस्य ऋषिकुमारस्य वर्ण-
चित्रितो मृत्तिकामयूरस्तिष्ठति । तमस्मै उपहर ।

दुष्यन्तस्य शकुन्तलामिलनात् क्षणमेव प्राग् द्वितीया तपस्विनी कथ-
यति—सुव्रते, एहि, इम वृत्तान्त निधमव्यापृताये शकुन्तलाये निवेदयाव ।

बाल —मुञ्च मा, यावदार्याया सकाश गमिष्यामि ।

राजा—पुत्रक, मया सहैव मातरमभिनन्दिष्यसि ।

शकुन्तलापि तमर्थमासूचयति—अथवा यथा सानुमत्याख्यात तथा
सम्भाव्यत एतत् ।

अत्रैव भारीच - दर्शनात् प्राङ् मातलिदुष्यन्त निवेदयति—
एत्वायुष्मान् । भगवान्भारीचस्ते दर्शनं वितरति ।

रंगशीर्षं तस्योपयोगश्च

अभिनवगुप्तानुसारेण यथा शरीरस्योपरिभाग शिरः, तथैव रङ्गपीठ-
स्योपरिभाग एव रङ्गशिरः ।^१ रङ्गपीठस्योदुपरि शिरोरूपमित्यर्थः ।^२

रङ्गपीठं ततः कार्यं विधिदृष्टेन कर्मणा ।

रङ्गशीर्षं तु कर्तव्यं षड्दारुकसमन्वितम् ॥ २।६८

इति नाट्यशास्त्रीया कारिका विशदयन्नाह अभिनवगुप्तः —

तत् पात्राणां विश्रान्तये, आगच्छता च गुप्तये रङ्गस्य शोभायै रङ्ग-
शिरः कार्यम् ।

अत्र प्रश्नः समुदेति (१) किंविधानि तानि पात्राणि येषां विश्रान्तये
रङ्गशीर्षं प्रयुज्यते । (२) इयं विश्रान्तिः कदापेक्ष्यते—अभिनयकाले
उत्ताहो अभिनयात् प्रागेव, अभिनयात् पश्चादेव वा । अस्माकं समाधान-
मिहास्ति—(१) यानि पात्राणि रङ्गे समागतानि सन्ति, तान्येव यदि
नाम तत्र सवादानुबन्धे सततप्रामुख्यं न भजन्ते केवलं क्वचित् क्वचिदेव
विश्विद्वदन्ति, पृच्छन्ते वा, तदा तानि पात्राणि रङ्गपीठस्य पश्चाद् रङ्ग-
शीर्षेऽवस्थितानि तिष्ठन्ति । (२) विश्रान्तिस्तु कार्यस्य पश्चात् भवति ।
साधारणपात्राणि अभिनयकाले स्वकार्यं कृत्वान्येभ्यः प्रधानपात्रेभ्यः
स्वस्वकार्यप्रस्तुतयेऽवसरं विधातुं तेषां प्रामुख्यं च समानेतुं स्वयमेव
पश्चाद् भवन्ति रङ्गशीर्षभागे विश्राम्यन्ति च । पुनश्च यदा क्वचिदा-
वश्यकता भवति तदाते सम्मुखमायान्ति ।

अत्रेदमवधेयं वर्तते यत् रङ्गपीठे केवलं तान्येव पात्राणि प्रेक्षकाणां
साम्मुख्यं भजन्ते ये स्वकीयप्रतिक्रियाभिर्वचनैरनुभावादिभिश्चानुरजयन्ति

१ नाट्यमण्डपस्य हृत्पुत्तानुसृतवदवस्थितस्य रङ्गपीठं मुख्यम् । तदष्टहस्तं शिरः ।

२ नाट्या २९६ अधिष्ठित्य भारती । अस्यां कारिकायां रङ्गपीठप्रवेक्षणमिति
रङ्गशिरःप्रवेक्षणमेवाभिनवगुप्तः सम्यग् व्याचष्टे, 'यतो हि नाम रङ्गशिरस्तु
रङ्गपीठस्योत्तमाङ्गमेव ।

दर्शकान् । अन्यान्यनायकपात्राणि रङ्गशीर्षे विश्राम्यन्ति ।^१

प्रमाणम्

भरतानुसारेण यथायोग क्षेत्रमवचित्य चतुष्पष्टिकरान् कृत्वा द्विधा कुर्यात् । पुनश्च तान्

पृष्ठतो यो भवेद् भागो द्विधाभूतस्य तस्य तु ।

समसर्घविभागेन रङ्गशीर्षं प्रकल्पयेत् ॥ २३४

अत एव रङ्गशिरसो वैर्ध्यमष्टहस्तं, विस्तारश्च द्वात्रिंशद् हस्त प्रमा-
ण्यते । तत्पृष्ठे तु वैर्ध्याद्वि षोडशहस्त नेपथ्यगृह भवति । विस्तारात्तु
द्वात्रिंशत्करमेव तत् ।^२ नेपथ्यादिक च तत्र गृह्यते । 'शुद्धादर्शतलाकारं
रङ्गशीर्षं प्रशस्यते' इति भरतेन विशेषितम् ।^३

अन्यत्र—तमुन्नत सम षड रङ्गशीर्षं तु कारयेत् ।

विकृष्टे तून्नत कार्यं चतुरश्रे सम तथा ॥ नाशा २१००

नेपथ्यगृहेण सम्बन्धः

अभिनवगुप्तो विशदयति—अत्र नेपथ्यगृहस्य द्वारद्वय कार्यम् । एक
दक्षिणत, अपरमुत्तरत ।^४ अपरञ्च भरतो व्याख्याति—

नेपथ्यगृहकञ्चैव ततः कार्यं प्रयत्नत ।

द्वारं चैक भवेत्तत्र रङ्गपीठप्रवेशनम् ॥ २९६

इमा कारिका विशदयन्नाहाभिनवगुप्त 'तेन द्वारद्वयमेव रङ्गशिरसि
नेपथ्यगतपात्र - प्रवेशाय कर्तव्यम् ।' आद्यरङ्गाचार्यस्तु रङ्गपीठे एकद्वारं
रङ्गशिरसि चान्यत्र मन्यते । तस्य मतं शास्त्रं सम्मतं न प्रतिभाति ।

१ श्री आद्यरङ्गाचार्योऽप्या मन्यते । रङ्गशीर्षेऽपि पात्राणि अभिनये व्यापृतानि
सन्ति, इति प्रतिपादयन् स कथयति—The Rangasirsa in this ob-
long house is to be higher in level than the Rangapitha
so that actors in deep scenes are more clearly visible
Bharati on Natyasastra P, 19,

२ ना शा. २.३४ अधिवृत्य भारती ।

३ ना. शा २.७३ । विप्रकृष्टमण्डपे रंगपीठापेक्षया रङ्गशिर उन्नतं
वक्ष्यते । इति ना शा २.९७ अधिवृत्य भारती ।

४ ना. शा. २.६९ तदधिवृत्य भारती च ।

रङ्गशीर्षोपयोगः

प्राक्कलितोपयोगान् व्यतिरिच्यापि रङ्गशीर्षस्य विशिष्टोपयोगो भरतानुसारेणासीत् प्रयोगसज्जायाम् । तथा हि—

ये नेपथ्यगृहद्वारे मया पूर्वं प्रकीर्तिते ।

तयोर्भाण्डस्य विन्यासो मध्ये कार्यः प्रयोक्तृभिः ॥

ना शा १३२

अयं भाण्डविन्यासो रङ्गशीर्षस्य पश्चिमनमे भागेऽभवत् ।^१

अभिनवगुप्तानुसारेण रङ्गशीर्षं प्रविशता पात्राणामन्तःस्थानं भवति ।

शाकुन्तले रङ्गशिरसि पात्राणि द्वितीयाङ्के राजा सह बाणासन-हस्ता यवन्यः प्रविशन्ति ।^२ इमा यवन्यः राज्ञो विदूषकस्य च सवादे भागग्राहिण्यो नो बभूवुः, पश्चात् सेनापतिः तत्र सगतः । एषा चयाणा सवादेऽपि यवन्यो भागग्राहिण्यो न सन्ति । ता सर्वा रङ्गशिरसि वर्तमाना भृगया निषेधात्मवार्तां नाश्रृण्वन्निति प्रेक्षकाणामपि धारणा बभूव । अत एव राजा ता विलोक्य कथयति^३—अपनयन्तु भवत्यो भृगयावेशम् ।

चतुर्थाङ्के गीतमी प्रायशो रङ्गशीर्षे वर्ततेऽन्तमे भागे । एकादशा-च्छलोकात् पश्चात् द्वाविंशशलोकं यावत् सा केवलं द्विवंदति—

जाते ज्ञातिजनस्निग्धाभिरनुजातासि तपोवनदेवताभिः । प्रणम भगवती ।

इदमुक्त्वा सा रङ्गशीर्षं प्रतिगच्छति । सा रङ्गशीर्षे नाभवत्, यदा काश्यप-ताम्रप्रत्यवदत्—कथं वा गीतमी मन्यते ।

नाम्ना तस्यै अनुयोगस्तस्या दूरत्वं व्यनक्ति यः कश्चित् निकटं वर्तते, तस्मै नाम्ना सज्ञापनं साधारणतो न विधीयते तत्र गीतमी वाक्यमेकं वर्दति रङ्गशीर्षे क्षणार्धं पुनरागत्य—

१ 'कुत्तपस्य तु विवाहं प्रत्याहार इति स्मृतः ।' इति भारतीय कारिकायां
२ १७ विशदयन्तमित्युक्तं प्राह—नेपथ्यगृहद्वारयोर्मध्ये पूर्वोक्तमुखो मार्द-
ङ्गिक इत्यादि ।

२, एष बाणासनहस्ताभिर्यवन्योऽभिनवनुष्णमालाधारिणीभिः परिवृतः इति एवा-
गच्छति प्रियवयस्य ।

३ अत्र विलोक्य पदेन तासां साधारणवार्तापरिषेवहिर्मात्रं प्रतीयते ।

एतावान् बधूजनस्योपदेश । एतन् ललु सर्वमवधारय ।

पुन सा प्रत्यावर्तते रङ्गशीर्षे । तत प्रवर्तते पुन काश्यपशकुन्तला
दोना सवादो रङ्गपीठे । तस्य मध्ये सान्तिगवारमेतावन्मात्र वदति—‘जाति
परिहीयते गमनत्रेला । निवर्तये पितरम् अथवा चिरेणापि पुन पुनरेषा
एव मन्त्रयिष्यते । निवर्तता भवान् ।

इदमुक्त्वा सा पुन. रङ्गशीर्षं प्रतिगच्छति ।

शारद्वतस्तु चतुर्थाङ्के नवमश्लोकात्पूर्वं प्रवेशकाल एवरङ्गपीठ समा-
याति । शार्ङ्गरेवेण मह स वदति—

भगवन् इमो स्व ।

पश्चात् न रङ्गशीर्षे एवाङ्कान्त यावत्तिष्ठति किन्तु शारद्वत सवादे
भाग न गृह्णाति ।

पञ्चमाङ्के पुरोहित आश्रमवासिभि सह रङ्गपीठमायाति । स
(राजान निदिश्य) ‘भो भास्तपस्विन , असावत्रभवान् वणिश्रमाणा
रक्षिता प्रागेव मुञ्जानो व प्रतिपालयति । पश्यतैनम्’ इति कथयति ।
पुनश्च (पुरो गत्वा) एते विधिवदन्तितास्तपस्विन । कश्चिदेवमुपाध्याय-
सन्देश । त देव श्रोतुमर्हतीति न वदति । पश्चात् न रंगशिरम्यात्मान
निधाय तत्रैव प्रायोऽङ्कान्त यावत्तिष्ठति । आश्रमवासिना वार्ताया
पश्चाद् राजा पुरोहित प्रतिवदति ‘भवन्तमेव गुरुणाधव पृच्छामि’
अस्मिन् सुदीर्घकालावधौ स प्रेक्षकै कार्यव्यापृतपात्रैश्चानिव्यायमानो
रङ्गशीर्षेऽतिष्ठत् ।

अङ्केऽस्मिन् वेत्रवती यदा कदा रङ्गपीठमागच्छति । प्रायश सा
रङ्गशीर्षे विधाम्यतीति स्पष्टमेव ।

पञ्चमेऽङ्के कञ्चुकी आश्रमवासिभि सह प्रविशति, अङ्कान्त यावद्
रङ्गे तिष्ठति । सोऽङ्के केवलमेकमेवाधोवाचय वदति—

इत इतो भवन्त.

अन पर तस्य स्थितौ रङ्गशिरसि बभूवेति निश्चप्रचम् ।

वस्तुत कञ्चुकी वेत्रवता च रङ्गस्य शोभायमेव विलसत । राजा
वैभवस्य द्योतकानि पात्राणि राजप्रामादपरिधौ तै सह भवन्तु नामेति
विचार्य रङ्गशीर्षे तेषामवस्थितिनिहिता ।

पष्ठाके पुनरन्तिमे भागे यवनी शरासन दातु रङ्गेप्रविशति । साङ्कान्त यावत् रङ्गशीर्षे तिष्ठति, न तु रङ्गपीठे । अत्र प्रतीहारी अपि "इत इतो देव," इति कथनस्य पश्चात् रङ्गशीर्षे तिष्ठत्यङ्कान्त यावत् ।

तत्र निष्ठधृतार्थोऽस्य निबन्धस्याघोलिखितो विलसति—

१ रगशिर रङ्गशीर्षं वा पश्चिमतो नेपथ्य यावत् पूर्वतश्च रङ्ग-पीठं यावत् विस्तृतमासीत् ।

२ नेपथ्यस्य पूर्वभित्तौ द्वारद्वय रङ्गशीर्षे गमनागमनयोर्मगिरिम्भ प्रस्तीति ।

३ रङ्गशिरो रगपीठ प्रविशता पात्राणामन्त स्थानम् ।

४ अनायकपात्राणि रङ्गपीठ स्वनियोग विधाय रङ्गशीर्षे तावद् विश्राम्यन्ति स्म यावत् तेषामपेक्षापुन रङ्गपीठे नाभवत् ।

५ रङ्गपीठे तान्येव पात्राणि तिष्ठन्ति, येषां कार्यंजान, प्रतिक्रिया, अनुभावा, भावा प्रेक्षकाणां कृते रसनिष्पत्ति दिशि महत्त्व भजन्ते ।

६ यथावश्यक पात्रेण स्वनियोग परिसमाप्य स्वयमेव रङ्गशीर्षे पश्चाद् गत्वापरेषा सम्प्रतिसवादभागप्राहिणा पात्राणां कृते स्थानं कर्तव्यम् ।

अभिज्ञानशाकुन्तले प्रवेशकानां विन्यासः

अभिज्ञानशाकुन्तले द्वितीयाङ्कस्य प्रारम्भे विदूषको रगे प्रविशति । स एव तत्रात्मकथा स्वानुभूता स्वयमेव दृष्टा निरूपयति । पश्चाद् राजा प्रविशति । अत्र प्रश्न समुदेति—किं राज्ञ आगमनात् प्राग् विदूषकस्य वचनानि प्रवेशक इति मज्ञाप्यानि, उताहो तानि द्वितीयाङ्कस्य भाग एव । किं तत्र प्रवेशको नास्ति ।

प्रकरणेऽस्मिन् प्रमङ्गवशात् अङ्कस्य प्रवेशकस्य न विशेषलक्षणानि निरूप्यन्ते । अङ्कस्य लक्षणानि अधोविधानि सन्ति—

(१) तत्र नायकेन भवितव्यम् । नायकस्त्वत्र फलाधिकारी, कार्य-नायक, प्रतिनायक, नायिका वा स्यात् ।^१

(२) श्रव्येण सूच्येन वा क्वचिच्छ्रुतित दृश्यमेव प्राधान्येनाङ्कभागे भवेत् ।

प्रवेशकस्य विशेषलक्षणानि अधोविधानि सन्ति—

(१) तत्राधमकोटिकेन पात्रेण भवितव्यम् ।

(२) वृत्त-वर्तिष्यमाण वर्तमानानाकथाशानासूचनामात्रतत्र स्यात् ।^२

अङ्कस्य प्रवेशकस्य न परिभाषामपेक्ष्येद् विचारणीय वर्तते यत् किन्नाम विदूषकवचनानि प्रवेशक ? तत्राङ्कस्य लक्षणानि न घटन्ते यतो हि नाम नायककोटिक पात्र तत्र नास्त्येव । अन्यच्च तत्र कार्याणा दृश्य-तापि नास्ति । प्रेक्षका केवल वृत्तविवरणानि शृण्वन्ति, न किञ्चित् पश्यन्ति । अत एवाङ्कत्वं तत्र नास्त्येव ।

किं पुन प्रवेशकत्वं तत्र वर्तते ? अथ किम्, यतो हि नाम तत्र केवल-मेक पात्रमधमकोटिकमस्त्येव । भूतकथावृत्ताना वर्तमानवद् सूचना तत्र वर्तते एव ।

१ अत्र नायको मध्यमसामान्यवचनेऽभिप्रेत । दशरूपकतट्टादर्शने पृष्ठ ८७ द्वितीये मस्करणे ।

२ दशरूपके वृत्तवर्तिष्यमाणानामेव चर्चा प्रवेशकार्यं विहिता, किन्तु तत्र वर्तमानाना कथाशाना निदर्शन प्रवेशके भावमुमर्हतीति सोदाहरण दशरूपक-तत्त्वदर्शने पृष्ठ ६५ दर्शनीयम् ।

न खलु विदूषकस्य प्रवेशक भागाद्भ्रूभागे सततोपस्थिति प्रवेशककोटिं बाधते । अन्यत्रापि कालिदास प्रवेशकस्य पात्रमद्भ्रूभागेऽवतारयति । तद्यथा विक्रमोर्वशीयस्य द्वितीयाङ्कात् प्राक् प्रवेशके विदूषक चेटया सह वार्तालाप समाप्य बहिर्न गच्छति । स प्रवेशकस्य समाप्ती रङ्गमपरित्यज्य प्रविशता राज्ञा सहानुवर्तते ।^१

चतुर्थाङ्कात् प्राक् क्रमसो विष्कम्भकत्रय वर्तते—

प्रथम —अनसूया प्रियवदयोरारम्भक

द्वितीय —सवाद केवल शिष्यस्य वार्ता

तृतीय —अनसूयाप्रियवदयो शिष्यात् पश्चात् पुन वार्तालापः ।

अत्र सम्पादकाना विप्रतिपत्तयो वर्तन्ते । प्राचीनसम्पादका काले प्रभृतय पूर्वात्त प्रथममेवार्थोपक्षेपक मन्यन्ते, पश्चात् द्वितीय तृतीय च विष्कम्भकमङ्के निवेशयन्ति । नैतत् साध्विति वक्ष्यते । केवल प्रो० रेवा-प्रसादद्विवेदी तृतीयविष्कम्भक यावदर्थोपक्षेपकस्य प्रसार मन्यते । तस्येदमवधारण वैज्ञानिक सुविचारितमेव ।

द्वितीयस्तृतीयश्च विष्कम्भकौ अद्भ्रूभागे न निवेशनीयो यतो हि नाम तत्र मध्यमसामान्य कोटिको नायको नास्त्येव । अपरञ्च एतयोर्द्वयो सूच्यत्व स्पष्टमेव न तु दृश्यत्व तत्र मनागपि वर्तते । अत एवाद्भ्रूत्व न गृहणीय तयोः ।

प्रो० द्विवेदी एतत्त्रयस्य मिथविष्कम्भकत्व समवायेन सकेतयति । नैतत् नाधु प्रतिभाति । त्रयोऽपि इमे विष्कम्भका पृथक् पृथगेव सकेत-महन्ति । अन्यच्च द्विवेदिनिर्देशानुसारेण सख्यौ अधमकोटिके सम्प्रधारिते । नैतत् साधु प्रमाणितम् । अधमकोटिकभूमिकाया किमपि लक्षण सख्योर्नास्ति । सख्यौ मध्यमकोटिके स्त । न खलु दुर्वाससो नेपथ्यवचनेन प्रथमविष्कम्भकस्य कोटिनिर्धारणीया, यता हि नाम नेपथ्यवचनं तु अन्या कोटि दुर्वासश्च विष्कम्भकस्य पात्र नास्त्येव ।

१. प्रवेशकस्यान्तिमे भागं विदूषकः कथयति—एव पुन प्रियवदस्यो धर्मासन-समुत्थित इत एवागच्छति । तद् यावत् पार्श्वपरिवर्ती भवामि ।

प्रो० रेवाप्रसादद्विवेदिना कालिदासप्रपावत्या प्रवेशकोऽयं मिथविष्कम्भक इति संकेतितम् । नैतत् साधु प्रतिभाति । प्रवेशकस्य पात्रमेव विदूषकचेटयो अधमो । वैतालिकस्तु घूलिका प्रवर्तक प्रवेशकस्य पात्र नास्ति ।

पष्टाङ्कात् प्राक् धीवरश्यालादीना वार्तालापः साधुसम्मत प्रवेशक इति । एतस्मात्प्रवेशकात्पश्चाद् अङ्क प्रवर्तते इति सर्वेषां सम्पादकानां मतम् ।^१ नैप तेषां समीचीन आग्रहं प्रतिभाति, यतो हि नाम प्रथमप्रवेशकस्य पश्चात् सानुमतीचेटी - 'कञ्चुकिना वार्तालापेऽङ्कत्व नास्त्येव सूच्यत्वात् नायकपुरुषाभावात् दृश्यताऽभावाच्च । अत्राङ्कारम्भस्तु तस्मात् स्थानाद् भवति यत्र पश्चात्तापसदृशवेपो राजा प्रविशति ।

— ० —

१ प्रा० रेवाप्रसादद्विवेदी कालिदासप्रत्याख्यामत्रार्थोक्तोक्तद्वयं मन्यते । किन्तु तयोर्नाम समवायेन मिथविष्कम्भक इति सङ्गतमिति । तयोः पृथग्भावः प्रतिपादनीयः । प्रथमस्तत्र श्यालादीना वचनानि प्रवेशक एव, पश्चात् सानुमती कञ्चुके-चेटीनाः वार्तालापो मिथविष्कम्भक कञ्चुकिनो मध्यमत्वात् चेटया अघमत्वाच्च ।

नाटके वर्णनसन्निवेशः

‘वर्णनप्रधानमेव महाकाव्यम् इति सूत्रेण कस्यचिन्नायकस्य चरित-
निरूपण बहुविधवर्णनाना समग्रं च तत्र युज्यत एव । तत्राधिकांश एव
वर्णनपरैः श्लोकेः संभूतो वर्तते । विश्वनाथानुसारेण यथायोगवर्णनीया
विषया अधोर्लिखिता सन्ति—

संघ्यासूर्येन्दुरजनोप्रदोषध्वातवासरा ।
प्रातमध्याह्नमृगयाशैलर्तुवनसागरा ॥
सम्भोग विप्रलम्भो च मुनिस्वगपुराध्वरा ।
रणप्रयाणोपयममत्रपुनोदयादय ॥

इति दिशा मानवकृतिषु प्रकृतिषु च यत्किञ्चिद् रमणीय वैभव
सम्पन्नं च तत् सर्व वर्णनद्वारेण क्वचित् रसानामुद्दीपनविभावरूपेणान्यत्र
लोकानुरञ्जनेन प्रचोयते । पूर्वोक्ता वर्णनविषया न कवल महाकाव्येऽपि
तु रूपकेष्वपि महाकाव्यदिशा मस्पृहं सगृह्यन्त इति निबन्धेऽस्मिन् प्रस्था-
पयिष्यतेऽभिमानात्कुतलस्योदाहरणद्वारेण ।

मृगया

मृगानुसारी सशरचापहस्तो दुष्य त सूतन वर्णयत—

कृष्णसारे ददच्छशुस्त्वयि चाधिज्यरामुके ।

मृगानुसारिण साक्षात् पश्यामीव पिनाकिनम् ॥

पश्चात् शरभयात् पलायमानो मृगो वर्णयत अथ पुनरिदानोमपि—

‘श्रीषाभङ्गाभिराम मुहुरनुपतिस्य दने दत्तदृष्टि १७ इत्यारभ्य

यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलताम्—

सूत, पश्येन व्यापाद्यमानम् । १९ इत्यन्तेन मृगयावर्णनं प्रपञ्चितम् ।

नार्यं कथांश आधिकारिकवस्तुना साक्षादनुपढं । मृगयापथेन राजा
कृष्णाश्रमं प्रतिगच्छतीति कथनमात्रेण विष्कम्भके राजस्तथोपस्थिति
सूचिता भवेत् । मृगयावर्णनं तु प्रक्षणाणां प्रथमित्यभिप्रायेण तस्य
समाप्त्याऽभीष्ट एव क्व ।

तुरगसुरतस्तथा हि रणु—इत्यादि १२९

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य प्रथमाङ्कस्य पश्चात् सानुरोध मृगया वर्णयते ।
तद्यथा,

विदूषक — भो कष्टम् । एतस्य मृगयाशीलस्य राज्ञो वयस्यभावेन
निर्विण्णोऽस्मि । अयं मृग, अयं वराह, अयं शार्दूल इति मध्याह्नेऽपि
ग्रीष्मविरलपादपच्छायासु वनराजोपु आहिण्डयतेऽटवीतोऽटवी । पत्र-
सकरकपायाणि कटूनि गिरिनदीजलानि पीयन्ते । अनियतवेले शूल्यमास-
भूयिष्ठ आहारो मृग्यते । तुरगानुधादनकण्डितसन्धे रात्रावपि निकाम
शयितव्य नास्ति । ततो महत्त्वेव प्रयूये दास्या पुत्रो शकुनिलुब्धकैवेन-
प्रहणकोलाहलेन प्रतिबोधितोऽस्मि । इयतेदानीमपि षोडा न निष्कामति ।

विश्वसाहित्येऽपि विरलमेवेदृश विनोदस्थान मृगयावर्णनम् । अत्रा-
वधेय वर्तते यन्नेदं नाट्यागमनितु विशुद्धकाव्यमेवानुरक्तनम् । अपरञ्च
तत्रैव—

एष बाणासनहस्ताभिर्यंक्नीभ्रवंनपुष्पमालाधारणीभिः परिवृत इत्
एवागच्छति प्रियवयस्य ।३

द्वितीयाङ्के राज्ञो मृगया प्रति निरुत्सुक चेतो वर्णितम् । यथाहि—
न नमयितुमधिगमस्मि शक्तो
नुरिदमाहितसायक मृगेषु ।
सहवसतिमुपेत्य वै प्रियाया
कृत इव मुग्धविलोकितोपदेश ॥ २३

सेनापतेर्नतेन दृष्टदोषापि केवल गुण एव सब्रूता । तथाहि—
जनवरतधनुर्ज्यात्फालनक्रूरपूर्वं

रविकिरणसहिष्णु स्वेदलेशैरभिन्नम् ।
अपचितमपि मात्र व्यापतत्त्वादलक्ष्य

गिरचर इव नाग प्राणसार विभर्ति ॥ २४
मेददृष्टेदृशोदर लघु भवत्पुत्यानयोग्य वपुः

सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्त भयक्रोधयो ।
उत्कर्षं स च धन्विना यदियव सिध्यन्ति लक्ष्ये चले

मिथ्येव व्यसन घटन्ति मृगयामोद्गमिनोद कृत ॥ २५

द्विदपक (सनापति प्रनि) — त्व तावददवीतोऽर्धोमाहिष्णानो
नरनासिकालोपस्य जेर्णमस्य कस्यापि मुखे पतिष्यति ।

राजा — गाहन्ता महिषा निपानतलिल शृङ्गे मुहुन्ताडित

छायावद्धकदम्बक मृगदुल रोमन्यमन्यन्दतु ।

विस्रव्य श्रियता वराहपतिनिमुंस्ताभति पन्वले

विधाम लभनामिद व शिथिलज्याव घमत्नदधतु ॥ २६

मृगायाप्रसङ्गनानेन नाट्यादिषु वर्णनाया महत्त्वपूर्णं स्थानं सविशेष
प्रतिनाति ।

सपोवनम्

महाकाव्ये सपोवनवर्णनमभाषितमेव । अत्रानिज्ञाने ताह्यमव
सपोवनवर्णनमुद्दिष्टं वर्तते । तद्यथा

नीवारा शुकार्भकोटरमुत्तभ्रमान्तत्पामय । १ १४

तोव्राघातारनिमुत्तरस्वःघभग्नैकदत् । वत्यादि १ ३०

अन्यच्च—

कार्या संकल्पानहममिमुना खोतोदहा मालिनो
पादास्तामभितो निषण्णहरिणा गौरीगुरा पादना ।

शाखालम्बितवत्कल्प्य च तरोनिर्मातुमिच्छाम्यहम्

शृङ्ग कृष्णदृग्य वामनपन कृष्णप्रमाना मृगोम् ॥ ६ १७

नवकुसुमयौवना वनज्यान्ता स्निग्धसल्लवतया चोपभोगमन
सहकार ।

वाश्यपस्तपोवनतस्तु नम्रोघयति—

पातु न प्रथम व्यवस्थानि जल मुष्मास्वशेषेषु मा,
नादत्त प्रियमण्डनापि नदना स्नहन मा पल्लवम् ।

आद्य व कुसुमप्रसूतिममय यस्या नवत्युत्सव

सेम याति शकुन्तला पतिगृह सखैरनुजायनाम् ॥ ४९

प्रियवदा पुन निवर्तमान तनावन गच्छन्त्यामा प्रथमकाल ।

तद्यथा—

उद्गलिनदन्कवला मृग्य परित्यक्तनतनमपूरा ।

अपतृनपङ्कपरा मुञ्चन्त्यधूवीव स्ना ॥ ४, १२

शकुन्तला वनज्यान्ता स्मरति—

वनज्योत्स्ने, चूतसगतापि मा प्रत्यालिङ्ग इतो गतामि' शाखा-
बाहुभि ।

काश्यप समर्थयति—

चूतेन सभितवती नवमालिकेय-

मस्थामह त्वपि च सम्प्रति धीतचिन्त. ॥ ४१३

गर्भमन्थराशकुन्तला मृगवधू प्रति समुत्सुका स्वभावतो वर्तते प्रस्या-
नकाले । मा पितर कण्व निवेदयति—तात, एषा उदजपर्यन्तचारिणी
गर्भमन्थरा मृगवधू यदानघप्रसवा भवति तदा मह्य कमपि प्रियनिवेद-
यितृक विसर्जयिष्यथ ।

शकुन्तलामा निवसन आसको मृगशाव. कण्वेन निर्वर्णितः—

यस्य त्वया यणविरोपणमिङ्गुदीना

तैलं न्यपिच्यत मुले कुशसूचिविद्धे ।

इयामाकमुष्टिपरिवर्धितको जहानि

सोऽय न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ते ॥ ४.१४

सप्तमाङ्के पुनः कवि काश्यपस्वाश्रम वर्णयति । तथा हि—

मातलिना कथितम्—

एतो अदितिपरिवर्धितमन्दारवृक्ष प्रजापतेराश्रम प्रविष्टौ स्व' ।

ततो राजा समीक्षते—

स्वर्गादधिकतरं निवृत्तिस्थानम् । भमृतहृदमिवादगाडोर्गस्मि ।

राजा—ननु विस्मयादवलोकयामि—

प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिता सत्कल्पवृक्षे धने,

तोमे काञ्चनपदारेणुकपिशे पुण्याभियेकक्रिया ।

ध्यान रत्नशिलागृहेषु विबुधस्रोतस्निधौ संयमो,

यत्काञ्चन्ति तपोभिरन्यमुनयस्तस्मिंस्तपस्यन्त्यमो ॥ ७.१२

मुनिवर्णनम् ।

मातली राजान प्रति मुनि काश्यपं सप्तमाङ्के वर्णयति—

वल्मीकाग्रनिमग्नमूर्तिहरसा सन्दष्टसर्पत्वचा

कण्ठे जीर्णलताप्रतानवलयेनात्यर्थसम्प्लोडिन ।

अशय्यापि शकुन्तलीड निवित बिभ्रज्जटामण्डल ।

यत्र स्यादुरिवाचलो मुनिरसाम्यकंबिम्ब स्थितम् ॥

पुनश्च सप्तमाह्—

प्राहृर्द्वादशाया स्थितस्य मुनयो यत्तेजस कारण
भर्तार भुवनत्रयस्य सुपदे यद् यज्ञनागेऽवरम् ।
यस्मिन्प्रात्मभव पगोऽपि पुरुषश्चक्रे भवायास्पदं
द्वन्द्व दक्षमरीचिसम्भवमिदं तत्स्त्रप्युरेकान्तरम् ॥ ७ २७

यात्रापय.

रम्यान्तरः कमलिनीहरितैः सरोमिशु,
छायाद्भूमौनयमित्ताकंमयलताप ।
भूयात् कुशेशयरजोमृदुगैणुरस्या
शान्तानुबूलपवनश्च शिवश्च पन्या ॥

इति पद्भुजा शकुन्तलादीना यात्रामै पथविशेष निदर्शयति । सप्तमाह्
आकाशयानेनेन्द्रलोकात् वाश्यपाश्रम यावद् यात्रा वर्णिता । अस्मिन्
प्रकरणे स्वगमार्गं निदर्शयति—

त्रिघ्नोत्तम बहति घो गगनप्रतिष्ठा
ज्योतींषि वर्तयति च प्रविभक्तुरदिम ।
तस्य द्विनोयहरिवक्रमनिस्तमस्कं
वापीरिम परिघट्टम्य बदन्ति मार्गम् ॥ ७ ६

राजा—

अयमरविवरेभ्यश्चातकैर्निष्पन्दभिर्दु
हरिभिरचिरभासा तेजसा चानुलिप्तैः ।
गतमुपरिघनाना धारिगर्भोदराणा
विशुनयति रयस्ने सोऽरक्लिन्ननेमि ॥ ७ ७

(अघोश्चलोक्य) वेगादनरणादाश्चर्गदर्शनं सलदयते मनुष्यलोक.
तथा हि—

शैलानामवरोहतीव शिखरादु मञ्जता मेदिनो,
पर्णाम्यन्तरलीनता विजहति स्वन्धोदयात् पादपा ।
सघानं तनुभागनष्टमजिलव्यक्तघासजत्यापगा
केनाप्युत्क्षिपतेव पश्य भुवन मत्पार्श्वमानोयते ॥ ७ ८

मातलि — माधु दृष्टम् (मरुदुमानमवलोक्य) अहो उदाररमणीया
पथिवी ।

राजा—मातले, कतमोऽर्थं पूर्वापरसमुद्रावगाढ कनकरसनिष्यन्दाः
सान्ध्य इव मेघः सानुमानवलोकयते । इत्यादि

इन्द्रस्य रथस्य यात्रा-विशेषा वर्णयन्ते—

उपोढशब्दा न रथाङ्गनेमयः
प्रवर्तमान न च दृश्यते रजः ।
अभूतलस्पर्शतया निरुद्धति
स्तवावतीर्णोऽपि रथो न लक्ष्यते ॥ ७१०

राजौवात्पम्

दुष्यन्त-विषये ऋषिकुमारक कथयति—

अहो दीप्तिमतोऽपि विश्वसनीयतास्य वपुष । अथवोपपन्नमेतद्
मुनिभ्यो नातिभिन्ने राजति । कुतः

अध्याक्रान्ता वसतिरमुनाप्याश्रमे सर्वभोग्ये
रक्षायोगद्वयमपि तप प्रत्यह सचिनोति ।
अस्यापि ध्या स्पृशति वशिनश्चारणद्वन्द्वगोतः
पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवल राजपूर्वं ॥ २.१५

द्वितीय ऋषिकुमारक समर्थयति—

नेतच्छिन्न यदयमुच्यधिस्यामसोमा धरिन्नोम् । इत्यादि २.१६

कञ्चुको राज्ञ कर्तव्य-परायणता वर्णयति—

प्रजाः, प्रजा स्वा इव तःश्रयित्वा
निषेवतेऽध्रान्तमना विविक्तम् । ५५

अस्मिन्नाटके दुष्यन्तो राज्यभारं समालोचते—

औत्सुक्यमात्रमवसाययति प्रतिष्ठा
किलिनाति लब्धपरिपालनवृत्तिरेनम् ।
नातिध्रमापनयनाय न च ध्रमाय
राज्य स्वहस्तभूतदण्डमिवातपत्रम् ॥ ५६

तदेव समर्थयति वेतालिकद्वयम्—

स्वमुद्यानिरभिलापः द्विघसे लोकहेतो । इत्यादि ५७
निषमयति कुमार्गप्रस्थितानात्तदण्ड
प्रशमयति विवाद कल्पसे रक्षणाय ।

अतनुषु विभवेषु जातय सन्तु नाम
त्वयि तु परिसमाप्त बन्धुकृत्य प्रजानाम् ॥ ५८

शाङ्गखोऽपि नरपति प्रशसति—

महाभाग काम नरपतिरभिन्नस्थितिरहो । इत्यादि ५१०

शिष्यो पुन राजादास्य निर्वणयत —

कुतो घर्मक्रियाविघ्न सता रक्षितरि त्वयि ।

तमस्तपति घर्माज्ञौ कथमाविर्भविष्यति ॥ ५१४

वर्णाश्रमघर्मं

कालिदासो वर्णाश्रमघर्मस्य प्रतिष्ठापको यत्र-तत्र तमेवानुसन्वते ।

तद्यथा—

सहज किल यद् विनिन्दित न हि तत्कर्म विवर्जनीयकम् ।

पशुमारणकर्मदारुणोऽप्यानुकम्पामृदुरेव ध्योत्रियः ॥ ६१

पौरवाणा कुलव्रत तदेवानुमरति—

भवनेषु रसाधिकेषु पूर्वं क्षितिरक्षायंमुशन्ति ये निवासम् ।

नियतेकपतिव्रतानि पश्चात् तश्मूलानि गृहीभवन्ति तेषाम् ॥७२०

सत्क्रिया

समुदाचारस्यापूर्वं कश्चिद् विशेष सत्क्रियाया परिलक्ष्यते । एतस्याः
किञ्चित् स्वरूपमधोलिखिते वर्णितम् --

राजा—मातले, अनुष्ठितनिदेशोऽपि मघवत सत्क्रियाविशेषादनुप-
युक्तमिवात्मान समर्थये ।

मातलि (सस्मितम्)—आयुष्मन्, उभयत्राप्यपरितोषं समर्थये ।

प्रयमोपवृत्त मघवत

प्रतिपत्त्या लघु मन्यते भवान् ।

गणयत्यवदान-विस्मितो

भवतः सोऽपि न सत्क्रिया गुणान् ॥ ७१

राजा—मातले, मा मेवम् । न खलु मनोरथानामप्यभूमिर्विसर्ज-
नावसर-मन्वार । मम हि दिवोकमा समक्षमर्थासनोपवेशितस्य ।

अन्तर्गतप्रार्थनमतिक्रम्य

जपन्तमुद्गोक्ष्य शृतस्मिनेन ।

जामृष्टवक्षोहरिचन्दनाङ्गा
मन्दारमाला हरिणा पिनद्धा ॥ ७.२

मातलिः—आयुष्मन्, इत पश्य नाकपृष्ठप्रतिष्ठितस्य सौभाग्यमा-
त्मयशसः —

विचित्रित्तिशेषं सुरसुन्दरीणा
वर्णरमी कल्पलताशुकेषु ।
विचिन्त्य गीतक्षममर्थबन्ध
दिवोकसस्त्वच्चरित लिखन्ति ॥ ७.५

काश्यपदर्शनावसरे राजा कथयति —

तेन ह्यनतिक्रमणीयानि श्रेयासि । प्रदक्षिणोक्त्य भगवन्तं गन्तु-
मिच्छामि ।

आशीर्वाचनम्

मारीचस्याशीर्विद्योतते सप्तमाङ्के —

आखण्डलसमो भर्ता जयन्तप्रतिम. सुत.
आशीरव्या न ते योग्या पौलोमीसदृशो भव ॥ ७.२८

वदिति —

जाते, भर्तुर्बहुमता भव ।

मारीचः —

अवश्यं दीर्घायुर्वत्सक उभयकुलनन्दनो भवतु ।

दिष्ट्या शकुन्तला साम्थी सदपत्यमिव भवान् ।

श्रद्धा वित्त विधिश्चेति त्रितयं तत् समागतम् ॥ ७.२९

तदनन्तरं प्रसादानुभूति । तद्यथा—

तव प्रसादस्य पुरस्तु सिद्धय । ७.३०

उच्चादर्शं

प्रेमकाः सद्वृत्तं गृह्णीमुरित्पुद्गिष्य कविरुच्चादर्शान् चित्रयति ।
तथा हि—

भवन्ति नञ्चास्तरवः फलागमै-
र्नवाम्बुभिर्द्वंरविलम्बिनो घना ।
अनुद्धता सत्पुरुषाः समृद्धिभि
स्वभाव एवैव परोपकारिणाम् ॥ ५.१२

गजापि वशिनामादशंमुत्थापयति —

कुमुदान्येव शशाङ्कु सविता बोधयति पकजान्येव ।
वशिना हि परपरिग्रहसश्लेषपराङ्मुत्तो वृत्ति ॥ ५.२८

प्रजया सम्बन्धा वर्णितो राजा—

येन येन विपुञ्जन्ते प्रजा स्निग्धेन बन्धुना ।
स स पापादृते तासा दुष्यन्त इति घुष्यताम् ॥ ६.२३

अन्यत्र—

हसो हि क्षीरमादत्ते तन्मिध्वा वर्जयत्यप ॥ ६.२८
प्रसादसौम्यानि सता सुहृज्जने ।
पतन्ति चक्षुषि न दारुणा शरा ॥ ६.२९
सिध्यन्ति कर्मसु महत्स्वपि यन्नियोज्याः ।
सम्भावनागुणमवेहि तमोश्चराणाम् ॥ ७.४

दुष्यन्तः सप्तमाङ्के प्रकटयति—अनायं परदायंपृच्छाव्यवहार ।

नीतिपय

अत परीक्ष्य कर्तव्य विशेषात् सगत रहः ।
अज्ञातहृदयेष्वेव वंरोभवति सौहृदम् ॥ ५.२४
ज्वलति चलितेन्धनोऽग्निविप्रकृत पन्नगः फणां कुरते ।
इत्यादि ६.२५
पूर्वावधोरित श्रेयो दुःशा हि परिवर्तते । ७.१३

प्रजाप्रतिपत्ति

प्रतिहारो निवेदयति राज्ञे पष्ठाङ्के—काले प्रवृष्टमिव अभिनन्दितं
देवस्य शामन महाजनेन ।

कार्याकार्यविचारणा

शकुन्तलाया प्रत्यास्थानाद् भृशमुद्विग्नो नायकः कार्याकार्यविचार-
णामा व्यापृत एव कथयति—

सशेषितेऽप्यात्मनि धर्मपत्नी
त्यक्ता मया नाम कुलप्रतिष्ठा ।
कल्पिष्यमाणा महते फलाय
धसुन्धरा काल इवोप्तबीजः ॥ ६.२४

रूपसौन्दर्यं नायकयोर्वर्णनं वा

नायकयो रूपसौन्दर्यस्य वर्णनं मम्मोऽविप्रलम्भादीना पृष्ठभूमिं प्रस्तौति ।
सद्यथा,

इदं किलाध्याजमनोहरं वपुः तपः शमं सावयितुं य इच्छति ।

ध्रुवः स नीलोत्पलपत्रधारया समिल्लना छेत्सुमृषिष्यं वस्यति ॥ ११७

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यम् । इत्यादि ११८ ।

अथरं किसलयराग-कोमलविटपानुकारिणी वाहू ।

कुमुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु सततम् ॥ ११९

मानुषीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः ।

न प्रभातिरलं ज्योतिरुदेति वसुधानलात् ॥ १२३

सस्तासावतिमात्रलाहिततन्त्रौ वाहूघटोत्क्षेपणात् ॥ १२७

दुष्यन्तं शकुन्तलाया रूपसौन्दर्यं निर्वर्णयति—

चित्रे निवेशयति परिकल्पितरुत्वयोगा,

रूपोच्चयेन मनसा विजिना कृता नु ।

स्त्रोरस्तसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे

धातुविभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्या ॥ २१०

अनाध्यातं पुण्यं किसलयमलूनं कररहं,

रनाविद्धं रत्नमघुं नक्षमनास्वादितरसम् ।

अक्षण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघम् ॥ २११

अभ्युक्षतां पुरस्तादवगाढां जघनगौरवात् पश्चात् । ३६

स्तनन्यस्तोशीरं शिथिलं-मृणालैश्चलय ।

प्रियायाः सायाधं किमपि कमनीयं वपुरिवम् ॥ ३७

क्षामक्षामकपोलमातनमुरः काठिन्यमुत्तस्तन

मध्यक्लान्ततरः, प्रकामविततावसो छविः पाण्डुरा । ३८

शृङ्गारमिलापलुलितो नायक आत्मानं वर्णयति—

इदमशिशिरेरन्तस्तापाद् विवर्णमणोकुन

निशि निशि भुजन्वस्तारोङ्गप्रसक्तिभिरधुभिः ।

अनतिलुलितज्याघाताद् मुहुर्मणियन्धनात्

कनकवलयं सस्तं सस्तं मया प्रतिसायते ॥ ३१०

इदं नायकस्मारमनिवेदनम् ।

शकुन्तलाञ्च पुनर्वर्णयति—

उन्नमितैकभ्रूलतमाननमस्याः पदानि रचयन्त्याः ।

कण्टकिनेन प्रथयति मप्यनुराग कपोलेन ॥ ३१२

पञ्चमाङ्के राजा शकुन्तला निर्वर्ण्यात्मगत वदति—

इदमुपनतमेव रूपमक्लिष्टकार्ति

सम्भोग-

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य तृतीयाङ्के नायकयो सम्भोगोपक्रमो वर्णित ।

तद्यथा—

राजा (शकुन्तला प्रति) नन्वयमाराधयिता जनस्तवसमीपे वर्तते—

किं सीकरे क्लमविनोदिभिराद्रंवात

सचारयामि नलिनीदलतालवृन्तम् ।

अङ्के निधाय करभोरु यथासुख ते

सवाहयामि चरणानुन पद्यताम्रो ॥ ३१८

अपरिक्षतकोमलस्य मादत् कुसुमस्येव नवस्य पदपदेन ।

अधरस्य पिपासता मया ते सदय सुन्दरि गृह्यते रसोज्ज्वल ॥

राज्ञ सम्भोगविषय एकोक्तिविद्यते—

मुहुर्मुहुर्लिसवृनाधरोष्ठं प्रतिषेधाक्षरविक्रवाभिरामम् ।

मुखमसविर्वतिपक्षमलाक्षया कथमप्युन्नमित न चुम्बित तु ॥

३२४

सप्तमाङ्के पुन राजा—

स्मृतिभिन्नतमस इत्यादि ७ २२ आरभ्य ७ २५ यावत् ।

विप्रलम्भ-

विप्रलम्भस्तु प्रेष्ठ एव शृङ्गारवृत्तीनाम् । कञ्चुकिमुखेन दुष्यन्तस्य
विप्रलम्भावस्था प्रथम वर्णिता । तथा हि—

रभ्यं द्वेष्टि यथा पुरा प्रवृत्तिभिर्न प्रत्यह सेष्यते

शय्याप्रान्त-विवर्तनेविगमयत्पुन्निद्र एव क्षया ।

दाक्षिण्येन ददाति घाचमुचितामन्त पुरेभ्यो यद्वा

गोत्रेषु स्खलितस्तदा भवति च द्रोडाविलक्षश्चिरम् ॥ ६५

अथ च उरुमुक्ते नायको विप्रलम्भे—

प्रत्यादिष्टविशेषमण्डनविषिर्वामप्रकोष्ठे श्लयम् । इत्यादि । ६६

राजात्मान स्थिति वर्णयति—

मुनिमुत्प्रणयस्मृतिरोधिना मम च मुक्तमिव तमसा मन ।
मनसिजेन सखे प्रहरिष्यता धनुषि ध्रुतशरश्च निवेशित ॥ ६८
शकुन्तलामधिकृत्य

इत प्रत्यादिष्टा स्वजनमनुगन्तु व्यवसिता

स्थिता तिष्ठेत्पुञ्जचंदति गुहक्षिष्ये गुरतमे ।

पुनर्दीष्ट वाप्यप्रसरकलुषामपितवती

मयि क्रूरे यत् तत् सत्रिपमिव शत्य दहति माम् ॥ ६९

स्वप्नो नु माया नु मतिभ्रमो नु । इत्यादि ६१०

तव मुचरितमङ्गुलीयन्ता ।

प्रतनु ममेव विभाष्यते फलेन । ६११

अत्रैव विप्रलम्भावस्थाया स्मरण भूतकालिकीना घटनाना सम्यक्
सुषटते । सप्तमाङ्केऽङ्गुलीयकस्य शकुन्तलाय उपनयनम्, तस्य गङ्गा-
स्रोतसि पतनम्, अङ्गुलीयकापालम्ब 'शृङ्गारितमूर्तिमुज्जागरयन्ति ।

राजा स्वगनि वर्णयति—

साक्षात् प्रियामुपगतामपहाय पूर्वमित्यादि । ६१६

राजा सप्तमाङ्के (शकुन्तला विलोक्य) कथयति—

वसन्त परिधूसरे वसाना नियमक्षाममुली धृतैकवेणी ।

वतिनिष्कण्ठस्य शुद्धशीला मम दीर्घं विरहव्रतविभर्ति ॥७२१

ऋतु.

वसन्त कवेरभीष्ट एव चूतकोरकमङ्गुलौ न वर्णयते । तथा हि—

आताम्रहरितपाण्डुर जीवितसर्वं वसन्तमासस्य ।

दृष्टोऽसि चूतकोरक ऋतुमङ्गुलं तथा प्रतादयामि ॥ ६२

१ दुष्यन्त — कथं नु तं बधुत्कोमलाङ्गुलि

करं विहायानि निमग्नमस्मति ।

अथवा

अचेतनं नाम गुणं न लक्षणे-

अथैव वसमादवधोरिता प्रिया ॥ ६१३

वसन्तस्य सखा कामदेवोऽर्च्यतेऽस्मिन् प्रसङ्गे—

त्वमसि मया घूनाङ्कुर दत्त कामाय गृहीतचापाय ।

पथिकजनपुबलिलक्ष्यं पञ्चान्यधिक शरो भव ॥ ६३

विपर्ययेण वासन्तिकास्तरवस्तस्याश्रयिणश्च वणिता । तद्यथा—

घूताना घिरनिर्गतापि कलिका वध्नाति न स्व रज

सन्नद्ध यद्यपि स्थित कुरवक तत्कोरकावस्थया ॥

काठेषु स्पलित गतेऽपि शिशिरे पुस्कोकिलाना रत

शङ्के सहरति स्मरोऽपि चञ्चितरतूर्णार्धकृष्ट शरम् ॥ ६४

चित्रदर्शनम्

प्रणयिना चित्रदर्शनं तु विनोदस्थानमेव । सप्तमाङ्के राजा शकुन्तला-

चित्रे स्वीय भावचिह्नं निर्वर्णयति । तद्यथा—

स्विन्नाङ्गुलिनिवेशो रेखाप्रान्तेषु दृश्यते मलिनः ।

अश्रुच्च कपोल पतितं दृश्यमिदं वनिकोऽष्टवासात् ॥ ६.१५

चित्रे यददृष्टं तदपि भावोद्रेकाय भवति । तद्यथा—

कृतं न कर्णार्पितबन्धनं सखे

शिरोपमागण्डविलम्बिकेसरम् ।

न वा शरच्चन्द्रमरोचिकोमल

मृणालसूत्रं रचितं स्तनान्तरे ॥ ६.१८

तत्र चित्रे मधुनर—व्यमनमपि न विस्मृतम् । चित्रदर्शनप्रसङ्गेन
रमणीय वषणं मधुवरस्य दण्डविधानमयं भावोद्रेकं जनयति तथाहि—

अपिऽष्टवालतरुपल्लवलोभनीय

पोत मया सदयमेव रतोत्सवेषु ।

विम्बाधर स्पृशसि चेद् भ्रमर प्रियाया-

स्त्वा कारयामि कमलोदरबन्धनस्यम् ॥ ६.२०

नात्. परं विशिद्धदुःखनीयं शृगाःस्य विस्मृतिपथेन—

दर्शनसुखमनुभवत् साक्षादिव तन्मयेन हृदयेन ।

स्मृतिशरिणा त्वया मे पुनरपि चित्रोद्धृता फान्ता ॥ ६.२१

सानुमत्या साधु समोक्षितम्—

पूर्वापरविरोधी अपूर्वं एष घिरहभागं ।

अदशतमपि मुग्ध जनयति—

प्रजागरात् एिलोभूतस्तस्या स्वप्ने समागमः ।

वाष्पस्तु न ददात्येना ब्रष्टु चित्रगतामपि ॥ ६.२२

वधूजनोपदेश

काश्यप (शकुन्तला प्रति) सा त्वमित. पतिकुल प्राप्य—
 शुभूपस्व गुरून् कुर्व प्रियसर्वाङ्घ्रित सपत्नीजने
 भर्तुःप्रकृतापि रोपणतया मा स्म प्रतीप गम ।
 भूयिष्ठ भवदक्षिणा परिजने भोगेऽनुत्सेकिनो
 यान्त्वेव गृहिणीपद युवनयो वामा कुलस्याघय ॥ ४ १८
 अभिजनवतो भर्तुः श्लग्ध्ये स्थिता गृहिणीपदे । इत्यादि ४.१९.

मारोच. शकुन्तलामुपदिशति—

वत्से, विदितार्थासि । तदिदानी महधर्मचारिण प्रति न त्वया मन्यु
 कार्यं । पश्य—

शापादसि प्रतिहता स्मृतिरोवरक्षे
 भसंपपेततमसि प्रभुता तत्रैव ।
 छाया न मूर्च्छति मलोपहतप्रसादे
 शुद्धे तु दर्पणतले सुलभावशाश ॥ ७ ३२

पुत्रोदय

दुष्यन्तेनाहित तेजो दधाना भूतये भुव ।
 अबेहि तनया ब्रह्मभगिनीर्भा शमीनिव ॥ ४ ४
 यथातेरिध शमिष्ठा भतुर्बहुमता भव ।
 सुत त्वमपि सस्राज सेव पूरुमवाप्नुहि ॥ ४ ७
 तनयमच्चिरान् प्राचीर्वाकं प्रमूय च पावनम् । ३ १९.
 भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी
 दौष्यन्तिमप्रतिरथ तनय निवेश्य ।
 भर्त्रा तदर्पितकुटुम्बभरेण साधं
 शांते करिष्यसि पद पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥ ४ २०

दुष्यन्त कथयति पष्ठाङ्के ममाप्यन्ते पुरुवशश्रोरेव वृत्ता ।

अपरञ्च—

अस्मात्पर यत यथाश्रुति सन्नुनानि
 को न कुले निवपनानि नियच्छतीति ।
 नून प्रसृति-विकलेन मया प्रसिक्त
 धीताश्रुसेरुमुदक विवर. विवन्ति ॥ ६ २५

सप्तमाङ्के पुन भरतस्य चक्रवर्तित्व वर्णितम्—

रथेनानुद्घातस्तिमितगतिना तीर्णजलधि
पुरा सप्तद्वीपामवति वसुधामप्रतिरथ ।

इहाय सत्वाना प्रसभदमनात् सर्वदमन

पुनर्यास्यत्याख्या भरत इति लोकस्य भरणात् ॥ ७ ३३

बालवत्सलता

नाटकेऽस्मिन् शिशुत्रय कवेरुपलब्धि । महती प्रीति कवे शिशुभ्यो
महाकाव्येषु दृष्टैव । अत्र प्रथम सावत् सिंहशिशुर्दुष्यन्तेन निर्वर्ण्यते—

अर्धपीतस्तन मातुरामर्बक्लिष्टकेसरम् ।

प्रकीडितुं सिंहशिशु बलात्कारेण कर्षति ॥ ७ १४

भरतस्य प्रथमदर्शनेन—

किं न खलु बालेऽस्मिन्क्षौरस इव पुनो म्निह्यति मे हृदयम् । नूनमन-
पत्यता सा वत्सलयति ।

बालस्य चक्रवर्तिद्योतनहस्तो राजा वर्णित —

प्रलोभ्यवस्तुप्रणयप्रसारितो

विभाति जालप्रथिताङ्गुलि. कर ।

अलक्ष्यपन्नान्तरमिद्धरागया

नवोपसा भिन्नमिवैरुपकजम् ॥ ७ १६

राजा स्वहृदय प्रकटतीवानेन कथनेन—

आलक्ष्यदन्तपुकुलाननिमित्तहासै-

रथ्यक्तवर्णरमणीयवच. प्रवृत्तीन् ।

अङ्गुधय प्रणयिनस्तनयान् वहन्तो

घन्यास्तदङ्गरजसा मलिनोभवन्ति ॥ ७ १७

अधोलिखिते श्लोके तृतीय शिशु कविनावाप्यते—

एवमाधम - विरद्धवृत्तिना

सयम किमिति जन्मतस्त्रया ।

सत्त्वसधयमुहोर्गपि दूष्यते

कृष्णसर्पशिशुनेव चन्दन ॥ ७ १८

अत्र कृष्णसर्पशिशुस्तृतीय एव ।

बालस्पृशंस्याभिनवागमो राजान प्रीणाति—

अनेन कस्यापि कुलाङ्गुरेण स्पृष्टस्य गायस्य सुरा मर्मेवम् ।

का निर्वृतिं चेतसि तस्य कुर्यात्
यस्यापमङ्गात् कृतिन प्रहृष्ट ॥ ७ ३९

प्रभातम्

यात्येकतोऽस्तशिशार पतिरोपधीना-
माविष्कृतोऽरुणपुर-सर एकतोऽर्कः ।
सैजोद्वयस्य युगपद् व्यसनोदयाम्ना
लोको नियम्यत इवात्मदशान्तरेषु ॥ ४.९

अपि च— अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुद्वती मे
दृष्टिं न नन्दयति सस्मरणीयशोभा ।
इष्टप्रदासजनिताम्यबलाजनस्य
दुःखानि नूनमतिमात्रमुदुसहानि ॥ ४ ३

कञ्चुकीय- -

नाटककवय कञ्चुकिन आत्मवर्णनं श्लाघन्ते । तद्यथा—
आचार इत्यवहितेन मया गृहीता
या क्षेत्रपट्टिरवरोधगृहेषु राज्ञ ।
काले गते बहुतिथे मम सैव जाता
प्रस्थान-विवलवगनेरवलम्बनार्था ॥ ५ ३

नारीनिन्दा-

कवीना वैदिककालादेव नारीनिन्दा पद्धतिरेव । पञ्चमाङ्के राज्ञो
मुखादशोभनापि सम्प्रदायानुसारिणा कविना नारीनिन्दा प्रवर्तिता ।
तद्यथा—

राजा गोसमी लाञ्छत्यघोविधम्-

इव तत् प्रत्युत्पन्नमतिस्त्रैणमित्युच्यते ।

पुनश्च तामेव सम्बोधयन् राजाह-

स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषेषु । इत्यादि ५ २२

पूर्वतिरूपिते सन्दर्भे स्पष्टमेव यन्महाकाव्यवदभिनेदार्येष्वपि वर्ण-
नानां वैशिष्ट्यं वर्तते एव, अभिज्ञानशाकुन्तले चाधोलिखिता विषया
वर्णनद्वारेण समुन्नीताः --

मृगया, तपोवनम्, मुनि, यात्रापय, राजोदत्तम्, वर्णाश्रमधर्मः,
आशीर्वचनम्, उच्चादर्शः, नीतिपथः, प्रजाप्रतिपत्तिः, कार्याकार्यविचा-

रणा, रूपसौन्दर्यम्, सम्भोग, विप्रलम्भ श्रुतु, चित्रदर्शनम्, वधूजनो-
पदेश पुत्रोदय, बालवत्सलता, प्रभातम्, कञ्चुकी, नारीनिन्दा च ।

अन्धेषु नाटकेषु उपर्युक्तान् विषयानतिरिच्यपि वर्ण्यविषया समा-
सक्ता सन्त्येव । शृङ्गारप्रकाशे भोजेनाभिनेयार्थेषु देशवेपात्मकप्रवृत्तीना
चर्चाविषये तत्र वर्ण्यविषयाणां निदर्शनानि साङ्गोपाङ्गानि समुपात्तानि ।

वर्णनसन्निवेशस्यावश्यभाविता तस्याधोविघ्नप्रयोजनेन परिकल्प-
नीया-

१ रसनिष्पत्तय आलम्बनोद्दीपनविभावानां प्रस्तुति । नान्यथोदात्त-
त्वादीनि प्रतिफलन्ति ।

२ प्रेक्षकाणां पाठनानां वा समक्ष निमर्गस्य, मानवकृतस्य सर्वोत्-
कृष्टविभूतीनां सन्दर्शनम् ।

३ वर्णितवस्तूनां सम्पर्केण प्रेक्षकाणामुदात्तीकरणम् ।

४ वर्णनद्वारेण भाविकथाशस्य सङ्घेन ।

५ समुदाचार-निदर्शनम्

६ नायकदेशकालकार्याणां परस्परसामञ्जस्यौचित्य विधानम् ।

महाकाव्ये वर्णनानि सन्ति, नाटकेऽपि वर्णनानि भवन्त्येव । एतयो-
र्द्वयोर्षो वर्णनसन्निवेशो वर्तते महाकाव्यविधानुसारेण पृथक् पृथक् भवति ।
महाकाव्ये तु वर्णनाटकी प्रस्तूयते, तस्य वर्णनप्राधान्यात् । तत्र पाठक
कथावस्तु तन्तु विस्मरत्येव । नाटके पुन वर्णन प्रायशः कथाशस्या-
लङ्कार इव शोभाघातकं भवति, कथाशः समुन्नयति च । अत एव
सक्षितवर्णनं नाटयस्य वैशिष्ट्यम् ।

उत्कृष्टवर्णनं तु रमानां प्रभवभूमिरेवाभिनेयार्थेऽभिनेयार्थे वा काव्ये
विद्यमति । पुनश्च प्ररोचनं यत् यथा महाकाव्यपरिभाषायां तथैव
नाटकपरिभाषायामपि 'अमी वर्ण्यं विषया यथायोगं सन्निवेशनीया' इति
करणीयम् ।

प्रकरी वर्णनादिर्नास्ति

प्रासङ्गिकवृत्तस्य प्रकरणे शारदातनयो भावप्रकाशने प्रकरी लक्षण-
मधोविध परिभाषते—

शोभाये वैदिकादीना यथा पुष्पाक्षतादय ।

तथात्र वर्णनादिस्तु प्रबन्धे प्रकरी भवेत् ॥ ७ १३९

‘प्रकरी तु वर्णनादि’ इति सर्वथा त्रुटिपूर्णम् । तदेव व्याख्यास्याम ।

प्रकरी तु प्रासङ्गिकवृत्तमेवेति शारदातनयोऽपि मन्यते । तद्यथा,

प्रासङ्गिकामिध वस्तु नाटके भवति त्रिधा ।

पताका-प्रकरीयुक्तपताकास्थानकक्रमात् ॥ ७.१३५

अनेन प्रकरी वस्तु एवेति सिद्धम् । इदं लक्षण ‘प्रकरी वर्णनादि’
इत्यत्र न सघटते यतो हि नाम वस्तु (कथावस्तु, इतिवृत्त वा) वर्णनं न
भवति ।

अन्यत्रापि शारदातनयः प्रकरी वस्तुत्व निरूपयति । पताकास्थानक-
परिभाषाप्रकरणे स स्पष्टयति—

आगन्तुकेन भावेन यदभिध्यक्तिस्कारणम्,

वस्तुनो भाव्यवस्थस्य पताकास्थानक तु तत् ।

तत्पताकाप्रकर्यादिर्भाव्यवस्थस्य वस्तुन,

सूचनोपायमेवाहुः पताकास्थानक बुधाः ॥ ७ १४०

निष्ठयूनार्थो विलमति यत् प्रकरी वर्णनादिर्नास्त्येव । भरतादयः प्रायः
सर्वे नाट्यशास्त्राचार्याः प्रकरी वृत्तत्वमेवावश्यकं मन्यन्ते ।

शारदातनयस्येदं प्रकरीलक्षणं भोजस्य शृङ्गारप्रकाशस्य प्रकरी-
लक्षणमनुमरति । तद्यथा—लघुहि प्रकारं प्रकरीत्युच्यते । स तु पुष्पादी-
नामेव स्यात् । यथा च पुष्पप्रकरं परार्थोऽनवरकादे शयनस्थानस्य
अन्यस्य वा शोभाये भवति, एव महाप्रबन्धस्य ऋतुवर्णनादि अन्यो वा
तद्विधोऽप्यपारं सा प्रकरीति कथ्यते । एतदनुसारेण महाप्रबन्धे (महा-
काव्यादिषु) वर्णनादि प्रकरी भवतु नाम, न तु वर्णनादीनां नाटकादीं
प्रकरीत्वम् ।

अभिनेय-वस्तुनः पाञ्चविध्यम्

प्रेक्षकाणा बोध. कथं भवतीत्यपेक्षया नाटके पञ्चविध वस्तु भवति ।'

तद्यथा—

१ श्रव्य-दृश्यम्

२. दृश्यम्

३ श्रव्यम्

४ ऊह्यम्

५ सूच्यम्

एतेषु प्रथमे चतुर्विधमङ्कभागे निर्मोच्यते । पञ्चम चार्थोपक्षेपक एव निवेद्यते । क्रमशः सोदाहरण परिभाष्यन्त इमे वृत्तभेदा ।

श्रव्य-दृश्यम्

अङ्कभागे प्रामशः पात्रं किञ्चित् पठति गायति वा, तदनु तेन सहैवाभिनेयेन स्वोक्तमर्थं प्रेक्षकाणा समक्षं दर्शयति । अत्र प्रेक्षकः शृणोति पश्यति च । अत एव श्रव्य-दृश्यत्व सार्थकं भवति । तद्यथाभिज्ञानशाकुन्तले प्रथमाङ्के—

राजा—सूत, पश्यैनं व्यापाद्यमानम् । (शरसन्धानं नाटयति ।)

(नेपथ्ये)

भो भो राजन्, आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः ।

सूत (आकर्ण्यविलोक्य च)—आयुष्मन्, अस्य खलु ते वाणपातवर्तिनः कृष्णशरस्यान्तरे तपस्विन उपस्थिताः ।

राजा (ससम्भ्रमम्) तेन हि प्रगृह्यन्ता वाजिनः ।

सूत—तथा । (रथं स्थापयति)

अत्र कथनान्तरमभिनेयेन प्रत्यक्षीकरणं भवति । अत एव वस्तुनः श्रव्यत्व-दृश्यत्वञ्च प्रतीतम् ।

१ साधारणता नाट्यशास्त्रकारा वस्तुनो द्वैविध्यमेव भवते—श्रव्य-दृश्य-सूच्यञ्च ।

धनञ्जयः पारदातनयश्च—

द्वेषा विभागः कर्तव्यः सर्वस्यापीह वस्तुनः ।

सूच्यमेव शब्देः किञ्चिद् दृश्य-श्रव्यमप्यपरम् ॥

नैतदवधारणं तद्वानुरोधीति वचनमस्माकम् ।

दृश्यम्

यत्राभिनयाभिनिवेशि वाक्यं न प्रोच्यते, केवलमभिनयद्वारेण कार्य-
मेव प्रत्यक्षीकार्यते, तत्र दृश्यनामकं वस्तु विलसति । तद्यथाभिज्ञाने
सप्तमाङ्के—

राजा—(सहर्षम्, आत्मगतम्) कथमिव सम्पूर्णमपि मे मनोरथं
नाभिमन्दामि । (बाल परिष्वजते) ।

अत्र राज्ञो बालपरिष्वङ्गं केवलं दृश्यत एव न वाचा सूच्यते । अतः
एव दृश्यत्वमात्रमेवात्र कथितम् ।

प्रथमाङ्के ऽपि ऋषिकुमारको फलान्युपहरत इत्यत्र दृश्यत्वमेव । अत्र
प्रेक्षकः फलोपहरणं पश्यति, वाचा न किञ्चिदपि तद्विषयकं शृणोति ।

श्रव्यम्

अङ्कभागे बहुशः किमपि पात्रं वस्तु-विषयं केवलं वक्ति, तदनु तस्य
प्रत्यक्षीकरणाय अभिनयो नापेक्षितः । तस्य धरतुन, केवलं श्रवणेन ज्ञानं
भवति प्रेक्षकाणाम्, अत एव श्रव्यमेतत् ।

तदेतदभिनवगुप्तेन सङ्केतितमधोवचनेन—'एव परस्थं वा यदा
व्याख्यायते न च प्रत्यक्षत्वेनैतदुपयुज्यते' इति ।^१

श्रव्यस्पोदाहरणमभिज्ञानशाकुन्तले पञ्चमाङ्के पुरोहितस्य राज्ञे अधो-
वचनं देयं, परावृत्तेषु ऋषिशिष्येषु ।

सा निन्दन्ती स्वानि भाग्यानि बाला ।

बाहूत्क्षेपं क्रन्दितुं च प्रवृत्ता ॥ ५३० इत्यादि

अन्यद्वाचतुर्थाङ्के—

गौतमी—वत्सं नारदं कृतं एतत् ।

प्रथमं—तातकाश्यप्रभावात् ।

गौतमी—किं मानसी सिद्धिः ।

द्वितीयं—न खलु श्रूयताम् । तत्र भवता वयमाज्ञता—शकुन्तला-
हेतोर्वनस्पतिभ्यः कुसुमान्याहरत इति । तत् इदानी—

क्षीम केनचिदिन्दुवाण्डुतरणा मागल्यामाविष्कृत
निष्ठघ्नूतश्चरणोपभोगफलभो लाक्षारस केनचित् ।
अयेभ्यो वनदेवताकरतलैरापर्वभागोत्थितै
दन्तान्याभरणानि तत्किंसलयोद्भेद प्रतिद्विद्विभि ॥ ४५

प्रियवदा—(शकुन्तला विलोक्य) हला, अनयाभ्युपपत्त्या सूचिता
ते भर्तुर्गोहेऽनुभवितव्या राजलक्ष्मीर्गति ।

अपरत्र स्वप्नवासवदत्ते श्रव्यस्योत्कृष्टमुदाहरण विद्यते प्रथमाङ्के
ब्रह्मचारिणो लावाणकदाहकथनम्—

ब्रह्मचारी—भो श्रूयताम् । राजगृहतोऽस्मि । श्रुतिविशेषणार्थं वत्स-
भूमौ लावणक नाम ग्रामस्तत्रोपितवानस्मि ।

योगन्धरायण —अथ परिसमाप्ता विद्या ।

ब्रह्मचारी—न खलु तावत् ।

इत्यारभ्य तदिदानीं न जाने । इह तया सह हसितम्, इह तया
सह कथितम् इह तया सह पर्युषितम्, इह तया सह भणितम्, इत्येव
विलपन्त राजान महता यत्नेन तस्माद् ग्रामाद् गृहीत्वापक्रान्तम् । ततो
निष्क्रान्ते राजनि उपोषितनक्षत्रचन्द्रमिव नभोऽरमणोय सवृत्त स ग्रामः ।
ततोऽहमपि निगतोऽस्मि ।

प्रतिज्ञायोगन्धरायणे पुन तृतीयाङ्के विदूषको योगन्धरायणो रुम-
ष्वाश्च सवदन्ति—'अथ किं कृता कार्यं विपत्ति' इत्यारभ्य 'किं तत्त-
रत्ततः' इति । बन्धनमिदानीं प्रमद्वन सम्भाव्य प्रवृत्तो राजलीला कर्तुम् ।

यत्किञ्चिद् रङ्गाद् वहिर्घटते तस्य रङ्गपात्रेभ्यो विज्ञापन श्रव्यविधा-
नेन सम्पद्यते ।

आवाशे, आकाशवाणी दूतवाक्य, सन्देश, वरशापी, नेपथ्याक्तिः,
नेपथ्यार्थोक्ति, आकाशेदत्तदृष्टि, एकोक्ति, स्वगतम् इत्येवविधानि
वाक्यानि वस्तुतः श्रव्यमव । एतपु क्वचिच्छ्रातु क्वचिद् वक्तु, क्वचिदु-
भयोरनुभावा दर्शनीया भवन्ति प्रक्षके ।

ऊर्ध्वम्

यत् किञ्चिद् रङ्ग 'वर्णे' कथ्यते, तत् सर्वमूह्य भवति । वस्तुन वर्णे
विमपि न कथ्यते, केवल वर्णसमोप मुखं नीयते रहस्यं किमपि वक्तुम् ।

अभिनेयवस्तुनः पाञ्चविध्यम्

तत् तूत्तमप्रकृतो नामपि कृते वृत्त-वर्तिप्यमाणघटना-विषयक भवति ।
सद्रहस्यमकथितमयुतञ्च कथित श्रुतमिवाभिनीतं परवर्तिघटनाचक्रस्य
वृञ्चिकेव स्यात् । यथा मालविकाग्निमित्रे प्रथमेऽङ्के—

राजा—अपि कञ्चिदुपेयोपायदर्शने ध्यापृत ते प्रज्ञानक्षु ।

विदूषक —प्रयोगसिद्धिं पृच्छ ।

राजा—कथमिव ।

विदूषक —(कर्णे) एवमिव ।

नाटघट्टप्रपा कर्णे कथनस्यात्र महत्त्व नाविदित सहृदयानाम् ।
'केनोपायेन मालविकया सङ्गमन राज्ञो भविष्यतीति' सम्प्रति रहस्य-
विषयः प्रेक्षकाणां मननविषयो द्वितीयाङ्के प्रवर्तते ।

अन्यविद्यमूह्यमनुमानेन गम्यते । यथाभिज्ञानशाकुन्तले प्रथमाङ्के
विदूषको नास्ति । द्वितीयाङ्कस्य प्राक् प्रवेशके यदि नाम स शकुन्तला-
दुष्यन्तयोः प्रणयारम्भं चर्चति, तर्हि प्रेक्षकैरुद्दामेव भवति यद् राजा
विदूषकमस्मिन् विषये विज्ञापित । तत्रैव चतुर्थेऽङ्के सख्यौ शकुन्तला
कथयतः—यदि नाम स राजा प्रत्यभिज्ञानमन्यते भवेत् ततस्तस्येमा-
मात्मनामघेयाद्धितमङ्गल्यक दशयित्यनेनोद्घाते यदाश्रमात् प्रत्यानात्
प्राग् दुष्यन्तेन सुखदस्मृतिरूपा नाममुद्रिका शकुन्तलायै दत्ता । विक्रमो-
र्वशीयस्य प्रथमाङ्केऽपि नायकयोः प्रणय-व्यापारोपक्रम, प्रचरितः । स
विषयः द्वितीयाङ्कात् प्राक् प्रवेशके चेटोविदूषकयोः सवादे प्रस्फुटति ।
तत्राप्युह्य वर्तते यद्वाज्ञा विदूषकोऽभिनवप्रणयव्यापारविषये विज्ञापितः ।

मुद्राराक्षसे च

चाणक्यः—राशस एव कश्चित् कालं सेवितव्यः । ततः प्रत्यासन्नेषु
परेषु प्रयोजनमिदमनुष्ठेयम् । (कर्णे एवमेव) ? २०/२१

अन्यविद्यमैवोद्घातं वा कर्णे वा भरतेन निर्दिशतम् । यथा

पूर्ववृत्तं तु यत्कार्यं भूयः कथ्य तु कारणान् ।

कर्णप्रदेशे तद्वाच्यं भागात्तत्पुनश्चतताम् ॥ २५.१२

यथोत्तररामचरितस्य द्वितीयाङ्कस्य विष्कम्भे

वासन्ती—(समय, स्वगतम्) कथं नामगेरेत्याह ?

(प्रकाशं) किमत्याहित, सीतादेव्या ?

आत्रेयी—न केवलमत्याहितम्, सापवादमपि ।

(कर्णे) एवमिति ।

मृच्छकटिके चतुर्थेऽङ्केऽपि—

मदनिका—स च तस्यार्यस्य हस्ते विनिक्षिप्त ।

शबिलक—विमथंम् ।

मदनिका—(कर्णे) एवमिव । ४ १७/१८

सूच्यम्

पूर्वोक्तश्वनूर्वगं सरसो हृद्यो विस्तरोपपन्नो विलसति । कवेः प्रति-
भायाः समुन्मेषाय तत्र प्रकामावसरो वर्तते । तस्याङ्कभागे सन्निवेश-
सस्तुत एव । सूच्यं प्रायशस्तावदर्थोपक्षेपकेषु निधीयते । तत्र कथावस्तु-
प्रपञ्चो रसनिष्पत्तये नापेक्षित अपि तु नाट्यवस्तुना सरचनाया सूत्रबन्ध
एव सूक्ष्मरीत्या मर्शनेन कथाशस्त्रेण नैकदिवमाना मासाना वर्षाणा वा
विवरणं प्रस्तौति । तान्येव वस्तूनि सूचयानि विधीयन्ते यानि प्रायो रङ्ग-
परिधी समाहितेभ्यो देशकालेभ्यो बहिर्भवन्ति ।^१

स्वगतेनापि क्वचित् सूच्यं भवति । यथोत्तररामचरितस्य प्रथमाङ्के

रामः—(स्वगतम् ।) शुद्धान्तचारी दुर्मुखः ।

म मया पीरजानपदेष्वपसर्पं प्रहितः ।

पञ्चविधेष्वेतेषु श्रेष्ठं सूच्यं चास्मान् (Narration) भवति । नाटक
आख्यानस्य तावन्मात्रं महत्त्वं न भवति, यावन्मात्रं दृश्यस्य । दृश्यं
तु कर्तॄणां नायकानां चरितानि साभिनयं प्रस्तौति । अस्तु समीक्षते—

An imitation of a worthy or illustrious action, possessing
magnitude in pleasing language, using separately the several
species of imitation in its parts by men acting and not thro-
ugh narration, through pity and fear effecting a purification
from such like passions २

१ वृत्तानि क्वचित् रङ्गाद्बहिर्घटितानि भवन्तीति नाबिहितं सताम् ।

२. Sobel The Theatre Handbook P. 625

पूर्वरङ्गावधारणम्

- [१ पूर्वरङ्गस्य प्रत्याहारादि आमुखान्त विस्तारः ।
 २. केवल वहिर्यवनिकाङ्गानि (गीतादि प्ररोचनान्त) भवति
 पूर्वरङ्ग ।
 ३ आश्रावणादि महाचार्यन्तमेव पूर्वरङ्ग । १११०।
 ४ रङ्गद्वार यावत् पूर्वरङ्ग ।
 ५ विघ्ननिर्वहणात्मक कार्यजातमेव पूर्वरङ्ग ।
 ६ त्रिगत प्ररोचना च परवर्तिकाल एव पूर्वरङ्गे समावेशिते ।]
 भरत पूर्वरङ्ग लक्षयते—

पूर्वरङ्ग कृत पूर्वं तत्रायं द्विजसत्तमा ।
 तथा त्रिपुरदाहश्च डिमसन्न प्रयोजित ॥ ४१०

इदं भरतवचनमभिनवगुप्त परतो विशदयति—'रङ्गे नाट्यप्रयोगे
 य पूर्वो भाग ' इत्यादि ।^१ अर्थात् नाट्यप्रयोगस्य समारम्भे यत् सर्वं
 कार्यजातं पूर्वं भवति, तत् पूर्वरङ्ग ।^२

यस्माद्रङ्गे प्रयोगोऽयं पूर्वमेव प्रयुज्यते ।
 तस्मादयं पूर्वरङ्गो विज्ञेयो द्विजसत्तमा ॥

ना० शा० ५७

पश्चाच्च 'उत्तररङ्ग' भवति । अयमेवोत्तररङ्गं मुखादिसन्निपञ्चका-
 त्मक नाट्य वस्तुतः प्रस्तौति ।

पूर्वरङ्गस्य विशतिप्रायाङ्गानि सन्ति । न तेषु सर्वेषु

- १ तेन पूर्वो रङ्गे पूर्वरङ्ग । अमि० भा० भाग १ पृष्ठे २०९ ।
 २ पूर्वरङ्गविषयिणोयं धारणा ना० शा० ५१६ अनुसरति । सगीतचन्द्रे
 विप्रदास प्ररोचना प्रस्तावना च समाने मन्यमानं पूर्वरङ्गं वर्णयति—

रङ्गद्वारं ततश्चारी महाचारी त्रिकं ततः ।
 प्रस्तावनेति भरतः कृमादुपादिश्रमुनि ॥ २४५

नाट्यप्रयोगो बिलसति ।^१ प्रत्याहारादीन्यासारितान्तानि अन्तर्भवन्-
काङ्गानि नाट्यतत्त्वविहीनानि सन्ति । शेषभूतेषु बहिर्यवनिकाङ्गानां
नाट्यप्रयोगो न्यूनधिकमस्त्येव । एतेषां नाट्यप्रयोगविशिष्टानां पूर्वरङ्गा-
ङ्गानां नाट्यतत्त्वं प्रगुणीकृत्य पूर्वरङ्गस्यापरविधौ सामासिकविग्रह
परिलक्षित । तद्यथा—'पूर्वं रज्यते यस्मिन्' इति । पूर्वरङ्गस्येदमवधारणं
नाट्यशास्त्रेऽधोलिखिते श्लोके स्पष्टमेव—

पूर्वरग महाभागा गदतो मे निबोधत ।

पादभागा कलाश्चैव परिवर्तास्तयेव च ॥ ५६

अग्निवगुप्त प्रतिपादयति—इह बहिर्यवनिकाङ्गान्येव पूर्वरङ्ग ।^२
पूर्वरङ्गस्येदमपरमवधारणम् ।

बहिर्यवनिकाङ्गानि सन्ति—गीतम्, उत्थापनम्, पङ्क्तिर्तनम्, नान्दी,
शुष्कावकृष्टाधुवा, रङ्गद्वारम्, चारी, महाचारी, त्रिगतम्, प्ररोचना
च ।^३ एतेषु महाचार्यन्त देवतपूजनं भवति ।^४

पूर्वरङ्गस्यैवा सीमा देवतपूजनं यावत् प्रथितासीत् ।^५ भरत एव
निदिशति—

आश्रावणादि चार्थन्तमेतद् देवतपूजनम् ।

पूर्वरङ्गं मया ख्यातं तथा चाङ्गविकल्पनम् ॥ ५५३

देवतपूजनस्य पश्चात् त्रिगत, प्ररोचना च वर्तते । अग्निवगुप्ता-
नुसारेण 'त्रिगत प्ररोचनयोर्दृष्टैक प्रयोजनमिति तात्पर्यम् ।^६ 'त्रिगत-
प्ररोचनाद्वारेण प्रस्तावना प्रारभ्यते' इति भरतो निदिशति । तद्यथा—

१. अङ्गानां न्यूनधिकमावे हि भूयासः पूर्वरङ्गभेदा । अग्निवगुप्तो प्रथमे
भागे पृ० २१० गा० श्लो० सी० । अग्निवगुप्तो भरतानुसारेण प्ररोचनान्तात्
अन्विच्छति भेदान् पूर्वरङ्गस्य मनुते । भाग्यो ना. पा. ४ १४ अक्षिप्तम् ।

२. अपरञ्च—तेन गीततालवाद्यनृत्पाठय ध्यतसमस्ततया प्रपञ्चमार्गं
यनाट्याङ्गमूत स पूर्वरङ्ग इत्युक्तं भवति । अमि० भा० भाग १ पृ० २०९

३. ना० शा० ५ २१-२२

४. ना० शा० ५ ५३ ।

५. एव पूजाधिकारायै पूर्वरगं कृतो मया । ना० शा० ३६ २८ ।

६. अमि० भा० भाग १ पृ० २२५ ।

उपक्षेपेण काव्यस्य हेतुयुक्तिमनाश्रया ।

सिद्धेनामन्त्रणा या तु विज्ञेया सा प्ररोचना ॥ ५ २९

इयं प्ररोचना तु वस्तुतः प्रस्तावनैव, यथा भरतेन निर्दिष्टम्—

प्रस्तावना ततः कुर्यात् काव्यप्रख्यापनाश्रयम् ।

उद्धात्यकादिकर्तव्यं काव्योपक्षेपणाश्रयम् ॥ ५.१६६

त्रिगतप्ररोचनयोः पूर्वमपि प्रस्तावना भवेन्नाम चारोनामके पूर्वरङ्गे ।
भरती विशदयति—

प्रयुज्य विधिर्नैव तु पूर्वरङ्ग प्रयोगतः ॥

स्थापकः प्रविशेत्तत्र सूत्रधारगुणाकृति ।

स्थापनं तु घेष्णव कृत्वा सौष्ठवाङ्गपुरस्कृतम् ॥

प्रविश्य रग तैरेव सूत्रधारपदैर्बजेत् ।

स्थापकस्य प्रवेशे तु कर्तव्यार्थानुगा ध्रुवा ॥

अथवा वाचतुरथा वातञ्जेर्मध्यलवान्विता ।

कुर्यादनन्तरं चारीं देवब्राह्मणशसिनीम् ॥

सुवाचयमधुरैः श्लोकैर्नानाभावरसान्वितैः ।

प्रसाद्य रग विधिवत्कवेर्नाम च कीर्तयेत् ॥

ना० शा० ५ १६१-१६५

अथ चार्याः स्थापको यथानाम काव्यस्थापनं करोति कवेर्नाम
कीर्तयित्वा ।^१ चारी कमपि 'अर्थ' काव्यार्थं प्रस्तौति च ।^२

अत्रावधेयं वर्तते यत् पूर्वरङ्गस्यान्त एव स्थापकः समायाति ।^३ अतः
एव रङ्गद्वारं यावत् पूर्वरङ्गो विलसति, पश्चात् चारीतः स्थापना
प्राप्तव्यते ।^४ महाचामया समाप्ताया स्थापकः पारिपाश्वर्की व्याहरति ।

१ ५.१६५ कारिकाधोविधौ भारतया व्याख्याता—ततः कविनाम कीर्तयेत् ।
च पद्यदाद् गुणादिकम् । तेन प्रतिष्ठादरणोपेत्य भवति ।

२ अर्थानिधापिनं श्लोकं चायङ्गभूतं पठेदिति । भारती प्रथमे भागे २३९ पृष्ठे ।

३ पूर्वरङ्ग विधायादौ सूत्रधारे विनिर्गते ।

प्रविश्य तद्वपर काव्यमास्थापयेत्ततः ॥ दशरूपकम् ३.२

प्रयुज्य विधिर्नैव तु पूर्वरङ्ग प्रयोगयेत् । इति पूवरंगस्यानं लोमां प्रकटयति ।

४. तस्यान्ते तु त्रिपद्याय व्याहरेत् पारिपाश्वर्की । ना० शा० ५ १३२

अत्र त्रिपदी काचित् प्रयुज्यते । अभिनवगुप्तानुसारेण सा त्रिपदी 'आमुख'-
रूपा भवति ।^१ अत्रावधेय वतंते यदाभिनवगुप्तोऽत्रैवामुखस्य प्रारम्भ
स्थापयति ।

भरतस्याधोविध श्लोक प्ररोचनाया प्रागेव पूर्वरङ्गस्य सोमा-
मवधारयति—

प्ररोचना च कर्तव्या सिद्धेनोपनिमन्त्रणम् ।

रङ्गमिद्धौ पुनः कार्यं काव्यवस्तुनिरूपणम् ॥ ५ १३५

अर्थात् पूर्वरङ्गे सिद्धे (सम्पादिते) सति प्रेक्षका नाट्यपेक्षणार्थं
निमन्त्र्यन्ते । पूर्वरङ्गस्यान्ते (प्ररोचनाया) काव्यवस्तुनिरूपण भवति ।
अत्र रङ्गस्तु पूर्वरङ्ग एव ।

पूर्वरङ्गस्य वास्तविकी भोगा कुत्र स्यादित्यस्मिन् विषये भरत एव
प्रमाणम्—

प्रोक्तवानस्मि यत् पूर्वं शुभं विघ्ननिवर्हणम् ।

तस्यानुबन्धेन मया पूर्वरङ्गं प्रकीर्तितम् ॥

अनया दृष्टया विघ्न-निवर्हणात्मक कार्यक्रम एव पूर्वरङ्ग । न तु
त्रिगते, प्ररोचनाया वा विघ्न निवर्हण भवति । अत एव तयो पूर्वरङ्गता
निश्चलमेववचनम् ।

त्रिगत प्ररोचना च पूर्वरगस्याङ्गे इति विवादास्पदमेव प्रतिभाति
भरतस्याधोलिखितेन श्लोकेन—

त्रिक प्ररोचना चापि पूर्वरङ्गे भवन्ति हि । ५ १५

अत्र चापि पदाभ्या त्रिकप्ररोचनयो पूर्वरङ्गाङ्गत्व न सर्वसम्मत्तमिति
मकेतितम् ।

निष्ठचूतार्थो विलसति—पूर्वरङ्गस्य महासामान्यवचन, मध्यसामान्य
वचन, विशिष्टवचन च प्रसङ्गानुसारेण बौद्धव्यानीति ।

१. त्रिपदेति पारिपाश्वकी आमुलरूपया । भारतो भाग १ पृ० २४२

इदं पारिपाश्वकीप्रमाणमुत्पाति बहोश संस्करणस्य भारत्या 'पारिपाश्व-
कामुलस्वरूपाया' इति 'म' पाठेन संकेतितम् । भाग १ पृ० २४२ ।

पूर्वरङ्गप्रयोजनम्

विघ्नविनाशस्तु पूर्वरङ्गस्य पारमार्थिक प्रयोजनं विदितचरमेव ।
अपरं च तस्य नाट्योचितं प्रयोजनं सविशेषमेव निर्दिष्टम् । तद्यथा—

निजसुखादिविवशोभूतश्च कथं वस्त्वन्तरे सविदं विश्रामयेदिति
तत्प्रत्यूह्यपोहनाय प्रतिपदायनिष्ठं साधारण्यमहिम्ना सकलभोग्यत्व-
सहिष्णुभिः शब्दादिविषयमयैरातोद्यगान-विविन्नमण्डपपद्मविदम्बगणिका-
दिभिरुपरञ्जनं समाश्रितम्, येनाहृदयोऽपि हृदयवैमल्यप्राप्त्या सहृदयो-
क्रियते ।^१

आवश्यकतानुसारेण पूर्वरङ्गस्यैव प्रयोजनं परवर्तिकालं आविष्कृत-
मिति प्रतिभाति ।

— • —

प्रस्तावना

। १ प्रस्तावना मूलतो द्विविधा भवति पूर्वरङ्गीया आमुखीया च तद्यथा—

- (क) उत्थापने सामान्येन रङ्गद्वारे रूपकविशेषेण नाट्यनुत्थापितम् ।
- (ख) चार्या कविविपयिणी प्रस्तावना स्थापकेन ।
- (ग) त्रिगते प्ररोचनाया च काव्यार्थविपयिणी काव्यार्थोपक्षेपेण ।
- (घ) नाट्यरूथामुख विपयिणी आमुखेन ।

२. स्थापक प्रस्तावको वा रङ्गद्वारानन्तर चार्यामिव रङ्ग प्रविशति । तत प्रभृति काव्यस्थापना क्रियते तेन ।

३ भासनाटकेषु केवलं नान्द्या, विज्ञापनस्य स्थापनायाश्चोल्लेखो वर्तते । तत्र विज्ञापन तु प्ररोचना-स्थानीयम् । स्थापना तु आमुखीय-प्रस्तावनैव ।]

आमुखीया प्रस्तावना

नाटकीया प्रस्तावना बहुविधा भवति । प्रथम तावदामुखीया प्रस्तावना लक्ष्यते । भरतो निर्दिशति—

नटो त्रिदूषणो वापि पारिपाश्वंक एव वा ।
सूत्रद्वारेण सहिता सलाप यत्तु कुर्वते ॥
चित्रवर्कियं स्वकार्योत्थं वीर्यङ्गैरन्यथापि वा ।

आमुख्य तत्तु विज्ञाप युधे प्रस्तावनापि वा ॥ १९.३०-३१

अस्या प्रस्तावनाया वैशिष्ट्ये विशदयन्मिनवगुप्त स्पष्टयति—

अथामुखं प्रारम्भनीयन्मुख्यं वा प्रस्ताव्यतेऽन्येति (प्रस्तावना) ।
तत्र कदाचित् चार्यामिमुख्यं नीयते पूर्वरङ्गविधि, तदभिमुख्यं वा चार्या-
रम्भं तन्नीयते, सा द्विधेति ।

अत एवामुग्र तु पूर्वरङ्गानन्तरं भवतीति स्पष्टमेव ।

इयनामुलीया प्रस्तावना बीजोपक्षेपात्मिका भवति^१ । भरतानुसारेण तु तत्र—

मुखबोजानुसृशं नानामार्गसमाश्रयम् ।
नानाविधैरुपक्षेपै काव्योपक्षेपण भवेत् ॥ ५ १६८

आमुख द्विविध भवति बोध्यज्ञात्मक स्वकार्योत्थ च ।^२ किमिदं स्वकार्योत्थ नामेति अभिनवगुप्तेन स्पष्टोक्तम्—यथा नामानन्दे—
नाटयितव्ये किमित्यकारणमेव रूढते” इत्यादि ।

अन्यच्च—“गटोविदूषकपारिपाश्वन्के समन्तादिति विचित्रभेदेन स्वकार्यनिरूपण-व्याजेन ये नानाविधा उपक्षेपा उपाशुछन्नत्वेन रूपकार्यबीजस्य सामाजिकहृदयभूभौ क्षेपास्तै काव्य प्रस्ताव्य प्रस्तावक-स्थापको निष्क्रामेताम् ।”^३

अपरविधा प्रस्तावना कवि प्रस्तावयति चारीद्वारेण । तद्यथा—

कुर्यादिनन्तर चारी धेवब्राह्मणशसिनीम् ।
सुधावयमधुरैः श्लोकैर्नानाभावरसान्वितैः ।
प्रसाद्य रङ्गं विधिवत् कवेर्नाम च कोतयेत् ॥ ५ १६४, १६५

अभिनवगुप्तानुसारेण चार्या कवेर्नाम गुणादिकं च कोतयेत् । अन्यत्र चार्यामर्थभिधायिश्लोकरूपाठोऽपि निर्दिष्टः ।^४

तृतीयविधा प्रस्तावना काव्य प्रस्तावयति ।

महान्चार्या अन्तिमे भागे पारिपाश्विकी त्रिपद्यामुख प्रस्तुत । तद्यथा

१ ततो रूपकविशेषप्रख्यापनमाश्रित्य तत्प्रख्यापनव्याजेन नाविरूपकार्यस्य प्रस्तावनामुपक्रमोपक्षेपस्यैव कुर्यात् । अभिनवभारती प्रथमभागे पृष्ठ २४९

२ ना० शा० २० ३१ । स्वकार्योत्थत्वेन प्रस्तावनायाः कर्ता स्थापको भवतीति अभिनवगुप्तो भारत्यां प्रथमे भागे पृ० २४९ प्रतिपादयति—
पूर्वैरङ्गाङ्गैश्च कविदशानाम् । स्वत्पर एव स्वतन्त्रो निर्माता ।

३. अमिनवभारती ना० शा० ५ १६८ ताडित्य । अत्र काव्यं तु का'यापबोज-मयवा काव्योपक्रम एव ।

४ अमिनवभारती प्रथमे भागे पृ० २३९

ततो रौद्ररस श्लोक पादसहरण पठेत् ।
तस्यान्ते तु त्रिपद्याथ व्याहरेत् पारिपाद्वर्कौ ॥

ना० शा० ५ १३२

अभिनवगुप्तोऽत्र स्पष्टयति—त्रिपद्येति पारिपाद्वर्कनाआमुखरूपया ।

उत्थापनाङ्गे-रङ्गद्वारयो प्रस्तावनातत्त्वम्

अभिनवगुप्तो नाट्यशास्त्रस्य ५ २६ कारिकामधिकृत्य व्याख्याति—
उत्थापनाङ्गे सामान्येन नाट्यमुत्थापितम् । इह (रङ्गद्वारे) तु रूपक-
विशेषेणेति ।

पूर्वरङ्गीया प्रस्तावना

(“त्रिगत-प्ररोचने”)

भरतानुसारेण चारि-महाचार्यनन्तर त्रिगत-प्ररोचने भवत ।
नाट्यशास्त्रे चार्या वणन पचमाऽध्याये १६४-१६५ श्लोकयोर्निष्पन्नम् ।
तदनन्तर १६६तम श्लोकोऽश्रोविधो वर्तते—

प्रस्तावना तत. कुर्यात् काव्यप्रख्यापनाश्रयाम् ।

उद्घात्यकादि कर्तव्य काव्योपक्षेपणाश्रयाम् ॥

ना० शा० ५ १६६

अस्मिच्छ्लोके “प्रस्तावना तु त्रिगत प्ररोचनयो समन्वित नामेति
प्रस्थाप्यते—

त्रिगते तु काव्य प्रख्यापन गीणतो भवति । तद्यथा—

विदूषकस्त्वेकपदा सूत्रधारस्मितावहाम् ।

वसम्बद्धकयाप्राया कुर्यात् कथानिका तत ॥^१

ना० शा० ५ १३४

अन्यच्च—

विदूषकः सूत्रधारस्तथा वै पारिपाद्वर्क ।

यत्र कुर्यन्ति सजल्प तच्चापि त्रिगत मतम् ॥ ना शा ५ २८

१ असम्बद्धकया उद्व व्यनक्ति । त्रिगतम-योक्तिद्वारेण विधेयम् ।

अभिनवगुप्तोऽत्र स्पष्टयति—

सजल्पो भविष्यन्नाटकादिविषय । स एव काव्योपक्षेपस्त्रिपुसमायत्त-
त्वात् त्रिगतशब्देनोक्त ।

इदं त्रिगतं त्वत्रोद्घात्यकादिपदेन व्यज्यत एव, यतो हि नाम
उद्घात्यकादिवती बोध्याः त्रिगतमेकमगम् । अत एव त्रिगतस्य प्रस्तावनात्व
प्रतिभाति ।

प्ररोचना भरतेनाधोविध लक्षिता—

उपक्षेपेण काव्यस्य हेतुयुक्तिसमाश्रया ।

सिद्धेनामन्त्रणा या तु विज्ञेया सा प्ररोचना ॥ ना० शा० ५ २९

अत्र प्ररोचना तु काव्यस्योपक्षेपेण पूर्वोक्ताया प्रस्तावनाया
अन्तर्गतैव । अत्र काव्योपक्षेपोऽजूढतया स्पष्ट क्रियते ।

उपर्युक्तपूर्वरगोया प्रस्तावना त्रिगतप्ररोचनाद्वारेण तु विशिष्टैव ।
सामान्या प्रस्तावनापि शेषेषु पूर्वरगाङ्गेषु व्यञ्जनाद्वारेण विलम्ब्येवेति
सम्बोधयत्यभिनवगुप्त । तद्यथा—

“उत्थापनाङ्ग-विवरणे”—अत्र च वैचित्र्यार्थं समुचितमात्रमित्यादि
प्रवृत्तिमपि भाविरूपकोचित काव्यमपि पठ्यमानं केचिदिच्छन्ति । तथा
हि सति “पाठ्ययोगकृतैस्तथा १” इति न सकोचितं भविष्यति । युक्त
चेत् । तथा हि रमणोयाद्युपकरणभूतशयनविरचनादौ प्रतिपादु-
कस्तम्भधूपवस्त्रादिष्वपि तदुचितनायक-युगलादिप्राय-विकित्रादियोगो
युद्धोचितसन्नाहकच्छटादौ च कातरजनभयभावन नृसिंहगरुडादिरचना-
कृतयोगस्तथैव ह्यतिरमणोये नाट्ये भविष्यति, यदुपरजकवर्गदौकनादौ ।
एतदपि सुकुमारतदुक्तगीतपाठ्याभिनययोगेनैव कायम् ।^१

रगद्वारनामके पूर्वरगगे नाट्योत्थापनं क्रियते ।^२ तदपि
प्रस्तावनैव ।

१. ना० शा० ५ ८

२. अभिनवमा० ना. शा ४ २२

३. रङ्गद्वारविषयिणी ५ २६ कारिका विण्डीकुर्वन्प्रभिनवगुप्त आह—अभिनोयते
इत्यभिनयो रूपकविशेषः । सोऽवतायते रक्षेपेण तस्याप्रयोत्रनादिनिरूपण-
पाठपदारेण तथैव चाभिनयं क्रियते यत्र तद्रगस्य नाविनी रूपकस्य द्वार-
मिव रङ्गद्वारम् । उत्थापनाङ्गे सामान्येन नाट्यमुत्थापितम् । इह तु रूपक-
विशेषेणेति भेदः । ना. शा ५ २६ अधिकृत्य मारती ।

पूर्वरङ्गीया प्रस्तावनामुपरिविधामेवाभिनवगुप्त संकेतयति यदा स वचयति—

द्विविधा प्रस्तावना भवति—पूर्वरंगस्याङ्गभूता, अन्यस्य वा । तत्र पूर्वरंगाङ्गोऽस्या वविरुदासीन । स्थापक एव स्वतन्त्रो निर्माता ।^१ अग्रेऽभिनवगुप्त आमुखीया प्रस्तावनामधोविध विवृणोति—सा (प्रस्तावना) द्वितीया या वृत्तिमध्ये पठिता नाट्यशास्त्रीया कारिका २० ३०—नटी विद्रूपको वापि पारिपाश्विक एव वा' इत्यादि

भासनाटकेषु केवल नान्द्या, विज्ञापनस्य, स्थापनायाश्चोत्प्रेक्षो दृश्यते । तत्र स्थापना विज्ञापन च क्रमश आमुखीय प्रस्तावनाया प्ररोचनायाश्च स्थाने भवत । नान्दीश्लोकास्तत्र प्रकाशितनाटकेषु नोद्घृता । पूर्वरंगस्य तदा का स्थितिरासीत्, पूर्वरंग आसीन्नवेति सन्दिग्धमेव ।

अपरैव वाचित्पद्धति रमाणवसुधाकरे सिंहभूपालेन सूचिता । तदनुसारेण 'आमुख द्विविध भवति—स्थापना, प्रस्तावना च' । यत्र पारिपाश्विके सह सूत्रधारो वीथ्यङ्गद्वारेण सबदति, तत्र प्रस्तावना भवति । यत्र पारिपाश्विको नास्ति, केवल नटी-विद्रूपक-नटादिभि सह सूत्रधारो सबदति, प्रस्तुतमर्थमाक्षिपति च तत्र स्थापना भवति । अपरं च स निर्दिशति वीराद्भुतप्राये नाटके प्रस्तावनोचिता, हासप्रबोभत्सरोद्वादि-प्राये तु स्थापना मता । प्रस्तावनास्थापनयोरन्तरं रमाणवसुधाकरानुसारेणाधोविधमेव—

प्रस्तावनाया कथोद्धात, प्रवर्तक, प्रयोगातिशयश्च आमुखाङ्गानि विकसति । स्थापनाया स्वीत्य कल्पितं कथानिका वणमित्वा सूत्रधारा-दयस्तदनुमारिणी नाटककथा प्रयोजयिष्मणामाक्षिपन्ति ।^२

१ ना. छा ५ १६८-१६९ अधिवृत्त मारती ।

२ रमाणवसुधाकरा तृतीयविकासे १५७-१६३

नान्दी

[१ भरतात् प्राक् नान्दी यज्ञ विवाह युद्धादिमागलिककार्याणां समारम्भ-सूचकं तूर्यनिर्घोषपुरस्सरो हर्षजनन उपक्रम आसीत् ।

२ नाट्यप्रयोगे भरतेन सा नान्दी आशीर्वादश्लोकैः सयुता विहिता । इमे श्लोका एव नान्दीति प्रायोवादोऽपूर्णं सत्यम् ।

३ नाट्यप्रयोगे पौरस्त्य-नान्द्या प्रपञ्च एव पूर्वरङ्ग । स प्रपञ्च पूर्वरङ्गस्य प्रन्याहारादि अन्तर्यवनिकाङ्गरूपेण गीतादि बहिर्यवनिकाङ्गरूपेण च विलसति ।

४. नाट्यशास्त्रीय सन्दर्भेषु कतिपयस्यलेषु पूर्वरङ्गस्थानोपेत्वेन पूर्वरङ्गस्य पर्यायरूपेण वा नान्दीपद प्रयुक्तं दृश्यते ।

५. नान्दीश्लोकानां सर्वोत्कृष्ट आदर्श — 'नमोऽस्तु सर्वदेवेभ्यः' इत्यादि पदानि सन्ति ।]

नाट्यशास्त्रे प्रथमनाट्यप्रयोगस्येदृशं वर्णनं विद्यते—

पितामह — महानय प्रयोगस्य समयं प्रत्युपस्थितः ।

अयं ध्वजमहं धोमान् महेंद्रस्य प्रवर्तते ॥

अग्नेदानीमयं वेदो नाट्यसज्ञं प्रयुज्यताम् ।

भरत — ततस्तस्मिन् ध्वजमहे निहतासुरदानवे ।

प्रहृष्टामरसकोणं महेंद्रविजयोत्सवे ।

पूर्वं कृता मया नान्दी ह्याशीर्वचनं सयुता ॥ १.५४-५६

अनेन प्रकरणेनेदं स्पष्टमेव यत् तस्मिन्नवसरे नान्दी 'आशीर्वाद-सयुता' कृता । ततः प्राक् पुराणतरं रूपं नान्द्याः किञ्चिदभासोदिति भरतेन नाट्यशास्त्रेऽन्यत्र दर्शितम्—

१. अन्यत्रापि नाट्यशास्त्रे भरत स्पष्टयति यन्नाट्यापमाशीर्वादी नान्द्या योजितः । उच्यते—

आशीर्वाचन-सयुक्ता नित्यं यस्मात् प्रयुज्यते ।

देवद्विजन्मदीनां तस्मात्तान्दीति एहिता ॥ ५.२४

आवाहे च विवाहे च यज्ञे नृपतिमगले ।
 नान्दीशब्दमुपश्रुत्य हिंसा नश्यन्ति चैव हि ॥^१
 पाठ्य नाट्य तथा गेय चित्रवादित्रमेव च ।
 वेदमन्त्रार्थवचनैः सम ह्येतद् भविष्यति ॥

ना० शा० ३६ २४, २५

अनेन स्पष्ट प्रतिभाति यत् पूर्वं नान्द्या पाठ्य नाट्य, गेय, वादित्र
 चासन् । एतदेव भरतस्याधोवचनेन प्रमाणितम्—

‘नान्दी-शुष्कावकृष्टासु वरणाश्रित वाद्य योज्यम्’ ।^२ अभिनवगुप्ता-
 नुसारेण ‘नान्दीपादान्तरेषु बहुतर नृत्तमिति । नान्दीमुखो परिभाषमाण
 स्पष्टयति—नाद्य । मगलदुन्दुभेरिव मुख यस्या ।^३

ईदृशी पुरातनकालात् प्रचरिताया नान्द्या भेरो-तुर्य निर्घोषस्य
 प्राथम्यभासीत् । सेय नान्दी भरतेन साशीर्वादा कृता नाट्यप्रयोगायम् ।

१ तथा हि महाभारते याज्ञिकी नान्दी —

दत्तो राजकुले नान्दी सज्जे भूयसी पुन ।
 पुरोहितकुले चैव सम्प्राप्ते ब्राह्मणपंभे ॥

शान्ति० ५० ८३ ६५

साम्प्रान्तिकी पुन

कणस्य मत्तमाज्ञाय पुत्रस्ते भरतपम ।
 योगमाज्ञापयामास नदीतृषपुरस्तरम् ॥

वर्ण ५० १७ ३

उत्तररामचरिते च—रामस्याय पट्टामिपकसमयो रात्रिदिवमसहृत्-
 नादौक । प्रस्तावनायाम् ।

२ ना० धा० २४ २२४ । अ यच्च—कण्ठहस्त गीष्य करणम् । ना० धा०
 ३३.११ । करण तु नृत्तस्य क्रिया । गात्राणा विलासक्षेपस्य । ना० धा०
 ४ २९ अधिष्टृत्य भारती । हस्तपादसमायोगो नृत्तस्य करण भवेत् । ना० धा०
 ४ ३० । अथ च—द्विपादवृत्तमण यत्तु करण नाम सद् भवेत् ॥ ना० धा० १० ३

३ अभिनवभारती प्रथमभागे पृ० २४६ । ना धा १५ ९४ अधिष्टृतमारती

कोजेष् नान्दी तु सूर्यघोषोऽपि बोधिता ।^१ रगराजानुसारेण एकदा द्वादश-
मृदङ्गघोषो नान्दी । काव्यार्थ-प्रयोगात् पूर्वमेव पूर्वरगाङ्गानीति बहुविधं
नृतगीत-वाद्य-पाठ्यात्मक मागलिक कार्यजात भरतेन प्रवर्तितम् । तेषु
नान्दी सर्वोत्कृष्ट स्थानं भजते स्वकीयेनाशीर्वादि-रूपेण मागल्य-वैपुल्येन ।
तद्यथा—

नमोऽस्तु सर्वदेवेभ्यो द्विजातिभ्यः शुभ तथा ।
जित सोमेन वै राज्ञा शिव गोब्राह्मणाय च ॥
ब्रह्मोत्तर तथेवास्तु हता ब्रह्मद्विषस्तथा ।
प्रशास्त्विमा महाराज पूयिर्वो च ससागराम् ॥
राष्ट्रं प्रवर्धता चैव रङ्गम्याशा सपृथञ्चतु ।
प्रेक्षाकर्तुमंहान् धर्मो भवतु ब्रह्मभाविन ॥
काव्यकर्तुर्पशश्चास्तु धर्मश्चापि प्रवर्धताम् ।^१
इज्यया चानया नित्य प्रीयन्ता देवता इति ॥

ना० शा० ५ १०५-१०८

अभिनवगुप्तोऽत्र सङ्केतयति—नान्दी पठति—नमोऽस्तिवत्यादि देवता
इत्यन्तम् ।

इय नान्दी साधारण्येन सर्वेषां रूपकाणाम्प्रयोगात्प्राक् पूर्वरङ्गेषु
योजनीया सूत्रवारेण । वस्तुन सर्वरूपकावितेयं नान्दी ।

नान्दीश्लोको वा रङ्गद्वारं वा

भरतानुसारेण 'नमोऽस्तु सर्वदेवेभ्यो द्विजातिभ्यः शुभ तथा' इत्या-
रभ्य 'इज्यया चानया नित्य प्रीयन्ता देवता' इति यावत् नान्दी विलमति ।
अथ प्रश्न समुदेति—'या मृष्टि स्रष्टुराद्या इत्यादि अभिज्ञानशाकुन्तले,
वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषम्' इत्यादि विक्रमोर्वशीये, 'एकैश्वर्ये स्थितोऽपि
प्रणतबहुफले' इत्यादि मालविकाग्निमित्रे नान्दी सन्ति, उताहो किञ्चिद-
परमेय पूर्वरङ्गाङ्गम् ?

१ छन्दस्त्वद्भुमानुसारेण नान्दी तु भेदे । मानियर विलियम्स-महोदयस्य
Sanskrit English Dictionary नामके कोटी नान्दी तु
द्वादशतूर्यनिर्घोऽस्ति ।

पूर्वोक्तश्लोकेषु नान्दीलक्षणस्यायोगात् नान्दी तत्र नास्तीति साहित्यदपणकारेण विश्वनाथेन प्रागेव समुन्मेषितम् । यद्यथा—

एतन्नान्दीति कस्यचि मत्तानुसारेणोक्तम् । वस्तुतस्तु पूवरङ्गस्य रङ्ग-
द्वाराभिधानमङ्गम् इत्यन्ये । यदुक्तम्—

‘यस्मादभिनयो ह्यत्र प्राथम्यादवतापते ।

रङ्गद्वारमतो जय वागङ्गाभिनयात्मकम्’ ॥ इति

कालिदासादिमहाकविप्रबन्धेषु च—

वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरय ध्याप्य स्थित रोदसी

यस्मिन्नीश्वर इत्यनयविषय शब्दो यथार्थाक्षर ।

अन्त्यश्च मुमुक्षुभिर्निषमितप्राणादिभिर्मृग्यते

स स्याणु स्थिरभक्तियोगसुलभो नि श्रयसायास्तु च ॥

एवमादिषु ना दीलक्षणायोगात् । उक्तञ्च—रङ्गद्वारमारभ्य कवि कुर्यात्-
इत्यादि । अत एव प्राचनपुस्तकेषु नाद्य ते सूत्रधार इत्यन तरमेव
वेदान्तेषु—इत्यादि इतीकलिखनं दृश्यते ।^१ यच्च पश्चात् नाद्यते
सूत्रधार इति लिखन तस्यायमभिप्राय—नान्द्यन्ते सूत्रधार इद प्रयो
जितवान् । इत प्रभृति मया नाटकम्वादीयत इति कवेरभिप्राय ।

प्रमङ्गलस्मिन् रङ्गद्वारस्य ऋक्षण समीक्षणोपम् । भरतानुसारेण तु
रङ्गद्वारमघोविध भवति—

तत श्लोक पठदेक गम्भीरस्वरसयुतम् ।

देवस्तोत्र पुरस्कृत्य यस्य पूजा प्रवतते ॥

रानो वा यत्र भक्ति स्यादयवा ब्रह्मणस्तवम् ।

गदित्वा जजरश्लोक रङ्गद्वारे च यत्समृतम् ॥

ना सा ५ ११३ ११४

१ मासनाटकेष्विय स्थितिरन्तरे । तथा हि मध्यमध्यायोगे—

पादान् स वो मुग्धपूद्वायसाद

प्रतिमानाटके—

सोताभव पातु मुम तृष्ट सुधीश्वराम सहलदमणदध ।

स्वप्नवासवत्त—अयनवेदुसवर्णावासवत्ताबलोबलस्य त्वाम् इत्यादिभ्य
प्रागेव—

^१नान्द्यन्ते तत्र प्रविशति सूत्रधार इति लिखितम् ।

यस्मादभिनयस्त्वत्र प्रथमं ह्यवतार्यते ।

रङ्गद्वारमतोज्ञेयं वागङ्गाभिनयात्मकम् ॥

ना. शा ५ २६

लक्षणमिदं 'वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषम्' इत्यादि सम्यग्रूपेण घटते ।

नान्दी पूर्वरङ्ग-पर्यायः

नाट्यशास्त्र एव नान्दी पूर्वरङ्गस्य पर्याय इति निगदितम् ।
तद्यथा—

देवतासुरमानद्य यन्माल्लोकश्च नन्दति ।

तस्मादयं प्रयोगस्तु नान्दीनामा भविष्यति ॥ ३६ २१

श्लोकेऽस्मिन् 'अयं प्रयोगः' तु पूर्वरङ्गस्थानीय इति ३६ १५—श्लोकेषु
भारतेन प्राक्कलितमेव ।

शारदातनयो भावप्रकाशने पूर्वोक्तं भारतीयं नान्दी-विषयकं महा-
सामान्यार्थकमभिप्रायं समर्थयति । तद्यथा—

या पूर्वरङ्गसम्बन्धाद् द्वाविंशत्यङ्गवर्तिनी ।

सम्यान्नन्दयतीत्येव सापि नान्दीति कीर्त्यते ॥ ७ १००

अभिनवगुप्तोऽपि 'नान्द्यन्त इति पूर्वरङ्गान्त' इति श्रुत्वा नान्द्या पूर्व-
रङ्गस्य च पर्यायं क्वचित् नम्भवतीत्येव प्रकटयति ।^१

शारदातनयो नान्द्या पूर्वरङ्गस्य च पर्यायपरविषमप्यधोल्लित-
कारिकयापि प्रस्तीति—

यद्यप्यङ्गानि भूयासि पूर्वरङ्गस्य नाटके ।

तथाप्यदृश्यं कर्तव्या नान्दीविघ्नोपशान्तये ॥

भावप्रकाशने ७ २८५

अत एव 'नान्द्यन्ते सूत्रगारः' इति वचनमात्रेण तत् प्राक् श्लोको
नान्दी न भवति । श्लोके तस्मिन् नान्दीलक्षणं घटते न वेति परीक्षणायम्

१. नान्द्यन्त इति पूर्वरङ्गान्त इति । अभिनवभारती चतुर्थभागे पृ० ५०३

धपरम्—'नाट्याख्यं मुख्यं मंगलं सकलपूर्वरङ्गाङ्गोपलक्षणमितिनेकिम् ।

ना० शा० १५६ अधिहित्यं भारती । शारदातनय स्पष्टयतितराम्—

प्ररोचनान्तो नान्द्यन्तः प्रत्याहारादि कथ्यते । भाव पृ० ७.१२८

नाटकेषु अंकच्छेद-विधिः

नाटकेष्वङ्कानामन्त कथं विधेय इति कवीनां काचित् शास्त्रीया पद्धतिरभूत् । अङ्केष्वन्तरकार्याणि निवर्धयन्ते । कस्यचिदङ्कस्य अन्तरकार्यस्यावान्तरत्वं मुख्यकार्यं प्रति तस्य प्रतिप्रति च चोत्थितुं कविरघोविघ्नप्रकरणेनाङ्कान्तं वितनोति—

- १ मध्याह्नं, सायाह्नं, प्रभातकालो वा समायात इति सूचनेन ।
- २ नायकस्य कार्यार्थमन्यत्रागमनापक्षया ।
- ३ कार्यवशात् नायकपात्राणां सर्वेषामन्यत्र गमनेन ।
- ४ नायकेन सम्पादनीयस्यापरस्य कस्यचित् कार्यस्य सूचनया ।
- ५ उपायेन बाधानां दूरीकरणे ।
- ६ अन्तरकार्यस्य समापनेन ।
- ७ नायकस्य किंकर्तव्याविमूढतया कार्यविश्रान्त्या ।]
- ८ भयकारण उपस्थिते पात्राणामन्यत्रशरणग्रहणेन ।

अङ्कान्त-विधिः

अङ्के प्रायश एकदिनस्यैव कार्यं निर्वाह्यते । प्रसङ्गेऽस्मिन् दिनं मध्याह्नं यावत् सायाह्नं यावद्वा कल्प्यते । क्वचित् प्रभातं यावद्दिनं भवति ।^१ स्वप्नवासवदत्तस्य प्रथमाङ्कस्यान्तं साये भवति । तद्यथा—

खगा वासोपेता. सलिलमवगाढो मुनिजन-
प्रदीप्तोऽग्निर्भाति प्रविचरति धूमो मुनिवनम् ।
परिभ्रष्टो दूराद् रविरपि च सक्षिप्तकिरणो
रथ व्यावर्त्यासौ प्रविशति शनैरस्तशिखरम् ॥ १९६

सामे सर्वे विश्रमन्ति । अत एव नायकानां विश्रमोऽङ्कान्तेन योग्य एव । -

अविमारकस्य द्वितीयाङ्के सूर्यास्तेन समाप्यते । तथा हि

१ बालविरतस्य द्वितीयाङ्के गान्धी निवृत्तं कार्यमभिधीयते । ततः परमङ्कान्तः प्रभाते सति विधीयते ।

अविमारक — वयस्य, अस्तमितो भगवान् दिवाकर । सम्प्रति हि—

पूर्वा तु काष्ठा तिमिरानुलिप्ता

सन्ध्याख्या भवति च पश्चिमाशा ।

द्विधा विभक्तान्तरमन्तरिक्ष

यात्यधंनारीश्वररूपशोभाम् ॥ २१२

अभिषेकस्य चतुर्थोऽङ्क साये परिसमाप्यते । तथाहि—

राम — (परिक्रम्य विलोक्य) अये अस्तमितो भगवान् दिवाकर ।

सम्प्रति हि—

अस्ताद्रिमस्तकगत. प्रतिसहृताशु. ।

सन्धानुरञ्जितवपुः प्रतिभाति सूर्य. ॥ ४.२३ -

उप मध्याह्ने स्नानवेला भवति । तदा कार्यं समाप्याङ्कान्तो विधेय । तद्यथाविमारके प्रथमाङ्के —

भूतिक — स्वामिन्, शेषमभ्यन्तरे चिन्तयिष्याम । अतिक्रामति स्नान-
वेला । स्वामिदारिका आश्वासयितव्या इत्यादि ।

प्रतिज्ञायोगन्धरायणस्य द्वितीयाङ्कस्यान्तिमे भागे काञ्चुकीय सूच-
यति—मध्याह्नमारोहति दिवाकर । तदा राजा देवीमभ्यन्तर प्रविशतु
इति ज्ञापयति । काञ्चुकीयेन निवेदिता भरतरोहतकस्य राज्ञो दर्शनस्य
प्राथंनामशृण्वन्निव स रंगान्निष्क्रामतेऽङ्कसमाप्तौ । तृतीयाङ्कस्यान्तो
मध्याह्ने समुपयाते भवति । तत्र विदूषको निवेदयति—

‘परिवृत्तदिवसविलम्बेणाविरल सरन् जनो दृश्यते । किमिदानी कुर्मं ।’

अत परं नेदोयानेवाङ्कान्त ।

मालविकाग्निमित्रस्य द्वितीयाङ्को वैतालिकस्य मध्याह्न-सूचनया
समाप्यते । तद्यथा.

वैतालिक — जयतु जयतु देवः । उपाख्यो मध्याह्न. । तथा हि—

पत्रच्छायामु हसा मुकुलितनयना शीघ्रका-यचिनीनां
सौधान्यत्यर्थतापाद् बलभिपरिचयद्वेषिपारावतानि ।

विन्दुक्षेपान् पिपासु परिसरति शिखो भ्रान्तिमद् वारिमन्त्र

सर्वदलं समप्रंस्त्वमिव नृपगुणं दीप्यते . सप्तसप्तः ॥ २१२

विदूषक — अविधा, अविधा । अस्माक पुनर्भोजनवेलोपस्थिता । अत्र भवत उचितवेलातिव्रमे चिकित्सका दोषमुदाहरन्ति इत्यादि । अत परमेकैव सर्वे निष्प्रान्ता ।

विक्रमोदंशीयस्य द्वितीयाङ्कान्ता मध्याह्नसूचनेन भवति । तद्यथा—

विदूषक — बुभुक्षितस्य ब्राह्मणस्य जीवितमवलम्बता भवान् । समय खलु स्नानभाजन सेवितुम् ।

राजा— (लघ्वंमदलोवय) गतमघं दिवसस्य । अत खलु उष्णालु शिशिरे निपीदति तरोर्मूलालवाल शिखी' इत्यादि । २ २२

राज्ञो वासगृहप्रवेशवेलायामुपस्थितायामङ्कान्तो विधीयते । तद्यथा-
विमारकस्य तृतीयाङ्कान्ते—

अविमारक — (सहपम्) अनृणो स्मि यौवनस्य ।

कुत —

नेत्र वाष्पपरिप्लुते करघृतौ व्यावल्गमानौ स्तनौ
श्रोणो चाधिकभारिवानु विशदौ पादौ ह्रिया स्यन्दितौ ।
एतत् सप्तपदप्रमाणमिहभो सम्पाद्यते योजना
यद्येषा क्षणदा भवेद् युगशत घन्यो मदग्न्य कुत ॥

पञ्चमाङ्कान्ते प्यविमारकस्य वपरिम्भे सहरमणवेलाया नायकौ रगात् प्रस्थितौ । तद्यथा—

कुरङ्गी— आयपुत्र, आरब्ध सम्प्रति वर्षितु देव ।

अविमारक — प्रिये, एहि । अभ्यन्तरमेव प्रविशाव ।

कुरङ्गी— (सहपम्) यदायपुत्र - आज्ञापयति ।

द्वितीयोदंशीयस्य तृतीयाङ्कान्तो राज्ञ उवक्ष्याश्च वासगृहप्रवेशेन विधीयते । तद्यथा—

विदूषक — समय खलु ते वासगृहप्रवेशस्य ।

राजा— तेन हि सरयास्ते मार्गमादेशय ।

विदूषक — इत्त इतो भवती ।

उवक्षी— वादक्षी सा

राजा—अनुपगतमनोरथस्य पूर्वं शतगुणितेव गता मम त्रियामा ।
यदि तु तत्र समागमे तथैव प्रसरति सुभ्रु तत कृती भवेयम् ॥

(निष्क्रान्ता सर्वे)

रगस्य प्रधाननायको यदान्यत्रापेक्ष्यते, तदाङ्ग समाप्तिं याति ।^१
तद्यथा प्रतिज्ञायौगन्धरायणस्य प्रथमाङ्ग —

प्रतिहारो (प्रविश्य)—आर्यं, भर्तृमाताह—श्चछामि मे पुत्रक प्रेक्षितु-
मिति ।

यौगन्धरायण —अयमहमागच्छामि । विजये गच्छाग्रत

अभिपेक्षस्य पञ्चमाङ्कान्ते रावणोऽशोकवनिकाया सीताया व्यर्थ-
मनुनय कृत्वा भ्रातृसहारक राममभियाकु सग्रामभूमिं प्रतिष्ठते ।

बालचरिते तृतीयाङ्कस्यान्तः कृष्णस्य सकर्पण-वारणाय पर्वताद्य-
मुनाहृद प्रति गमनेन भवति । तद्यथा—

दामक* —जयतु भर्ता । एष भर्ता सकर्पण पर्वतात् यमुनाहृदे
कालियो नाम महानाग उत्पित इति श्रुत्वा त प्रति गत । वारयवारय
भर्तं सकर्पणम् ।

दामोदर —कालियो नाम मयापि श्रूयते सदपं पन्नगपति ।
भवत्वहमस्य दपंप्रशमन करोमि ।

गोब्राह्मणादयस्तेन मुजुष्पन्ते किल प्रजा ।

अद्य प्रभृति शान्तात्मा निष्प्रम. स भविष्यति ॥ ३.१६

चतुर्थाङ्कस्यान्तोऽपि भाविकार्यं-सूचनेनान्यत्रगमनेन च भवति ।
तद्यथा—

भट* —मयुराया धनुर्महो नाम महोत्सवो भविष्यति । तमनुभवितु सपरि-
जनाभ्या भवद्भ्यामागन्तव्यम् ।

दामोदर. —आर्यं, अर्यं ननु देवरहस्यकाल ।

सकर्पण —शोघ्रमिदानी गमिष्याव ।

दामोदर —बाढम् । प्रथम वल्ल एष भो ।^१

१ अत्र भाविकार्यस्य सूचनापि भवति ।

प्रभ्रष्टरत्नमुकुट परिकीर्णकेशं
 विच्छिन्नहारपतिताङ्गदलम्बसूत्रम् ।
 आकृष्यकसमहमद्य दृढ निहन्मि
 नाग मृगेन्द्र इव पूर्वकृतावलेपम् ॥ ४१३

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य द्वितीयोऽङ्को भाविकार्यार्थमन्यत्र गमनस्येप्सया ममाप्यते । तथा हि—

राजा—(सप्रणामम्) गच्छता भवन्ती । अहमप्यनुपदमागत एव । ऋषिगौरवादाश्रम गच्छामि इत्यादि ।

अभिज्ञानस्य पष्ठाङ्कान्ते राजा दुष्यन्त इन्द्रस्य सहायार्थं स्वग गन्तुकामो रथाधिरोहण नाटयति ।

मालविकाग्निमित्रस्य प्रथमाङ्कस्यान्तो भाविकार्यार्थं नायकादीनामन्यत्र गमनेन भवति ।

मालविकाग्निमित्रस्य चतुर्थाङ्का नायकस्य कुमारोवमुलक्ष्म्या समाश्वसनाय रगातिरुक्रमणेन भवति ।

विक्रमोर्वशीषस्य प्रथमाङ्कान्तो नायक विहाय सर्वेषा पात्राणा निर्गमनेन भवति ।

कार्यवशान्नायकस्थाज्ञमा यदा सर्वे नायकपुरुषा रङ्गाद्बहिर्गच्छन्ति, तदाङ्क समाप्यते । चारुदत्तस्य प्रथमाङ्कस्यान्तोऽनेन विविना भवति । चेटो, विदूषको वसन्तसेना च निष्क्रामन्ति । ततोऽङ्कान्तो भवति । अत्र प्रधाननायक एवैकाकी अवशिष्यते । अत एवाङ्क समाप्यते ।

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य प्रथमाङ्कान्तो नायक दुष्यन्त विहाय सर्वेषा पात्राणामन्यत्र गमनेन भवति । तथा—

राजा—(निर्दश्वस्य) हन्त, गता सर्वा । अह पुनर्मन्दोत्सुक्प्रमोर्गस्मि गमन प्रति । यावदानुयात्रिवान् समेत्य नातिदूरे त्पावनस्य निवेशयेयम् । न खलु शक्नोमि शकुन्तलाव्यापारादात्मान निवर्तयितुम् । मम हि—

गच्छति पुर शरीर धावति पदवादसस्तुत चेत ।

चीनाशुर्कामव केतो प्रतिवात नोपमास्य ॥ १३१

यद्यप्यत्र भाविकायसूचनापि 'यावदानुयात्रिवान् समेत्यत्यादिना व्यग्यन, तथापि एकं विहाय सर्वेषा पात्राणा निर्गमनमेवाङ्कान्तमवश्यो-

करोति । तृतीयाङ्कस्यान्तोऽप्येवमेव भवति । गीतम्या आगमनेन दुष्यन्त
विहाय सर्वाणि पत्राणि उटज गतानि । अङ्कान्तोऽपेक्षित एव । पुनश्च
सायो भूत । अपरश्च रक्षोविघ्ननिवारणाय तस्यान्यत्र गमनमपेक्षितमेव । स
'सायन्तने सवनकर्मणि सम्प्रवृत्ते' इत्यादि श्रुत्वा कथयति—भो भोस्तप-
स्विन । मा भैष्ट । अयमहमागतोऽस्मि ।' (निष्क्रान्त)

अभिनव - कार्यक्रमसूचनयाङ्कान्तोऽवश्योक्तिप्रते, स्वप्नवाचवदत्तस्य
द्वितीयाङ्कान्ते—

चेटी—त्वरता त्वरता तावदार्या । अद्यैव किल शोभननक्षत्रम् । अद्यैव
कौतुकमङ्गल कर्तव्यमित्यस्माक भट्टिनी भणति ।

अस्यैव नाटकस्य चतुर्थाङ्कस्यान्तोऽभिनवेन कार्यक्रमसूचनेन भवति ।
तद्यथा विदूषको निवेदयति राजानम्—

उचित तत्र भवतो मगरराजस्यापराह्णकाले भवन्तमग्रत कृत्वा
सुहृज्जनदर्शनम् । तदुत्तिष्ठन्तु तावद भवान् ।

राजा—वाढम् ।

पञ्चमाङ्कस्यान्तेऽपि शत्रोर्विजयाय राज्ञा प्रयातव्यमिति नव-कार्य-
क्रमसूचनेनाङ्कसमाप्तिर्भवात् ।' तत्र राजा कथयति—

उपेत्य नागेन्द्रतुरङ्गतोर्णे तमारुणि दारुणकर्मदक्षम् ।

विकीर्णवाणोऽग्रतरगभगे महार्णवाभे युधि नाशयामि ॥ ५ १३

फलप्राप्तिसूचनेनाभिनवकार्यक्रमसूचनेन च स्वप्नवाचवदत्तस्यान्तिमोऽङ्क
समाप्ति याति । तथा हि—

यौगन्धरायण —स्वामिन् देव्या कुशलनिवेदनार्थमद्यैव प्रतिनिवर्त-
तामत्रभवान् रैभ्योऽत्र भवती च ।

राजा—न, न । सर्व एव वय यास्यामा देव्या पद्यावत्या सह ।

१—अस्मिन् प्रकरणेऽङ्कान्तरविधि योजित —

(क) पात्राणा सर्वेषां निर्गमनेन ।

(ख) सायेन

(ग) भाविकार्यसूचनेन ।

२ अत्रेदमवधेयं यत् सूचितकार्यस्याङ्कान्तरे वगन्तवावश्यकं नास्ति ।

योगन्धरायण — यदाज्ञापयति स्वामी ।

प्रतिमानाटकस्य पष्टाङ्कस्यान्ते भरत सूचयति नवं कार्यक्रमम्—

वेलामिमा मत्तगजान्धकारा
करोमि सैन्यौघनिवेशनद्वाम् ।
बलैस्तरद्भिश्च नयामि तुल्य
ग्लानि समुद्र सह रावणेन ॥ ६.१६

अनेन सूचनेनाङ्क समाप्यते ।

चारुदत्तस्य चतुर्थाङ्कान्ताऽभिनवकार्यक्रमसूचनेन भवति । तद्यथा—
गणिका—एहीममलकारं गृहीत्वार्थं चारुदत्तमभिसरिष्याव ।

अतः परमङ्कं समाप्तिं याति ।

पञ्चरात्रस्य प्रथमोऽङ्को गोग्रहणस्याभिनवकार्यक्रमापक्रमसूचनेन
समाप्यते । द्वितीयोऽङ्कोऽभिमन्युनात्तराया विवाहस्य कार्यक्रमसूचनेन
समाप्तिं याति ।

अभिषेकनाटकस्य प्रथमाङ्को वालिनोऽन्त्येष्टिसंस्कारः सुग्रीवस्या-
भिषेक इति कार्यद्वयस्य सूचनं समाप्यते । तद्यथा—

राम — हन्त स्वर्गं गतो वाली । सुग्रीव क्रियतामस्य संस्कारः ।

सुग्रीव — यदाज्ञापयति देव ।

राम — लक्ष्मण सुग्रीवस्याभिषेकं कल्पयताम् ।

लक्ष्मण — यदाज्ञापयत्यर्थं ।

अभिषेकस्य द्वितीयोऽङ्को हनुमतोऽर्धोविधभावि कार्यक्रमसूचनेन
भवति—

हनुमान्—अनुगृह्णातोऽस्मि । (परिक्रम्य) कथमिदानीं ममागमन
रावणाय निवदयामि । भवतु दृष्टम् ।

परभूतगणजुष्ट पद्मवण्डाभिराम
सुरुचिरतरुवण्ड तोयदाभ शिकूटम् ।
करचरणविमर्दं काननं क्षुण्णायत्वा
विगतविषमदपं राक्षसेश करोमि ॥ २२६

तृतीयाऽङ्कोऽभिषेकस्य विभीषणस्यार्धाविधकार्यक्रमसूचनेन भवति—

अद्यैव त कमलोचनमुप्रचाप
 राम हि रावणपथाय कृत्प्रनिताम् ।
 सधित्य सधितहितप्रथिन नृदेवं
 नष्ट निजाचरकुल पुनरुद्धरिष्ये ॥ ३२७

बालचरितस्य प्रथमोऽङ्को नन्दस्य भाविकार्यस्य सूचनेन समाप्यते ।
 तथा हि--

नन्द --यावदहमन्त पुर प्रविश्य देवकी समास्वामयामि । द्वितीयाङ्कु-
 स्यान्त कसस्य शान्तिकर्मसूचनेन भवति । तद्यथा--

राजा--अये प्रभाता रजनी । १११०।

अत प्रविश्य शान्त्यर्थं शान्तिकर्मोचित गृहम् ।
 करोमि विपुला शान्ति मम शान्तिर्भविष्यति ॥ २.२५

कस्याश्चिन्महत्त्वपूर्णघटनाया अन्तेऽङ्कान्तो विधीयते । तथा हि
 प्रतिमानाटकस्य प्रथमाङ्कान्ते रामस्य वनवाशाय प्रस्थानं वर्तते । द्वितीया-
 ङ्कस्यान्तो राज्ञो दशरथस्य मृत्युना भवति ।

अन्यत्र गमनसूचनेनाङ्कसमाप्तिर्भवति । प्रतिमानाटकस्य तृतीयाङ्कान्ते
 भरतः सूचयति--

सत्र यास्यामि यत्रासी वर्तते लक्ष्मणप्रियः । ३२४

चतुर्थाङ्कस्यान्ते भरतो वने राम मिलित्वा पुन वनात् प्रत्यावर्तते ।
 तत्रैवाङ्क समाप्यते । पञ्चमाङ्को रावणस्य रामाश्रमालङ्कार्ये प्रस्थान-
 सूचनया समाप्यते ।

विक्रमोर्वशीयस्य चतुर्थोऽङ्कोऽन्यत्रगमनापेक्षया समाप्यते । तद्यथा--
 उर्वशी--प्रियवद, महान् खलु कालस्तव प्रतिष्ठानान्निर्गतस्य । कदाविद-
 सूर्यन्ति मह्य प्रकृतय । तदेहि निवर्तानह ।

राजा--यदाह भवतो

(उत्तिष्ठत)

वस्माच्चत्वार्यंक्रमस्यान्ते सति अङ्कान्तो भरतयेव । स्वप्नवानमदत्तस्य

१--अत्र भरतविहिताऽप्यालिखितो नियमो उदघटे--

यः कश्चिन् कायवशाद् गच्छति पुरुष प्रकृतमश्रवान् ।

तत्राप्यङ्कुच्छेदः कर्तव्यः पूववत् तज्जं । १८३२

तृतीयाङ्कस्यान्तो नायकस्य विवाहसम्पत्त्या भवति । चारुदत्तस्य द्वितीयोऽङ्को चेटवृत्तान्तेन परिसमाप्यते । तद्यथा,

गणिका—हृञ्जे, एव हि स आर्यचारुदत्त एव यज्ञोपवीतमात्रप्रावारको गच्छति । तद्यावद्दूर गतो न भविष्यत्येष, पश्यामस्तावदेनम् ।

अत एवाङ्कान्तो विधीयते । चतुर्थोऽङ्कोऽपि चारुदत्तस्य तथैव नायकेन विदूषकद्वारा वसन्तसेनायै मुक्तावली सम्प्रेष्यानेन विधिना समाप्तिं नोयते ।

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य चतुर्थोऽङ्क उद्दिष्टकार्ये समाप्ते भवति । इदं कार्यं तु शकुन्तलाया पतिगृहाय प्रस्थानमेव । भरतानुसारेण च प्रकृतमध्वान यत्र पुरो गच्छति, तत्राङ्कच्छेदा भवेत् ।^१ अनेन नियमेनापि शकुन्तला-प्रस्थानादत्राङ्कान्तो भवेत् ।

और्षयिकेन श्रियासगमे बाधाया दूरीकृतायामङ्क समाप्तिं याति । तद्यथाविमारकस्य चतुर्थाङ्कान्त —

अविमारक — एहि तावदभ्यन्तरमेव प्रविशाव । (प्रविश्य) इह हि,
पुरे गृहे वापि पुरा सुलोपिते
मनस्विभिर्बुलंभचिन्तयागते ।
पुन. कृतार्थमुंदितान्तरात्मभि
सुख प्रवेष्टु सविशेषकर्मभि ॥ ४ २३

कार्यमाघनक्षणेऽप्रायेण यदा नायक सम्यक् प्रतिहृतो भवति, तदाङ्क समाप्तिं याति । अस्योदाहरणं मालविकाग्निमित्रस्य तृतीयाङ्कान्तो वर्तते । तत्र दूरावत्या प्रतीपव्यवहारेण निगशीकृतो नायको विदूषकेण मह शीघ्रमपन्नमति ।

विषमे समुपस्थिते भयकारणादात्मानं परित्रातुं पात्राणां शरणग्रहणा-यान्यत्रगमनमपेक्षितं भवति । तदाङ्कान्तो विधीयते । यथा अभिज्ञान-शाकुन्तले—

धर्मरिष्य प्रविशति गज स्पन्दनालोकभीतः ॥ १ ३०

सस्यो—आर्यं, अनेनारण्यवृत्तान्तेन पर्याकुला स्म । अनुजानीहि न उदजगमनाय ।

(सर्वा उत्तिष्ठन्ति)

अस्या स्थिता अङ्गच्छेदो जात ।

नायको यदा किंकर्तव्यविमूढता प्रतिपद्यते कार्यकुलतया, तदाङ्को विच्छिद्यते । तद्यथाभिज्ञानस्य पञ्चमाङ्कान्ते दृश्यते—

राजा—वेत्रवति, पर्याकुलोऽस्मि । शयनभूमिमागमादेशय ।
प्रतोहारी—इह इतो देवः ।

राजा—

काम प्रत्यादिष्टा स्मरामि न परिग्रह मुनेस्तनयाम् ।

वलवत्तू दूयमान प्रत्याययतीव मे हृदयम् ॥ ५.३१

नाटकेष्वङ्कानामन्त साधारणत स्वाभाविकतया कर्तुमेव कविर्यतते । तथा हि—नायकः कार्यवशादन्यत्रापेक्ष्यते, कार्यवशात्नायक विहाय सर्वाणि पात्राणि रगपीठादन्यत्र गच्छन्ति, काचिन्महत्त्वपूर्णघटना सम्पद्यते, कार्यं वा साध्यते^१, नायक किमपि कर्तुमनीशो भवेत् । एतासु स्थितिषु नायकस्य कार्यं व्यापार स्यागता भवति । अत एव स्वभावतोऽङ्कान्तो भवति ।

अन्यत्र कृत्रिमविधानेनाङ्कान्तो विधीयते । तद्यथा मध्याह्नः सञ्जात, साय सञ्जात, प्रभात सञ्जातः इति कृत्वा पूर्वतो गृहीत-कार्यस्य परित्यागोऽङ्कान्तरं प्रति नाटक गमयति । न खलु कस्यचिदङ्कस्यान्तोऽङ्कान्तरं विधेय । नैकविधानैरपि केचिदङ्का समाप्तिमुपनीयन्ते । पूर्वोक्तदिशा यथायोग्य विधानं परिकल्प्यैवाङ्कस्य समाप्तौ रसनिष्पत्तौ साह्यमाचरतीति । तत्र सहृदयमामाजिकाना विपुलप्रीतिरेव प्रमाणम् ।

— — —

१' साधारणताऽवान्तरकार्यस्य समाप्तौ एवाङ्कान्तो विधेय साहसो स्थिति सर्वशाङ्कान्ते न सम्भवति । तदाङ्कान्तोऽन्यवशात्विधीयते ।

प्रवेशकोद्धरणम्

[प्रवेशकल्पेण भूमिज्याङ्क सहकृता भवेदिति भारतीमनाट्य-
शास्त्रीय-मत कविभिर्नाटकेषु स्वोक्तम्, किन्तु मुद्रितपुस्तकेषु ते प्रवेशका-
न सर्वत्र दाशता ।]

प्रकरणेऽस्मिन् प्रवेशकस्तु मध्यममामान्यवचनेन विष्कम्भकमपि
व्यनक्ति । लेखेऽस्मिन् प्रवेशका उद्धृता सन्ति । नाटकग्रन्थेषु बहव
प्रवेशका लघवोऽपि संकेतिता सन्ति । तद्यथा मालतीमाधवस्याष्टभाङ्गस्य
प्रवेशकोऽतिलघु षक्तिप्रयमेवाधोविध —

अवलोकिता—'वन्दिता मया नन्दनावसथप्रतिनिवृत्ता भगवती । तद्या-
वन्मालतीमाधवसकारां गच्छामि । (परिक्रम्य) एतो तो
परिनिर्वर्तितग्रोष्मादिवसावसानमज्जनी दीर्घकातार-
शिलातलमलकुरुत । तदुपसर्पामि ।'

प्रकाशितेषु प्राचीननाटकेषु ये प्रवेशका निर्दिष्टा न सन्ति, तेषां
प्रवेशकानां निर्देशनमेवानामिप्रेतम् ।

भामनाटकेषु

प्रतिमानाट्यस्य प्रथमाङ्कस्य आरम्भे प्रतीहारो काञ्चुकीयश्च
रामाभिषेकविषये दशरथाजामधिकृत्य सवदेते । तयोर्निष्क्रमणपर्यन्तो
भागोऽश्वदातिकाया प्रवेशात् प्राक् प्रवेशक एव ।'

प्रतिमानाट्यस्य षष्ठाङ्कस्य प्रथमो विष्कम्भो निर्दिष्टो बुद्धनापस-
योर्निर्गमनात् । अतः परं द्वितीयो विष्कम्भस्तत्र न निर्दिष्ट । तद्यथा—
काञ्चुकीय —क इह भो काञ्चनतोरणद्वारमशून्यं कुरुते ।

प्रतिहारी—आर्य, अहं विजया । किं क्रियताम् ।

इत्यारभ्य

काश्चकीयः — (विलोक्य) अये, अयमत्रभवान् भरतकुमार सुमन्त्रागम-
जनितकुतूहलहृदयश्चोरवल्कलवसनश्चित्रजटापुञ्जपिञ्जरितोत्त-
माङ्ग इत एवाभिवर्तते । य एष

प्रत्यातसद्गुणगणः प्रतिपन्नकाञ्च —

स्तिग्माशुवशतिलकस्त्रिदशेन्द्रकल्प ।

आज्ञावशादखिलभूपरिरक्षणस्य

श्रीमानुदारकलभेभसमानयान ॥ ६.६

इति यावत् ।^१

प्रतिज्ञायौगन्धरायणस्य तृतीयाङ्कस्यादित सर्वेऽग्निगृह प्रविशन्ति'
इत्यन्तेन प्रवेशक एव ।^२ अस्मिन्नशे सर्वे पुरुषाः प्राकृतवादिन सन्ति ।
तत्रैव चतुर्थाङ्कस्यैक एव प्रवेशको भटगात्रसेवकयो सवादादनन्तर
निर्दिष्ट । मुद्गितपुस्तकेषु तदनन्तर पात्रे न लिष्कान्ते । प्रवेशक-विष्कम्म-
कयोरन्तेऽङ्क प्रारभ्यते । नैतत् समोचीनम् । प्रथमप्रवेशकानन्तर द्वितीय
प्रवेशको वर्तते—

(ततः प्रविशत साधारणौ) इत्यादिना यौगन्धरायणागमनात्
प्राक् ।

चाहदत्तस्य प्रथमाङ्कस्यादौ स्थापनान्तरमेकमेव पात्र विदूषको
२५ प्रविशति । तस्य सम्भाषण वर्तते—

अन्यमन्य निमन्त्रयतु तावद् भवान् । अरिक्तकस्तावदहम् इत्यादिना

१ अत्र विष्कम्मकस्यान्ते इत्यादिना-इत्यन्तेन पात्रेण निगमनमावश्यक नास्ति ।
तद्यथा स्वप्नवासवदत्तस्य द्वितीयाङ्कस्य प्रवेशकस्यान्ते चेटा कथयति—अम्मो,
इयं भर्तृदारिका उत्कृष्टकणवृत्तिकेन व्यायाम-सजातस्वेदबिन्दुविषिन्नितेन
परिधान्तरमणोयदर्शनेन मुखेन कन्दुवेन त्रौहन्वीत एवागच्छति । यावदुप-
सर्षामि । विश्रमोर्वशोयस्य द्वितीयाङ्कस्य विष्कम्मकस्यान्ते विदूषक-
कथयति—एष पुन प्रियवयस्या पर्षासनसमुत्पित इत एवागच्छति । तद्
यावत् पारवर्षती भवामि ।

२. नायमपः प्रवेशक इति मुद्गितपुस्तकेषु दशित ।

यावदेनमुपसर्पामि' इत्यन्तेन प्रवेशक इति न निर्दिष्टो मुद्रितपुस्तकेषु ।
अङ्काग इव दर्शित ।

दूतवाक्ये स्थापनानन्तर 'तत् प्रविशति काञ्चुकीय' इति वर्तते ।
एकाकी एव रगे स घोषयति—

भो भो प्रतिहाराधिकृता, महाराजो दुर्योधन समाज्ञापयति—
अद्य सर्वपाथिवे सह मन्त्रयितुमिच्छामि' इत्यादिना—

'नक्षत्रमध्य इव पर्वगत शशाङ्क' इत्यन्तेन प्रवेशको वर्तते । नाय-
मश प्रवेशक इति निर्दिष्टो मुद्रित-पुस्तकेषु ।'

वर्षभारम्य स्थापनानन्तर भटस्योक्ति 'भो भो निवेद्यता महाराजा-
याङ्गेश्वराय युद्धकाल उपस्थित इत्यादिना यावदपसर्पामि इत्यन्तेन
प्रवेशक एव मुद्रितपुस्तकेषु 'अङ्काग इव' दर्शित ।

दूतघटोत्कचेऽपि स्थापनानन्तरं भटस्य घृतराष्ट्राय घोषणा प्रवेशक-
रूपेण पुस्तकेषु न तथा निर्दिष्टा ।

पञ्चरात्रे द्वितीयाङ्कान् प्राक् एव एव प्रवेशको निर्दिष्ट — 'इम वृत्तान्त
महाराजाय विराटाय निवेदयिष्याम' इति यावत् । अत पर द्वितीयो
विष्वम्भक 'तत् प्रविशति भट' इत्यादिना

काञ्चुकीय — 'इद निवेद्यते' इत्यन्तेन न दर्शितो मुद्रितपुस्तकेषु । अस्मिन्
प्रवेशके भट काञ्चुकीयश्च दुर्योधनादिभिर्गोहरण क्रियते
इति चर्चितम् । अत पर राजा प्रविशति ।

अस्मिन्नेव नाटके तृतीयाङ्कस्मारम्भे—

सूत.—भो भो, निवेद्यता निवेद्यता सर्वक्षत्राचार्यपुरोगाणा क्षत्रियाणाम् ।

एष हि—

अपास्य नारायणचक्रज भय

चिरप्रनष्टान् परिभूय पाण्डवान् ।

धनुस्सहायै कुरुभिर्न रक्षितो

हृतीर्भिमन्यु क्रियतां व्यपयथा ॥ ३ १

१—एषाङ्करूपकेषु प्रथमको उचित इति नाम सम्प्रधारणीयम् । एषाङ्क
रूपमङ्गे विष्वम्भको मुद्रितपुस्तकेषु दृश्यत एव ।

इति विष्कम्भक इव न दर्शित पुस्तकेषु ।

अभिषेकनाटकस्य तृतीयाङ्कात् प्राक् यो विष्कम्भको विलसति, न स प्रकाशितपुस्तकेषु दर्शित । सोऽयं विष्कम्भक —

‘ततः प्रविशति शकुकर्णं’

शकुकर्णं .—क इह भो, काञ्चनतोरणद्वारमशून्यं कुरुते’ इत्यादिना

वमलकमलसन्निभोग्रनेत्र .

कनकमयोज्ज्वलदीपिकापुरोग . ।

त्वरितमभिपतत्यसौ सरोपो

युगपरिणामसमुद्यतो यथाकं ॥ ३.२

इत्यन्तेन व्याप्त एव । अस्मिन् विष्कम्भके प्रतिहारी शकुकर्णश्च पात्रद्वयं वर्तते ।

बालचरितस्य स्थापनानन्तरं प्रविशति नारदः । शिशुत्वमुपागतं त्रिलोकेश्वरं प्रगृह्य वसुदेवं निष्क्रामति स्वगृहादिति मसूचयति, भगवन्तं स्तौति च । पश्चात् नारदो निष्क्रान्तः । नायमशो विष्कम्भक इति पुस्तकेषु दर्शितः । नाटकेऽस्मिन् तृतीयेऽङ्के द्वितीयं प्रवेशको वर्तते । तद्यथा—

बृद्धगोपाल

अनुदितमात्रे सूर्ये प्रणमत सर्वादरेण शोषेण ।

नित्यं जगन्मातृणां गवाममृतपूर्णानाम् ॥ ३.१

इत्यादिना दारिका एष भर्ता दामोदरो गोक्षीरपाण्डरेण भर्ता सकपण्णेन सह गोपालकैश्च परिवृतो गुहानिक्षिप्तः सिंहः श्वेत इवागच्छतीत्यन्तेन प्रवेशक एव न निर्दिष्टः पुस्तकेषु ।

कुन्दमालायाम्

अदर्शित एव लघुतमं प्रवेशकं कुन्दमालायाः पद्यमाङ्कस्य वर्ततेऽधोविध —

(ततः प्रविशति विदूषकः)

विदूषकः —(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) आसन्नस्तपोधनानां सम्पात-समयः । तत् त्वरता भवान् (रामः) ।

अत पर राम प्रविशति ।^१

अस्मिन्नाटके पद्याङ्कुस्यापि प्रवेशकस्तथैव न दर्शित । तद्यथा—

(तत प्रविशति कञ्चुकी)

कञ्चुकी—मम्पादित कौशिकभखसक्रान्तपाथिवाज्ञाहम् । अत्र स्थितं
स्वामिनमवलोकयामि । विलोक्य) एष प्राप्त एव स्वामी—

महाशौलैस्त्रिभि सार्धमित एवाभिवर्तते ।

परिष्कृतस्त्रिभिर्वैदिरश्वमेघ इवाध्वरः ॥ ६१

अत परमङ्कु प्रारभते—

(तत. प्रविशति कुञ्जलवाभ्यामनुगम्यमानो राम मह लक्ष्मणश्च) ।

मृच्छकटिके

मृच्छकटिकस्यामुखात् पश्चात् प्रथमाङ्कारम्भात् प्राक् प्रवेशको
वर्तते अदर्शित एव । तद्यथा मैत्रय —(अन्य ब्राह्मणमिति पूर्वोक्त
पठित्वा) अथवा, मयापि मैत्रयेण परस्यामन्त्रणकानि समाहित-
व्या न' इत्यादिना एष आयचारुदत्त सिद्धीकृतदवकार्यो गृहदेवताना
वलि हरन्ति एवागच्छति इत्यन्तेन । अत्र नायकस्य प्रवेश सूचित
इति प्रवेशकस्य यथार्थता स्पष्टा ।

द्वितीयाङ्कुस्य प्रवेशकोऽपि न दर्शित । तद्यथा—

(पविश्य)

चेटो—मात्रार्यासकाश सन्दरोन प्रपिनासिम । तद्यावत् प्रविश्यार्या-
सकाश गच्छामि । एषार्या हृदयेन किमप्यालिखन्ता तिष्ठति ।
तद्यावदुपमर्षामि ।

तृतीयाङ्कुस्यादर्शित प्रवेशकोऽप्योविधो वर्तते—

(तत प्रविशति चेट)

चेटो— मुञ्जन तलु भृत्यानुकम्पक
स्वामी निघनकोऽपि शोभते ।
पिशुन पुनद्रंध्यगवितो
दुष्कर तलु परिणामदाहण' ॥ ३.१

१ वस्तुतः प्रवेशकस्यास्य यथानाम सापेक्षता विद्यते । राम प्रवेशयतीति प्रवेशक ।

इत्यारभ्य 'कापि वेलायं चारुदत्तस्य गान्धर्वं श्रोतुं गतस्य । अतिक्रामत्यर्धं रजनी । अद्यापि नागच्छति । तद्यावद् वहिर्द्वारशाला गत्वा स्वप्स्यामि इति यावत् ।

चतुर्थाङ्कस्यादर्शित प्रवेशको द्वितीयाङ्कस्य प्रवेशक शब्दशोऽप्यनुहरति ।

पष्ठाङ्कस्यादर्शित प्रवेशकोऽधोविध एव—

चैटी—कथमद्याप्यार्या न निवृध्यते । भवतु प्रविश्य बोधयिष्यामि । इति नाट्येन परिक्रामति ।

नवमाङ्कस्य प्रवेशको न दर्शित । सोऽयं शोधनकेन पात्रेण सविहित । तद्यथा—

'अरे शोधनक, व्यवहारमण्डप गत्वासनानि सज्जीकुरु' । इत्यारभ्य 'कथमेव राष्ट्रियश्यालो दुष्टदुर्जनं मनुष्य इत एवागच्छति । तद्दृष्टिपर्यं परिहृत्य गमिष्यामि' इति यावत् ।

मुद्राराक्षसे

मुद्राराक्षसस्य द्वितीयाङ्कस्य प्रवेशको न सङ्केतित । तत्राहितुण्डिक एकमेव पात्रं राक्षसगृह समेत्याकाशभाषितेन प्राकृतभाषया स्वात्मकया प्रश्नोत्तरद्वारेण प्रस्तौति । पश्चात् संस्कृतमाश्रित्य स्वगत सूचयति । तद्यथा—

अहो, आश्चर्यम् । चाणक्यमतिपरिगृहीत चन्द्रगुप्तमवलोक्य विफलमिव राक्षसप्रयत्नमवगच्छामि । इत्यारभ्य तद्यावद्राक्षसं पश्यामीति यावत् ।

तृतीयाङ्कस्य विष्कम्भके वञ्चकी एकाकी वर्तते । स आत्मकया विवृत्य चन्द्रगुप्तस्याज्ञा सूचयति । तत्राकाशभाषितद्वारा कोमुदीमहोत्मव-प्रतिषेधं सूचयति चन्द्रगुप्तस्य राज्यधूर्वहनस्य निर्णयं च सूचयति । नायमशो विष्कम्भक इति निर्दिष्ट ।

चतुर्थाङ्कस्य प्रवेशकोऽसङ्केतित एव । अस्मिन् प्रवेशके करभरो द्वारपालश्च राक्षसस्य दुःस्वितिं मन्येते ।

सप्तमाङ्कस्य प्रवेशको न तथा सकेतितः । अस्मिन् प्रवेशके चाण्डाल-
श्चन्दनदासस्य वधयोजना सूचयति । किमिदानीं युष्माकमत्र प्रतिकार-
विचारमात्रेण । प्रवेशकात् पश्चात् ततः प्रविशति द्वितीयश्चाण्डालानु-
गतो वध्यवेशधारी शूल स्कन्धेनादाय कुटुम्बिन्या पुत्रेण चानुगम्य-
मानश्चन्दनदासः ।

कालिदासीय-नाटकेषु

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य द्वितीयाङ्कस्यैकाकिविदूषकवचनं प्रवेशक-
इति न निर्दिष्टं पुस्तकेषु । तद्यथा—

विदूषकः —(निःश्वस्य) भो कष्टम् । एतस्य राज्ञो वयस्यभावेन निर्वि-
ण्णोऽस्मि' इत्यारभ्य' भवतु, अङ्गविकल इव भूत्वा स्थास्यामि ।
यद्येवमपि नाम विश्रम लभेय' इति यावत् ।

पश्चाद्राजा प्रविशति ।

चतुर्थाङ्कस्य भूमिका प्रथमेन विष्कम्भकेण, (अनसूया-प्रियवदयो-
सवादेन), द्वितीयेन विष्कम्भकेण (दिण्यस्यैकोक्त्या), तृतीयेन विष्कम्भ-
केण च (अनुसूया प्रियवदयो सवादेन) प्रस्तूयते । एतेषु त्रिषु विष्कम्भ-
केषु केवलं प्रथम एव साधारणतः पुस्तकेषु सकेतितः ।^१ द्वितीयस्तृती-
यश्च विष्कम्भकौ न निर्दिष्टौ ।

एवमेव पष्ठाङ्कात् प्राक् प्रथम प्रवेशक (रक्षिणोर्मत्स्यबन्धस्य,
श्यालस्य च प्रकरणम्) द्वितीयो मिश्रविष्कम्भक (सानुमत्या वचनम्,
चेटयो सवाद, वञ्चकिना सह तयो सलापश्च) स्तः । तयो प्रथम
एव पुस्तकेषु साधारणतः प्रवेशक इति सञ्ज्ञितो दर्शितः । द्वितीयस्तु
पष्ठाङ्कस्य भाग एव प्रकाशितः ।^२

१ प्रो० रेवाप्रसाद द्विवेदिनः कालिदासग्रन्थावल्यां त्रयो विष्कम्भकाः साधु
प्रदर्शिताः । किन्तु तत्रापिमे विष्कम्भकाः पृथक्-पृथक् न सञ्ज्ञिताः । विष्क-
म्भकत्रयं तत्र मिश्रविष्कम्भक इत्यपि न साधु प्रतिपादितं, यतो हि तेषु
कोऽप्यथमो नापको नास्ति ।

२ प्रो० रेवाप्रसादद्विवेदी कालिदासग्रन्थावल्यां एतद्वदयं पृथक्वदधातीति
सम्यक् कृतम् । किन्तु तयो सम्मिलिता सञ्ज्ञा मिश्रविष्कम्भकस्तेन कृतेति
न साधु ।

मालविकाग्निमित्रस्य पञ्चमाङ्क प्रवेशकद्वयेन सहकृत । प्रथम-
प्रवेशक उद्यानपालिकायाः सारसिकस्य, मधुकरिकायाश्च सवादेन समा-
प्यते । द्वितीय-प्रवेशक प्रतिहार्या एकार्किकाभाषणेन सम्पद्यते । प्रकाशित-
पुस्तकेषु प्रथम एव प्रवेशकस्तथा सञ्चित, द्वितीयश्च पञ्चमाङ्कस्य भाग
एव गृहीत । नैतत्साधु ।

श्रीहर्षस्य रूपकेषु

नागानन्दे तृतीयाङ्कस्यारम्भे विटचेटचेटो-विदूषकाणां य सलापो
विद्यते, स वस्तुतः प्रवेशक एव, किन्तु नैव सङ्केतितम् ।* एतस्य प्रवेश-
कस्यान्तिमे भागे विदूषक कथयति—

एष प्रियवयस्योऽपि रविमणोमिव हरिमंलयवतीमवलम्ब्य इत
एवागच्छति । तद् यावत् पार्श्ववर्ती भवामि ।

नागानन्दस्य पञ्चमाङ्कस्यारम्भकोऽंशो विष्कम्भक एव । तत्र प्रति-
हार एक एव वक्ता वतते । स सूचयति— जीमूतवाहनो जलनिग्नेला-
वलोकनकुतूहलो निष्क्रान्तश्चिरयतीति दुःखमास्ते महाराजविस्वावसु'
इत्यारभ्य अयमसौ राजर्षिर्जीमूतवाहनस्य पिता जीमूतकेतुरटजाङ्गने सह
स्वधर्मचारिण्या राजपुत्र्या बध्वा च पर्युपास्यमानस्तिष्ठति । तथा हि—

क्षीमे भङ्गवती तरङ्गितदेशे फेनाम्बुतुल्ये बहन्
जाह्नव्येव विराजित, सुपसप्ता देव्या महापुण्यया ।
घत्ते तोयनिधेरय सुसद्शी जीमूतकेतु धियं
यस्यैवान्तिकर्षतिनी मलयवत्याभाति वेला यया ॥

तद् यावदुपसर्पामीति यावत् ।

१ अयमप्योऽङ्को नास्ति, यतो हि नाम एतस्मिन् भागे नास्ति नायक-नायिको-
पनायकप्रतिनायकाश्च पात्राणि । न चा, उत्रादिकारिककथावस्तुनो हस्य
विवरणम् । आधिकारिकेतिवृत्तस्य नायकादिविषयकं सूच्यविवरणं यत्र तत्र
वर्तते एव ।

भवभूते रूपकेषु

मालतीमाधवे प्रथमाङ्कस्य विष्कम्भकोऽवलोकित-कामन्दकी-निष्क्रमणेन समाप्त एव । पश्चात् कलहसो रग प्रविशति । एकाकी कलहसो नायकस्य माधवस्य विषये यत्सूचयति तत् प्रवेशक एव । तद्यथा—

कलहस — ववेदानी तुलतमकरध्वजावलेपरूपविभ्रमाक्षिमालतीहृदय-
माहात्म्य नाथ माधव पश्यामि । (पारक्रम्य) यावदिहीक्षाने
मूहूर्तं दिश्रम्य माधव प्रेक्षिष्ये ।

नाय प्रवेशक सङ्केतित प्रकाराशितपुस्तकेषु ।

मालतीमाधवस्य तृतीयोऽङ्क प्रथम बुद्धरक्षितविलोकितयोर्मालती-
माधवयो प्रणय-प्रवृत्तिवर्धनविषयकेण सूच्येन सहकृतः । तयोर्निष्क्रमणा-
नन्तर कामन्दकी रगपीठ प्रविशति । सा एकाकी एव मालती माधवयो-
प्रणयस्य सर्वार्थनाथं स्वकार्याणि तत्र सफलता च सूचयति । तद्यथा—

कामन्दकी—तथा विनयनञ्चापि मया मालत्युपायत ।

नीता कतिपयाहोभि सखीविश्रम्भसेध्यताम् ॥ ३१

सम्प्रति हि—

यजति विरहे वैचित्य न प्रसोदति सन्निधौ
रहसि रमते प्रीत्या याच ददात्यनुवर्तते ।

गमनसमये षण्ठे लग्ना निरुध्य निरुध्य भा

सपदि शपथे प्रत्यावृत्ति प्रणम्य च याचते ॥ ३२

इदं च तत्र साधोऽप्र प्रत्याशानिवन्धनम् ।

शाकुन्तलादीनि तिहासवादान्

प्रस्तावितानग्यपरैर्वचोभि ।

धृत्वा मधुस्तङ्गनिवेशिताङ्गी

चिराय चिन्तास्तिमितत्वमेति ॥

तदद्य माधवसमशामुत्तरमुपव्रमिष्ये ।

एतत् कामन्दकीवचन सूच्यमेव विष्कम्भक । नेतदद्वाश ।

अस्य प्रकरणस्य पष्ठाङ्क नेपालबुण्डलाया एकोक्त्या सहकृत ।

सोऽयमश. शुद्धविष्कम्भक इति सत्यमेव । अत पर कलहसो रंग प्रवि-
शति, कथयति च--

कलहस --आज्ञप्तोऽस्मि नगरदेवतागर्भगृहवतिना मकरन्दसनाथेन माघ-
वेन--'जानीहि तार्वादतोमुख प्रवृत्ता मालतो नवेति । तद्याव-
देनमानन्दमिच्छामि ।

कलहसस्येद वचनं वस्तुन प्रवेशक एव । किन्तु प्रकाशित-पुस्तकेषु
अद्भुत एव दशित इति व्यभिचरत्यद्भ-परिभाषाम् ।

उत्तररामचरितस्य सप्तमाह्नो विष्कम्भकेण सहकृत, किन्तु नासौ
प्रवेशक. सङ्केतित । अस्मिन् विष्कम्भके लक्ष्मण एव एकाकि पात्रमेवं
वदति--

लक्ष्मण --भो, कि नु खलु भगवता वाल्मीकिना स ब्रह्मक्षत्रपोरजानपदा.
प्रजा सहास्माभिराहूय कृत्स्न एव सदेवासुरतियेड्निवाय-
सचराचरो भूतग्राम स्वप्रभावेण सन्निघापित. । आदिष्ट-
दचाहमार्येण--वत्मलक्ष्मण, भगवता वाल्मीकिना स्वकृतिमत्स-
रोभि प्रयुज्यमाना द्रष्टुमुपनिमन्त्रिता स्म. । गङ्गातीरमा-
सौचस्थानमुपगम्य क्रियता समाजसन्निवेश' इति । कृतश्च
मर्त्यामर्त्यस्य भूतग्रामस्य समुचितस्थानसन्निवेशो मया ।
अर्थ तु--

राज्याश्रयनिवासोऽपि प्राक्कष्टमुनिग्रत ।

वाल्मीकिगौरवादार्य इत एषाभियतंते ॥

(तत प्रविशति राम.)

प्रवेशकोऽयं यथार्थनामा राम प्रवेशयति । अस्मिन्प्रश्ने केवलं सूच्यमेव
वस्तु लक्ष्मणेन प्रस्तूयते ।

अस्मिन् प्रसङ्गेऽवधेय वदति यन् प्रवेशकविष्कम्भकान्ते सर्वेषा
पात्राणा निष्क्रमण तत्रैवावश्यक यत्राद्भुस्य कथावस्तुन कार्यस्यलं
प्रवेशक-विष्कम्भकयो कार्यस्यलाद्भिप्रमेव । यदि नाम प्रवेशक-
विष्कम्भकयोरकस्म च कार्यस्यलमभिप्रं स्यात्तदावदपक्तानुसारेण
विमपि पात्रमागन्तुपात्रस्म प्रवेशगूचना विधाय स्वयं तस्य पार्श्ववर्ति
भवति । तस्य निष्क्रमण नापेक्षितं तत्र ।

व्यभिचारि वृत्तम्

बहुविधप्रयोजनान्युद्दिश्य वृत्त विभज्यते । तत्र नायकस्य फल-प्राप्तौ साक्षात् प्रवर्तित वृत्तमाधिकारिक भवति । फल-प्राप्तौ साह्य विदधती कथा प्रासङ्गिकवृत्त भवति—पताका प्रकरी च । एतेभ्यो भिन्नमपि किञ्चिद् वृत्तमद्यावधि वृत्तविशेषदृष्ट्या न परिलक्षितम् । तदेवात्र समीक्ष्यते । तदेव गुणलक्षणानुसारेण व्यभिचारिवृत्तमिति मया सञ्ज्ञितमत्र विव्रियते ।

पताकावृत्तस्य नायक प्रधाननायकेनोपकृत फलप्राप्तौ तस्मा उपकुरते । प्रकरीवृत्तस्य नायक प्रधान नायकेनासम्पृक्तोऽपि फलप्राप्तौ तस्मा उपकुरते । एतयोरुभयो प्रधाननायकस्योपकार एव लक्षणम् । व्यभिचारिवृत्ते च प्रधाननायकायोपकारचर्चा नास्त्येव, प्रत्युत स एव सहायशील करुणचिदुपकार्यस्य सहायार्थं तस्मिन्नुद्देशे गच्छति नीयते वा, यत्र दैववशात् तस्य कार्यसिद्धिर्भवति, अभीष्टं च पूर्यते । तथा हि—

उत्तरामचरितस्य विष्कम्भके शम्बूकस्य वृत्त विद्यते ।

आत्रेयो—अत्रान्तरे ब्राह्मणेन मृत पुत्रमुत्क्षिप्य राजद्वारे सोरस्ताडम-
ब्रह्मण्यमुद्धोषितम् । ततो न राजापचारमन्तरेण प्रजानामकाल-
मृत्यु सञ्चरतीत्यान्मदोष निरूपयति करुणामये रामभद्रे सहसैवा-
शरीरिणी वागुदचरत्—

शम्बूको नाम वृषल पृथिव्या तप्यते तपः ।

शोषंष्टेद्य स ते राम त हत्वा जीवय द्विजम् ॥

इत्युपश्रुत्य कृपाणपाणि. पुष्पकमधिरह्य सर्वा दिशो विदिशश्च
शूद्रतापसान्वेषणाय जगत्पति सचारं समारब्धवान् ।

वासन्ती—शम्बूको नामाधोमुखो धूमप शूद्रोऽस्मिन्नेव जनस्थाने तप-
दचरति । अपि नाम—

रामभद्र पुनरिद वनमल कुर्यात् ।^१

[तत प्रविशति सदयोद्यतसङ्गो रामभद्र]

राम — हे हस्तवक्षिण मृतस्य शिशोद्विजस्य
जीघातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम ।
रामस्य बाहुरसि निर्भरगर्भस्निग्ध-
सीता विवासनपटो. करुणा कुतस्ते ॥

अत्रैव सा पञ्चवटी यत्र निवासेन विविधविस्त्रम्भातिप्रसङ्गसाक्षिण प्रदेशा
प्रियाया प्रियसखी च वासन्ती नाम वनदेवता ।

एकः सम्प्रति नाशितप्रियतमस्तामेव राम कथ ।
पाप पञ्चवटी विलोकयतु वा गच्छत्वसभाव्य वा ॥

शम्बूक — जयतु देव । भगवानगस्त्यो मत्त श्रुतसन्निधानस्त्यामाह
सम्भावयास्मान् ।

उत्तररामचरितस्य तृतीयाङ्के पुन —

समसा—इदानी तु शम्बूकवृत्तान्तेनानेन सम्भावितजनस्थान रामभद्रं
सरयूमुखादुपश्रुत्य भगवती भागीरथी यदेव लापामुद्रया स्नेहा-
दभिषिद्धितं तदेवाभिशङ्क्य च सीतासमेता केनचिदिव गूहाचा-
रव्यपदेशेन गोदावरीमुपगता ।

मुरला— " ' कथं सीतया रामभद्रोऽप्यमादवसनीय. स्यात् ।

अनेन प्रकारेण तृतीयाङ्के गोदावरीहृदपरिसरे सीतारामयोर्मिलनं
भवतीति कार्यसिद्धिः ।

अस्मिन्नेवाङ्के करिकलभकवृत्तेन रामस्तस्मिन्नुद्देशे साक्षाद् गच्छति
यत्र सीता स्वपुत्रकं करिकलभकं रक्षितुं राममाह्वयति—

सीता—आर्यपुत्र, परित्रायस्व मम पुत्रकम् ।

अस्मिन्नुद्देशे उत्तररामचरितस्य छायाद् प्रवर्तते ।

अभिज्ञानशाकुन्तलेऽपि व्यभिचारिवृत्तं मातृलङ्घ्याद्वारेण प्रतीतम् ।
नायक प्रथमं देवलोकं गच्छति, प्रत्यावर्तने च काश्यपाश्रमं गच्छति,
तत्र शकुन्तला पुनः प्राप्नोतीति कार्यसिद्धिः । प्रथमाङ्के पुनः दुष्यन्तस्य
मुगमा, कप्वस्य आश्रमदर्शनं च व्यभिचारिवृत्तं नायिका प्राप्तपे-
परिहार्यम् ।

तत्र रामस्य शम्बूकवृत्तं, करिकलभकवृत्तं दुष्यन्तस्येन्द्रसाहस्यवृत्तं

च नायकानां चरितानि प्रकाशयन्ति । 'इमानि चरितानि न सन्ति-
पताकावृत्तानि' पताकानायकाभावात् । नास्ति तेषु प्रकरीवृत्त, यतो हि
नाम न नायक प्रकरीनायकेनोपक्रियते । अत्र तु नायक स्वयमेवोप-
करोति । एतेषां वृत्तानां द्वारेण नायकस्तमुद्देशं गच्छति यत्र कार्यसिद्धि-
र्भवतीति देववशादेवेत्युह्यते ।

कालानुयोगि व्यभिचारि वृत्तम्

अपरविधमेव कालानुयोगि व्यभिचारिवृत्तम् । कस्मिंश्चित् कार्ये-
समाप्ते नायकेनान्यत्र गन्तव्यम् । किन्तु कस्मैचिदभीष्टायाभिनव भावि-
कार्याय यदि नायकोऽवरोध्यते, सोऽस्मिन्नन्तराले स्वाभीष्टमपि सम्पाद-
यितुमवसरं प्राप्नोति । उदाहरणेनैतद् बोध्यम् । अभिज्ञानशाकुन्तले
दुष्यन्तो मृगयार्थं गतवान् । तत्र पुण्याश्रमदर्शनं तेन कृतम् पश्चात्तेन
राजधानीं गन्तव्या । किन्तु स तत्र मुनिकुनाराभ्यामावेद्यते —

तत्र भवत कुलपतेरसान्निध्याद् रक्षासि न इष्टिविघ्नमुत्पादयन्ति ।
तत् कर्तव्यमत्र सारथिद्वितीयेन भवता सनाथीक्रियतामाश्रम ।

अनेन व्यभिचारिवृत्तं नायकं शकुन्तलया प्रणयव्यापारमग्रे प्रवर्त-
यित कालं लभते । ततोऽप्य कालानुयोगि व्यभिचारि वृत्तम् ।

नायकानामुत्तमाधमत्वम्

वितर्कास्पदमेव नाटकीयनायकानामुत्तमादिकोटिनिर्धारणम् । साधारणतोऽप्यधारणा वर्तते यद्यानि पात्राणि प्राकृत वदन्ति तान्यवश्यमेवाधमानि सन्ति । नैतत् मत्प्यम् । यतो हि नामाभिज्ञानशाकुन्तले भरतो मृच्छकटिके रोहसेनश्च प्राकृत वदत । न नावधमौ । उत्तररामचरिते सीता प्राकृत वदति । न सा अधमा । अधमत्व हि पात्रस्य विग्रहणोपता प्रकटयति । किं न भरत स्पष्ट व्यनक्ति—

रक्षवाचोऽथ दुःशीला कुत्तत्वाः स्थूलबुद्धयः ।
 क्रोधना घातकाश्चैव मित्रघ्नादिऽद्भर्त्सिनः ॥
 पिशुनास्तूद्धतैर्वाक्यैरकृतज्ञास्तयालसा ।
 मान्यामान्यविशेषज्ञाः स्त्रीलोलाः कलहप्रियाः ॥
 सूचका पापकर्माणः परद्रव्यावहारिणः ।
 एभिर्दोषैस्तु सम्पन्ना भवन्तीहाधमा नरा ॥
 अधमा प्रकृतिर्या तु पुरुषाणां प्रकीर्तिता ।
 विज्ञेया सैव नारीणामधमाना समासतः ॥

ना शा २४५७, १२

न खलु सर्वे प्राकृतभाषिण ईदृशा हीनाचरणा सन्ति । अत एव तेषामधमत्वनिर्धारण मिथ्यैव वार्ता । सीता-शकुन्तलादयः प्राकृतभाषिण्योऽपि उत्तमा ।^१

भरतानुसारेण वेद्या शिल्पकारिण्यश्च मध्यमकोटिका भवन्ति ।^२

अन्यच्च मृच्छकटिके वसन्तसेना गद्य प्राकृतेन, पद्य च ससृतेन वदति । न सा क्षणे क्षणे पात्रकोटि परिवर्तयति । विश्वनाथानुसारेणो-

१. ध्व-यालोके तृतीय उच्यते—उत्तमप्रकृतिमर्नायिकादिभिः ।

ना. शा २४२३६ ।

२. स्थिय उत्तममध्यमाधमा सन्ति । ना शा २१ १३७, २४ ३, ४; २२-२४१

सप्तमध्यमकोटिका स्थिय शौरसेनी—प्राकृत वदन्ति ।^१ भाषामानेण पात्रकोटिनिर्धारण वितथ प्रयास ।

न खलु सर्वे सस्कृत-भाषिण उत्तमा मध्यमा वा भवन्ति । नाटकेषु विटस्तु प्रायः सस्कृत वदति, किन्तु सोऽधम एव ।^२

मृच्छकटिके शत्रिलक्ष्मचौरोऽधम एव । स सस्कृतं वदति । सस्कृत-भाषणमात्रेण स मध्यमकोटि नाहंति । तथैव वैतालिका, सूतमागध-वन्दिनश्च सर्वेऽधमा एव । ते सस्कृत वदन्ति । भिक्षु पुनः प्राकृत वदति । कथं नाम सोऽधमत्वमहंति ?

भरतस्य परिभाषानुसारेण दोषसम्पन्ना एवाधमा सन्तीति पूर्वं दृष्टमेव ।^३ नेयं परिभाषा सम्प्रभूषेण सर्वत्र घटते । अत एव श्रुतिपूर्णेयं प्रतिभाति मे ।

अभिनवगुप्तस्तु पात्राणां कोटिनिर्धारणे तेषां चेष्टितं बहु मन्यते ।^४ ये स्वामिनियोगेनास्मिन्चित्ता प्रेष्यादयस्ते विगहिनमपि आचरन्ति । अत एव तेषामधमत्वम् । के ते सन्त्युत्तमादय इति विनिर्णये—

उत्तम.

नाटकेषु नायका, नायिका, प्रतिनायका, पताकानायका, प्रकरी-नायका, फलाधिकारिनायका, कार्यनायकाश्चेति सर्वे उत्तमकोटिका सन्ति । एते समाना जना विष्वग्मकेषु, प्रवेशकेषु वा गृह्यन्ते ।

मध्यम.

पञ्चरात्रे—ग्राह्याणां (विष्कम्भके प्रथमाङ्कस्य)

ऊरुमञ्जे—मटा (विष्कम्भके)

१. साहित्यदर्पणे ६१

२. उकारद्वय विटश्चैव ये भाषेऽप्येवमादयः ।

सङ्कीर्णस्तर्जय विज्ञेया ह्यधमा नाटकं बुधे ॥

३. अभिनवोदस्तु सम्पन्ना भवन्तीहाधमा नराः ॥ ना. धा. २४७

४. उन्मत्तमध्यमचेष्टितमाचरति सवीर्यं । ना. धा. २४, १३-१४ अपिहृत्सु भारती ।

अभियेकनाटके—ककुभ (वानरेश्वरभृत्य) द्वितीयाङ्कस्य विष्कम्भके ।

काञ्चुकीय , बलाघ्यक्षश्च (चतुर्थाङ्कस्य विष्कम्भके)

राक्षसः (पञ्चमाङ्कस्य विष्कम्भके)

विद्याधरा (षष्ठाङ्कस्य विष्कम्भके)

प्रतिमानाटके—वृद्धतापसी (षष्ठाङ्कस्य विष्कम्भके)

बालचरिते—नारद (प्रथमाङ्कस्य विष्कम्भके)^१

प्रतिज्ञायौगन्धरायणे—काञ्चुकीय (द्वितीयाङ्कस्य विष्कम्भके)

अभिज्ञानशाकुन्तले—शिष्यः (तृतीयाङ्कस्य विष्कम्भके) । प्रियंवदा-
नुसूमे (चतुर्थाङ्कस्य विष्कम्भके)

मालविकाग्निमित्रे—गणदासो नाट्याचार्य (प्रथमाङ्कस्य विष्कम्भके)

नागानन्दे—प्रतीहारः, कञ्चुकी च (चतुर्थाङ्कस्य विष्कम्भके)

महावीरचरिते—प्रतीहारः (द्वितीयाङ्कस्य विष्कम्भके) अटायु सपा-
तिश्च (पञ्चमाङ्कस्य विष्कम्भके)

उत्तररामचरिते—तापसी आश्रेयो, वनदेवता वासन्ती, (द्वितीयाङ्कस्य
विष्कम्भके), मुरला, तमसा नद्यौ (तृतीयाङ्कस्य
विष्कम्भके) शिष्यः सौधातकिः (चतुर्थाङ्कस्य
मिश्रविष्कम्भके)

मालतीमाधवे—कामन्दकी बौद्धसन्यासिनी (प्रथमाङ्कस्य मिश्रविष्कम्भके)

कपालकुण्ड श अघोरषष्ठशिष्या (पञ्चमाङ्कस्य विष्कम्भके)

सौदामिनी कामन्दक्या पूर्वाशिष्या (नवमाङ्कस्य शुद्धविष्कम्भके)

अथम.

पञ्चरात्रे—द्वितीयाङ्कस्य प्रवेशके वृद्धगोपालकः . गोविन्दकः,
गोपदारकाः

बालचरिते—दामकः (तृतीयाङ्कस्य प्रवेशके)

१ प्रकाशितपुस्तकेऽयमशौ विष्कम्भक इति न निर्दिष्टम् ।

- अविमारके—चेटी, विदूषक (द्वितीयाङ्कस्य प्रवेशके), परिजना.
 (चतुर्थाङ्कस्य प्रवेशके) घात्री (पष्ठाङ्कस्य प्रवेशके)
- प्रतिमानाटके—मुघाकार भट (तृतीयाङ्कस्य प्रवेशके), चेटथ^१
 (चतुर्थाङ्कस्य प्रवेशके)
- प्रतिज्ञायौगन्धरायणे—गात्रसेवक (चतुर्थाङ्कस्य प्रवेशके)
- स्वप्नवासवदत्ते—विदूषक, चेटो (चतुर्थाङ्कस्य प्रवेशके) प्रतिहारी
 (पष्ठाङ्कस्य विष्कम्भके)
- मुद्राराक्षसे—क्षपणक (पञ्चमाङ्कस्य प्रवेशके)
- अभिज्ञानशाकुन्तल—रक्षी, मत्स्यजीवा, राजश्याल. (पष्ठाङ्कस्य
 प्रवेशके)
- विक्रमोर्वशीये—पेलव (तृतीयाङ्कस्य मिश्रविष्कम्भके), चित्रलेखा,
 सहजन्या^१ च (चतुर्थाङ्कस्य प्रवेशके)
- मालविकाग्निमित्रे—मधुकरिका उद्यानपालिका (तृतीयाङ्कस्य
 प्रवेशके)
- रत्नावल्याम्—सुसगतात्निपुणिके चेटोद्वयम् (द्वितीयाङ्कस्य प्रवेशके)
- वेणोसहारे—राक्षसी राक्षसश्च (तृतीयाङ्कस्य प्रवेशके)
- वीरचरिते—त्रिजटा (पष्ठाङ्कस्य विष्कम्भके)
- उत्तररामचरिते—शिष्यो दाण्डायन (चतुर्थाङ्कस्य मिश्रविष्कम्भके)
 विद्याधरी (पञ्चमाङ्कस्य मिश्रविष्कम्भके)
- मालतीमाघवे—शिष्यावलोकिता (प्रथमाङ्कस्य मिश्रविष्कम्भके)
- बुद्धरक्षिता कामन्दक्या सखी (तृतीयाङ्कस्य प्रवेशके)

पात्राणां कोटिमधिकृत्य कतिपयप्रश्ना उद्यन्ति । तथाहि—कुन्द-
 मालायास्तृतीयाङ्कात् प्राक् प्रवेशक एकमेव पात्र तापस कथमधमन्व-
 मर्हति । नाटके भिक्षवस्तु प्राकृत वदन्ति मुद्राराक्षसे, मृच्छकटिके च ।
 किं तेष्वधमा । तापसा भिक्षुभिः समा एव । विन्तु तेषामधमकोटो गणना-
 भारतीयसंस्कृतेर्विदुषा वार्ता ।

अस्मिन्नेव नाटके चतुर्थाङ्कात् प्राक् प्रवेशके तापसीद्वयं कथ-
मधमत्वमहंतोति वितर्काम्पदमेव । उत्तररामचरिते तापसीना मध्यम-
कोटिर्दृश्यते ।

नागानन्दस्य चतुर्थाङ्कस्य विष्कम्भके संस्कृतवादी प्रतिहारो मध्यम-
कोटिकोऽस्ति । कथं नाम प्रतिहारी तर्हि अधमेति कल्पनीया । पत्नीपति-
स्त्रीपुरुषयोरेकैव कोटिर्भन्तव्येति मे मति ।

महावीरचरिते माल्यवान् मध्यमकोटिक इति मिथ्यविष्कम्भकेण प्रति-
भाति । सोऽय राक्षस कुटिलमति कथमधमत्व नार्हति । स तत्र संस्कृत-
वर्दति ।

मालतीमाधवस्य पञ्चमाङ्कस्य षष्ठाङ्कस्य च शुद्धविष्कम्भके कपाल-
कुण्डला (संस्कृतवादिनी) विलसति । सा अघोरघण्टस्य कापालिकस्य
शिष्या अधमकर्मसु नित्यं व्यापृता कथं नाम मध्यमकोटो स्यान्महंति ।
तस्मा मध्यमकोटि कवेस्त्रुटि प्रतिभाति । सा स्वकर्मणि पतिता
प्रतिभाति ।

अस्मिन्नेव नाटके शुद्धाचार-प्रवीणा बुद्धरक्षिता प्राकृतवादिनी
सप्तमाङ्कस्य प्रवेशके पात्रमस्ति । सा अधमकोटिकेति कथं भवेत् । तत्रै-
वाष्टमाङ्कस्य प्रवेशकेऽवलोकिताया अधमत्व नोचितम् । सा कामन्दक्या
सखी एव ।

निष्कर्षं.

१ यदि पुरुष कश्चिदुत्तमो मध्यमोऽथमो वा, तस्य पत्नी तस्यैव-
कोटो गणनीया ।

२ उत्तमाचारा एव जना उत्तमा इति कल्पनीयम् । आचारे तु
भाषा, व्यवहार, प्रकृति, आत्मगुणाश्च ग्रहणीया ।

१. कपालकुण्डला स्वात्मानं वर्णयति—

पान्ति भुवस्तस्य भुजङ्गवत्—

यस्मिन्निबद्धानुशया सदैव ।

आपति देवाय निशाठदष्टा—

कोटिद्विपोद्गारगुरुमुं बद्धो ॥ ९१ ॥

३ अघमवृत्तिका एवाघमा भवन्तु नाम ।

४ पुरातनावधारणानुसारेण जीविकासाधनमपि पात्राणां कोटिनिर्धारणे विचार्यन्ते स्म । अभिज्ञानशाकुन्तलस्य मत्स्यग्राहोऽशुद्धाजीवेनाघमो गणित इति नोचितम् । एवमेव सामाजिकी प्रतिष्ठा कोटिनिर्धारणस्याधार आसीत् ।

रूपकेपूतममध्यमाघमपात्राणां पुनरवधारणमावश्यकमेव । तदनुसृत्य प्रवेशक त्रिकम्भकयोः पुनर्नामकरणमपेक्षितम् ।

अंकस्य मध्येऽपि प्रवेशकः

[नाट्यशास्त्रीय ग्रन्थकाराणां मतानुसारेण प्रवेशको द्वयोरङ्कयोर्मध्य एव भवेत् । नैतत् पूर्णं तथ्य व्यनक्ति यतो हि नामाङ्कस्य मध्येऽपि प्रवेशक सम्भवतीति प्रदर्श्यतेऽत्र । अत एव द्विविध प्रवेशको विज्ञेयः]

भरतानुसारेणाङ्कस्यान्तिमे भागे बिन्दुर्भवति । त बिन्दुमाश्रित्य प्रवेशको प्रवर्तते । प्रवेशकोऽङ्कभागोऽवगणितानां कथाशानामुपक्षेपण करोति । किन्तु नाटकेषु क्वचिदेवेय व्यवस्था दृश्यते । तत्र बिन्दुरङ्कान्ते ततोऽनुसृत्य प्रवेशकश्च न स्त । तयो कार्यं क्वचिदेकोनत्या, अत्रचित्कनु-किनो भाषणेन विन्यस्यते ।

भरतस्य नाट्यशास्त्रे प्रवेशक इति पद त्रिविधं प्रयुक्तम् ।

१. प्रवेशक इति प्रवेशक, विष्कम्भक, चूलिका, अङ्कान्तमङ्कावतारश्चेति अर्थोपक्षेपकाः । इदं प्रवेशकस्य महासामान्यवचनम् ।

२. प्रवेशक इति विष्कम्भक प्रवेशकश्चेति मध्यम-सामान्यवचनम् ।

३. प्रवेशकस्तु प्रवेशक एवेति विशिष्ट वचनम् ।

एतेषां पञ्चानामर्थोपक्षेपकाणां भेदको पक्का विषयश्च भवत ।^१

इमे अर्थोपक्षेपका अकेषु नाटकीयकथाधारा विच्छिद्य निवेश्यन्ते । चूलिका, अङ्कान्तमङ्कावतारश्चेति श्रेणि अङ्कमध्येऽपि प्रायशो दृश्यन्ते एवेति लक्षणग्रन्थकारैर्दक्षितमेव । न तथा प्रवेशक । स तु द्वयोरङ्कयोरन्तराल एव विनिवेशनीय इति प्रवदन्ति नाट्यमन्त्रीपिण । तद्यथा—

१. दिवसावसानकार्यं यद्यङ्के नोपपद्यते सर्वम् ।

अङ्कच्छेदं कृत्वा प्रवेशकैस्तद्विधातव्यम् ॥

ना. शा. १८ २६

२. अङ्कान्त-सन्धिषु प्रवेशकः ॥ ना. शा. १८ २९

३. अङ्कान्तराल-विहित प्रवेशः ॥ ना. शा. १८ ५६

४. प्रवेशकोऽङ्कान्तर-मन्यु कर्तव्यः । न तु मध्यान्तमो ।
नाटकलक्षणरत्नकोशे ।

१. एतद्भेदविवरणमस्ति भरतस्य प्रवेशकप्रकरणमादिष्य सट्ठम्यम् ।

५ प्रवेशोऽङ्कद्वयस्यान्त । दशरूपके १.६१

६ अङ्कयोर्भयार्मध्ये स विज्ञेय प्रवेशक । रसार्णवसुधाकरे ।

लक्ष्यग्रन्थानुशीलनेन प्रतिभाति यत् प्रवेशको न केवल द्वयोरङ्क-
योर्मध्येऽपितु कस्यचिदङ्कस्य मध्येऽपि सतिवेशित । तद्यथा मृच्छक
टिकस्य नवमाङ्क ऊर्ध्वविंशश्लोकात् पश्चात्

(तत प्रविशति गृहीताभरणी विदूषक)

विदूषक — प्रेषितोऽस्मि आर्यचारुदत्तन वसन्तसेनासकाशम्, तत्रालक-
रणानि गृहीत्वा, यथा—‘आर्यभैत्रेय । वसन्तसेनया वत्सो
रोहसेन आत्मनोऽलङ्कारेणालकृत्य जननो-मकाश प्रेषित ।
अस्या आभरण दातव्यम् । न पुनग्रहीतव्यम् । तत्तमपर्य’
इति । तथावद् वसन्तसेनासकाशमेव गच्छामि । (परिक्रम्या-
वलोक्य चाकाशे—कथ भावरेभिल । भो भावरेभिल । किं
निमित्त त्वमुद्विग्न इव लक्ष्यसे ? (आवर्ण्य) किं भणसि—
‘प्रियवयस्यश्चारुदत्ताऽधिकरणमण्डप आहूत’ इति । तत्र
स्वल्पेन कार्येण भवितव्यम् । तत्पश्चात् वसन्तसेनासकाशं गमिष्यामि ।
अधिकरण मण्डप तावद् गमिष्यामि ।

अय गद्यांशो दृश्यं यथावस्तु नो प्रस्तौति । अत एवार्थोपक्षेपक एव ।
तत्रापि अधमपात्रेण विदूषकेण प्रोक्तत्वात् नास्त्यय विष्कम्भक । न च
चूलिकामम् । सूतमागधवन्दिनश्चूलिकाया वक्तारो भवेयु । तत्राङ्कास्याङ्का-
वतारयो कथेव नास्ति । नायमाकाशे वचन, एकोक्तिर्वा । वस्तुतो
गद्यांशोऽय प्रवेशक एव सूच्यञ्च ।

प्रवेशकेनोक्त सूच्य केवलं रङ्गपीठे वर्तमानानामधमकोटिकपात्राणा
कृते भवति । प्रेक्षकाणां विज्ञापनार्थं तु भवत्येव । अत्र न कश्चिदन्योमध्यम-
कोटिकमुत्तमकोटिक वा पात्र प्रवेशकेन सूच्य तद्य विजानाति ।
प्रवेशकस्येद परमावश्यक लक्षण तु पूर्वोक्ते गद्यांशे दृश्यत एव । तत्कथ
निर्वाहितम् ?

नाट्यशास्त्र कथया—विभागप्रकरणानुमारेणैवस्मिन् षाले कस्मिं
दिचद्रङ्गपीठे परस्पर सुदूरस्थानि स्थानानि प्रकल्पितानि वभूवु ।
अत एव कस्यचिदेकस्य भागस्य पात्रमध्येषु भागेषु स्थिताना पात्राणा

श्रवणपरिधिबाह्यमभवत् ।^१ अस्या स्थितौ पूर्वोक्तगद्याशोऽधिकरणा-
धिष्ठातृभिर्न श्रुतम् । तदेव स्पष्टमितु कविना लिखितम्—(परिक्रम्या
वलोक्य च) इदमधिकरणमण्डपम् । तद्वावत् प्रविशामि । (प्रविश्य) ।
इदं प्रविश्येतिपदमधिकरणमण्डपस्य पार्थक्य प्रकटीकरोति ।

वस्तुतः प्रवेशकोऽयमङ्कुस्यमध्ये नवीन दृश्यम् (Scene) इति ।

मालविकाग्निमित्रस्य प्रथमेऽङ्के बाह्यकक्ष्या प्रविश्य विदूषको शूते-
माज्ञप्तोऽस्मि तत्रभवता राजा - गौतम चिन्तय तावदुपायम्, यथा मे
यदृच्छादृष्टप्रतिकृतिमालविका प्रत्यक्षदर्शना भवतीति । मया च तत्तया-
कृतम् । तावदस्मै निवेदयामि । (परिक्रामति)

अयं गद्याशोऽङ्कुस्यमध्ये प्रवेशक एव ।

ऽस्तावनामध्येऽपि विश्वम्भकस्य समावेशो दृश्यते । तथा हि—
उत्तररामचरितस्य प्रस्तावनायाम्—

सूत्रधार — एषोऽस्मि कार्यवशादायाध्यकस्तदानीतनश्च सवृत्त । (सम-
न्तादवलोक्य) भो भो यदा तावदत्रभवत् पीलस्त्यकुल-
धूमकेतोर्महाराजरामस्याय पट्टामिपेकसमयो रात्रिदिवम-
सहृतनान्दोका । तत्किमिदानी विश्रान्तचारचरणानि चत्वर-
स्थानानि ।

नट (प्रविश्य)—भाव, प्रेषिता हि स्वगृहान्महाराजेन लङ्कासमर-
सुहृदो महात्मानः प्लवङ्गमराक्षसा सभाजनोपस्थानि-
नश्च नानादिगन्तपावना ब्रह्मपंथो राजयंश्च,
यत्समाराधनायैतावतो दिवसान् प्रमोद आसीत् ।

सूत्रधार. — आ, अस्त्येतन्निमित्तम् !

नटः — अन्यच्च

वसिष्ठाधिष्ठिता देव्यो गता रामस्य मातरः ।

अरन्धती पुरस्कृत्य घने जामातुराधमम् ॥ ३

सूत्रधार. — 'वेदेशिकोऽस्मि' इति पृच्छामि । क पुनर्जामाता ।

नट. — कयां दशरथो राजा शान्ता नाम ध्यजोजनत् ।

अपत्यकृतिकां राज्ञे रोमपादाय तां ददौ ॥ ४

१ बाह्यकक्ष्याया स्थितौ विदूषक इमं प्रवेशक यति ।

विभाण्टकसुतस्तामृष्यशृङ्गमुपयेमे । तेन द्वादशवापिक सत्रमारब्धम् ।
तदनुरोधात् कठोरगर्भामपि जानकी विमुच्य गुरुजनस्तत्र यातः ।

एतस्य सवादाशस्य विष्कम्भकता प्रतिपापयन् वीरराघव स्वोपज्ञा-
यामुत्तररामचरितटीकाया ब्रूते—

सूत्रधारस्यैव काव्यकथाघटकदेशकालसम्बन्धमङ्गीकृत्य
विष्कम्भकवर्ष्यकयोपन्यास सूत्रधारत्वापरित्यागाच्च प्रस्तावनात्वा-
हानिरिति कवेर्मतम् ।

अङ्कस्यान्तिमे भागे विष्कम्भकः

बालचरितस्य द्वितीयेऽङ्केऽङ्कान्तप्रायदेशेऽनोविधो विष्कम्भको न्यस्तः ।

(तत प्रविशति कात्यायनी सपरिवारा)

कात्यायनी—शुम्भ निशुम्भ महिष च हत्वा कृत्वा सुरास्तान् हतशत्रुपक्षान् ।
अह प्रसूता धमुदेववशे कात्यायनी कसकुलक्षयाय ॥२.२०

कुण्डोदर.—कुण्डोदरोऽहमजितो रणवण्डकर्मा
देव्या प्रसूतिजनितोऽग्रमहानिनादः ।
शीघ्रं प्रयासि गगनादवनि विशाला
दुमान् जिघ्रानुरसुरानतिवीर्यदर्पान् ॥ २१

इत्यारभ्य

कात्यायनी—कुण्डोदर, शङ्खुकर्ण, महानील, मनोजव, तदागम्यताम् ।
भगवतो विष्णोर्बालचङ्गितमनुभवितु गोपालवेपप्रच्छन्न-
धोपमेवावतरिष्याम ।

सर्वे—यदाज्ञापयति भगवती । (निष्क्रान्ता सपरिवारा कात्यायनी)

इति यावत् विष्कम्भक । अत पर पुनरङ्क. प्रतन्यते ।

राजा—अये प्रभाता रजनी ।

अत प्रविश्य शान्त्यर्थं शान्तिकर्मोचितं गृहम् ।

करोमि विपुला शान्तिं मम शान्तिर्भविष्यति ॥ २२५

अत्र रंगपोटस्थैकभागे विष्कम्भकोऽपरभागे चाङ्गुलिचिन्कसचरित-
मभिनीतमिति विवोधनीयम् ।

जनान्तिकापवारितक-स्वगत-विमर्शः

रास्कुतनाटकेषु रहस्य निगूहन तु कला सौष्ट्यार्थं बहुविध निष्पादितम् । इदं निगूहन त्रिविधं भवति—(१) पात्रविपयकम् (२) घटना-विपयकम् (३) भावविपयकञ्च । पात्रविपयकनिगूहनस्योदाहरणं स्वप्न-वासवदत्ते वासवदत्ता प्रस्तौति । 'घटना-विपयकं निगूहनं तु अभिज्ञान-शाकुन्तले दुर्वासस शापस्य पात्रद्वयेनैव ज्ञानम् । भावनिगूहनं तु मालविकाग्निमित्रे द्वितीयस्याङ्कस्यारम्भेऽग्निमित्रस्य विदिनमेव । अत्र भावनिगूहनस्योपाया विधिविधानं च व्याख्यायन्ते । एतानि स्वगत, जनान्तिकम्, अपवारितकं च सन्ति । भरतानुसारेणैतानि 'शूडार्थयुक्तानि वचनानि' सन्ति ।

रङ्गपीठे बहूनि पात्राणि युगपद् वृत्तन्ते । नाट्याभिनयकाले प्रायश-स्तेषु कस्यापि वचनं सर्वाणि दोषाणि पात्राणि शृण्वन्ति । एतादृशं वचनं प्रकाशं वा मवंश्राव्यं वेति सञ्ज्ञितम् । अपरञ्च क्वचिदेवमपि पात्रं वक्तुर्वचनं न शृणोतीति तस्य मन्दस्वरभाषणेन दृश्यते इत्यथाव्य, स्वगतमात्मगतं वा सुविदितमेव । किमपि पात्रं न शृणोतीति त्रिपताक-करेण यदा दृश्यते तदापवारितकं भवति ।' तद्यथाभिज्ञानशाकुन्तलस्य मममाङ्के—

राजा—(अपवार्यं) हन्त द्वितीयमिदमाशाजननम् । मालविकाग्नि-मित्रस्य तृतीयेऽङ्के

विदूषक —(अपवार्यं) छिन्नहस्ते मत्स्ये पलायिते निर्विण्णो धीवरो मणनि—गच्छ धर्मो मे भविष्यतीति । कथंशामैतन् स्वगतमिति कृत्वा न दर्शिनमित्यग्रे वदयाम । अत एव स्वगतमपवारितकं चोमे अत्राव्यमिति ।

१ वस्तुतः राज्ञो सा उपन्विनो मणिनीति निगूहते ।

२ अत्रञ्जयोऽथाव्य स्वगतं मर्तमिति परिभाषते । किन्तु नैतन्पारमार्थिकं सत्यम् । अपवारितकमपि क्वचिदथाव्यं भवति, किन्तु त्रिपताक-करेणैव व्यक्तं भवतीति अत्रे व्याख्यायाम । ना० पा० २५ ११

अपवारितकम्

नाटकेष्वपवादोति सकेतेनापवारितकं द्यं त्यते ।

कल्पिपयस्थलपु अनाहृत एव विशेषविज्ञानबलेन कश्चित् पुरुषोऽप्य
वार्तिकेन विद्विन्मनोनुकूलं गृह्यमन्यं प्रति वचयति । तथा हि अभि-
ज्ञानशाकुन्तलस्य द्वितीयाङ्कः --

उभौ (ऋषिकुमारयोः) -- तत्र भवत कुलपतेरसानिध्याद् रक्षाति
न इष्टं विघ्नमुत्पादयन्ति । तत् कर्तव्यरात्रं सारथद्वितीयेन भवता
सनायीक्रियतामाश्रम इति ।

राजा -- अनुगृहीतोऽस्मि ।

विदूषकः -- (अपवार्यं) अर्यामदानीमनुकूलस्ते गलहस्त ।

राजा -- (स्मित कृत्वा) रेवतकं इत्यादि । ईदृशमपवारितकं विदूष-
कस्यातीतघटनावृत्तानां विशेषज्ञानेनैव सम्भवति, नान्यथेति सुधिया
प्रतीतमेव ।

अत्रापवारितकस्मिन् प्रवर्तनं पात्रद्वयेन विदूषकेण राज्ञा च भवति ।
मालविकाग्निमित्रे ईदृशमपवारितकं प्रथमाङ्कस्याग्ने प्रवर्तते । तद्यथा --

विदूषकः -- (अपवार्यं) भो धीर गच्छ । तत्र भवतो धारिणी
विसृज्यादयिष्यति ।

अपरविधमपवारितकं क्वचिज्जनान्तिकस्य पूर्वं नाश्रमपेक्षते ।
प्रथमं जनान्तिकेन विधिना कश्चित् पुरुष स्वहृदयस्थं भावं
प्रकटयति । तत्र परं तत्र पुरस्कृतो बाधो वितर्कं पृच्छां वापवारितकेन
समाधीयते । तथा हि मालविकाग्निमित्रे --

राजा -- (जनान्तिकेन), वयस्य

नेपथ्यपरिगतामाश्रुदेशेन समुत्सुकं तस्याः ।

सदृशं महीरतया व्यर्थासितमिदं मे निरन्करिणीम् ॥ २१

विदूषकः -- (अपवार्यं) उपस्थितं नयनमधु । सन्निहितमक्षिकं च ।
तदप्रमत्त इदानीं प्रेषस्व ।

(तत्र प्रविशन्त्याचार्यप्रत्यवेक्षमाणाङ्गसौष्टवा मालविका)

अपर च

विदूषक — (जनान्तिकम्) प्रेक्षता भवान् । न खल्वम्या प्रति
च्छन्दात् परिहीयते मधुरता ।

राजा—(अपवार्य) वयस्य

चित्रगतायामस्या कान्तिविसवावशकि मे हृदयम् ।

सम्प्रतिशिथिलसमाधि मन्ये येनेयमालिप्तिता ॥ २२

पूर्वोक्तैरदाहरणैः स्पष्टं भवति यदपवारितक सूचनात्मक बोधदे
शात्मकं वा भवति । यद्यपि तस्योत्तरवचन नापेक्षितं किन्तु तदाश्रित्यो-
त्तरवचनं क्वचिद् भवेत्ताम । तद्यथा मालविकाग्निमित्रे—

विदूषक —(अपवार्य) भो घोर गच्छ । तत्र भवती घाग्नी
विसवादयिष्यति ।

राजा—धैर्यावलम्बिनमपि त्वरयति मा भुरजवाचरागोऽयम् ।

अवतरत सिद्धिपथ शब्दः स्वमनोरयस्येव ॥

१२२

जनान्तिकम्

जनान्तिकं तूत्तररूपेण कस्यचित् सशयावच्छेदकस्य समर्थक
वाक्यस्य परभाव साधारणनाञ्ज्वीक्षते । तत्र जनान्तिकवचनस्य
श्रोता कश्चिद् भवेदेव । अपवारितकस्य श्रोता क्वचिद् भवेत्, किन्तु
स नास्ति अपारिहार्य । अत एव जनान्तिकं द्वयोर्मयाणामपि वार्तालापो
भवति । प्रयाणा वार्ता यथाभिज्ञानशाकुन्तले—

मन्यो—(उभयोराकारं विदित्वा, जनान्तिकम्) हला शकुन्तले,
मद्यप्राद्य तात मनिहितो भवन् ।

शकुन्तला—(मर्यामित्य) तत किं भवेत् ?

मन्यो—इह जीवितमर्षस्येनाप्यतिर्षयिताप शृणार्थं परिष्पति ।

१. शकुन्तले उल्लिख्यते जनान्तिकं इत्यादि मर्यादि, किन्तु सर्वत्र न मर्यादि । कश्चि-
ज्जनान्तिकस्य मर्यादित, ए जनान्तिकवचनमनरथानात् शृणोति । तद्यथा-
मन्योऽहोहारस्य मर्यादित्वाद् श्रोतरी जनान्तिकं वदति श्रीम प्रति, किन्तु नामा
न शृणोति ।

शकुन्तला—(सङ्कतककोपम्) युवामपेतम् । किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयेथे । न युवयोर्वचन श्रोष्यामि^१ ।

अस्मिन्नुदाहरणे जनान्तिकेनैव प्रश्न उत्तरश्चोभे भवत । केवलमेको राजेव न शृणोतीति निपताकरेण सकेत्यते ।

कतिपयेषु जनान्तिकेषु द्वावपि न शृणुत जनान्तिकवार्ताम् । तद्यथा—

प्रियवदा—(जनान्तिकम्)—अनसूये का नु खल्वेष चतुरगभोरा-कृतिश्चतुरं प्रियमालपन् प्रभाववानिव लक्ष्यते ।

अनसूया—सखि, ममाप्यस्ति कौतूहलम् । पृच्छामि तावदेनम् ।

इय जनान्तिकवार्ता द्वाभ्या (शकुन्तलाया राज्ञा च) न श्रूयते । अत एवाभिनवगुप्तस्य 'जनान्तिकस्य निगूहनमेकस्यैव भवतीत्यवधारणं न सत्य प्रतिभाति ।^२ विदूषकेण राज्ञा च प्रोक्तानि जनान्तिकानि धारिण्या, परित्राजिकया मालविकाया च न श्रूयन्ते । मालविकान्निमित्रे पुन जनान्तिकेन यत्स्थपते तस्यापरेण केनचित् समयन प्रायो दृश्यते ।^३ तथाहि—

प्रियवदा—(जनान्तिकम्) अनसूये, दूरगतमन्मयाक्षमेय काल-हरणस्य । यस्मिन् बद्धभाषैया स लज्जामभूत पोरवाणाम् । तद् युक्त मन्या अभिलाषोऽभिनन्दितुम् ।

अनसूया—सखि, तथा यथा भणति ।

१ अत्र शकुन्तलाया जनान्तिकोक्तिरनुसूयाप्रियवदे इति द्वय प्रति वर्तते ।

२ अभिनवगुप्तो नाट्यशास्त्रस्य २५ ८९ कारिकामधिरुह्य व्याख्याति—जनान्तिकमैकान्तिकस्यैकस्यैव निगूह्य इति विशेष । उदाहरणं प्रतीयते यत्र जनान्तिकमनैकान्तिकमपि भवति तथा आदेशेषामपि निगूह्यते । अत एव निगूहनीयपुरुषाणां रुक्षया जनान्तिकापवारितकयोर्मदनिर्धारण मिथ्याप्रत्यय ।

३ क्व चछोत्रा विरोधोऽपि भवति । मालविकान्निमित्रे धारिण्या जनान्तिकस्या-भिप्रेत गणदासेन न समर्थम् ।

जनान्तिकेन यो वितर्कं प्रस्तूयते, तस्य समाधानं क्वचित् 'प्रकाशम्' इत्युक्त्या अपरस्यासद्वद्वजनस्योत्तरेण भवति, अन्यत्र चापवारितकेन श्रोतुर्वचनेन भवति ।^१

जनान्तिकेनाभिनवैव विचारसरणि प्रस्तूयते, न तथापवारितकेन । एतस्या पूर्वविचारसंख्या सममनेन नवैव काचिद्विचारधारा क्वचित् प्रवर्तते । किन्तु नेदमावश्यकम् ।

नवीनविचारसरणेः प्रस्तावना प्रवर्तनं च

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य प्रथमाङ्के—

प्रियंवदा - (जनान्तिकम्) अनसूये को नु खल्वेव चतुरगम्भीरा-
कृतिश्चतुर प्रभाववागिव लक्ष्यते । इत्यनेन नायकयो परिचय प्रकरण-
मारभ्यते । तेन तयो प्रणयावतार प्रवर्धते ।

अन्यत्र जनान्तिकेन केवलं नवीन विचार-सरणे प्रस्तावनेव भवति । सा पुनर्नोद्भिद्यते । तथाहि—अभिज्ञानस्य चतुर्याङ्के शकुन्तला-
नुसूया प्रति जनान्तिक वक्ति—

हला, पश्य, नलिनीपत्रान्तरितमपि सहचरमपश्यन्ती आतुरा चक्र-
वाकी आसीति रस्यादि । पूर्वतनविचारधाराया द्वेषमिवेदं जनान्तिकं
प्रतिभाति यतो हि नामात् परं पूर्वविचारसरणि पुन प्रवर्तते ।

१ अनुसूयाम्य प्रकाशमिदं कृत्वा जनान्तिकेऽनुयाक्तु समाधानमभजान-
पाकुन्तलस्य तृतीयेऽङ्के शकुन्तलाया अधोवचनेन भवति—सखि, तस्य
वान्धस्य कथयिष्यामि । यत् प्रभृति मम दर्शनपथमागतं तं तनोवनरतिता
रात्रपि इत्यादि ।

अपवारितरेण पुनरभिज्ञानशाकुन्तले—

शकुन्तला- (जनान्तिकम्) हला प्रोक्ष्य, न तनोपत्रान्तरितमपि
रस्यादि ।

अनसूया— (अनसूयं) सखि मैऽ मन्वय—एषारि विदध
इत्यादि । ४१९

जनान्तिकापवारितकयोरन्तरम्

१ रङ्गपीठे जनान्तिकवचनमपर कमपि सन्निहित कृत्वैवोच्यते^१ अपरस्य तस्य पुरुषस्य तत्र प्रतिवचनमपि स्यात् । अपवारितकस्य क्वचित् कोऽपि श्रोता न स्यात् । यथा प्रागेव दर्शितम् ।

२ जनान्तिकात् पश्चादपवारितक क्वचिद् भवेत्, किन्तु अपवारि-
वात् पश्चाज्जनान्तिकस्यावसरो नास्ति ।

३ अपवारितक पूर्वानुभवज्ञानाद्विजन्यं समाधानदिशि वक्तव्यं भवति । तत्र काचित् सूचना वा कश्चिदुपदेशो वा भवति । नैतदा-
वश्यक जनान्तिके ।^२

४ अपवारितकस्य कारणगपरस्य कस्यचिद् वचन भवति । जनान्ति-
कस्य एतद्विधं कारणमावश्यक नास्ति । विशेषस्थितेरनुभवेन यथा स्वगतं
क्वचित् भवेत् तथैव जनान्तिकमपि भवेत् ।

स्वगतापवारितकयोर्भेदाभेदौ

स्वगत तु केनापि पात्रेण न श्रूयते । तत्र वक्ता साभिनय न वदति
दानकैर्वदति वाचिकादीनामभिनयाना सर्वथा अभावा भवति । नानुभाव
कश्चित् प्रकटयते पात्रेण । एतस्माद्विपरीतमेवानया दृशापवारितकं
भवति । तत्र पात्र साभिनयं तारस्वरेण श्रूते वाचिकादीनामभिनयाना
सातत्यं भवति । तदनुमारिणाऽनुभावा सम्यक् प्रकटयन्ते ।^३

अपरञ्चापवारितक वचन कतिपयपात्राणि न श्रूयन्तीति त्रिपता-
केन द्योत्यते । न तु स्वगते त्रिपताकस्यावश्यकता ।

१. जनान्तिके धातु कर्णान्तिङ्गोचरत्त्र नापेक्षितम् । वक्ता श्रोतारं विलोक्यती-
तिमात्रमावश्यकम् । यथानालविक्रान्तिमित्रे देव्या गणदास प्रति जनान्तिकम् ।

२. जनान्तिकेऽपि क्वचिदुपदेश स्यात् । तद्यथा— अमिज्ञानशकुन्तले सेनापते-
जनान्तिकवचने— श्रे, शिष्यप्रतिबन्धा मव ।' मृच्छकटिकस्य प्रथमाङ्के विटो
जनान्तिकेन वसन्ततोनामामुपपादिकमपनेत् निदिशति किन्तु जनान्तिक
इदमादेयात्-कट्टकभावश्यक नास्ति ।

३. अनेनेद स्पष्टमेव यत् स्वगतेऽलङ्घ्यतमापाया तावतो आवश्यकता नास्ति
यावतो अपवारितके ।

पूर्ववचनमनपेक्षयापि स्थितिमनुप्रेक्ष्यैव कश्चित् किञ्चित् पात्र स्वगतं ब्रवीति । अपवारितकेऽपि कश्चित् पूर्ववचनमनपेक्षितं स्यात् । नशया मालविकाग्निमित्रे—

त्रिरूपक—(अपवार्य) भो घोरं गच्छ । तत्रमन्वती धार्मिणी विसवादिष्यति ।

हृदयस्यो भावोऽपवारितकेन, स्वगतेन जनान्तिकेन च पात्रस्या निगूह्यते इति तेषां साम्यमशत एव ।

स्वगतमश्राव्यमेव भवति । अपवारितकं तु कश्चिदश्राव्यमन्यत्र नियतश्राव्यं भवति ।

जनान्तिरूपवारितक-स्वगतानां विशेषोपलक्षणयः

नाट्येन रम एव परमोपलक्षणं । गोप्यं रमा नायकानामनुभावमेव सविशेषमाश्रयते । अनुभावास्तु प्रचुरमेव रश्म्यविवरणेषु चिह्नमग्निः । रश्म्यविवरणार्थं केवलं पात्रद्वयस्य हृदयस्यो धारणायां 'प्रकाशम्' इति विधानेन सम्यक् समर्थं । प्रायो राजा विदूषकपदस्य, नायिका तस्या सती च द्वयमेव प्रकाशं रश्म्यात्मकं विवरणं विशेषतः शृङ्गारस्य निमित्तत्वे प्रतन्वन्ति । किन्तु तेषां पञ्चान्तिकमिति मर्मत्रयान् । यत्र बहूनि पात्राणि रङ्गोत्थानि भवन्ति, तत्र रश्म्यात्मकं प्रापञ्चन— प्रदर्शनं जनान्तिकेनापवारितकेन स्वगतेन च त्रियन् । मार्तण्डाग्निमित्रस्य द्वितीयाद्युस्य प्रारम्भे राजा विदूषकस्य च जनान्तिकेनापवारितक-वात्रोत्थानेषु विषयं स्पष्टमिति ।

प्रधानेतिवृत्तस्यैवा मुख्यं धारण्यं प्रदर्शयति । यत्रानुपलक्षणवशा-याग सविशेषं सविगं भवति । सा मृषदासि रश्म्यगतेऽन्यत्र जनान्तिकेना-पवारितकेन वा समन्वयते । अमिहानुपलक्षणस्य यत्रयोऽन्यथास्तिमे नामो चरुवाही-विषादिनां यत्रानुपलक्षणस्यैवास्तिरश्म्यात्मकं प्रदर्शनस्य स्पष्टतयाऽप्यं प्रदर्शयति ।

स्वगतं, जनान्तिकेनापवारितकेन च यत्र रश्मिद्वयस्य सन्निवेश-रेकजनान्तिकेनापवारितकेन विशेषतयाऽस्तिमप्यश्राव्यमिति ।

‘प्रकाशम्’ इत्युक्त्या सम्बन्धः

स्वगतोक्ते पश्चात् ‘प्रकाशम्’ प्रायो दृश्यत एव । अपवारितकात् पश्चादपि ‘प्रकाशम्’ वचिदनुस धीयते । तद्यथापवारितकप्रकरणे विक्रमोवशीयस्योदाहरण दृश्यते— छिन्नहस्ते मत्स्ये पलायिते—इत्यादि अपवारितकम् तदनु प्रकाशम् भवति किं तादृशस्ते प्रियस्तत्रभवान् ।^१ जनान्तिकात् पश्चादपि प्रकाशम् वचिद् भवत्येव । यथा अभिज्ञान-शाकुन्तलस्य द्वितीयाङ्के सेनापति प्रथम जनान्तिकेन विद्रूपक विश्विदम्य द् बोधयति पश्चात्तस्मिन्नेव क्षणञ्जुक्रमण प्रकाशम् इत्यनेन राजान प्रति विपरीत भाव प्रकटयति । तथैव मालविकाग्निमित्र द्रव्या जनान्तिक प्रथमाङ्के गणदास प्रति पूर्वापरमुभयथापि प्रकाश विना स्वगतादीनि सम्भवन्ति ।^२ स्वगतात् पश्चात् प्राय प्रकाशमिति वचन भवति तत् प्रागपि भवति ।^३ किन्तु जनान्तिकमपवारितक च प्रकाशमित्युक्त पश्चात् न भवत ।

उपर्युक्तव्याख्यानस्य मूलमधोललितासु भारतीयकारिकासु विनिवेशितम्—

स्वगतम्

हृदयस्य वचो यन्तु तदात्मगतमिष्यते ॥ २५ ८८
सवितर्कं च तद्योज्यं प्रायशो नाटकादिषु ।

- १ विक्रमोवशीयस्य तृतीयाङ्के ।
- २ जनान्तिकमपवारितक च प्रकाश विना मालविकाग्निमित्रस्य द्वितीयाङ्के राजा विद्रूपकेन च प्रोक्ते । स्वगत त प्रकाश विना स्वप्नवासवदत्ते वासव-दत्ताया -राज । गिकेति श्रुत्वा भगिनिकास्नेहोऽपि मेऽत्र सम्पद्यते । मुद्रा-रासमे ५ १४, १५ ।
- ३ उत्तररामचरितस्य पहाके राम एकविंश दलोक प्रकाशमुक्त्वा द्वाविंश स्वगत वधीति । अभिज्ञानशाकुन्तलस्य प्रथमाङ्के नायक प्रकाशं वदति—मानुषीषु कथं वा रयादित्यानि । पुनश्च तन्नु सततमेव रमगत वदति लम्बावकाये कोमलोत्तर ।

अपवारितकम्

निगूढभावसयुक्तमपवारितकं स्मृतम् ॥ २५.८९

जनान्तिकम्

कार्यवशादश्रवण पादवंगतैर्यज्जनान्तिकं तत् स्यात् ॥

२५.९०

इति गूढार्थयुक्तानि वचनानीह नाटके ॥ २५.९१

एतानि श्रोणि गूढार्थयुक्तानि भवन्ति । अर्थात् रगस्येभ्य पात्रेभ्य, सर्वेभ्य कनिपयेभ्यो वा गोप्यानि सन्ति ।

एता कारिका अनुमृत्य स्वगत तत्र भवति यत्र किञ्चिद् वचनं तस्मै कथनीयं विद्यते यस्य हृदयं समानं विद्यते । ईदृशं पुरुषो यदि रगपीठे नास्ति, तर्हि तद्वचनं हृदय एव रक्षयते । इदं वचनमात्मगतं स्वगतं वा प्रोच्यते ।^१ स्वभावतो महत्त्वपूर्णमिदं वचनं मन्दस्वरेण प्रोक्तं प्रेक्षकैर्गृह्यते । यत्र वागो, रहस्यं वा गूढं वर्तते तत्र तर्कद्वारेण रहस्यार्थस्य स्पष्टीकरणाय यत् प्रोच्यते तदपवारितकम् । केवलं सहृदयाय मुहुदयाय च रहस्यार्थस्यानावरणं भवेत्, न सर्वेषां कृतं इत्यस्मै प्रयोजनाय त्रिपताक-करणानां भिन्नेता जनाः तिरस्क्रियन्ते ।

यदि नाम वक्ता स्वप्रयोजनमभिलक्ष्य किमपि रहस्यं रङ्गपीठे स्थितान् कतिपयजनान् तिरस्कृत्यैव वदति तदज्जनान्तिकं भवति । रहस्यमिदं कार्यार्थमुपायभोजनाविषयकं भवति । अत एव पृच्छा प्रधानं बाधक-माधकतत्त्वापेक्षकं च जनान्तिकं प्रायो भवति । तदनु अपवारितकेन समाधानं प्रायः प्रस्तूयते ।

श्रोतुवां वक्तुवां नायकस्य वाभिलाषमयो आशापवारितकेन पूर्यत एवेत्येकं प्रधानं लक्षणमपवारितकस्य ।

मुद्रितपुस्तकेषु प्रायोऽपवारितकानां, जनान्तिकानां च यथास्थानं निवेदनं न कृतम् । तथाः ग्याने स्वगतमेव निर्दिष्टम् । तद्यथोत्तरराम चरितस्य पद्याङ्के—

१ आत्मस्यैव गतं वचनमात्मगतं भवति ।

अहो प्रथययोगेऽपि गतिस्त्रिन्यात्तनादय ।

साम्राज्यञ्च शिनो भावा. बुशस्य च लदस्य च ॥ ६ २३

इत्यारभ्य (रदित्वा) तत्किमेतौ पृच्छामि केनचिदुपायेनेति पर्यन्त-
भपवारितकम् । किन्तु मुद्रितपुस्तकेषु स्वगतमितिदर्शितम् ।

केवलं कालिदासीयेषु नाटकेषु एतयोर्विनिवेशनं सम्यग्भववारितम् ।
अन्येषु नाटकेषु तयोरभाव एव प्रायो दृश्यते ।

संस्कृत-नाटकेषु चरित्र-चित्रणकला

नायकस्य चारित्रिकोदात्त्यमवश्यमेव वर्णनीयम्, यतो हि नामो-
दात्त्येन नायकस्यालम्बनविभावत्त्वं स्मरिष्यन्तौ सार्थकता याति ।
विरोधतोऽङ्गिरसस्यालम्बनविभावो भवति कलनायक, कायनायको
वा । तस्य चारित्रिकोदात्त्यानुकर्षो महिमा बहुभिरुपाये कविभिर्नाटकेषु-
पादीयते । कविर्विघ्नोपायानवलम्ब्य नायकं प्रस्तौतीति तस्य कलोत्कर्षं
प्रकटयति ।

नायकस्य प्रथमप्रकर्षस्तस्य मनसा, वाचा, कायेन च सकल्पितेन,
प्रोक्तेन, सम्पादितेन च कर्मणा क्रमशो भवति । तथाहि

मनसा

अभिज्ञान-शाकुन्तले दुष्यन्तस्य प्रजया तादाम्यं तस्य मानसिक-
सकरूपस्याद्घोषेण भर्वात्—किमनेन सन्ततिरस्ति नास्तीति ।

येन येन विपुष्यन्ते प्रजा स्निग्धेन यन्धुना ।

स स पापादूते तासा दुःप्रन्त इति घुष्यताम् ॥

अन्यच्च द्वितीयाङ्के—

किं सीकरे क्लमविनोदिभिरार्द्रंवातै । ३१८

इत्यनेन नायकस्य प्रणयप्रवणता प्रतीयते ।

वाचा

अभिज्ञानशाकुन्तले दुष्यन्तः वक्षयति—

भवतीनां मुनूतपैव गिरा कृतभातिष्यम् ।

शरीरेण

दुष्यन्तस्तपोजने वष्यावश्रमस्य यज्ञादिघर्मावरणं राक्षसानां विघ्नम-
पवार्यं रक्षतीति तस्योद्भवकर्तव्यपरायणता व्यनक्ति ।

कालनेमिप्रमूतेर्दुःखस्योच्छेदनमनन्यगाधारणं यमं दुष्यन्तस्य
पोरुपगुणानतिशाययति । सद्यथा वर्णयति मातलि —

सल्युस्ते स किलशतशतोरवध्य ।
तस्य त्व रणशिरसि स्मृतो निहन्ता ॥

ऊर्जस्वलोज्यं दुष्यन्त इत्यनेन प्रतीयते । नायकस्य वास्तविकं विद्वन्मनीषं च चारित्रिकवैशद्यं क्वचित् स्वजनानामेकोक्तिद्वारेण प्रस्तूयते । एतेषु लोकेषु बह्वुकीयस्य वक्तव्यं सविशेषं महत्त्वमहति । तद्यथा—कंचुकी एष देव

प्रजा. प्रजा स्या ह्य तन्वयिरजा निषेवतेऽशान्तमना विविक्तम् ।
यूयानि सचाद्यं रविप्रतप्तं शीतं दिवा स्थानमिव द्विपेन्द्र ॥ ५५
प्रतीहार्या आत्मगतं निवेदनमप्येतद्विषयकं निष्पन्नं चारित्रिक-
मूल्याङ्गनं प्रस्तौति । तद्यथाभिज्ञाने—

अहो धमविदिता भर्तुं । ईदृशं नाम सुखोपनतं रूपं दृष्ट्वा कोऽन्यो-
विचारयति ।

दुष्यन्तस्य वत्सलता स्वगतोक्त्या विशदीकृता । तथा हि—

अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण स्पृष्टस्य गात्रेषु सुखं ममैवम् ।
कां निर्वृतिं चेतसि तस्य कुर्याद् यस्यायमङ्गात् कृतिनं प्ररुढं ॥

आत्मचर्चया

दुष्यन्त आत्मचर्चासु चारित्रिकादर्शान् विशदीकरोति । तथा हि—

अहम्यहन्त्यात्मन एव तावज्ज्ञातुं प्रमादरत्नलितं न शक्यम् ।
प्रजासु कं केन पया प्रपातीत्यशेषतः को नु विदाकरोति ॥ ६२६

स्वोक्त्यापि महात्मनाम्

यद्यपि कस्यचित् साधारणपात्रस्यात्मविषयकोक्तिभिस्तस्य चारित्रिको-
त्कर्षोऽस्तिदग्धं न प्रमाप्यते तथापि महतामात्मविषयकोक्तिभिस्तेषां
चारित्रिकविशेषो व्यज्यत एव । तद्यथाभिज्ञानशकुन्तले कथस्य—

यास्मत्पदभक्तकुन्तलेति हृदयं सस्पृष्टमुत्कण्ठया

कण्ठं स्तम्भितवाप्यवृत्तिरलुपश्चिन्ताजडं वर्शनम् ।

षेकलस्य मम तावदीदृशमिव स्नेहादरण्याकस

पीडयन्ते गृहिण कथं नु तनयाविश्लेषदुःखं नये ॥ ४६

दुष्यन्तस्य वत्सलता तस्योक्त्या प्रमाप्यते । तथा हि—स्पृह्यामि खलु
दुर्ललितायास्मै (भरताय)

आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासै-

रव्यक्तवर्णरमणीयवच प्रवृत्तीन् ।

अङ्गुलधय-प्रणयिनस्तनयान् वहन्तो

धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ॥ ७१७

राजाश्रिताना प्रशसावादेन

वेतालिकादयो नायक भूय प्रशसन्ति । तेषां वचांसि चारित्रिक-
प्रवृत्तिं निर्दिशन्ति । किन्तु गौणत एव प्रकरणेन सम्बद्धत्वात् न तानि
भूय प्रभवन्ति । अन्यच्च ते राजाश्रिता जना प्रशसार्थं नियुक्ता भवन्ति ।
अस्मात्कारणादपि तेषां वचांसि चरित्रसमीक्षणदिशि न पार गमयन्ति ।
तथापि भूयसी स्पष्टता साक्षात् प्राञ्जलता च तेषां वक्तव्यस्य काव्यार्थ-
सर्जने महत्त्वमधिकुरुत । तद्यथाभिज्ञानस्य—

प्रथमो वेतालिक

स्वमुत्तरिभिलाष विद्यसे लाकहेतो

प्रतिबिनमपवा ते वृत्तिरेव विधेव ।

अनुभवति हि मूर्ध्ना पादपस्तीग्रमुष्णं

शमयति परिताप छापया सश्रितानाम् ॥ ५७

द्वितीयो वेतालिक.

निषमयसि कुमार्णप्रस्थितानात्तदण्ड

प्रशमयसि विवाद कल्पसे रक्षणाय ।

अतनुषु विभवेषु ज्ञातय सन्तु नाम

स्वपि तु परिसमाप्त यन्मुहुर्धं प्रजागाम् ॥ ५८

चरित्रचित्रणकला-दृष्ट्या नायकानामात्मविषयकं परविषयकं वा
स्वगतम्, एकोक्तिं, आकाशेऽवलोक्य वचनं च सविशेषं महत्त्वमर्हन्ति ।

स्वगतवचनेन

अभिज्ञानशाबुन्तले दुष्यन्तस्य स्वगतवचनस्य काम परिच्छिन
इति प्रतीयते । तथाहि—

असन्नय क्षत्रप्रिहक्षमा यदार्थमस्यामभिलाषि मे मनः ।

सता हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्त करणप्रवृत्तयः ॥ १२०

भव हृदय साभिलाष सम्प्रति सन्देहनिर्णयो जातः ।

आशङ्कते यदाग्निं तदिदं स्पर्शक्षमं रत्नम् ॥ १२५

प्रतिहार्या स्वगतवचनं दुष्यन्तस्य चरित्रमुत्थापयति । तद्यथा—अहो धमपिक्षिता भर्तुः । ईदृशं नाम सुखोपनतं रूपं दृष्ट्वा कोऽप्यो विचारयति । स्वभावत एव स्वगतवचनेनालोचकस्यालोचितस्य च चरित्रचित्रणं सम्यक् प्रकल्प्यते ।

एकोक्त्या

दुष्यन्तस्य प्रणयव्यापारप्रवणत्वं तस्याधाविधेकोक्त्या प्रतीयते—

'न खलु शक्नोमि शकुन्तलाव्यापारादात्मानं निवर्तयितुम् ।
मम हि—

गच्छति पुरं शरीरं घादति पश्चादसस्तुतं चेतः ।

चीनाशुकमिव केतो प्रतिघातं नोयमानस्य ॥ १३१

अन्यत्रापि दुष्यन्तस्यैकोक्त्यस्तस्य चरित्रं विशदयन्ति ।^१ अपरेषां पानाणामप्येकाच्चिन्तित्वाच्चित्रणं उपयुक्ता भजते । अभिज्ञानशाकुन्तलस्य द्वितीयाङ्के विदूषकस्याप्येकाव्याख्या दुष्यन्तस्य शृङ्गारपरायणतां विशदीकृता—

ह्य किलास्मास्ववहीनेषु तत्र भवतो मृगानुसारेणाश्रमपदं प्रविष्टस्य तापसकन्यका शकुन्तला ममाधन्यतया दृष्टा । नाम्प्रत नगरगमनस्य मनः कथमपि न कराति । अद्यापि तस्य तामेव चिन्तयतोऽङ्गो प्रभातमासीत्'

सधैव तृतीयाङ्कस्य विष्णुम्भके शिष्यस्यैकोक्तिर्दुष्यन्तस्य वीरोचितोदाहृत्य प्रकल्पयति । तद्यथा—

का कथा वाणसन्धाने ज्याशब्देनेन दूरतः ।

हृन्तरेणैव धनुषं स हि विघ्नानपाहति ॥ ११

१. अतीवृक्षमा मदनमाययति प्रीतिः । ६१ इत्यनेन दुष्यन्तस्य प्रजापत्येन च सम्बन्धे ।

स्वगतेन समानैवैकोक्ति सफला चरित्रचित्रणदिशि अनुत्तमैव ।

महता सम्भावनया

महर्षिः मन्त्ररित्राणामेव सम्भावना क्रियते । शकुन्तलाया चाग्निहोत्रार्थं वानस्पतिकवनदेवताभि तस्यै क्षीमलाक्षारसामग्रा-दिदानेन कल्पितम् । पष्ठाङ्क इन्द्रस्य सम्भावनया दुष्यन्तोऽनु-गृहीतोऽस्ति ।^१

सहायानन्तरं दुष्यन्तस्येन्द्रेण सम्भावनमधोविध निर्दिशितम्—

राजा—मातले, मा मैवम् । स खलु मनोरथानामप्यभूमिर्विसर्ज-नावसर-सत्कार । मम हि दिवोकसा समक्षमर्घासनोपवेशितस्य ।

अन्तर्गतप्रार्थनमन्तिकस्थ जयन्तमुद्बोध्य कृतस्मितेन ।

आमृष्टवक्षोहरिचन्दनाङ्गा मन्दारमाला हरिणा पिन्दा ॥ ७२

शिष्टाचारेण

दुष्यन्तस्य चरित्र तस्य शिष्टाचारेण भूयो व्यज्यते । तथा हि प्रथमाङ्के—

दुष्यन्त —सूत, विनोतवेपेण प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नाम ।

द्वितीयाङ्के ऋषिकुमारयो, सत्काराय स राजासनादु-त्तिष्ठति । तयो प्रस्थानकाले पुन प्रणमति च । प्रथमाङ्के पुन तपस्विना सत्काराय स कञ्चुकिन श्रूते—अमुना (सोमरातेन) आश्रमवासिन श्रौतेन विधिना सत्कृत्य स्वयमेव प्रवेशयितुमर्हति । अहमप्यत्र तस्वि-दरांनोचिते प्रदेशे स्थित प्रतिपालयामि । पञ्चमाङ्के पुन —

राजा—अभिवाद्ये व (कण्वनिष्यादय)

शिष्यो—इष्टेन यज्यस्व ।

राजा—अपि निविधनतपसो मुनयः ।

शिष्यो—श्रुतो धमक्रियाविधन सना रक्षितरि त्वयि । इत्यादि ।

५१४

१ राजा—अनुगृहीतोऽहमनया मयवत् सम्भावनया ।

अपि च शिष्टाचारेण कार्याकार्यविभर्शनाय पात्राणामपेक्षित परस्परा-
श्वास समुत्पद्यते । सप्तमाङ्के मारीचाश्रमस्य दर्शनमवश्यमेव करणीय-
मिति दुष्यन्तो निवेदयति—तेव ह्यनतिक्रमणीयानि श्रेयासि ।
प्रदक्षिणीकृत्य भगवन्त गन्तुमिच्छामि ।

शिष्टाचार-विषयकमादर्शं दुष्यन्त समुत्थापयत्यधोवचनेन—

‘अनार्यं परदारपृच्छाव्यवहार’ इति

साधन द्वारेण

अप्रत्यक्षरूपेण नायकादीना साधनोत्कर्षस्तस्य महिमान प्रकटयति ।
तथा हि—

क्व च निशित निपाता वज्रसारा शरास्ते ॥ १.१०

आर्तत्राणाय च शस्त्र न प्रहृतुंमनागति ॥ १.११

अत्र शरा, शस्त्र च नायकस्य साधनत्वेन वज्रसार-विशेषेण, आर्त-
त्राणहेतुभूतत्वेन च दुष्यन्त विभावदृष्ट्या विशेषयन्ति ।

तथैव राज्ञो भुजविशेषेण—

ज्ञास्यसि त्रियद्भुजो मे रक्षति मोर्वीकिणाङ्गु इति । १.१३

चतुर्धाङ्केः शरीरिणी वाणो नायकस्य तेजो भुवो भूतये इति—

दुष्यन्तेनाहित तेजो दधाना भूतये भुव ।

अवेहि तनया ब्रह्मप्रग्निगर्भां शमीमिव ॥ ४४

सम्बन्धेन

महता सम्बन्धेन क्वचिच्चारित्रिकसम्पत्ति प्रकटति । अभिज्ञान-
शाकुन्तलस्य द्वितीयाङ्के द्वितीय ऋषिकुमारो दुष्यन्त विशेषयति—
अयं स बलमित्सखो दुष्यन्त इति । अत्र दुष्यन्तो नास्ति इन्द्रसखोऽपितु
बलमित्सख । अनेन सम्बन्धेन दुष्यन्तस्य वीरोचितपराक्रमशालिता
प्रशस्यते । स एव ऋषिकुमार पुन कथयति—

आर्शसन्ते मुरयुवतयो वद्वचैरा हि दैत्ये-

रस्याधिज्ये घनुषि विजय पौरुते च वश्ये ॥ २.१६

कवीना दर्शने पारिवारिकसदस्या एव लतावृक्षपशु पक्षिण^१ । तेषां सम्बन्धो नायकस्य चारित्रिकपेशलता विशदयति । तद्यथाभिज्ञान-शाकुन्तले—

कण्व —भो भो सद्भिहितास्तपोवनतरव ।

सेषं पातिशकुन्तला पतिगृह सर्घरनुज्ञापताम् ॥ ४.९

(कोकिलरवं सूचयित्वा)

अनुमतगमना शकुन्तला तरभिरिय वनवासबन्धुभिः ।

परभूतबिभ्रत कल यथा प्रतिबचनोक्तमेभिरोदशम् ॥ ४.१०

(आकाशे)

रम्यान्तर. कमलिनोहरितै सरोभि-

च्छायाद्भूमिनिपमिताकंमपूलताप ।

भूपात् कुशेशयरजोमृदुरेणुरस्या

शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च पन्या ॥ ४.११

प्रियवदा समयंपति—

न केवल तपोवनविरहकातरा सस्येव, त्वयोपस्थितवियोगस्य तपोवनम्यापि तावत्समवस्था दृश्यते ।

उद्गलित द्रुमकवला मृग्य परित्यक्तनतंनममूरा ।

अपसृतपाण्डुपत्रा मुञ्चन्त्यथ्रूणोव लता. ॥ ४.१२

शकुन्तला (स्मृत्वा)—ताव, लताभगिनी वनज्योत्स्ना तावदा-मन्त्रयिष्ये ।

काश्यप —अवेमि ते तस्या सोदर-स्नेहम् । इयं सा दक्षिणेन ।

शकुन्तला—(लतामुपेत्यालिङ्ग्य) वनज्योत्स्ने चूतसगतापि मा प्रत्यालिङ्ग्य इतो गताभि. सासाधाहामि । अद्यप्रभृति दूरपरिवर्तिनी भविष्यामि ।

१. अस्मिन् प्रकरणे गोतृभ्यां शकुन्तला इति शब्दे प्रोक्तम्—आदिजनस्त्रिग्या-भिरनुज्ञायापि तपोवनदेवतामि । प्रथम भगवती इत्यनेन पारिवारिक-सम्बन्धो व्यक्तः ।

अपरत उटजपयन्तचारिणीगभमन्थरामुगवधूप्रकरणम्, पुनवृतक
मृगशावक-प्रकरण च शकु तलाया निसर्गोत्कय प्रणयसम्भावन
व्यक्त ।

निसर्गसम्बन्धेन नैसर्गिक गुणातिशायिनो चारित्रिकसम्पत्तिर्विजृम्भते ।
सर्वेष्व्वात्मनो दशनमेव सर्वोत्कृष्टचारित्रिकोदय । सोऽयं दृश्यते
दुष्यन्तस्य चरित्रचित्रणे । स धनमित्रस्य विपत्तिं श्रुत्वा तस्य सन्ताना
भाव च परिज्ञायात्मानं लोकबन्धुरूपेणोच्छ्रयते । स कथयति—

येन येन विपुज्यन्ते प्रजा स्निग्धेन बन्धुना ।

स स पापादृते तासां दुष्यन्त इति घुष्यताम् ॥ ६ २३ ॥

पितृभिः सम्बन्धेन दुष्यन्तस्य धर्मपरायणता व्यज्यते । तद्यथा—

अस्मात् परं वत यथाश्रुतिं सम्भृतानि

को न कुलनिवपनानि नियच्छतीति ।

नूनं प्रसूतिविकलनं मया प्रसिक्तं

घोताश्रुसेकमुदकं पितरं पिबति ॥ ६ २५ ॥

वशोल्लेखेन

कुलगौरवानुरूपमेवायं जन आचरतीति वशोल्लेखस्य महत्त्वं प्रति-
पादयति । दुष्यन्तस्य चारित्रिकमहिमानं प्रदशयितुं कालिदासस्तस्य
पुरुवशमितिहासप्रसिद्धमवदानेन प्रगुणयत्यघोविषम्—

वेदानस —सदृशमेतत् पुरुवशं प्रदीपस्य

जन्म यस्य पुरवंशे युक्तरूपमिदं तव । १ १२

शकुन्तलायाश्चरित्रचित्रणार्थं कविस्तस्या उत्पत्तिकथापित्रोरुल्ले-
खनं समर्थयति । तथा हि—

दुष्यन्त —परस्ताज्ज्ञायत एव । सर्वथा अप्सरसम्भवेणा ।

मानुषीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः ।

न प्रभातरलज्ज्योतिरुदेति धनुधातलात् ॥ १ २३ —

द्वितीयेऽङ्केऽपि पुनः स चर्चति — स्वयं दुष्यन्तोऽपि स्वकीयं पौरवत्वनं
वेदिष्यति विपुलयति । तथा हि—

न च परिहार्ये वस्तुनि पौरवाणा मन प्रवर्तते ।
सुरयुवतिसम्भव किल मुनेरपत्य तदुज्जिताधिगतम् ।
अर्कस्योपरि शिथिल च्युतमित्र नवमालिका कुमुदम् ॥ २९

विनिपात. पौरवैलम्ब्यत इति अश्रद्धेयमेतत् ।

पष्ठाङ्के—ममाप्यन्ते पुरुवंशश्रीरेवं यूता ।

कालिदासो हि सततमानुवशिकमौदाच्यमनुमनुते । तस्यपिकुमारको
दुष्यन्त प्रबोधयन्ति—

अनुपकारिणि पूर्वेषा युक्तहृषमिदं त्वयि ।

आपन्नाभवत्स्वेषु क्षीणिता सल्लु पौरवा ॥ २१७

तृतीयाङ्के—प्रियंवदा कथयति—यस्मिन् बद्धभावेषा स ललामभूत्-
पौरवाणाम् ।

दुष्यन्तस्तापस्यो भरतविषये पूञ्छति—

अथ कोऽस्य व्यपदेश इति

ताप०—पुरुवंशः ।

राजा—(आत्मगतम्)—कथमेकान्वयो मम । अस्त्येतत् पौरवाणा
कुलव्रतम्—

भयनेषु रसाधिकेषु पूर्वं

क्षितिरक्षायंमुञ्चन्ति ये निवासम् ।

नियतैरुपतिव्रतानि पश्चात्

तदमूलानि गृहीभवन्ति तेषाम् ॥ ७२०

पौनःपुन्येन निर्वर्णनेन

नायकस्य काचित्प्रवृत्तिस्तस्या पौनःपुन्येन निर्वर्णनेन गाम्भीर्यं
प्रतिपद्यते । तथा हि दुष्यन्तस्य शकुन्तलाविषयक प्रणय-प्रवृत्ति
प्रथमाङ्के प्ररोचतेव । द्वितीयाङ्कान्त्यारम्भ एव विदूषक एकोक्त्या ता
प्रगाथा प्रवृत्ति स्पष्ट वर्णयति । पुनश्च द्वितीयाङ्के स्वयमेव दुष्यन्त-
स्वकायमभिनवप्रणयव्यापारं विदूषक प्रति श्रूते ।^१ तथैव तृतीयाङ्कस्या-

१. राजा—माषत्य, अनवातधनु फलोऽस्ति येन स्वया इष्टभ्यानां पर न
दृष्टम् इत्यारभ्य तथे, तस्यैस्त्रि. वैशिष्ट्यं परिज्ञातोऽस्मि । चिन्त्य
त.वत् वेनापदेशेन सङ्गच्छयाश्रमे तद्वृत्तम् ।

रम्य एवाकी दुष्यन्त (मदनवाधा निरूप्य) भगवन् कुसुमायुध, स्वया चन्द्रमसा च विश्वसनीयाभ्यामतिमन्धीयते कामिजनसार्थमित्यारभ्या-
ङ्कान्त यावत् । पुनरपि पद्माङ्के विद्वपकेण मह तमेव प्रणयव्यापार भृश
विशदयति' इत्यनेन महतो साधनसम्पत्तिरालम्बनविभावस्योदप्रतया
समुपस्थापिता । शृङ्गाररसस्याङ्गत्व प्रभावायतुमेव एतत्सर्वं कल्पितम् ।
पष्ठेऽङ्के दुष्यन्त पुन शकुन्तलाप्रणयाविष्टा वर्तते स । कथयति—

प्रथम सारङ्गाक्ष्या प्रियया प्रतिबोध्यमानमपि सुमम् ।

अनुशयदु क्षायेव हृतहृदय सम्प्रति विबुद्धम् ॥ ६७

पद्माङ्कस्य पूर्वार्धं शकुन्तलाया प्राक्तनप्रणयस्योद्गारै निर्भरम् ।
सद्यथा—

एकैकमत्रदिवते मदीयम्—इत्यादि ६१२

कथ नु त बन्धुरकोमलाङ्गुलिम्—इत्यादि ६१३

अकारणपरित्यागानुशयदग्चहृदयस्तावदनुकम्प्यतामय जन पुन-
दंशनेन ।

स्विप्राङ्गुलिनिवेशो रेखाप्रान्तेषु दृश्यते मलिन ॥

इत्यादि ६१५

धिद् मामुपरिभ्यतश्रेयोऽवमानिनम्—

साक्षात् प्रियामुत्गतामपहाय पूर्वम्—इत्यादि ६१६

अकिल्लबालतदपल्लयलोभनोयस—इत्यादि ६२०

उपलब्धया

भूतकाले वर्तमाने वा नायकेनाधिगतोपलब्धदयचरित्र-चित्रणाय
दर्शयन्ते । अभिज्ञानशाकुन्तले शाङ्गंरव सकेतयानि दुष्यन्तस्योपलब्धिम्—

न कश्चिद् वर्णानामपयमपकृष्टोऽपि भङ्गते । ५, १०

सप्तमाङ्के सातलदुष्यन्त विशेषयति—

१. राजा-वपस्य ।

स्वप्नो नु माया नु मतिभ्रमो नु क्लृप्त नु तावत् फलमेव पुष्यम् ।

अतनिवृत्तै तदतीतमेव मनीरयानामतदप्रपाता ॥ ६१०

इत्यारभ्य दर्शनमुपपन्नवत् साक्षादि च सम्भवेत् हृदयेव'

स्मृतिभारिणा स्वया मे पुनरपि विनीहृता कान्तेति यावत् ।

मुत्तपरस्य हरेदभयं कृत
त्रिदिवमुद्घृतशानवकष्टकम् ।
तत्र शरैरधुना नतपर्वभि
पुरयकेसरिणश्च पुरानखे ॥ ७ ३

नियोगेन

दोरोचितनियोगेन महनामूजस्विता व्यज्यते । अभिज्ञाननाकुन्तले
मातलिर्दुष्यन्त दाननगणस्य प्रशमनायेन्द्रमन्देश थावयति—

सख्युस्ते स किल शतक्रुतोरवधयः
तस्य त्व रणशिरति स्मृतो निहन्ता ।
उच्छेत्सु प्रभवति यन्न सन्नसति ।
तद्रंश तिमिरमपाकरोति चन्द्र ॥ ६.३०

मातलिस्तदेव पुन समर्ययति—

प्रयमोपकृत दृष्टवत प्रतिपश्या लघु मन्पते भवान् ।
गणयत्यवदानविस्मितो भवत सोऽपि न सत्क्रियागुणान् ॥ ७ १

अनन्यसाधारणाभिज्ञानेन

भायवस्योदात्तविचाग्विमर्शादिक तस्यासाधारणाभिज्ञानेन लक्ष्यते ।
तथा हि—

राजा—(समन्तादवलोक्य) मून, अकथिनोऽपि शायत एव यथा
यमाभोगस्तपोवनस्येति ।

मून — कथमिव ?

राजा— किं न पश्यति भवान् ? इद् हि—

भीवारा शुभगर्भशोटरमुखभ्रशस्तम्भामघ
प्रमिग्धा व्रधिविङ्गुदोफलभिद. सूच्यन्त एयोराजा ।

शिवाभोदगमावभिप्रगनय शर्वं महन्ने मृगा-
स्तोवापारपयाश्च क्लृप्तजिह्वाविष्यन्दरेणाद्धिता ॥ १.१४

दुष्टन्तम्य मूदनेशामिज्ञानादानामघालिन्विने एलाकेन्द्रराभु-
दाहृणानि पर्नादन्ने—

सरसिजमनुविद्ध शैवलेनापि रम्य
मलिनमपि हिमाशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
इयमधिकमनोज्ञा बलकलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणा मण्डन नाकृतीनाम् ॥ १ १८

अधरं किसलयराग कोमलविटपानुकारिणौ ब्राह्म ।
कुसुममि बलोभनीय यौवनमङ्गेषु सन्नद्धम् ॥ १.१९
चलापाङ्गा दृष्टि स्पृशति बहुशो वेपथुमतीम्—इत्यादि १.२१
स्वस्तासावतिमात्रलोहिततलौ बाहू घटोत्क्षेपणाद्—इत्यादि १.२७
वाच न मिश्रयति यद्यपि मद्वचोभिः । १.२८

तृतीयाङ्के नायक शकुन्तलामदृष्ट्वापि तया सत्ताथायमानो लता-
मण्डप इति सवेत्ति । तथा हि—

(परिक्रम्यावलोक्य च) अस्मिन् वेतसपरिक्षिप्ते लतामण्डपे भवितव्यं
तया । तथा हि

अभ्युक्षता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात् पश्चात् ।

द्वारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपत्तिर्दृश्यते अभिनवा ॥ ३ ६

शकुन्तला मह्य स्पृश्यतीति सम्यगनुमीयते दुष्यन्तेन । तथा हि—

अभिमुखे मयि सहृतमोक्षण हसितमन्यनिमित्त-कृतोदयम् ।

विनयवारितवृत्तिरतस्तया न मदनो विवृतो न च सवृत ॥ २.१२

पञ्चमाङ्के पुन दुष्यन्तस्याभिज्ञानोत्कर्षो निर्दिशितोऽघाविधम्—

राजा—(शकुन्तला दृष्ट्वा) अयात्रभवती—

का सिधदवगुण्ठनवतो नातिपरिस्फुटशरोरलावण्या ।

मध्ये तपोधनाना किंलयाभिध पाण्डुपत्राणाम् ॥ ५ १३

पष्ठाङ्के दुष्यन्तो नैसगिकप्रणयाचार सूक्ष्मतया पश्यति । तद्यथा—

कार्मा सेवतलीनदृष्टमिथुना स्रोतोवहा मालिनी

पादास्ताम्रभितो निपण्णहरिणा गौरोपुरो पात्रना ।

शालालवितवत्कलस्य च तरोनिर्मातुमिच्छाम्यध

भृङ्गे वृष्णमृगस्य यामनयन फण्डूयमाना मृगोम् ॥ ६ ७

कृत न कर्णापितयन्धन सखे शिरोपमाण्डविलम्बिकेसरम् ।
 न वा शरच्चन्द्रमरीचिकोमल मृणालसूत्र रचित स्तनान्तरे ॥ ६१८
 पावनस्थलीषु किं किं पश्यति दुष्यन्त इति तस्मात्साधारण पुष्प-
 प्रकर्षं व्यनक्ति । सप्तमाद्धेऽभिज्ञानशाकुन्तलस्य न प्रययति श्रुषीणा
 तपोभूमिम्—

‘प्राणानामनिलेन घृतिरचिता सरकल्पवृक्षे वने’—इत्यादि ७.१२

परिपूतदृशैव द्रुष्टुं शक्यते । सप्तमाद्धे दुष्यन्ता भरत बालमृगेन्द्रेण
 सह सूक्ष्मदृशा पश्यति—

अधंपोतस्तन मातुरामदधिलष्टकेसरम् ।

प्रक्रीडितुं सिंहशिगु घलात्कारेण कर्षति ॥ ७१४

अन्यच्च—

प्रलाम्य वस्तुप्रणयप्रसन्नितो विभाति जालप्रयिताङ्गुलि कर ।

अलक्ष्यपत्रान्तरमिद्धरागया नचोपसा भिन्नमिवैकभङ्गुजम् ॥ ७१६

सूक्ति सम्पत्त्या

नायकस्य चरित्र यथास्थान प्रोक्तमि सूक्तिमिभुंशं विशदो-
 क्रियते । तथा हि शाकुन्तले दुष्यन्तस्य सूक्तिमि —

शमप्रघातेषु तपोपनेषु गूढ हि बाहात्मकमस्ति तेज ।

स्पर्शानुबूला अपि सूर्यकान्तास्तेजोऽप्यतेजोऽभिभवाद् धमन्ति ॥ २७

धलङ्कार-योजनया

सूतो दुष्यन्त धनुर्धरं वर्णयति—

मृगानुत्सारिण साक्षात् पश्यामीव पिनाकिनम् ॥

अत्र पिनाकी उपमान उपमेयस्य दुष्यन्तस्य महिमानं द्विगुणयति
 धीररमनिष्पत्तये ।

चरित्रचित्रणेऽग्रहणीयानि

विषमस्वितो पतितानां पात्राणा वचामि चरित्रचित्रणे नोल्लेखनीयानि
 भवन्ति । अभिज्ञानशाकुन्तलस्य पद्मनाद्धे शापवशाद् दुष्यन्त
 शाकुन्तला पत्नीरूपेण ग्रहीतुं नोत्सहते । शापवृत्तमजानन्तो जना परस्पर-

माक्षिपन्ति । न तेषामपकृष्टा आक्षेपाश्चरित्र समीक्षणार्थं प्रमाणं प्रन्तु-
वन्ति । तथा—

शाङ्गरवो दुष्यन्त विपये कथयति ।

मूर्च्छन्त्यमी विकारा प्रायेणश्वयंमत्सेषु । ५१८

पात्रोक्तो वस्युरिवासि येन । ५२०

दुष्यन्त शकुन्तलामाक्षिपति—

व्यपदेशमाविलयितु समीहसे जनमिम च पातयितुम् ।

कूलकपेव सिन्धु. प्रसन्नमम्भ. तदतरु च ॥ ५२१

पुनश्चगौतमी विपये

इदं तत् प्रसृत्यपन्नमति स्त्रैणमिति यदुच्यते । स शकुन्तला मिथ्या-
वादिनी असि' इत्याक्षिपति—

शकुन्तला—(सरोपम्) अनार्यं, आरमनो हृदयानुमानेन पश्यति ।
क इदानीमन्यो धर्मकञ्चुप्रवेशिन तृणच्छन्नकूपोपमस्य तवानुकृतिं प्रति-
पत्स्यते । सुष्ठु तावदत्र स्वच्छन्दचारिणी कृतास्मि, याहमस्य पुरुवश-
प्रत्ययेन मुखमधोहृदयविपस्य हस्ताभ्याशमुपगता । कथमनेन कितवेन
विप्रलब्धास्मि ।

शाङ्गरव शकुन्तलामाक्षिपति सरोपम्—

किं पुरोभागे, स्वातन्त्र्यमवलम्बसे ।

आमन्त्रणीयानां वैचित्र्यम्

'नाट्यमेव रसा । रससमुदायो हि नाट्यम् । रस एव नाट्यम् । चित्तवृत्तिप्रधान वेद नाट्यम् । रसाच्च नाट्यस्य प्राणा ।' इति नाट्यशास्त्रीयं मतमभिनवगुप्तेन प्रख्यापितम् । एतादृशे नाट्यप्रयोगेऽनेननादीनां पशुपक्षिरतावृक्षादीनां चामन्त्रणेनास्ति कश्चिदपूर्वं एव भावगाम्भीर्यनिर्भेद इति सहृदय हृदयमेव प्रमाणम् ।

रूपकेषु साधारणतः सवाद उत्तरप्रत्युत्तरापेक्षया समक्षभूतेषु वागोवत्सु लोकेषु प्रयोज्यते । एतस्माद् भिन्न एव स संवादो विलसति नातिन्यूनं यस्मिन्—

(१) उत्तर प्रत्युत्तरापेक्षा नास्ति ।^१

(२) आमन्त्रणीयो जन समक्ष नास्ति, मृतत्वाद् दूरस्थत्वाद्वा ।

(३) पात्रत्वयोग्यताविगृहिता वा वागोहीना वामन्त्रणीया सन्ति ।

(४) अचेतना सम्भाव्यन्ते ।

पशु-पक्षिणः

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य षतुर्धेऽस्युं नेपथ्यात् काञ्चिच्छकुन्तलाया संगीतां सन्दिशति उप्राजेन—

अमवाकवधु, आमन्त्रयस्व सहृदरम् । उपस्थिता रजनी । अत्र अमवाकवधुव्याजेन शाकुन्तलेव सन्दिश्यते । तेन शाकुन्तले प्रियमापुच्छस्वेति प्रकृतो गम्योऽर्थः ।^२

१. उत्तरप्रत्युत्तरापेक्षा तु घुलिकायामाकाशवाण्यां नेपथ्यात्की, कश्चिद्व्यवहारिके, स्थाने, एकीकृत्यापि च न स्यात् । निवेदेषु आमन्त्रणीयं वैचित्र्यं नास्ति । प्रकरणेऽस्मिन् तु एव उवाच उद्दिष्टा येषु आमन्त्रणीयत्वात्सामर्थ्यविशिष्टैर्विभ्यादेवोत्तरप्रत्युत्तरं न प्रवर्तते ।

२. इयमप्रकृतप्रज्ञा । तद्दारेणान्योक्तिगुणैश्च पठाकास्थानैश्च विलसति ।

प्रथमेऽङ्के पुनरस्य नाटकस्य मधुकर सस्पृह वर्णित । यथा,
 चलापाङ्गा दुर्घटि स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं
 रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचर ।
 करी व्याधुन्वत्या. पिबसि रतिसर्वस्वमघर
 वय तस्यान्वेपान्मधुकर हतास्त्व खलु कृती ॥ १.२१

श्लोकेऽस्मिन् मधुकरस्तु नायक एव । किन्तु न स प्रत्युत्तरयति वाणी-
 रहितत्वात् ।^१

पञ्चमाङ्कस्यारम्भ एव हसपदिका मधुकरस्योपालम्भव्याजेन नायक
 पूर्वप्रणयान् स्मारयति । तद्यथा—

अहिणवमहुलोलुबो भव तह परिघुम्बिअ चूअमजरि ।
 कमलवत्तद्दनेत्तणिच्चुदो महुरर विम्हरिओ सि ण कह ॥ ५१

नाय मधुकरोऽपि विस्मृतः । पष्ठाङ्केऽनुत्तममेव दुष्यन्तस्य मधुकर
 प्रति सस्पृहं वच —

राजा—युज्यते । अयि भो कुसुमलताप्रियातिथे, किमत्र परिपतन-
 खेदमनुभवसि ?

एषा कुसुमनिदण्णा तृपितापि सती भवन्नमनुरक्ता ।
 प्रतिपालयति मधुकरी न खलु मधु त्वया विना पिबति ॥

एव भो, न मे शासने तिष्ठसि ? श्रूयता तर्हि सम्प्रति--

अविलष्टद्यालतरुपल्लवलोभनीय

पीत मया सदयमेव रतोत्सवेषु ।

विम्बाधर स्पृशसि चेद् भ्रमर प्रियाया

स्त्वा कारयामि कमलोदरध्वजमस्यम् ॥ ६२०

शकुन्तला कण्ठाश्रमात् प्रस्थानवाले मृगपोतक सम्भावयति—वत्स
 किं सहवासपरित्यागिनी मामनुसरसि ? अचिरप्रसूतया जनन्या विना
 वर्धितोऽसि । इदानीमपि मया विरहित त्वा तातश्चिन्तयिष्यति ।
 निवर्तस्व वत्स निवर्तस्व ।

१ शकुन्तलापि तत्रैव कथयति—कथमितोऽप्यागच्छसि ? हला, परित्रायेषा
 मामनेन दुविनीतेन दुष्टमधुकरेण ।

अभिज्ञानशाकुन्तले भरत. सिंहशावकशामन्त्रयति जृम्भस्व, रे सिंह-
शावक जृम्भस्व । दन्तास्ते गणयिष्यामि ।

विदूषको स्वानुरूप पिङ्गलवानर मालविकाग्निमित्रेऽप्याविध
सम्भावयति—

साधु पिङ्गलवानर साधु । परित्रातस्त्वया स्वपक्ष ।

उत्तररामचरितस्य तृतीयाङ्के रामो युवान गजराज सम्भावयति—

विजयतामायुष्मानिति ।

सीता—अवियुक्त इदानी दीर्घायुरनया सौम्यदर्शनया भवतु ।

राम —मखि वासन्तिके, पश्य पश्य । कान्तानुवृत्तिचातुर्यमपि
शिक्षित वत्सेन ।

तथैव गिरिमपूर सम्भावित । तद्यथा—

वासन्ती—इतोऽपि देव पश्यतु ।

अनुदिवसमवर्षं पत् प्रिया । ते यमच्चिरनिर्यतमुग्धलोलब्रह्मम् ।

मणिमुकुट इवोच्छिन्न. कदम्बे नदति स एव घघूसख शिष्येऽपी ॥

—उ० रा० ३.१८

राम —मोदस्व वत्स । वयमद्य वर्षमिहे ।

भ्रमिषु कृत्वुद्वान्तमण्डलायति चक्षु

प्रचलितचटुलभ्रताण्डवैर्मण्डपस्या ।

करकिमलयतालेमुग्धया नत्यमानं

मुतमिष मनसा त्वां वरसलेन स्मरामि ॥—उ० रा० ३.१९

हन्त निर्यञ्चाऽपि पश्चिममनुकन्धन्ते

कतिपयमुमुषोद्गम कदम्ब

प्रियनमया परिवर्धितोऽयमासीत् ।

स्मरति गिरिमपूर एव देवता.

स्वजन इवाय यत. प्रमोदमेति ॥—उ० रा० ३.२०

भवन्निरेतस्या सम्भावनाया कारणमपि वर्णयति यत् ते पशु-
पक्षिण राम सम्भावयन्ति । तद्यथा—

वदतु तरवः पुष्पैरर्घ्यं क्लैभ मधुश्च्युत

स्फुटितकमलामोदप्राया. प्रवान्तु वनानिला ।

कलमविरलं रञ्जित्प्रभा क्वगन्तु शरुन्तप

पुनरिदमद्य देशे राम स्वय वतमागत ॥—उ० रा० ३.२४

लताघृक्षादयः

चतुर्थेऽङ्के कण्वाश्रमात् प्रस्थानकाले शकुन्तला पितर निवेदयति—
तात, लताभिगनी वनज्योत्स्ना तावदामन्त्रयिष्ये ।

सा लतामुपेत्याल्लय कथयति च—वनज्योत्स्ने, चूतसगतापि मा
प्रत्याल्लिग इतीगताभि शाखावाहाभि अद्य प्रभृति दूरपरिवर्तिनी
भविष्यामि ।

कण्वोऽपि शकुन्तला नवमालिका च सम सम्मानयति कथयति च—

संकल्पित प्रयममेव मया त्वदर्थे
भर्तारमात्मसदृश सुकृतैर्गता त्वम् ।

चूतेन संधितवती नवमालिकेय-

मस्यामह त्वयि च सम्प्रति धीतचिन्त ॥ ४.१३

प्रणयपथे लताना सहायेनोपकृता नायिकास्ता सम्भावयन्ति ।
विक्रमोर्वशीये नायिका लता कथयति—

प्रियमाचरित लते त्वया मे गमनेऽस्या क्षणविधनमाचरन्त्या ।

यदियं पुनरप्यपाङ्गनेत्रा परिवृताधंमुखी मया हि दृष्टा ॥ १.१८

अभिज्ञानशाकुन्तले नायिका शकुन्तला चतुर्थस्याङ्कस्यान्ते कथयति—
लतावलय सन्तापहारक, आमन्त्रये त्वा भूयोऽपि परिभोगाय ।

अत्र लतावलयस्यामन्त्रण किञ्चिदपूर्वमेव भाव व्यनक्ति, किन्तु
तद्द्वारेण लतावलये सन्तापहारको नायक एवामन्त्रित इति ध्वनि
सहृदयमनोऽनुरञ्जयतीति भूयिष्ठमभिप्रेत कवे । राघवभट्टो विवृणोति—
अथ च लतागृह-सन्तापहारकेत्येकयोक्त्या दुष्यन्तलतागृहयो सम्बोधनम् ।
वलयशब्देनाच्छादकत्वसाधर्म्येण गृह लक्षयता गुप्ततरत्वमनोहरत्वादि
ध्वनितम् । आमन्त्रये त्वा भूयोऽपि परिभोगाय सुखाय सम्भोगाय च ।
अनेन मनोरथो नाम भूयणमुपक्षिप्तम् ।^१

कण्वस्तपोवनतरुणामनुज्ञान शकुन्तलाप्रस्थानाय वामयते । प्रियवदा
तपोवनस्य शकुन्तलाया प्रस्थानकाले समवस्था पदयति—

उदगलितदभंकबला मृग्य परिरयक्तनर्तनमपूराः ।

अपसृतपाण्डुपत्रा मुञ्चन्त्यध्रुशीव लता ॥ ४.१३

१ मनोरपस्तु श्याजेन विवक्षितनिवेदनम् ।

पातु न प्रथम व्यवस्यति जल युष्मात्स्वरीतेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनायि भयता स्नेहेन या पल्लवम् ।

आद्ये व. कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्पूतव
सेय याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥ ४९

पष्ठाङ्गात्पूर्वं द्वितीये विष्कम्भके चैटी परमृतिका ऋतुमङ्गल इति
घतकोरकमामन्त्रयति—

आताम्र हरितपाण्डुर जीवितसर्वं वसन्तमासस्य ।

वृष्टीर्गति चूनकोरक ऋतुमङ्गल त्वा प्रसादयामि ॥ ६२

द्वितीया चैटी मधुकरिका च गायति—

त्वमसि मया चूताङ्कुर इत्त कामाय गृहीतवापाय ।

पयिकृजनयुवतिलक्ष्म. पञ्चाम्बविक शरो भव ॥

मालविकाग्निमिश्रेऽशोको राजामन्त्रयते—

अनेन तनुमध्यया मुवरनूपुराराशिणा

नयाम्बुरुहकोमलेन चरणेन सम्भाषित ।

अशोक यदि तद्य एव मुकुलैर्न सम्पत्स्यसे

वृथा वहसि दोहद ललितकामिताधारणम् ॥ ३१७

अन्यच्च नायकवचनमशोकं प्रति—

नाय देव्या भाजनत्व न नेय.

सत्काराणामोदुशानामशोक ।

य सावजो मायवथोनियोगे

पुष्पे शसत्पावर त्वत्प्रयत्ने ॥—माल० ५८

उत्तररामचरिते राम पञ्चवटी सम्भावयति द्वितीयाङ्के—

राम — भगवति पञ्चवटि, गुरुजनादेशोपरोधात् हा" क्षम्यतामति-
प्रमो रामस्य ।

देवाः

देवा साधारणतो जनै सह सवाद न कुर्वन्ति किन्तु विपत्तिप्रम्ना
जनास्तानामन्त्रयन्ति । तद्यथाभिज्ञानशाकुन्तले शकुन्तला दुष्यन्तेन
प्रयास्याता पृथ्वीदेवोमेव वदति—

भगवति वसुधे देहि मे विवरम् ।

वेणीसंहारे पष्ठेऽङ्के चेटी लोकपालान् समाह्वयति—हा भगवन्तो-
लोकपाला , परित्रायध्व परित्रायध्वम्—इत्यादि ।

मृच्छरटिक इन्द्र एव सम्बोधित ---

किं ते ह्यह पूर्वरतिप्रमक्ता यस्व नदम्यम्बुर्दातिहनादे ।

न युक्तमेतत् प्रियकाशिताया मागं निरोद्धु मम वर्षपातै ॥ ५ २९

यद्वदहस्याहेतोर्मृषा वदसि शक्र गौतमोऽस्मीति ।

तद्वन्ममापि दुःख निरपेक्ष निवार्यता जलद ॥ ५ ३०

गर्जं वा वर्षं वा शक्र मुञ्च वा शतशोऽशनिम् । ५ ३१

अनुपस्थिता लोकाः

उत्तररामचरिते सीता पञ्चत्व गत जटायु सम्बोधयति तृतीयाङ्के—हा
सात जटायो, शून्य त्वया विनेद जनस्थानम् ।

वेणीसंहारस्य तृतीयेऽङ्के द्रोणे मृते नस्य शोकाविष्ट पुत्र कथयति
हा तात, हा सुत वत्सल, हा लोकनयैकधनुर्धर, हा जामदग्न्यास्त्र-
सर्वस्वप्रतिग्रहप्रणयिन् क्वामि । प्रयच्छ मे प्रतिवचनम् इति ।^१ अश्वत्थामा
पुन पुन स्वर्गंत पितर सम्बाधयति ।

तृतीयेऽङ्के अश्वत्थामा दूरस्थ श्रवणपरिधेर्वाह्यम् युधिष्ठिर 'आकाशे'
इति विधिना सम्बोधयति—'युधिष्ठिर, युधिष्ठिर'

आ जन्मनो न वितथ भवता किञ्चोक्तं

न द्वेष्टि यज्जनमतस्त्वमजातशत्रु ।

साते गुरो द्विजवरे मम भाग्यदोषात्

सर्वं तदेकपद एव कथ निरस्तम् ॥ ३ १५

पुन स दूरस्थान् युधिष्ठिरमर्जुन सात्यकि वृकोदर, माधव च
सम्बोधयति—

युक्तं नाम भयता सुरासुग्मनुजलाकैकधनुर्धरस्य द्विजन्मन इत्यादि ।

१. कर्णे मृते दुर्घोषनस्त सम्बाधयति—

अपि कर्णं कर्णमुसदा प्रयच्छ मे

गिरमुद्गिरप्रिव मुद मयि श्विराम् । इत्यादि ५ १४

युधिष्ठिरो वेणीसहारस्य पठेऽङ्के शृणोति यद् भीमो हत । तदा स
दूरस्था श्रवणपरिधेर्वाह्या मातर पृथामामान्त्रयति^१—

अम्य पूये, श्रुतोऽय तव पुत्रस्य समुदाचारो मामेकमनाथ विलयन्त-
मुत्सृज्य यवापि गत । तथैव स दूरस्थ बलराममामन्त्रयति—

भगवन् कामपाल, कृष्णाग्रज, सुभद्राध्रात

ज्ञातिप्रोतिर्मनसि न कृता क्षत्रियाणा न धर्मो

एड सख्य तदपि गणित नानुजस्याजुनेन ।

तुल्य. काम भवतु भगत. शिष्ययो. स्नेहग्रन्थ.

कोऽय पन्था यदसि विमुक्तो मन्दभागे मयोत्यम् ॥

य मृत भीम सहतर्पणाय समाह्वयति—

एकं क्षण विरम दस्त पिपासितोऽपि

पानु त्यया सह जगदयमागतोऽस्मि ॥ ६३०

तत्रैव द्रौपदी—नाथ भीमसेन परिजनोपनीतमुदकं स्वर्गतस्य ते
पादोदकं भवतु ।

युधिष्ठिर —फाल्गुनाग्रज ।

असमाम्नप्रतिज्ञोऽपि याते त्वयि महाभुजे ।

मुत्तऋश्येय दत्तस्ते प्रियया सलिलाञ्जलि ॥ ६३३

तत्रैव कञ्चुकी अनुपस्थिता कुन्तीमामन्त्रयति—

ध्रातुस्ते तनयेन शौरिगृह्णा श्यालेन गाण्डीवित-

स्तस्यैषाखिलधातंराष्ट्रनलिनीव्यालोलने वन्तिन ।

आचार्येण धृकोदरस्य हलिनोन्मत्तेन मत्तं या

दग्ध त्वत्पुतकानन ननु मही यस्याधयाच्छ्रोतला ॥ ६३७

वेणीसहारस्य पठेऽङ्के 'भीमो हत' इति श्रुत्वापि युधिष्ठिरस्तं पुन-
पुनः मन्त्रोपयति—

१ भावका दूरस्थाम् अनाम् प्रायश दत्तद्वारा सङ्घेऽप्रेषणेन सम्बोधयति ।
यथा वेणीसहारे पठेऽङ्के द्रौपदी-ह्या बुद्धिमतिके, भग मम यश्चनेन प्रिययो
पुमद्राम्-यथाया बरारायाश्चतुर्षो मात प्रतिपन्नस्य गमस्य । तदेव दृक्-
प्रतिष्ठापकं सादधानं रमोऽयति ।

निलञ्जस्य दुरोदरव्यसनिनो वत्स त्वया सा तदा
भवत्या मे समदद्विपायुतबलेनाङ्गीकृता दासता ।

किं नामापकृतं मया तदधिकं त्वय्यद्य यद्गम्यते
त्यक्त्वा नाथमबान्धव सपदि मा प्रीति कृते साधुना ॥ ६१८

तत्रैव द्रौपद्यपि भीमसेनमामन्त्रयति—(आकाशे दत्तदृष्टिः) नाथ
भीमसेन, त्वया किल मे केशा सयमितव्या । न युक्त वीरस्य क्षत्रियस्य
प्रतिशतं शिथिलयितुम् । तत् प्रतिपालय मा यावदुपसर्पामि ।

प्रायः शोकाविष्टा जना एवानुपस्थान् दूरस्थतान् वा मृतान् वा
समाह्वयन्ति ।

शरीराङ्गानि

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य प्रथमाङ्के हृदयमधोविधमामन्त्रितम्—

भव हृदय साभिलाष सम्प्रति सन्देहनिर्णयो जात ।
आशङ्कसे यदाग्नि तदिदं स्पर्शक्षम रत्नम् ॥ १.२५

मालविकाग्निमित्रे पुनः नायिका हृदयमामन्त्रयति तृतीयाङ्के—

हृदय, अल सुखितया । उपस्थितोऽयं विभव इत्यादि । उत्तरराम-
चरिते हस्त सम्बोधितोऽधोविधम्—

रे हस्त दक्षिण मृतस्य शिशोद्विजस्य
जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम् ।
रामस्य बाहुरसि निर्भरगर्भलिप्त-
सोता-वियासन पटो करुणा कुतस्ते ॥ २१०

भावाः

मृच्छकटिके विद्रूपक प्रथमाङ्के स्वकीया दैन्यावस्था सम्बोधयति—
हा अवस्थे तुलयसि इत्यादि । चारुदत्तो दारिद्र्य सम्बोधयति मृच्छ-
कटिके—

दारिद्र्यं शोचामि भवन्तमेवमस्मच्छरीरे सुहृदिदयुपित्वा ।
विपन्नवेहे मयि मन्दभाष्ये ममेति चिन्ता क्व गमिष्यसि त्वम् ॥१३८

चन्द्र.

विक्रमोर्वशीयस्य तृतीयाङ्के चन्द्रो नायकेन सम्भाविन । तद्यथा—
भगवन् क्षयानाय,

रविमावसते सता क्रियाये सुधया तर्पयते सुरान् पितृश्च ।
तमसां निशि मूच्छंता निहन्त्रे हरब्रूडानिहिनात्मने नमस्ने ॥
अस्मिन्नेवाङ्के देवी रोहिणी मृगलाञ्छनं माक्षीकरोति ।

निशा

मूच्छकटिके निशा सपत्नीव सम्बोधिता । तद्यथा—

मूढे निरन्तरपयोधरया मयैव
कान्त सहाभिरमते यदि किं तवाग्र ।
मा गर्जितैरपि मुहुर्ध्वनिवारयन्ती
मार्गं रणद्धि कुपितेष निशा सपत्नी ॥ ५ १५

दक्षिणवायु

त्रिक्रमोर्वशीये नायको दक्षिणवायु सम्भाविन—भगवन्, वसन्तप्रिय
दक्षिणवायो

यासायं हर सम्भूत सुरभिगा पोष्य रजो वीहरां
किं मिथ्या भवतो हृतेन दयितास्नेह-स्वहृस्तेन मे ।
जानात्पेय मनोविशोदनशतैरेव विधैर्परित
कामार्तं जनमञ्जना प्रति भवानालम्बितप्रायं ॥ २ १९

अङ्गुलीपकम्

अभिज्ञानशाबुन्तस्य पठेऽङ्के दुष्यन्तोऽभिज्ञानकारणमङ्गुलीयमा-
मन्यमति—

तद्य सुचरितमङ्गुलीय नून प्रतनु ममेव विभाष्यते फलेन ।
अरणतरामनोहरासु तस्याश्च्युतमसि लक्ष्यपद यदङ्गुलीषु ॥
व्य नु त यन्धुरकामलाङ्गुलिं कर विहायासि निमग्नमम्भसि ।
अचेनन नाम गुण न लक्षयेन्मयैव वस्मादवधीरिता प्रिया ॥

दण्डशाठम्

विद्रूपनोऽभिज्ञानशाबुन्तले स्वकीयं दण्डशाठमेतोपालम्भनं—व्यमृजु-
बन्ध मे वुटिले स्वमणि ।

अंकवृत्तस्य कार्यकालस्य संकेतः

नाटकेषु कस्मिंश्चिदङ्क एकस्य दिनस्यैव कथा वितन्यते । तथापि दिनस्य कस्मिन् भागे कस्यचिदङ्कस्यामुकाश सम्पद्यत इत्यपि सूचना पूर्वमेवावश्यकी । कालमूचना नाधारणतो गौणरीत्या कार्यते ।

अभिज्ञानशाकुन्तले

वैखानसौ — राजन् समिदाहरणाय प्रस्थिता वयम् ।

इत्यनेन अपराह्ले सूच्यते, यतोहि नामानौ समिदाधानं प्रातः सायं क्रियते । अत्र सायाह्नममिदाधानमेव विवक्षितम् । एतस्मा अपराह्ले वैखानसौ समिदाहरणाय गतौ ।

प्रथमाङ्कस्य कार्यततीनामन्त सन्ध्याया भवति । तद्धि निम्नाङ्कितेन श्लोकेन सूचितम्—

तुरगसुरहृतस्तथा हि रेणुर्विदपविपक्तजलाद्रवस्कलेषु ।

पतति परिणतारुणप्रकाश शलभसमूह इवाथमेषु ॥ १.२८

द्वितीयाङ्कः दिनस्य प्रथमचरणे आरभ्यते इति विदूषकवचनेन प्रकटति । विदूषकः प्रवेशके वक्ष्यति—

अद्यापि तस्य तामेव चिन्तयतोऽक्षणे प्रभातमासीत् । का गति । यावत्तं कृताचारपरिक्रमं पश्यामि ।^१

तृतीयाङ्कस्यारम्भो मध्याह्ने भवतीति राज्ञोऽधोवचनेन सूचितम्—

(सूर्यमवलोक्य) इमांमुप्रामातपवेला प्रायेणलतावलप्रवत्सु मालिनो-
तीरेषु ससखीजना शकुन्तला गमयति । तत्रैव
तावद् पश्यामि ।

१ कृत आचारस्य स्तानादः परितः क्रमो येन एत पश्यामि ।

तृतीयाद्भस्मान्तं साये भवतीति चक्षुषाकवधु आभन्त्रयस्य सह-
चरम् । उपस्थिता रजनीति पताकास्यानकेन भवति । अपरं च तत्रैव
गौतमो कथयति—

(शकुन्तलामभ्युदय) 'वत्से परिणतो दिवसः ।' इत्यादि

चतुर्थाद्भस्मारम्भः प्रभातवेलाया भवतीति अनसूमा-वचनेन
भवति—

ननु प्रभाता रजनो । तत् लघु प्रतिबुध्ये ।

प्रियंवदा—(प्रविश्य सहर्षम्) सखि त्वरस्व । शकुन्तलायाः प्रस्थान-
कौतुकं निर्वर्तयितुम् ।

प्रियंवदा—एषा सूर्योदय एव शिखामज्जिना प्रतिष्ठितनीचारहस्ताभि-
स्वस्तिवाचनिकाभिस्नापसीभिरभिनन्दमाता शकुन्तला
तिष्ठति । उपसर्वाद्य एनाम् ।

पञ्चमाद्भस्मारम्भो मध्याह्ने भवति, यदा राजा धर्मकार्याणि सम्पाद्य
धर्मासनादुत्थित । वैतालिकञ्चमापि मध्याह्नं सूचित । तद्यथा—

अनुभवति हि भूर्ध्ना पादपन्तोद्यमुष्णं

शमयति परितापं छायाया सञ्चितानाम् ॥ ५७

षष्ठाद्भस्मारम्भ प्रभात एव भवतीति तत्र मानुमत्या अषाढवचनेन
प्रतिभाति—

निर्वर्तितं मया पर्यायनिर्वर्तनोपमत्सरस्तोषंसाग्निर्ध्वं यावत् तापु-
जनस्याभियेककाल इति साम्प्रतमस्य राजर्षेः खन्त प्रत्यक्षीकरिष्यामि ।

सप्तमाद्भस्म घटना-स्थले लौकिकनात्मनस्य दिशारात्रादेः प्रात-
मध्याह्नं तायाह्नादेश्च घटना नाभवत् । तद्यथा मातङ्गिना वणिनम्—

त्रिगोत्रं वहि मो गगनप्रतिष्ठां

अपार्थि पतंमति च प्रथिमस्करदिम् ।

सस्य द्वितीयर्षिदिग्गमितमहर्षं

यावोरिम परिषदस्य ददन्ति भागम् ॥ ७६

द्वितीयर्षिविद्वन्पदमधोविधं द्यामगात् जयानिर्दिष्टवामन-
पुराणे—

महीं महीध्रेः सहिता महार्णवाञ्
 जहार रत्नाकरपत्तनेयुंताम् ॥
 भुव सनाक त्रिवशाधिवास
 सोमार्कंश्रुधैरभिनन्दित नभ ।
 देवो द्वितीयेन जहारवेगात्
 क्रमेण देवप्रियमोष्पुरीश्वर ॥

एतत्पूर्वं निस्तमस्कृमिति पदेन स्पष्टमेव । नासोत्तमस्तत्र । अतएव
 वालिदासेन कालगत्यऽर्निभिन्ने लोके यच्चरित तस्य कालज्ञापन विनैव
 नाट्यायितमभिज्ञानशाकुन्तले ।

विक्रमोर्वशीये

प्रथमाङ्कस्य घटना प्रातःकाले भवतीति तत्र राज्ञोऽधोवचनेन
 प्रतीयते—

अलमाक्रन्दितेन । सूर्योपस्थाननिवृत्त पुरुरवस मामेत्य कथ्यताम्
 इत्यादि । सूर्योपस्थानं प्रातःकाले सम्पाद्यते ।^१

द्वितीयाङ्कस्य घटनापराह्णे भवतीति तस्मात्पूर्वं प्रवेशके विदूषक-
 वचनेन ज्ञायते । तद्यथा—एष पुनः प्रियवयस्यो धर्मासनसमुत्थित इत
 एवागच्छति ।

धर्मासन राज्ञा दिनस्य द्वितीये यामेऽधिष्ठितम् । अङ्कान्तो मध्याह्ने
 भवति ।

तृतीयाङ्कस्य समारम्भो दिवसावसाने भवतीति विष्वग्मके वक्षुकि-
 वचनेन ज्ञायते—

आदिष्टोऽस्मि सनियमया काशिराजपुत्र्या घनसम्पादनार्थं मया
 मानमुत्सृज्य निपुणिकामुखेन पूर्वं याचितो महाराजः । तदेव त्वं मद्-
 वचनाद् निज्ञापय इति । यावदहमिदानीम् 'अवसितसन्ध्याजप्यं महाराज

१ चतुर्थाङ्कात् पूर्वं प्रवेशके सहजन्त्या कथयति—उदयोऽमुषम्य भगवत'
 सूर्यस्योपस्थानं क्रम ।

पश्यामि ।' (परिक्रम्यावलोक्य च) रमणीय खलु 'दिवसावसानवृत्तान्तो राजवेदमन । इह हि—

उत्कीर्णा इव यास्यपट्टिषु निशानिद्रालसा बहिषो
 धूपैर्जालघनि-मृतेर्वलभय सन्दिग्धपारावता ।
 आचारप्रयत सपुष्पवल्लिषु स्थानेषु घाचिष्मती.
 सन्ध्यामङ्गलदीपिका विभजते शुद्धान्तदूढो जनः ॥

(नेपथ्याभिमुखसमत्रलोक्य)

परिजनयनिताकरापिताभि
 परिवृत एष विभाति दीपिकाभि ।
 गिरिरिव गनिमानपञ्चमाक्षद
 अनुतटपुष्पितकर्णिकारयट्टि ॥

तृतीयाङ्कस्यारम्भेऽपि राजा घटना-कालं सूचयत्यधोविधिना—
 कार्यन्तरितोऽप्यष्ट दिन मया नीतगनतिकृच्छ्रेण ।
 अविनोददीर्घायामा कथं नु रात्रिर्गमपितव्या ॥३४

तदनु कञ्चुकी राजानमुपसृत्य निवेदयति—

जयतु जयतु देव । देव देवी विज्ञापयति—मलिहम्पृष्ठे सुदर्श-
 नश्चन्द्र । तत्र सप्रहितेन देवेन प्रतिपालयितुमिच्छामि यावद्
 रोहिणी सयोगः ।

तृतीयाङ्कस्य चरितचरण सम्पूर्णं रात्रि यावत् प्रसरति । तद्यथा-
 द्धान्ते राजोर्वशी प्रतिवक्ति—

अनुपगतमनोरथस्य पूर्वं शतगुणितेव गता मम प्रियामा ।
 यदि तु तव समागमे तथैव प्रसरति सुभ्रु, ततः श्रुती भयेयम् ॥ ३२२
 चतुर्थाङ्कस्य घटनाप्रमोक्षोरात्र प्रसरतीति तस्य प्रवेशने चित्र-
 सेन्याया वचनेन प्रतिभाति । तद्यथा—

मोऽपि तस्मिन्नेव कानने प्रियतमां विचिन्वन् अहोरात्रानतिवाहयति ।
 सन्न दिवा प्रियामहापरचक्रयावस्तेन हस्यते । स तं पृच्छति—

सरसि नलिनोपप्रेणापि त्वमावृत्विप्रहा
 ननु सहचरीं दूरे मत्वा विरौपि समुत्सुक ।
 इति च भवतो जायास्नेहात्पुयक्स्थितिभोक्ता
 मयि च विधुरे भाव कान्ताप्रवृत्तिपराद्मुख ॥ ४२०

पञ्चमाङ्क प्रभाते प्रारयभ्यथ इति प्रवेशके विदूषकस्याधोवचनेन ज्ञायते—

अद्य तिथिविशेष इति भगवत्योगंज्ञायमुनयो सङ्गमे देवोभि सह
 कृताभिपेक साम्प्रतमुपकार्यां प्रविष्ट ।

सद्यावत् तत्रभवतोऽलत्रियमाणस्यानुलेपमाल्येऽग्रभागी भवामि ।

मालविकाग्निमित्रे

प्रथमाङ्कस्य समारम्भो दिनस्य प्रथमे भागे भवति, यदा राजा धर्मासने
 तिष्ठतीति तस्यानात्येन विदूषकेण च सह कार्यवाह्याया प्रतीयते ।
 द्वितीयाङ्क प्रथमाङ्कस्य सातत्येन प्रवर्तते । अत एव तत्रापि चरित-
 चरण दिनस्य प्रथमे भाग एव भवतीति ज्ञायते । तृतीयाङ्कस्य कार्यकालो
 राज्ञोऽधोवचनेन नर्तव्यं भवति—'अधेम दिवसशेषमुत्तप्यापारविगुलेन
 चेतसा वव नु खलु यापयामि' इत्यनेन साय यावत् कार्यप्रसूतिरनुमीयते ।

चतुर्थाङ्कस्य वृत्तकाल दिनस्य प्रथमो यामो यदा राजा विदूषकं
 मालविकावृत्तान्तज्ञानाय प्रेषितवान् ।^१

पञ्चमाङ्कस्य कथावृत्त प्रतिहार्या अधोवचनेन प्रवेशके भवति 'तद्
 यावद् धर्मासनागत देव प्रतिपालयामि ।' अनेन मध्याह्नोत्तरकालः
 सकेतित घटनाक्रमस्य चरणाय ।

यथा कार्लदासीयपु नाटकेषु प्रायशोऽङ्काग्मे तदसम्बन्धिकार्यव्या-
 पारस्य काल सकेतितस्तथैवान्येषु श्रेष्ठनाटकेषु कविकौशलप्ररोचितः
 कालसङ्केतो प्रगुणविधिना प्रेक्षकाणां विज्ञानाय समीहित ।

१ पूर्वेणुर्धालविकादेव्या नियन्त्रितामश्नु । नायिका विषये नायकस्योत्कण्ठा
 प्रातः काले सजातेति निदिचतम् ।

लक्षणालंकारयोर्भेदः

मरतो लक्षणस्य महत्त्व प्रतिपादयत्यनोविधम्

काव्यबन्धास्तु कर्तव्याः षट्त्रिंशल्लक्षणान्विता । १५ २२

अभिनवगुप्तो विशदयति - लक्षणान्येव हि प्रघातम् । तत्प्रसङ्गेन गुणालङ्कारा इति तदर्थम् । १]

अत्र बन्धस्तु प्रबन्ध एव । अयं काव्यबन्धो लक्षणं विना न सम्भवति । अभिनवगुप्तोऽस्याः कारिकाया व्याख्या प्रस्तौति । तदनुसारेण यदि नाम काव्यं प्रामादो मन्येत तर्हि

प्रासादे

काव्ये

भूमि

शब्दच्छन्दोविधि

क्षेत्रपरिग्रह-

युक्तम्

भित्ति

लक्षणम्

चित्रकर्म

अलङ्कार-गुणादिसम्

गनाशवातायनम्

दशरूपकविभाग

उपयोग निरूपणम्

काव्यादिप्लुति ।

एतेन लक्षणालङ्कारयोर्भेदः स्पष्ट एव यल्लक्षणमाश्रित्य गुणालङ्कारास्तथैव प्रवर्तन्ते यथा भित्तिमाश्रित्य चित्रकर्म प्रमज्यते ।

अत एवाधोविधं परिणमति --

(१) यथा प्रासादो भवेत् क्वचिद् चित्रकर्महीनस्तथैव काव्यप्रबन्धोऽपि गुणालङ्कार विहीनो भवेत् ।

(२) लक्षणं विना काव्यप्रबन्धस्तथैव न भवति यथा भित्तिं विना प्रामादो न भवति ।

(३) अलङ्कारा गुणाश्च लक्षणानि आश्रित्यैव तथा भवेयुंथा चित्राणि भित्तिमाश्रित्यैव सम्भवन्ति ।

अभिनवगुप्तस्येद मत तस्य गुरुणा भट्टतोतेन प्रागेव ध्यारयातम् ।
तद्यथा—

लक्षणवलादलङ्काराणा वैचित्र्यमागच्छति ।

गुणानुवादानाम्ना	लक्षणेन	योगात्	प्रशसोपमा
अतिशय	”	”	अतिशयोक्ति
भनोरथ	”	”	अप्रस्तुतप्रशसा
मिथ्याध्यवसाय	”	”	अपह्नुति
मिद्धि	”	”	तुल्ययोगिता

एवमन्यदुत्प्रेक्ष्यम् ।^१

लक्षणानां च परस्पर-वैचित्र्यादप्यनन्तो विचित्रभावः । यथा प्रति-
पेद्यमनोरथयो सम्मेलनादाक्षेप इति ।^२ अत पूर्वभावो लक्षणानां पदवाद्-
भावश्च गुणालङ्काराणां मिद्ध एव ।

अत एव स्पष्टो भेदो लक्षणालङ्कारयोर्यत् प्रथमपदे क्वेर्मानमे लक्ष-
णानि प्रकटीभवन्ति । तदनु तेषामाश्रयेणालङ्कारा प्रमज्यन्त ।

किमिदं लक्षणं नामानं अभिनवगुप्तेन पुन पुनर्विज्ञापितम् । तथा हि—

(क) काव्ये तावत्लक्षणं शरीरम् ।^३

(ख) कविव्यापार-बलाद्यर्थजातं लौकिकात् स्वभावाद् विद्यमानं,
तदेव लक्षणम् ।^४

(ग) तत्र शरीरकल्पस्यालङ्कारा अघुना वक्ष्याः ।^५

(घ) लक्षणं हि शरीरम् ।^६

१. अभिनवमारतो द्वितीये भागे पृष्ठम् ३०१ ।

२-५ तत्रैव

६. तत्रैव पृष्ठम् ३१७ ।

अत एव लक्षणं तु अधिकरण वा आधार एव,^१ अलङ्कारा पुनः
आधेयाः । अयमाधाराधेयभावो लक्षणालङ्कारयोर्भेदं स्पष्टयति ।

अलङ्कारं विनापि काव्यं भवति, किन्तु न लक्षणं विनैति भारतीय-
नाट्यशास्त्रस्य १६६ कारिका विशदयन्नभिनवगुप्त उदाहरति—

त्रिरम्भादुत्तमाङ्गं प्लवगब्रह्मपते पादमक्षस्य हन्तुः
कृत्वोत्सङ्गे सलील त्वच्चि कनकमृगस्याङ्गमाधाय शेषम् ।

वाण रस कुलघ्न प्रगुणितमनुजेनादरातीक्ष्णमङ्गो
कोशेनोद्गीक्षमाणस्त्यदनुभवदने दत्तकर्णोऽप्यमास्ते ॥

अत्र चायंश्यालङ्कार घटनाप्रयासमन्तरेण मुन्दरत्व लक्षणकृतमेव ।
इदमक्षरसहनिनामक लक्षण प्रयुक्तम् । तथैव शोभानामकं लक्षणमपि
अलङ्कारं विनैवदर्शितम्

मेदशटेदृशोदर लघु भवत्युत्थानयोग्य वपु
सत्प्रानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्त भ्रमजोधया
उत्कर्षं स च घन्विना घदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चने
मिथ्या हि व्यसन घदन्ति मृगयामोदुग्विनोद पुत्र ॥

न चाप्रालङ्कार, कश्चिदपि तु कविभ्यापारण य शब्दाभ्यापारा-
देवार्थघटना-मा तत्कृतं ह्यल लक्षणमेव ।^१ अत एवाभिनवगुप्तन कथितम्-
लक्षणं अलङ्कारशून्यमपि न निरर्थकम्^२ तथापि—अलङ्कारैर्लक्षणां
सहभावस्तु स्वाभाविक एवेति अभिनवगुप्तेनायोर्विध स्पष्टाह्वयम्—

अलङ्काराणां घञ्चिश्च लक्षणाकृतमेव । एत एव शिक्षितैरपि दण्डि-
प्रभृतिभिर्घे निरूपिता उपमाभेदा, तत्र यो भेदोऽप्य —आविष्टयासा-
राध्वप-निर्गन्धादिरयं, स तादृक् पूषणलङ्कारतया गीतः । गान्धर्वि वा
समृष्टिमङ्गुरापति । अयंमात्र तदिति चेत् तर्हि तदेव लक्षणम् । यथा हि
राजना विभज्य विचार्यमाणा इत्यमरशिष्टी-गुह्यटापङ्कज्ज्वार, शोषादि-
गुनी, स्फुरोरु-व्यादिलक्षणसमुदाय । राजालङ्कार्यश्च, गुणवोश्च लक्ष-
णोपश्च तथा वाच्यमपि । तेन गुणालङ्कारव्यतिरिक्ता सर्वे लक्षणमिति

१. अद्विनवभारती टीकोदे भाषे पृष्ठम् ३० ।

२. वनेव पृष्ठ ३२२

मतव्यम् ।^१ यथा राज्ञि तदेव काव्येऽलङ्कारगुणलक्षणाना सहभावः साहित्य वा सुसिद्धम् ।

लक्षणस्य स्वल्पमभिनवगुणात् प्राङ् नासीत् स्पष्टम् । तेन तद्विषयका प्रचलिता विकल्पा निर्दिष्टा अभिनवभारत्याम् । तद्यथा—

- १ लक्षणानि तु न प्रसिद्धानि ।
- २ शरीरानष्टमेव यत्पद पृथक्सिद्धं तल्लक्षणम् येन शरीरस्य सौन्दर्यं जायते ।
- ३ इतिवृत्तखण्डलवान्यव मन्ध्यङ्गकानि लक्षणानि ।
- ४, अभिनेयानां काव्यवन्वानां रूपनञ्चमभिदध्यात्, कवे स्व-सामर्थ्याद्यानाय तावदभ्यासो निर्माणविधेयो लक्षणम् ।
५. प्रबन्धधर्मा लक्षणानि ।
- ६ कवेरभिप्रायविशयो लक्षणम् ।
- ७ यथास्थानविशय यद्गुणालङ्कारयोजनं तल्लक्षणम् ।
- ८ अलंकारादिनिरपेक्षणेन निसर्गमुन्दने योऽभिनेयविशय काव्येषु दृश्यते, तत्सौन्दर्यहृतुर्यो धर्मं सलक्षणं स एव चाथ, काव्यशरीर-विशेषो लक्षणम् ।

लक्षणस्यालङ्कारात् भेदोऽभिनवगुप्तेनान्यथापि प्रदर्शितः । तद्यथा—
उपमानशरीरस्योपमेयशरीरस्य वा वैचित्र्यं लक्षणानामेवव्यापारः ।
लक्षणं हि शरीरम् ।^२

अनेन स्पष्टं भवति यदुपमानवस्तुषु उपमेयवस्तुषु च काश्चिन्नेतर्गिक-मवान्तर्हितं तत्त्वं मस्य प्रभावणं तयो साम्यं प्रतिपातितं । एतस्य उप-मेयगतरन्धीयत्त्वस्य महिमानं प्रगुणावत्तुमव कविरलङ्कारव्यापारममाश्रयते । इदमव तत्त्वं लक्षणशरीरमुच्यते । एतदेव तेन प्रागेव कथितम्—

१ अभिनवभारती द्वितीये भागे पृष्ठम् ३०५ ।

२ ना० पा० १६.३४ अधिष्ठित्य भारती ।

अलङ्कारैर्युक्तं काव्य लक्षणैर्विना न शोभते ।^१

काव्यादर्शे दण्डिना प्रोक्तम्—

यच्च सन्ध्यङ्गवृत्त्यङ्गलक्षणाद्यागमान्तरे ।

ध्यावणितमिदं चेष्टमलङ्कारतयैव न ॥

द्वितीये परिच्छेदे ३६७

नात्र लक्षणस्यालङ्कारस्य च पर्यायत्वमवधारितम् । यथा सन्ध्यङ्गानि अलङ्कारैभ्यो भिन्नानि सन्तीति सर्वेषामभिमतं तथैव लक्षणान्यपि अलङ्कारैभ्यो भिन्नानि सन्ति ।

दण्डिनोऽलङ्कारस्त्वत्र ब्रह्मैव वर्तते । यथा ब्रह्मणि जल च स्थलं च वर्तते, किन्तु भिन्नत्वं तयोर्न सन्दिहाते तथैवालङ्कारे सन्ध्यङ्गानि, वृत्तयो लक्षणानि च भवेयुः सन्निविष्टानि, तथापि तेषां परस्परं नैकत्वं पश्यतीत्यम् । अत एव लक्षणानि नैवालङ्काराः ।

दण्डिनः पूर्वोक्ता सरणिमवलम्बमानो घनश्रव्योऽलङ्कारेषु सचारि-
भावेषु च लक्षणानामन्तर्भावो मन्यते । तथा हि—

यद्द्वित्रिंशद् भूषणादीनि सामादीन्देर्कषिञ्चति ।

लक्ष्म सन्ध्यन्तराद्यानि सालकारेषु तेषु च ॥ ४.८५

इदं तु घनश्रव्यस्य स्वपदादेव स्वलनम् । घन्यारम्भे न कथयति—

नमः सद्यविदे तस्मै विष्णवे भरताय च । १ २

तस्या (भरतस्य) घंस्तत्पदैस्तेन सक्षिप्यक्रियतेऽञ्जसा । १ ५

इदोक्तदरणीयेन भरतेन लक्षणानां वैचित्र्यं वर्णितम् । तेन स्वोपे-
नाटयनास्ये लक्षणानामलङ्कारैभ्यो भिन्नता प्रदर्शिता । तत्कथं नाम
लक्षणानि अलङ्कारेषु अन्तर्भूतानतीति घनश्रव्यो निगदति । घनश्रव्यस्येदं
मत्तं सर्वथा निराधारं प्रतिभाति । भरत एव जयति ।

लक्षणानि स्वत एव महत्त्वपूर्णानि इति सागरनन्दी मन्यते । न तेषा-
मन्तर्भावो मानुमनुने । स विजयति— 'तत्र यद्द्वित्रिंशत्संज्ञाभिर्नाटय-
नाटयानिद्विभिरोहति, यथा लक्षणैरुपेनो राजा शश्वद्विषयिव ।
सच्च यथा—

१. अभिनवभारती द्वितीये भागे २१५ पृष्ठम् ।

लक्षणैर्बहुविशेषहेतुभिर्नाटिकं व्रजति नाट्यसम्पदम् ।
सद्गुणैरिव शुभानुबन्धिभिश्चक्रवर्तिपदवीं महीपतिः ॥ १.४५

लक्षणान्यप्यलङ्कारा कात्स्येनैकत्र दुर्लभाः ।
एतेषामप्यसाकट्य शोभा सृजति नाटके ॥ १.८७

अङ्गानि सालकृतिलक्षणादिकार्याणि कार्याणि हि नाटकेषु ।
अतोऽन्यथावृत्तिषु पण्डितेषु न दण्डमाकर्षति शास्त्रकारः ॥

अन्यच्च स वक्ष्यति—

लक्षणान्यभिधायालङ्कारा कथ्यन्ते । यदुक्तं सालकार तु नाटकम्
इति । यद्यप्युपमादय एव काव्यस्य शोभानुबन्धिनोऽलङ्कारा
कथितास्तथाप्येते नाट्यालङ्कारा नाट्यशोभा जनयन्तोऽलङ्कारा इति
व्यपदिश्यन्ते ।

सागरनन्दनुसारेण लक्षणानि नाटकस्य नाट्यसम्पदं प्रस्तुवन्ति,
अलङ्काराश्च पुनः नाट्यशोभा जनयन्ति । अर्थात् य विषयमधिकृत्य
नाट्यं प्रवर्तने तस्यैवार्थराशिलक्षणेऽपस्थाप्यते । अलङ्कारास्तस्यार्थराशे-
शोभा वर्धयन्तात्येतयोरन्तरम् ।

पूर्वोक्तविवेचनेन प्रतिभाति अल्लक्षणानि कविदर्शनस्य वैशिष्ट्यं धात-
यन्ति, अथ चाल्लङ्कारा कवेर्वर्णनस्यैव प्रवटयन्ति ।

अंकमध्ये पात्राणां सत्यपदेशं निष्क्रमणम्

रङ्गपीठे स्वल्पमस्यकान्नि पात्राणि भवन्तु । अन्यानि पात्राणि किमपि प्रयोजनमुद्दिश्यान्यत्र पेद्याणि सन्ति, स्वयमेव वान्यत्र गच्छन्ति । एषा माधारणरोति । अनाधारणरीनिस्तत्र वर्तते यत्र केनाप्यवास्तविकव्यपदेशेन पात्राणि निष्क्रामन्ति । रङ्गपीठ निर्मांसिक विधातु व्यपदेश ऊह्यते ।^१ सद्यःभिज्ञानशाबुन्तले द्वितीयाद्धे—

राजा—(परिजनान् धिलोक्य) अपनयन्तु भवत्यो मृगयावेशम् ।
रैयत्तरु त्यमपि स्वनियोगमशून्यं कुरु ।

परिजना —यद्देव आज्ञापयति (निष्क्रान्ता.) ।

विदूषक —वृत्त भवता निर्मक्षिष्यम् । साम्प्रतमेतस्मा पादपच्छापाया विरचितलतावितानवर्शनीयापामासने निवीदतु भवान् ।
यापददृमपि सुखासीनो भवामि ।

राजा सर्वाणि पात्राणि वहि प्रेषितानि^२, केवलं राजा विदूषकश्च सत्रान्तामिति रहस्यं त्रिधानं दृष्ट्वा विदूषकं कथयति—वृत्त भवता निर्मक्षिष्यमिति । निर्मक्षिष्यमितिपदेन रहस्यवार्तायामनपेक्षिताना जनानां दूरीकरणमेव व्यञ्जने । मक्षिष्या तु कार्यव्यापारे बाधितेति कान्तिदासेन मालविकाग्निमित्रे प्रयुक्तम् । यथा—उपस्थितं नयनमधु, सन्निहिता मक्षिष्या च ।

मालिदासो निर्मक्षिष्यत्वं कथं विदधातोऽप्यप्येऽपि दर्शनीयम् ।

यस्यचिदन्वयार्थस्य सम्पादनायान्यत्र गच्छन्तैश्च मार्गे रङ्गपीठस्थली प्रविश्य नायक सत्र साम्प्रतिकं कार्यं विधाय पूर्वोद्दिष्टं कार्यं सम्पादयितुं निष्क्रामति । यथाभिज्ञानशाबुन्तले प्रथमाद्धे—

१. यावाद्यमपिदृश्यं व्यपदेशेऽ उह्यते, तत्रार्थं परतोऽपि व्यपदेशे । इत्यत्र व्यपदेशं कार्यंलक्ष्यम् ।

२. राजा उद्देश्यं तत्र तेनैव स्वरोद्देश्यं विदूषक इति इत्यप्यनेन—विद्वान्तेन मर्यादाव्यवसाये कर्मणि सहायेन भवितव्यम् ।

वैखानसाः—राजन् समिदाहरणाय प्रस्थिता वयम् । इत्यनेन पूर्वोद्दिष्ट कार्यं निवेद्य साधयामस्तावदिति निष्क्रान्ता ।

शकुन्तलया मह प्रणयसमारम्भ सूतस्योपस्थितौ न सम्भावितः । अत्र एव कवि सूत निष्क्रामयति राज्ञो वचनेन । तद्यथा—

‘तामदार्यपुत्राः क्रियन्ता वाजिनः’ इति ।

सूत —तथा । (निष्क्रान्तः)

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य द्वितीयाङ्के कथासौष्ठवविधानपथे मक्षिक इव विदूषको निष्क्राम्यते कविकृतव्यपदेशेन—आगामिचतुर्थदिवसे पुत्र पिण्डपालनो नाम प्रवृत्तपारणो मे उपवासो भविष्यति । तत्र दीर्घायुषा अवश्य सम्भावयितव्येति राजमातुः सन्देशानुसारेण अतः परं विदूषकस्य निष्क्रमण समाधित कविना । अस्माद्धिना पञ्चमाङ्कं यावच्छाकुन्तलीया वथा न साधु प्रवर्ततेति स्पष्टमेव ।

पष्टाङ्के शकुन्तलया राज्ञः प्रणयव्यापारवर्णनमेव प्रथमं स्यात् भजते । एतादृशे प्रकरणे राज्ञो विश्वासभूमिर्विदूषको भवति । तत्राङ्कारम्भे समागती प्रतिहारी वञ्चुकिनी व्यपसारणीयो बभूवतु । प्रतिहारी अमात्यपिशुनस्यान्तिक राज्ञा मन्देशकथनाय प्रेषिता, कञ्चुको च ‘स्वनियोगमशुभ्य कुरु’ इति निष्क्रामितः ।

कविक्वत्पित्तव्यपदेशेन पात्राणामन्यत्रगमनस्य श्रेष्ठमुदाहरणमभिज्ञानस्य तृतीयाङ्केऽधाविधं वर्तते—

प्रियवदा—(सद्दृष्टिक्षेपम्) अत्रमूये, यथैव इतो दत्तदृष्टिस्तुको मृगपोतको मातरमन्विष्यति । एहि सवोजयाव एनम् ।

तयोर्निष्क्रमणेन नायकयोः प्रणयव्यापारः सम्यक् प्रवर्तितः । अत्रापि प्रणयप्रदेशो निर्मलिकः कृतः ।

भाविकार्यमपेक्षयापि पात्राणां निष्क्रमणं विधीयते । अभिज्ञानशाकुन्तले पष्टाङ्के राज्ञा सह विदूषक आसीत् । स चित्रफट्टस्य निगूहनाय द्रुतपदं निष्क्रान्तः । अनेन निष्क्रमणेनैव परवर्तितकार्यं सम्पद्यते, मतो हि स मेघप्रतिच्छन्दे प्रासादे मातलिना गृह्यते । विदूषकस्येदं निष्क्रमणं मप्रयाजनमेव । अत्र चित्रफट्टस्य निगूहनं तु व्यपदेश एव । परवर्तितं कायमेव महत्त्वं भजते ।

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य सप्तमाङ्के दुष्यन्तस्य पुत्रदर्शनं पुत्रस्याभिज्ञानं च महत्त्वपूर्णं । अस्मिन् प्रकरणे मातलेख्यस्थितिरवाद्यनीयेति विचार्य कालिदासस्तं 'स्यामिन्द्रगुरवे निवेदयितुमन्तरान्वेषी भवामीति' व्यपदेशेन निष्क्रामयति ।

मालविकाग्निमित्रस्य द्वितीयाङ्के राज्ञो विद्रूपकेण सह प्रणय-रहस्यं सलपितुं हरदत्त, देवी, परित्राजिका च विद्रूपको भोजनवेलोपस्थितेति व्यपदेशेन निष्क्रामयति । तत्र परं राजा विद्रूपकं कथयति—

अव्याजपुन्दरीं ता विधानेन ललितेन योजयत ।

परिकल्पितो विधात्रा बाणः कामस्य विपदिष्य* ॥

किं बहुना, सखे चिन्तयितव्योऽस्मि ।

कथमनातुरो भविष्यामि ।

तर्धान्त-पुरवनिताग्या-परप्रतिनिवृत्तहृदयस्य ।

सा घामलोचना मे स्नेहस्पैकायनी भूता ॥

चतुर्थाङ्कस्याग्ने राजा महं प्रतीहारो वर्तत । विद्रूपके समागते प्रणयगताया समारम्भाय निर्मक्षिकं भवेदिति मनसि कृत्वा राजा सव्यपदेशं प्रतीहारो मन्यत्र प्रेषयति । यथा—

जयसेने जानीहि ताय-श्च बेयी धारिणी सरजवरणत्वाद् विनोद्यने ।

प्रतीहारो—यद्देव आज्ञापयतीति । इति निष्क्रान्ता

चतुर्थाङ्के पुनर्विद्रूपको वक्रुञ्जालिका च मध्यपदेशं हरिणस्य निवारणाय नायको एकान्ते त्यक्त्वान्यत्र गच्छत । यथा—

विद्रूपकः —वक्रुञ्जालिके, एष बालाशोहयुजास्य पल्लवानि लघयति हरिण । एहि निवारयाम एतम् ।

वक्रुञ्जालिका—तया (इति प्रस्थिता)

नाटकीय-संविधाने कतिपयपात्राणि नायकान्या सह चगन्त्येव । यत्र तेषामपि निष्क्रमणमपेक्षितं भवति, तत्र कश्चिद् व्यपदेशेन सुगम्ये । इयमपूर्वा सृष्टि-कवे प्रातिभङ्गं, काव्यकलागुण्यययति ।

'वेदसप्तमायकपुरयस्यविच्छिन्न एयाङ्के निष्क्रमति' ।^१

इति मयमभितयगुप्तस्याङ्कमध्ये विद्रूपकादोता मगोनां च निष्क्रमणं निवेयति । तेषामपि निष्क्रमणं कलाशोषयति अतएव विधीयत इति पूर्वमेव

१ अथमव्ये पात्राणां द्वितीये प्राये वृष्ट ४२३ ।

दृष्टम् । न केवलमेतेषामपि तु नायकस्यापि निष्क्रमण प्रयोजनवशाद्
भवेदेवेति विक्रमोर्वशीयस्य प्रथमाङ्के दृश्यते । यथा,

राजा—(रथवेग रूपयित्वा) साधु साधु । अनेन रथवेगेन पूर्वप्रस्थितं
वैनतेयमप्यातावधेयम् । किं पुनस्तमपकारिण मघोन । मम—

अथे यान्ति रथस्य रेणुपदवीं घूर्णोभवन्तो घना-
श्रद्ध भ्रान्तिररातरेषु वितनोत्यन्वायि वारावलीम् ।

द्विभारम्भविनिश्चल हरिशिरस्याग्रामवचवामर
यन्मध्ये समवस्थितो ध्वजपट्टः प्रान्ते च वेगानिलात् ॥ १५
(निष्क्रान्तो रथेन राजा सूतश्च)

मालविकाग्निमित्रे नायिका मालविका द्वितीयाङ्कस्य मध्ये निष्क्रा-
मतीतिपूर्वोक्तमभिनवगुप्तस्य मतं व्यभिचरति ।

कल्पितकार्याण्येकान्त एव सम्पादनीयानि सन्ति । तदर्थं रङ्गस्थानि
नेपाणि पात्राणि निस्सायन्ते । तद्यथा दृश्यतः विमारके पञ्चमेऽङ्के । कुरङ्गी
आरम्भान् हन्तुमेकान्तं स्थानं दाञ्छति । सा नलिनिका कथयति—

नलिनिके गच्छ । मागधिकामानद्योपस्तानेन । सा तामुपदिल्लप्य पुनः
कथयति—

हृत् कृत सखीप्रणयम् । गच्छेदानीं त्वम् ।

नलिनिका तत्पश्चान्निष्क्रान्ता ।

कुरङ्गी पश्चादागता हरिणिका भट्टिनी निजस्वास्थ्यं निवेदयितुं
प्रेषयति— अद्य विगतरोगा स्वस्था भवतीति ।

अत्र नलिनिकायां सारणमभिनवेनाकाशतोयेन स्नानार्थं वासराभान-
यनस्य व्याजेन हरिणिकायाश्च निस्सारणं स्वास्थ्यनिवेदनस्य मिषेण सम्पा-
दितम् । एकाकिनी सा नायकदर्शनं करोति इति काव्यसौष्टवं निष्पन्नम् ।

पञ्चमाङ्के पुनर्नायकयोरेकान्तसंगमनं निर्माक्षिकं विधातुं भोजनदानाय
गोष्ठीजनेनागमनोपायस्य श्रवणाय च नलिनिका विदूषकेण सह निष्क्रा-
मति । भोजनदान उपायश्रवणं चात्र व्यपदेशौ ।

स्वप्नवासवदत्तस्य पञ्चमाङ्के विदूषको निष्क्रामति प्रावारकानयन-
व्याजेन । तस्य निर्गमनं विनास्य नाटकस्य सर्वोत्कृष्टमेव स्वप्नदृश्यं न
समभविष्यत् ।

नाटकेषु हास्ययोगः

हास्यस्य स्थान नाटकं विहायान्यविधेषु काव्येषु स्वल्पमेव स्वीक्रियते । न तेषु काव्यानुरोधेन हास्यपरायणो विदूषको विलम्बति, अन्ये वा हास्यकारका नायका निधीयन्ते । नाटकाना मनोरञ्जनैकनिष्ठत्वात्, मनोरञ्जनस्य च हास्यमेव पर निधानत्वात् कवयो विविधोपायेस्तत्र हास्यं गृह्णन्ति । अम्बानेज्जालेज्जानवशाद्वा यत् कृतं प्रोक्तं, पुन या तद् हास्यकारणं भवति । विदूषकस्तु तादृशेषु प्रवृत्तिषु पर निष्पातो बहुषु नाटकेषु परिचित एव । तं विहाय येन्ये नायका हास्यमर्जनाय विनियुज्यन्ते तानेवात्राधिष्ठित्य गभीशामहे । प्रायश नाटककवि कथागतिं धाद्यमानमपि हास्यकर विवरणं गप्रपञ्चं प्रस्तौतीति नाटकेषु दृश्यते । तद्यथा मृच्छकटिके तृतीयेऽङ्के शकिलन्स्य धीमं-प्रक्रिया—

मापयित्वा कर्मं समारभे ; (तथा कृत्वावलोक्य च) एवञ्चोप्याव
क्षेपोऽयं सन्धिः । धिक्कष्टम्, अहिना दृष्टोऽस्मि । (यत्रोपवीतेनाद्गुली बद्ध्वा
क्षिपवेण नाटयति । चिदिन्मा कृत्वा) स्वस्थोऽस्मि । इत्यादि

परस्परपरिचयात्

भागनाटकेषु हास्यं प्रचुरायते । तत्र नायकानां परस्पर-परिचयानावा
दुन्वचोदिकं हास्यं बहुशं समोहितम् । यथा भ्रष्टमप्यायोगे घटोत्कचो
न जानाति यन्मे गमदां मम पिता भीम एव वर्तते । तयोर्हास्यकारिणी
षानांधोपिथं प्रवर्तते—

घटोत्कचः — किं मां प्रव्यभिचानोते ।

भीमः — मत्पुत्र

घटोत्कचः — यय, कथं तव पुत्रोऽहम् ।

भीमः — कथं स्वपति । कर्पेनतु भवति । सर्वं त्रया इदित्यन्तं
पुत्रगण्डेऽनिधीयन्ते । अत्र एव मया निहितम् ।

घटोत्कचः — भो तातामा तुं गृहीतम् ।

अन्यच्च—

भीम. —

काञ्चनस्तम्भसदृशो रिपूणां निग्रहे रतः ।

अथ तु दक्षिणो बाहुरायुधं सहज मनः ॥४२

घटोत्कच — इदमुपपन्नं पितुर्मे भीमसेतस्य

भीम — अथ कोऽयं भीमो नाम ।

विश्वकर्ता शिवः कृष्णः शक्रः शक्तिधरो यमः ।

एतेषु कथ्यता मद्र केन ते सदृशं पिता ॥ ४३

घटोत्कच — सर्वे ।

भीम — धियनृतमेतत् ।

घटोत्कच — कथं कथमनृतमित्याह । क्षिपसि मे गृहम् । भवत्विमं

स्थूलं वृक्षमुत्पाठ्य प्रहरामि ।

पञ्चरात्रे पुनर्भीमोऽज्ञात एवाभिमन्युनावमतो हास्य सृजति । तत्राभि-

मन्युरज्ञातं पितृव्यं भीमं प्रति वदति—

बाहुरक्षीहिणो यस्य निर्व्याजो यस्य विक्रमः ।

किं भवान् मध्यमस्तातस्तस्यैतत् सदृशं वच ॥

अत्रैवाभिमन्युरज्ञातं स्वपितरं महन्नला तर्जयति—

किं भवान् धर्मराजो मे भीमसेनो धनञ्जयः ।

यन्मा पितृवदाक्रम्य स्त्रीगता पृच्छसे कथाम् ॥

तत्रार्जुनादीनां हास्यं प्रभवतीति भासेनाभिमन्युमुखेनोपवर्णितम्—

अभिमन्युः — इहात्रभवन्तो मे पितरः । तेन खलु

न श्यन्ति मया क्षिप्ता हस्तैश्च क्षिपन्ति माम् ।

दिष्टया गोप्रहृष्टं स्वन्तं पितरो येन दर्शिता ॥ २६७

प्रच्छन्नत्वेन

स्वप्नवासवदत्ते प्रच्छन्नायकता बहुषु स्थलेषु महद्घास्य सृजति ।

प्रथमाद्गु एवादौ योगन्धरायणं परिव्राजकत्वेनावासवदत्ता चावन्तिका-

वैपधारिणी प्रविशति । नाचिरमेव प्रेक्षवैस्तावभिज्ञाती वास्तविकरूपिणी,

यदा योगन्धरायणं वचयति—

पूर्वं त्वदाप्यभिमतं गतमेवमासी—

च्छलाप्यं गमिष्यसि पुनर्विजयेन भर्तुः । १४

अतः परं तस्य मित्याचारा मृपोद्यानि च पुनः पुनः हास्यं जनयन्ति ।
तद्यथा—

योगन्धरायण. —इयं मे स्वमा । प्रोषितमनुकामिमामिच्छाम्यश्रमवत्त्वा
वसित्कारं परिपाल्यमानाम् ।

स्वाराणवदाहवृत्तानि श्रद्धाचारिण श्रद्धा यदा वामवदत्ता रोदिति,
तदा योगन्धरायण कथयति—

प्रवृत्त्या सानुशीला मे भगिनी ।

फूटाचारेण

पष्ठाङ्कस्यान्तिमे भागे पुनरयं योगन्धरायणं कूटनाट्यं प्रस्तौति
स्त्रीयेन मित्याचारेण हास्यमुन्नेवपति च । तद्यथा—

योगन्धरायण —(राजान प्रति) जमनु जमनु भवान् ।

राजा—किं भवता स्वमा पदमान्त्या हस्ते न्याम इति निदिष्या ।

योगन्धरायण. —अयं किम् ।

राजा—तेन हि त्वर्यतामस्य भगिनिवत् ।

पदमायता—एष न्यामः ।

राजा—निर्धतय पदमारति । सादिमन्यामो निर्वाणपितव्यः ।

पदमायता—आर्यं नीयतामिदानोमार्थाः ।

घाश्रो—(अचन्तिका निर्धर्ष्यं) अम्मो, मनुदारिया यासवदत्ता ।

राजा—कथं महातेनपुत्रो । इत्यादि

इत्यनेन योगन्धरायणं वामवदत्ता च पूर्वमेव विजानन्तः प्रेक्षका
महती हास्यश्रियं प्रतिपद्यन्ते ।

वामवदत्तायाः प्रच्छन्नत्वमपि प्रायो हास्यं सृजति । तृतीयोपाङ्के मा
उदयनस्य मोक्षद्वयार्थं शेट्टीमुगाच्छ्रुत्वा कथयति—

अमुष्य परपुष्टपसशीर्तनं शोनुम् ।

मागुन्धनप्रकरणे मया मोक्षद्वयार्थं शेट्टीमुगाच्छ्रुत्वा स्वोया हास्यरिति विचार्यं
कथयति—इह न मुष्पित्तव्यम् ।

शेट्टी—कथम् ।

वामवदत्ता—अस्मात् तस्य भार्या । सन्निप्रसोनात्तति ।

अत्र मुगाच्छ्रुत्वा प्रेक्षकानां हास्यं स्यात्कारणमेव । पञ्चमोपाङ्के
उदयनस्य वामवदत्ताः शिरस्येव तस्यो तस्य कथितानां हास्यकारिणः ।

शकारीय-वैपम्येण

शकारीयहास्यस्य पर निधान तु मृच्छकटिकमेव राजते । शकारस्य
ग्राम्यभाषा, ग्राम्यविचारसरणिरुद्दण्डोचितकार्यपद्धतिश्च श्रेयस्कान्ति
हासयन्ति । प्रकरणेऽस्मिन् कवि शकारस्य मौख्यपर हास्य भृश विभक्ति ।
एतस्य शकारीयहास्यस्य प्राग्रूप भासस्य चारुदत्तमपि सम्यगुत्कर्षयति ।

शकारो वसन्तसेनाया प्रतिवचासि तयाऽसंकेतितेष्वर्थेषु बुद्ध्वाऽप्रा-
सङ्गिक बहु वदति । तद्यथाप्रासङ्गिकाथग्रहणेन
गणिका—सन्तोसि (शान्तोऽसि) ।

शकार —सुगाहि भावे । एषा वरान्तश्रेणिआ म शन्तोसिति
भणादि ।

(शृणु भाव । एषा वसन्तसेना मा श्रान्तोऽसीति भणति ।)

विट —(आत्मगतम्) आन्तुपमात्मान न जानाति मूर्ख । ध्वस
इत्युक्ते श्रान्त इत्यवगच्छति ।^१

अस्मिन् प्रसंगे विटमुखेन भानो हास्यस्याभिनवा धारा परिचाययति-
अभिनयति वचासि सर्वगात्रे किमपि किमप्यनवेक्षितार्थमाह ।

अनुचिनगतिरप्रगल्भवाक्य पुरुषमयस्य पशोर्नवावतार- ॥

एतस्योदाहरण शकारवचनेषु गभितम् । तद्यथा-

शृणोमि गन्ध श्रवणाभ्याम् । अन्धकारपूरिताभ्या नासापुटाभ्या
सुष्ठु न परयामि ॥

सुञ्चनाद् हास्यम्

वदन्त्या हास्य प्रस्रवण भासस्यानुत्तमा कला । चारुदत्ते शकारा
विटोन्माहितश्चेटी वसन्तसेनेति भत्वा गृह्णाति । तद्यथा—

विट —(विलोक्यात्मगतम्) भवनान्निर्गत्य काचिद्विग्रमागच्छति ।
भवतु अनया वराक वचयामि । स प्रथम स्वयमेव चटी गृहीत्वा
शकारमादिशति गृह्यता तावन् । शकारश्चेटी गृह्णाति । पश्चाद् यदा
शकारस्तस्या स्वरसयोगेन जानाति यन्नेय वसन्तसेना तदा विटोऽप्यमेव
वदति शकार वञ्चयितुम्—

१ ग्राम्यिकमयमगृहीत्वा शिलप्रासङ्गिकमथ शकारो मृच्छकटिके पि गृह्णाति ।
तद्यथाऽमेऽद्भु पय इति श्लेषार्थे ।

एषा रंगप्रवेशेन कलाना चैव शिक्षया ।
स्वरान्तरेण दक्षा हि व्याहृतुं तन्न मुच्यताम् ॥

वस्तुन्यति परिज्ञाय शकारो वदति—अहं तावद्द्रष्टुः कूटकपट-
शौलयेति । अत एव हास्यम् ।

मूच्छकटिकेऽत्र शकारो हास्यनिर्णरी सातिज्ञाय प्रप्नोति । तद्यथा
तस्यागममञ्जरीतावार्थवानि वनासि—

मम वशमनुमाना रावणस्यैव कुन्ती । १२१
द्रौपदस्य पलापसे राममता । १२५
यथा हनमान् विश्वावसोर्भगिनीमिव ता मुमद्रान् ॥ १२५
शूरो विक्रान्त पाण्डव श्वेतकेतु
पुत्रो राघाया रावण इन्द्रदत्तः ।
आहो कुन्त्यास्तेन रामेण जानः
अरथत्यामा धर्मपुत्रो जटायु ॥ १४७
केतवन्दे परामुष्टा चाणक्येनेव द्रौपदी ॥ १४९

अप्रासागिकपदवाहारेण हास्यं मृजति शकार । तद्यथाष्टमेऽङ्के—
एतन्मम भगिनीपतिना मवाञ्छानाना प्रवर पुष्पवर्ण्डोद्यान दत्त, यत्र
तावच्छ्रुतया शृणुताया धानोर्य विरन्ति । अहमपि प्रवरपुरयो मनुष्यको न
ग्न्यामि ।

ऐतिहासिकतत्त्वाना व्यत्ययोऽपि शकारवचनेषु हास्यकारी भरति ।
तद्यथा—

चाणक्येन यथा सांता मारिता भारते युगे ।

एष त्वां मोटयित्वामि जटायुरिव द्रौपदम् ॥ ८२५

शकारीवहास्य न शेषः यथावैपरीत्येनापि तु शार्ङ्गविधिरेवरी—
त्येनापि मन्त्रजि । मूच्छकटिकस्य प्रथमेऽङ्के न चेटदत्तममि विरगीतं
गृह्णाति ।^१

१ शार्ङ्गविधिरेवरी हास्यस्य मन्त्रं स्वयंसां यथासाधं कृते । एतदा
मूच्छकटिके—

यथाहा — नायकः विरगिनामि पाताम्यमेऽप्यु २२३३३३ प्रविश्य शरी
रं विरगिनि ।

अथ विरगिनि पदवचनं तु हास्यकारि ।

वितेन सम्यग्ब्याख्यातैषा प्रवृत्तिः शकारस्याधोविधम्—

शकार —नथा कर्दमं प्रक्षिपतु यथा पानीयं पंकाविलं न भवति ।

अथवा पानीयं पुञ्जीकृत्य कर्दमे क्षिपतु ।

वित —अहो मूर्खता—

विपर्यस्तमनश्चेष्टैः शिलाशकलवर्ष्मभिः ।

मासवृक्षैरियं मूर्खैर्भारामान्ता वसुधरा ॥ ८६

कार्यं व्यत्ययव्याहारेणापि हास्यं जायते । अष्टमेऽङ्के शकारश्चटं कथयति—तद्यदि राक्षसी तदोभावपि मृषिता । अथ चौर तदोभावपि खादिनी । मात्रैव पुनः शकारो वदति—कथं शृगाला उद्दीयन्ते । वायवा व्रजन्ति । तद्यावद्भावोऽक्षिप्या भक्ष्यते, दन्तैः प्रेक्ष्यते तावदहं पलायिष्ये ।

पारुष्येण

पारुष्यन्तु कारणं विनापि ताडनं रोपभाषणं वा । भासस्य कतिपर्यन्तं नाटकेषु भटं स्वीयेनाभद्रव्यवहारेण मनोरञ्जनमुपस्थापयति । प्रतिमां नाटके भटोऽकारणमेव सुधाकारं तृतीयाङ्कस्य प्रवशके ताडयन् हास्यं प्रस्तौति । तद्यथा—

भट —(चेटमुपगम्य ताडयित्वा) अङ्घो । दास्यां पुत्रं किमिदानीं कर्मं न करोषि । (ताडयति)

सुधाकार —ताडय माम् । ताडय माम् ।

भट —ताडिते त्वं किं करिष्यसि

सुधाकार —अयस्य मम कातवीर्यं वाहुमहर्षं नास्ति ।

भट —वाहुसहस्रेण किम् कार्यम् ।

सुधाकार —त्वां हनिष्यामि ।

भट —एहि दास्यां पुत्रं मृते भोक्ष्यामि । (पुनरपि ताडयति)

सुधाकार —(रुदित्वा) दास्यमिदानीं भर्तुं मञ्जराधं ज्ञानुम् ।

अत्र रोपवचनस्य ताडनस्य च प्रयोजनं बालानां मनोरञ्जनं व्यतिरिच्य नास्ति किञ्चिदपरम् ।

रौद्ररूपप्रदर्शनेन बालानां तु मनोरञ्जनं हास्यनिर्भरं भवत्येव । दूतघटोत्वं च तद्यथा घटोत्वचस्य—

दृष्टौ मुष्टिमुद्यम्य तिष्ठत्येव घटोत्कचः ।

उत्तिष्ठतु पुमान् करिचद् गन्तुमिच्छेद्यमालयम् ॥

मृच्छकटिके मायुरद्युतकरो सवाहक बहुविध द्वितीयेऽङ्के ताडयत ।
तत्रैव ददुरकमायुरयो —

ददुरक — परोक्षे खलीकतुं शक्यते । न ममाग्रत खलीकतुम् ।

(मायुरः सवाहकमावृष्य षोणाया मुष्टिप्रहारं ददाति, सवाहकः
सशोणित मूर्च्छां नाटयन् भूमौ पतति । ददुरक उपसृत्यान्तरयति । मायुरो
ददुरकं ताडयति । ददुरको विप्रतोषं ताडयति ।)

मायुर — (प्रसार्य चक्षुषा) एव प्रेक्षिष्ये ।

(ददुरको मायुरस्य पासुना चक्षुषो प्ररयित्वा सवाहकस्यापक्रमितुं
सजां ददाति । मायुरोऽक्षिणीं निगृह्य भूमौ पतति ।)

मृच्छकटिके कर्णाटकलह पष्ठेऽङ्के हास्यार्थं प्रवर्तित । तद्यथा—

चन्दनकः — त्वमात्मनो जातिं न स्मरामि ।

घोरक — अरे का मम जाति ।

चन्दनक — (सजां ददाति) ।

घोरक — अरे किन्विदम् ।

चन्दनक —

शोणशिलातलहस्तः पुरुषाणां कूर्चप्रणयि-संस्थापनः ।

कतरौढ्यापृतहस्तस्त्वमपि सेनापतिर्जातः ॥ ६२२

अनेनाक्षेपेण वीरकस्य रोपणं भवत्येव । तदप्यत्र हास्यकारणम् ।

परतस्तत्रैव पुनस्तयो केशप्रहणं पादप्रहरणं च भवतः । अनया
बलहृदिशा हास्यमेवोद्दिष्टम् ।

अष्टमेऽङ्के शकारोऽकारणमेव भिक्षुः ताडयति कथयति च—तत्किमर्थं
स्वजानमात्र एव न प्रव्रजित इति । वयस्कानां हास्यं मा भवेदत्र, किन्तु
बालानां तु भवत्येव ।

शकारस्तु ताडनशीलः एव चेत् ताडयति, यदाष्टमेऽङ्के स वसन्तसेना
न हन्ति ।

द्विःऽपि त्रेःऽपि च स्वोऽपि श्लोऽपि दशऽपि यदा शकारं कथयति—तिष्ठ
वसन्तसेने तिष्ठ त्वां मारयिष्यामि ।

द्विः — आ ममाग्रतो व्यापादयिष्यामि । (इति गले गृह्णाति)

शकार —(भूमौ पतति मोह नाटयति चेतना लब्ध्वा) इत्यादि ।

भालविकारिनिमित्ते इरावती, राजो मालविकाप्रणय प्रतीत्य रसनामादाय राजान ताडयितुमिच्छतीत्यभद्रव्यवहारेण सामाजिका हसन्त्येव ।^१ मनोरञ्जन विहाय नास्ति अन्यत् किञ्चित् प्रयोजनं तत्र । तथैव वर्ततेऽभिज्ञानशाकुन्तलस्य पष्ठाद्धात् प्राग् धीवरस्य रक्षिभ्या ताडनम् तद्यथा—

(तत् प्रविशति नागरक श्याल पश्चाद्बहुपुरपमादाय रक्षिणी च)

रक्षिणी—(ताडयित्वा)—अरे कुम्भीलक, कथय कुत्र त्वया महान् रत्नभासुरमुत्कीर्णनामधेय राजकीयमङ्गुलीयक समामादितम् ।

पुरुष. —(भीतिनाटितकेन) प्रसीदन्तु भावमिथा । अहं नेदृशकर्मकारो ।

रक्षिणी—तथा, गच्छ रे गण्डभेदक ।

सूचक. —जानुक, प्रस्फुरतो ममाग्रहस्तौ (धीवरं निदिश्य) अस्व ग्रन्थिच्छेदकस्य वधसुमनसं पितृघुम् ।

जानुक —गृध्रबलिभविष्यसि, शुनो मुखं वा द्रश्यसि ।

नेपथ्य-वैरूप्यात्

मृच्छकटिके दर्दुरक स्वपटेन हास्यमुत्पादयति । तद्यथा—

अयं पटः सूत्रदरिद्रतां गतीं ह्ययं पटरिच्छदशतैरलंकृतः ।

अयं पटः प्रावरितुं न शक्यते ह्ययं पटः सवृत एव शोभते ॥ २१०
पुनश्च सविलसो यज्ञोपवीतस्योपयोगेन हामयति—

एतेन मापयति भित्तिषु कर्ममार्गम् । इत्यादि ३१६

विदूषकादीनां वेषविकृत्या हास्यं समुपजायते । एतत्तु साधारण-दृश्यम् । अन्येषां नायकपात्राणां नेपथ्य-वैरूप्यमत्र मर्माहितम् । प्रतिमानाटके सीताया वल्कलधारण-प्रकरणे हास्यप्रिया अवदातिका चेटी परिहास-निमित्तं वल्कल नेपथ्यगृहात् प्रागेव नेपथ्यपालिनी विभ्रमपितुं तामपुष्टी-पनयति । इदं कर्म न केवलं तस्या अपि तु अपरासा चेटीनामपि परिहासो भवेदित्युद्दिश्य कृतम् ।^२

१ इरावत्या मरोगनाटनोजोगाऽभद्र एव विशेषतस्तत्रैव विदूषकस्य वकुलावलि-वायासच भाषीभूतत्वात् ।

२ अवदातिका कथयति—हमिनुमिवेच्छामि । न तन्वेनाकिया हसितम्यम् ।

अवदातिकाया अय परिहासो न केवल चेटीना कृते समयोऽपितु
सीतापि तमेव बल्कले धारयतीति विरूपनेपथ्यधारणात् नेपथ्यजस्य
हास्यस्य कारणं जायते । रामेण सीताया नेपथ्यवैरूप्यं दृष्ट्वा समीक्षितम्-
हस्तिनेन परिज्ञातं क्रौडियं नियमस्पृहा । १९

बालचरिते धापस्य हास्यकारि रूपमथाविर्घं वर्णितम्—

राजा—

कोश्र्य विनिष्पतनि गमंगूहं विगाह्य
उल्कीं प्रगूह्य सहसाञ्जनरातिवर्णं ।
भूमौप्रदंष्ट्रवदनो ह्यहिपिङ्गलाक्ष
क्रोधो महेश्वरमुखादिथ गा प्रपन्न ॥ २४

शापः—

श्मशानमध्यावहृमागतोऽस्मि चण्डालवेपेण विरूपचण्डम्
कपालमालातिनिचित्रवेप. कसस्य रातो हृदय प्रवेष्टुम् ॥२५

मिथ्याभियोगेन

मृच्छकटिकम्याष्टमेऽङ्के शकारो मिथ्याभियोगेन हासयति । स्वय
वसन्तमेनो मौरयिन्वा पापेभ्य आत्मान रक्षितु स यत्र यत्र मिथ्या प्रपञ्च-
यति, तत्र तत्र प्रेक्षकाणा हास उत्पद्यते । तद्यथा

शकार —

(विट्टे प्रति) अरे वसन्तसेना स्वयमेव मारयित्वा मा दूषयित्वा
कुत्र पलायसे ।

विट्टेस्ते धिक्करोति ।

कालचक्रापित हास्यम्

वैपम्यमेव हासयति कालचक्राद्भावितम् । तद्यथोरुभङ्गे दुर्योधनस्य
भौर्षणो भाग्यविपर्यय —

उद्यन् प्राञ्जलयो रथद्विपगताश्चापद्वितीये करे—

यस्यैकादशवाहिनीनुपतयस्तिष्ठन्ति वाक्योन्मुखा ।

भोऽमो रामशरोवर्षाढर्कवच तानेश्च योद्धा रणे

द्वयवत् न्निजित एवं सोऽप्यतिरथ कालेन दुर्योधने ॥५८

अत्र लोकेऽव्ययं प्रति महाकालस्यादृहाम ।

सोल्लुण्ठापवादेन

दूतवाक्ये दुर्योधनं कृष्णमपवदति सोल्लुण्ठम् । तथा हि—

दुर्योधन —

वादरायण, आनीयता स विहगवाहनमात्रविस्मितो दत् ।

(कृष्णं प्रति) भो गोपालक, तृणान्तरान्निभाष्यो भवान् ।

अवध्या प्रमदा हत्वा ह्य गोवृपमेव च ।

महत्तानपि मुनिलंज्जी वक्तुमिच्छसि साधुभि ॥ ३६

अभाष्यस्त्वम् ।

वासुदेवोऽपि दुर्योधनमपवदति तद्यथा—

शठबान्धव नि स्नेह काक केकर पिङ्गल

त्वदर्थात् कुस्वशोभ्यमच्चिरान्नाशमेष्यति ॥ ३८

दुर्योधन प्रतिवदति—

करितुरगनिहन्ता कंसहन्ता स कृष्ण

पशुकुलनिवासादानुजीव्यानभिन्न ॥ ३९

ह्यगजवृषभाणां पातनाज्जातदर्प. । ४०

साधु भो जम्भक साधु

एते सवादाशा हास्यमुद्दिश्य कविना निर्मिता ।

ऋभङ्गे दुर्योधनो मरणकाले कृष्णमेव स्वमृत्युकारण प्रतिपादयन् तं सोल्लुण्ठमुपहस्य बलराम वृते—

तोया भीमगदा प्रविश्य सहसा निर्व्याजयुद्धप्रिय—

स्तेनाह जगत प्रियेण हरिणा मृत्यो प्रतिग्राहित. ॥ ३५

अत्र निर्व्याजयुद्धप्रिय प्रसङ्गेऽस्मिन् सोल्लुण्ठ प्रोक्त हास्य जनयति ।

बालचरितस्य द्वितीयाङ्कस्यारम्भे चाण्डालमुवतीना कस प्रति सोल्लुण्ठवचन तं रोपयति । प्रेक्षकाणां हास एव कवे. पर प्रयोजन प्रतिभाति तस्य प्रकरणस्य । तद्यथा—

चण्डालमुवतय —आगच्छ भर्तं, आगच्छ । अस्माक कन्याना त्वया

सह विवाहो भवतु ।

राजा—

अहो घृष्टा खल्वेताश्चाण्डालमुवतय —

श्रीधेन नश्यति सदा मम शत्रुपक्ष'

सूर्यं शशो हुतवहश्च वशे स्थिता मे ।

योर्हं यमस्य च यमो भयदो भयस्य

त मापवादवचने' परिघपंयन्ति ॥ ३३

मृच्छकटिके सवाहनमायुरयो सवाद सापवाद प्रवर्तते । तद्यथा—

सवाहक —कुतो दास्यामि ।

मायुर —पितर विक्रीय प्रयच्छ ।

संवाहक —कुतो मे पिता ।

मायुर —मातर विक्रीय प्रयच्छ ।

संवाहक —कुतो मे माता ।

मालविकाग्निमित्रे इरावत्या- सोल्लुण्ठवचन नायक विपादयति किन्तु सामाजिकान् हासयत्येव । तद्यथा पूरय, पूरय । असोक कुसुम न दर्शयति । अयं पुन पुष्पत्येव ।

अन्यत्रापीरावती सोल्लुण्ठवचनेन हासयति । तद्यथा चतुर्थेऽङ्के—

अस्थान इति सुष्ठु व्याहृतमायपुत्रेण । अन्यमक्रान्तेष्वस्माक भाग-
धेषु यदि पुन कुप्येयम्, ततो नन्वह हास्या भवेयम् ।

व्यावसायिकभाषया

द्यूतकारणा व्यावसायिकी विशेषभाषा प्रेक्षकान् हासयत्येव । तद्यथा मृच्छकटिके—

नवबन्धनमुक्तयेव गदंभ्या हा ताडितोर्गस्मि गदंभ्या ॥२२

'अत्र गदंभ्या ताडितोर्गस्मि, इति द्यूतकारणा बोधनीया भाषा । गदंभी तु 'वराटिका नाम । गदंभी पशुविशेष एवेति प्रेक्षका जानन्ति ।

अन्यच्च तत्रैव

कृत्ता शब्दो निर्माणकस्य हरति हृदय मनुष्यस्य २५

तत्रैव द्यूतकर-मायुर-संवाहकाना प्रत्येकश मम पाठे मम पाठे वचन हास्यकारि ।'

ददुंरकस्यापि वचन तथैव हास्य जनयति—

प्रेता हृतसर्वस्वः पावरपतनाच्च शोपितशरीरः ।

नदितदर्शितमार्गः षटेन विनिपातितो यामि ॥२९

शविलकस्य चोरोचितनमस्वारा हास्याय सन्ति । तद्यथा—

नमो वरदाय कुमारकार्तिकेयाय, नम वनकशकये ब्रह्मण्यदेवाय देवव्रताय, नमो आस्करतन्दिने, नमो योगाचार्याय, यस्याह प्रथमशिष्य ।

भैक्षवभाषापि हासयति मृच्छकटिके । तथा हि—

शिल मुडिदे तुड मुडिदे चित्त ण मुडिदे कौश मुडिदे ।
जाह उण अ चित्त मुडिदे शाहु शुट्टु शित ताह मुडिदे ॥८,३
अयुक्तियुक्त-प्रलापेण

कुत्रचिदयुक्तियुक्तप्रलापेण कविनाटके हास्य जनयति । मृच्छकटिके
दर्दुरक एव वदति—

द्रव्यं लब्धं धतेनैव दारा मित्रं धतेनैव ।
दत्तं भुक्तं धतेनैव सर्वं नष्टं धतेनैव ॥ २८
पादेनैकेन गगने द्वितयेन च भूतले ।
तिष्ठाम्युत्सलम्बिनेस्तावद्भावतिष्ठति भास्करे ॥ २११
'य' स्तब्ध दिवसान्तमानतशिरो नास्ते संमुत्सलम्बिनः
इत्यादि २१२

शकारस्यानर्गलप्रलापस्तु कुकविता-सम्मिश्रो भृश हासयति ।

तद्यथा —

घिट — किमुच्यते । गन्धर्वो भवान् ।

शकारः — कथं गन्धर्वो न भविष्यामि ।

हिगूज्वला जौरकमद्रमुस्ता
वचाया ग्रन्थिः सगुडा च शुण्ठी ।
एषा मया सेविता गन्धयुक्तिः
कथं नाहं मधुरस्वर इति ॥ ८१३

अन्यत्र—

शकारः — पुत्रक, स्थावरक चेट । आगतोऽसि ।

चेटः — अथ किम् ।

शकारः — प्रवहणमप्यागतम्

चेटः — अथ किम् ।

शकारः — गावा अप्यागतौ ।

चेटः — अथ किम् ।

शकारः — त्वमप्यागत ।

चेटः — नट्टारक अहमप्यागत ।

वीरोऽपि हास्यः

नाम्ना तु महतो महीयान् किन्तु कर्मणा लघ्वीयोज्ज्वलौ भोक्तेन हास्य

एव गणित । दूतघोटोत्कचे ईदृशो वीर कर्ण एव । तमधिकृत्य घृतराष्ट्रं
कथयति—

घृतराष्ट्रः—अहो हास्य खलु तपस्वी कर्ण ।

दुर्योधन —केन कारणेन

घृतराष्ट्रः—श्रूयताम्

शक्रापतीतकचचोर्धरथ प्रमादो ।

व्याजोपलब्धविफलास्त्रबलो घृणावान् ॥ २३

ऊरुमङ्गोऽपि हास्य एवाश्वत्थामेव वदति—

मुद्धोद्यतगुरुदृष्टनिविष्टदह—

मष्टार्धमीमभुजमुद्यतशाङ्गचक्रम् ।

कृष्ण सपाण्डुतनयं युधि शस्त्रजाले.

सकीर्णल्लेख्यमिध चित्रपट क्षिपामि ॥ ६० ॥

अत्र कृष्ण सपाण्डुतनय क्षिपामोति अश्वत्थामवधन हेपणमिव हासयति
विकृत्यनत्वात् । बालचरिते कालियो विकृत्यनेन हास सजनयति । यथा

लोकालोकमहार्धरेण भूयनाभोग यथा भन्दर

शूल शर्वधनुर्गुणेन फणिना यद्वच्च प्रादोनिधौ ।

स्युलाखण्डलहरितहस्तकठिनो भोगेन सवेष्टितम्

त्वामिव त्रिदशाधिवासमघुना सम्प्रेषयामि क्षणात् ॥ ४७

चतु सागर पर्यन्ता ससप्तकुलपर्वताम् ।

बहेयं पृथिवीं कृत्स्ना किं भुजं न देहामि ते ॥ ४१० ॥

अत्र कालियस्य दामोदर-प्रेरण-प्रस्ताव कोटस्य पर्वतक्षेपणमिव
हास्यास्पदम् ।

वृद्धानां नृत्येन

पञ्चराने पाञ्चालेषु विराटेऽश्वत्थस्य वर्षवर्धनदिवसे गोपाला नृत्यन्ति ।
तत्र वृद्धगोपालस्य गान, नृत्यञ्चोभे हास्यकारिणी स्तः ।-युवतिमुवकानां
नृत्येन हास्य न भवेत् किन्तु वृद्धानां नृत्येन हास्य भवतीति नित्यं लोके
दृश्यते ।

स्वपराक्रमस्यान्यस्मिन्निक्षेपेण

स्थितिविशेषेण कश्चिन्महावीरः स्वयकृतान् पराक्रमानपरस्मिन्
वरकोटिके वीरे निक्षिपति । प्रेक्षकाः तस्य महावीरस्येव मृषावादं विजानन्तो
हास्ये नरे भूयिष्ठमनुरज्यन्ते । तद्यथा पञ्चरात्रेवृहन्नलीभूतोऽर्जुनो विराटे-

श्वरस्य गा हर्तुकामान् कौरवान् स्वय पराजित्योत्तर विजयेन विशेषयति ।
तद्यथा—

उत्तर — अथ किम् । अत्रभवता (घनञ्जयेन)

शमगानावृधनुरादाय तूष्णीं चाक्षयसायके ।
नृपा भीष्मादयो भग्ना वयं च परिरक्षिता ॥ २६१

राजा— एवमेतत्

दृहन्नला—प्रसादतु प्रसीदतु महाराजः ।
अयं बाल्यात्तु सम्भ्रान्तो न वेत्ति प्रहरन्नपि ॥
कृत्स्नं कर्म स्वयं कृत्वा परस्येत्यवगच्छति ॥ २६१

उत्तर — व्यपनयतु भवाञ्छुम् । इदमार्यास्यते,
प्रकोष्ठान्तरसगृहं गाण्डीवज्याहत किणम् ।
यत्तद्वा दशवर्षान्ते नैव याति सवर्षताम् ॥ २६३ ॥

दृहन्नला—

एतन्मे परिहार्याणां ध्यावतनकृतं किणम् ।
सन्निरोधविवर्णत्वाद् गोधास्थानमिहागतम् ॥ २६४ ॥

अन्यस्य पराक्रमस्यापरस्मिन्निक्षेपेणापि हासोत्कर्षोऽस्मिन्नेव नाटके
दृश्यते । तद्यथा—

राजा—किं कृतं कुमारेण—

भटः—कृता मोला नागा शरशतनिपातेन कपिला
हयो वा योधो वा न ब्रह्मति न कश्चिच्छरशतम् ।
शरैः स्तम्भोभूता शरपरिकरा स्पन्दनवरा
शरैश्छन्ता मार्गां स्ववति घनुदप्रां शरनदीम् ॥ २२२ ॥

राजा—मा मा भवानेवम्—

भीष्म रामशरैरभिलकवच द्रोण च मन्त्रायुध
कृत्वा कर्णजयद्रथौ च विमुखो शेषाश्च तास्तान् नृपान् ।
सौमद्रं स्वशरैर्न घर्षयति किं भातः पितुः प्रत्ययात्
ससृष्टीर्गपि ययस्यमावसद्दश तुल्य वयो रक्षति ॥ २.२ ॥

इत्यनेन महतीहास्यश्रीभाजनीभूता. सामाजिवा ।

१ वनामगूढेन हाम गमुपजायते ।

रोपणेन

अपूर्वेव रीतिर्विलसति नाटकेषु रोपणेन हास्य-जननस्य^१ । पञ्चरात्रे न केवलमभिमन्यो पितरस्त रापयन्त्यपि तु विराटेश्वरोऽपि तस्य रोपणेन रमते । तद्यथा—

राजा—पुत्रकोऽयं मध्यमो नाम ?

अभिमन्युः—श्रूयताम् । येन

योवत्रयित्वा जरासन्ध कण्ठविलघटेन बाहुना ।

असह्यं कर्म तत् कृत्वा नानि कृष्णोऽस्तदहंताम् ॥ २५७ ॥

राजा—

न ते क्षेपेण रुष्यामि रुष्यता भवता रमे ।

किमुक्त्वा नापराद्धोऽहं कथं तिष्ठति यात्विति ॥ २५८ ॥

मालविकाग्निमित्रे कालिदासो वकुलावलिकया मालविका रोपयति क्रीडार्थम् । तद्यथा—

मालविका—सखि, अदक्षिण इव भर्ता मे प्रतिभाति यः सर्वं देवीजन-
मुज्जित्वैकस्य मुखे बदलक्ष्यम् ।

बभ्रुलावलिका—(आत्मगतम्) चित्रगतं भर्तरि परमायतः सकल्प्या-
सूयति । भवतु क्रीडिष्यामि तावदेतया । (प्रकाशम्) सखि
भर्तुर्वल्लभेया ।

मालविका—तत किमिदानीमात्मानमायासयिष्यामि । (इति सासूय
परायतति ।)

इत्यनेन क्रीडार्थं परिहासेन सामाजिकानां हास्य सम्भवति ।

विक्रमोर्वशीयस्य तृतीयेऽङ्के चित्रलेखा मिथ्यैव नायकस्यान्मया
प्रियतमया सह सुखानुभवनं सूचयित्वोर्वशी विपादयति ।^२

१ भातेन क्षेपेण रोपणाद्हास्यस्य निर्बर्णनमभिमन्युमुखेन कृतम् ।
तद्यथा—

अभिमन्युः—इहान्नभवतो मे पितर तेन खलु ।

न रुष्यन्ति मयाक्षिता हसन्तश्च क्षिपन्ति माम् ।

दिष्टया गीयह्ण स्वन्त पितरो येन दर्शिता ॥२६७॥

२. चित्रलेखा—भवतु । क्रीडिष्यामि तावदेतया । हला दृष्टो मया एव
मनोरथलक्षप्रियासमागमनसुखमनुभवन्तुपभोगक्षमेऽवकाशे तिष्ठति ।

बालानां वृत्तनेन

बालानां वचनेन हास्यं स्वाभाविकमेव क्वचित्तस्य तर्कविहीतत्वात् ।
तद्यथा ऊरुमङ्गलम्—

दुर्योधनः — गच्छ, पुनः । नाहमागन्तुं समर्थः ।

दुर्योधनः — अहं त्वां नेष्यामि ।

राजा — बालस्तावदसि पुत्रः ।

अत्र बालो दुर्योधनो पितरं दुर्योधनं नेतुमुद्यत इत्यनेन सकृदपि हास्यम् ।

श्रेष्ठबालानां भाविमहापराक्रमोचितानि वचानि आलीकिकत्वेन हास्यं जनयन्ति । तद्यथा बालचरिते सकृदपि वचनम्—

प्रविश्य रङ्गं कृतलोहमुष्टिं तं मुष्टिना मुष्टिकमद्य रष्टम् ।

हत्वा चरिष्याम्यनिलप्रचण्डः प्रलम्बमम्भोदामिवान्तरिक्षे ॥ ५७ ॥

भट. — एष महाराज । उपमर्षेणा भवन्ती ।

उभौ — आ कस्य महाराज ।

भट. — सर्वस्य जगतोऽम्माकं च ।

बालोदरः — अद्यप्रभृति न भविष्यति ।

नाम्नैव

वचनं नाम्नैव हास्यं जन्यते । तद्यथा मृच्छकटिके द्वितीयेऽङ्के ददुरक इति नाम् । ददुरस्तु मण्डूकः । इदं पात्रमात्मानं प्रस्तावयति—

घृतस्य माथुरस्य दुराग्रहं ध्रुत्वा नन्वयं ददुरो मोचयति
(मवाहकम्) । पञ्चमाङ्के चैटम्यं कुम्भीरक इति नाम हास्यार्थं प्रयुक्तम् ।

मृच्छकटिकस्याष्टमेऽङ्के विटो वृद्धशृगाल इति शकारेणाभिहितम् ।

साहंकारपराक्षेपेण विकल्पनेन

आत्मस्तुत्या सह पराक्षेपेणात्मविकल्पनेन प्रतीयते । तदपि हास्यमिति ।
तद्यथाभिषेके—

रावणः — (सहसोन्वाय) कासौ कासौ (असिमुद्यम्य)

यत्र भवन्मनसि भेदकठोरधारः ।

श्रीघोषहारमसिरेयं विद्यास्यति त्वाम् ।

सम्प्रत्ययन्त्वनिमिषा इह मन्करस्यः ।

क्षुद्रं यद्यथास्यति कुतापतं तिष्ठति ॥ ५१६ ॥

राक्षसः — अलमतिसाहसेन ।

अत्रास्थाने द्युश्रोत्रमनमपि हासकारणम् ।

केवलमात्मविकल्पनेन हास्य जायते । तद्यथा शकारो विट प्रति मृच्छकटिकस्याष्टमेऽङ्के वदति—भाव भाव, मा प्रवरपुरुष मनुष्यं वामुदेवकम्' इति । दशमेऽङ्के शकार आत्मान विकल्पते—

नहि रत्नकुम्भसदृशोऽह स्त्रिय ध्यापादयामि । सामाजिका शकारस्य हीनचरित्र जानन्ति । यदा स आत्मान रत्नकुम्भसदृश विज्ञेयपति, तदा प्रेक्षका हसन्त्येव ।

छायातस्त्वेन

नाटक्रीयपात्राणि यदा पशुपक्षिरूपेण रङ्गपीठे प्रस्तुयन्ते तदा वाग्ना तु हास्य समुपजायत एव । तद्यथा बालचरितेऽरिष्टनेमिवृषभरूपधरो मनुष्यवाचा वदति—

शृङ्गाप्रकोटिकिरणे खमिवालिखंश्च
शत्रोर्वंधार्यमुपगम्य वृषस्य रूपम् ।
वृन्दावने स ललित प्रतिगर्जमान-
माक्रम्य शत्रुमहमद्य सुखं चरामि ॥ ३५

हुङ्कारशब्देन ममेह धोषे स्ववन्त गर्भा वनिताजनस्य ।

धुराप्रपार्तलिखितार्धचन्द्रा, प्रकम्पते सद्रूमकानना भू ॥३६॥

स दामोदरेण पुरुषपात्रेण सलपति ।

ईदृशाना छायापात्राणा पशुव्यवहारो मत्तोरञ्जक एव । तत्रैवारिष्ट-
नेमिदर्शमोदरस्य भुजगतो गर्जति वृषभवत् ।

चतुर्थाङ्के पुन कालियनागरूपधर पात्र सस्कृन् वदति—

कालियः — आ

लोकालोकमहोदरेण भुवनाभोग यया मन्दरं

शैलं शबन्धनुभुणेन फणिना यत्रच्च यादोनिधौ ।

स्वूलाषण्डतहस्तिहस्तकठिनो भोगेन सवेष्टितं

त्वामेव त्रिदशाधिवासमद्युना सम्प्रेषयामि क्षणात् । ४७

अन कालियस्य विकल्पन हास्य जनयति

मिथ्याभाषणेन

हास्यप्रधानेषु नाटकेषु प्रारम्भेन एव हास्यप्रवृत्ति मूत्रधारनटीवचनेष्वपि

भूय प्रचरति । तद्यथा मृच्छकटिके मिथ्याभाषणेन—

सूत्रधार —किमस्माकं गेहे सर्वमस्ति अथवा परिहससि ।

नटो—(स्वगत) परिहसिष्यामि तावत् । (प्रकाशम्) आर्य अस्ति आपणे ।

अत्रैव तृतीयेऽङ्के चारुदत्तश्चौर्यविषयकं रावादगगत्यं मन्यमानं कथयति—

चारुदत्त —भवतु, भो अल परिहासेन ।

विदूषक —भो न परिहासः । प्रेक्षताम् भवान्

चतुर्थेऽङ्के मदनिकाया मिथ्याभाषणं वसन्तसेना हासयति । तद्यथा—

मदनिका—आर्ये एष खलु चारुदत्तस्य सकाशाद् ग्राह्येण आगतः ।

वसन्तसेना—वेदि, तस्य सम्बन्धीति कथं त्वं जानासि ।

मदनिका—आर्ये स्वसम्बन्धिनमपि न जानामि ।

वसन्तसेना—(स्वगतं सशिरं कम्पं विहस्य) युज्यते । (प्रकाशम्)

प्रविशतु ।

तत्रैव शबिलकस्य वसन्तसेनायाश्च मिथ्याभाषणं प्रेक्षकाणां हासकारकम् । तद्यथा—

शबिलक (वसन्तसेना प्रति)—साधुवाहस्त्वा विज्ञापयति—जर्जरत्वाद् गृहस्य दूरक्षयमिदं भाण्डम् । तद् गृह्यताम् ।

वसन्तसेना—अहमार्ये चारुदत्तेन भण्डिता—य इममलंकारकं समर्पयिष्यति, तस्मै त्वया मदनिका दातव्या । तत्स एवेता ते ददाति ।

शबिलक (स्वगतम्) —अये विज्ञातोऽहमनया । अस्मिन्नेवाङ्के चारुदत्तस्य यथायोगं मिथ्याभाषणं वसन्तसेना हासयति । तद्यथा—

वसन्तसेना—कथं चोरेणापहृतमपि शौण्डीरतया द्यूते हारितमिति भणति ।

विदूषक —तत्तस्य कारणाद् गृह्णातु भवतीमा रत्नावलीम् । किं तावन्न गृह्णाति भवतीमा रत्नावलीम् ।

वसन्तसेना—(विहस्य सखीमुखं पश्यन्ती) कथं न ग्रहीष्यामि रत्नावलीम् ।

अष्टमेऽङ्के मिथुं शकारमाक्रोशति । शवारो विट पृच्छति—किं भणति ।

विट —स्तीति भवन्तम् ।

शकार —स्तुहि, स्तुहि, पुनरपि स्तुहि ।
मालविकाग्निमित्रे राजा मिथ्यं व कथयति—

राजा—(इरावतीं प्रति)—सुन्दरि, न मे मालविकया कश्चिदर्थं ।
मया त्व चिरयसोति यथाकथञ्चिदात्मा विनोदित ।

अत्र सामाजिका पूर्वयोरङ्कयावृत्तेन सम्यग्जानन्ति स्म यद् राज्ञो
मालविकया भूयिष्ठोऽर्थं भासीत् ।^१ अत एव तेषा परिहास सजायते ।

विक्रमोर्वशीयेऽपि नायको यथायाग मिथ्याभाषणेन सामाजिकान्
हासयति । यथा द्वितीयेऽङ्के—

देवि नेद (पत्र) मया मृग्यते । अय खलु परान्वेषणार्थमारम्भ ।

हास्यार्थविशेषयोजना

कवय कश्चिद् हास्यार्थं विशेषयोजना प्रवर्तयन्ति । तद्यथा मूच्छकटिके
सूत्रधार सूत्रधारी च हास्यप्रवणौ कृता । सूत्रधारस्य विदपकीकरणं
प्रस्तावनायामप्योविध वर्तते ।^२

सूत्रधार —चिरसगोतीपासनेन शुष्कपुष्करनालानीव मे बुभुक्षया
म्लानान्यङ्गानि । स्निग्धगन्धेनोद्दीप्यमानेवाधिक वाधते मा बुभुक्षा ।
अथवाहमेव बुभुक्षात ओदनमय जीवलोक पश्यामि । नास्ति किल
प्रातरासोऽस्मिन् गृहे । प्राणाधिकं वाधते मा बुभुक्षा । आर्ये इतस्तावत् ।
किमस्माक गेहेऽशितव्यं न वा ।

नटी—आर्यं सर्वमस्ति

सूत्रधार —किमस्माक गेहे सर्वमस्ति अथवा परिहससि ।

नटी—(स्वगतम्) परिहमिस्वामि तावत् । (प्रकाशम्) आर्यं,
अस्त्यापणे ।

सूत्रधार. —(सक्रोधम्) आ, अनार्ये, एव तवाशा छेत्स्यति, अभाव
च गमिष्यसि । यदिदानीमह वरण्डलम्बुक इव दूरमुत्क्षिप्य पातित ।

नटी—मर्षंतु मर्षन्तार्यं परिहास. खल्वेषः ।

सूत्रधार —प्रेक्षन्ता प्रेक्षन्तामार्यमिथा, मदीयेन भक्तपरिव्ययेन
पारलौकिकभर्तान्विष्यते ।

१ सामाजिके धृतमासीद्वाज्ञो वचन मालविका ऽति—

धृतिपुष्पमयमपि जनो बध्नाति न तादृज चिरात् प्रभृति ॥ ३ १९

२. सूत्रधार कथयति—‘अहमप्यस्मादृशजनयोग्य ब्राह्मणमुपनिमन्त्रयामि ।’
निमन्त्रणीयो विदपकः तस्य सजातीय ।

अर्धविदूषकाणां हास्यजननम्

मृच्छकटिके शविलकस्तु विदूषक इव स्वाचारविचारभाषादि-
मिर्हामयति । तद्यथा—

मार्जारः क्रमणे मृग प्रसरणे श्येनो ग्रहालुञ्चने ।

इत्यादि ३ २०

वेदोऽपि तत्र पञ्चमाङ्केऽर्धविदूषक एव हासयति यदा, म कथयति—
वंश वादयामि सप्तच्छिद्रं मुशब्द वीणा । वादयामि सप्ततन्त्रो नदन्तोम् ।
गीतं गायामि गर्दभस्यानुरूपं को मे गाने तुस्वरनारदो वा ॥ ५.१२

‘स विदूषक सज्ञापयितुं न प्रति लोप्टगुटिका क्षिपति ।’ इत्यनेन
विदूषकोचितव्यवहारेण चेट प्रेक्षकान् हासयति ।

पञ्चमाङ्के चेटविदूषकयोः सवादधेटस्य विदूषकेण मान्य प्रतिपा-
दयति, हास्य च जनयति । तद्यथा—विदूषक—का एषा का ।

शेट —अरे त्वमिदानीमिन्द्रमहकामुक इव सुप्लु किं वाकापमे

अनुक्रोशानर्होऽप्यनुक्रोशेन

शविलको निराशो गत इति हासिकी चिन्ता चारुदत्तस्य हास्यत्वेव
सामाजिकान् । चारुदत्त कथयति—

ततः सुहृद्भ्यः किममां कथयिष्यति तपस्वी सार्थवाहसुतस्य गृहं प्रविश्य
न किञ्चनमया समासादितम् ।

अज्ञानवशाद् भाषणेन

यदि नाम किमपि वृत्त पात्रेणाज्ञातं भवति सामाजिकैश्च ज्ञातं भवति
तदा तत् पात्रमज्ञानवशाच्छुद्धभावेनापुक्तं वदेत्तर्हि तस्यायुक्तभाषणस्य
कारणं विद्वानां प्रेक्षका हसन्त्येव । पात्रस्य शुद्धभावस्तत्र हास्यं वर्धयति ।
तद्यथा मृच्छकटिके प्रेक्षकाश्चतुर्थेऽङ्के विज्ञापिताः सन्ति गद् वसन्तसेनायै
तस्या अलंकाराश्चोरेणोपनीताः । तत्रैव विदूषकस्तस्या पुरतोऽन्यं वदति
यन्वाश्रुतेनालङ्कारा द्यूने हारिताः । अनेनासत्येन विदूषकस्य शुद्धभावेन च
प्रेक्षका हसन्त्येव । पञ्चमेऽङ्के चोरेणाश्वारस्य वसन्तसेनायै प्रदानं तस्याश्चारु-
दत्तं प्रति रत्नावली-ग्रहणेन नौमनस्य चाविदानो विदूषकः स्वशुद्धमत्या
वसन्तसेनायै भृशं गर्हयति । एतन्महं प्रेक्षकाणां हास्यस्य कारणम् । विदूषका

१ विदूषकस्यापुक्तभाषणं भूत्वा चारुदत्तो वदति—वयस्य, अलमिदानीं मत्र-
परिवादमुक्त्वा । (स्वगतञ्च) गुणायोऽयं जन (वगन्तोना)

ज्ञानवशात् पुनरपि वदति—पया शार्तम् । 'अल्पमूल्या रत्नावली । बहुमूल्य
सुवर्णभाण्डमिति न परितुष्टा पर याचिनुमागता ।

असामान्यध्वनिविन्यासेन

कतिपयपात्राणि स्वकीये भाषणेऽसामान्यध्वनी प्रियुञ्जते । तद्यथा
मृच्छकटिकस्य पृष्ठेऽङ्के चन्दनक --

खल सत्ति-सडो-भ्यड्टा विमअ-कण्णाट-कण्ण-प्पावरणअ-दविडि चोल्-
चोणवच्चर-खेर-खान-मुख-इत्यादि ।

अत्र ध्वनीनामभाषणमेव हास्यकारणम् ।

सजादानेन

परिहासमुद्दिश्य कश्चिज्जन कमप्युपहसितु सजा प्रयुक्ते । ततो
हास्य जायते । एतादृशस्य नाट्येतिकप्रयोगस्योदाहरण मृच्छकटिकेऽपि विध
विक्रसति—

(वोरको नाटयेन सजा ददाति)

चन्दनक --अरे किं न्विदम् ।

वोरक --अरे शृणु शृणु

जातिस्तव विशुद्धा माता भेरी पिनापि ते पटह- ।

दुर्मुख फरटकभाता त्वमपि सेनापतिर्जात ॥ ६.२३

कुकाव्येन

मृच्छकटिके षकारस्य कुकाव्यं प्रेक्षकान् हासयति । तद्यथा

बहुकुमुमविचित्रता च भूमि

पुमुमभरेण विनामिनाश्च पृक्षा ।

द्रुमशिखरलतावलम्बमाना

पनसफलाम्बु वानरा ललन्ति ॥ ८८

अथ च

नमोमध्यगत सयं दुप्रेक्ष्य कुपितवानरसदक्ष ।

भमिद्वंद्वसन्तता हनपुत्ररातेव 'गा'धारो ॥ ८१०

तस्योत्प्रेक्षा हास्यावलम्बिन्यो विभान्ति । तद्यथाप्टमेऽङ्के आगत
अवहणमुत्प्रेक्षते वृद्धनृर इव धुरधुरायमाण लक्ष्य इति ।

षकारोऽर्धिकरणिकामात्मान निवेदयति—

राजश्वनुरो मम पिता राजा तानस्य भवति जामाना ।

नजश्यातोऽह ममापि भगिनीपती गजा ॥ ६७

प्रकृतेरस्थैर्येण

अस्थैर्यस्य पर निदर्शनं मृच्छकटिके शकार एव । अधिकरणिक-
स्तमुपवेष्टु कथयति । तत पर शकार —

आम्, आत्मीयैषा भूमि । तद्यत्र मह्य रोचने तत्रोपविशामि ।
(श्रेष्ठिन प्रति) एष उपविशामि । (शोबनक प्रति) नन्वत्रोपविशामि ।
(इत्यधिकरणिकमस्तके हस्त दत्त्वा) एष उपविशामि । (इति
भूमावुपविशति ।)

विलोमवचनेन

विक्रमोर्वशीये प्रथमेऽङ्के दानवेनापहृतोर्वशी पुरुरत्रसा प्रत्यानीता । सा
स्वत्रातार राजानमवलोक्य कथयति—प्रकृता खलु दानवेन्द्रसरम्भेण ।
एतत्तु विलोम वचनमपकारिणो दानवेन्द्रस्य विषये । सामाजिका अनेन
वचनेन नायकयो प्रणयस्य प्रथमचरण प्रति दत्तमङ्केता हास्यमनुभवन्ति ।

रहोभावोद्घाटनेन

विक्रमोर्वशीये नाटक उर्वशी प्रथमेऽङ्के पुरुरवसोऽचिरदर्शनेना-
तृप्ता प्रस्थानविधा उत्पत्तन—भङ्ग रूपयित्वा चित्रलेखा कथयति—

अम्मो लताविटपे एषैकावली वैजयन्तिका लग्ना । [संख्याजमुपसृत्य
राजान पश्यति] सखि चित्रलेखे मोचय तावदेनाम् ।

सख्या रह प्रणयव्यपदेश एवोर्वशी—वचनमिति विजानन्ती विलोक्य
विहस्य च वदति—आम्, दृढ खलु लग्ना सा । अशक्य मोचयितुम् ।

उर्वशी—अल परिहासेन । मोचय तावदेनाम् ।^१

चित्रलेखा—आम्, दुर्मोच्येय मे प्रतिभाति । तथापि मोचयिष्ये
तावत् ।

उर्वशी—(स्मित कृत्वा) शिव सखि स्मरस्व खन्वेतदान्मनो
वचनम् ।

सूक्ष्मेक्षिकया दृश्येषु रह प्रणयपटलेषु सामाजिकानामन्तर्दृष्टि
विदधाना दूतो हास्य सृजति । तद्यथा विक्रमोर्वशीये द्वितीयेऽङ्के चित्रलेखा-
उर्वश्या सह सवादेन—

१ अयेऽपि द्वितीयेऽङ्के उर्वशी चित्रलेखा स्मारयति—ममि तदा हेमवूटशिखरे
लताविटपेन क्षणविघ्निताकाशगमना मामुपहस्य किमिदानी पृच्छति
श्व गम्यत इति ।

उर्वशी—(तिरस्करिणीमपनीय) अहो लघुल्ययानवेक्षितमुज्झितास्मि ।

चित्रलेखा—(सस्मितम्) सस्मि इतो मुहूर्तदिव ज्ञास्वामि का
कामुज्झिष्यतीति । आचार तावत् प्रतिपद्यस्व ।

कराम्बुजवृतेन लोचनेन

विक्रमोर्वशीये नायिका राजो लोचने कराम्बुजा वृत्वा तृतीयेऽङ्के
सामाजिकान् हासयति”

उन्मत्ताचरणेन

प्रतिज्ञायौगन्धराण्यस्य तृतीयेऽङ्के उन्मत्ताचरणेन यौगन्धरायणदीना
विक्रमोर्वशीये च नायकस्य राज्ञश्चतुर्थेऽङ्के लनावृत्तादीनामुर्वशीहरणे-
ऽध्यारोपेणापवादेन च कारणन्व विज्ञापनवैरसाधनञ्च भूमिष्ठ हासयति
सामाजिकान् ।

नायकानामन्तर्धिः

भावप्रधान हि नाट्य भवति । तत्र कस्यचित् पात्रस्य भूयिष्ठा भावात्मकप्रतिक्रिया प्रेक्षकाणां वृत्ते साक्षाद् विधानु कविर्वहुविधानुपायान् कल्पते । तेषु पात्राणामन्तर्धिरन्यतमा विशेषमहत्त्व भजते । रङ्गे किञ्चित्पात्रं प्रेक्षकैर्दृश्यते किन्तु रगस्थैरन्यपात्रैर्न दृश्यते' इतीदृश विधानमन्तर्धि सञ्चितम् ।*

काव्यकलेदृशस्यविधानस्य ? पूर्वोक्तमन्तरित पात्र यदि नाम समक्ष भवेत्तर्हि अन्येषां पात्राणां तास्ता स्वीकारोक्तयो भावोद्गाराः प्रतिक्रियाश्च तस्य समक्ष न भवेयुरन्यथा वा भवेयुः । नाटकीयानुभावानामनेनोपायेनोत्कर्षो लभ्यते उभयपक्षत --अन्तर्हितो जनो, मेभ्योऽन्तर्धीयते चेति । उभयो परप्रत्ययचिन्ताऽग्रस्ती स्वतन्त्रतया स्वात्मान प्रकटयति ।

प्रतिभासम्पत्यैव कवि क्वचिद् वस्तु-सरचनावेचित्र्येणान्यत्र पात्रप्रकृति-वेचित्र्येण देशकालवैशिष्ट्येन वान्तर्धि प्रयुज्य चमत्कार जनयति ।

कालिदासीय--रूपकेषु

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य प्रथमाङ्के नायक आश्रमद्वारमुपेत्य दूरतो युवतीनामालाप शृणोति--इत इत' सख्यी । तस्या दिशि परिक्रम्यावलोक्य च निपुण निरूप्य न कथयति--

"अहो मधुरमासा दशन्तम्" .. यावदिमा छायाभाधित्य प्रतिपालयामि ।

तत्रान्तरित एव स युवतीभिर्न दृश्यते किन्तु तासां सलाप सम्यक् शृणोति ।^१ अन्तर्धि विना कथमन्यथा स शृणुयाच्छकुन्तलादीनामधो वचनम्--हला अनसूये, अतिपिनद्धेन वल्कलेन प्रियवदया दृढ नियन्त्रितास्मि । शिथिल्य तावदेनत् ।

प्रियवदा--(सहासम्) अत्र पयोधरविरस्तारयितुं आत्मनो यौवन-मुपालभस्व । इत्यादि ।

तृतीयाङ्के पुनर्दुष्यन्तो नायिका विटपान्तरेणऽन्तर्धि गतोऽवलोकयति--

१ एतादृशस्यादृष्टपात्रस्य परिचयो मालविकाग्निमित्रे चतुर्थेऽङ्के वर्ततेऽप्यो-विद्यम् । विटपत्र --'कोऽग्रदूर श्येऽस्ति' इति ।

२ नायक कथयति--भवतु, पादपान्तर्हित एव विलम्ब तावदेना पर्यामि ।

अये तंज्यं नेत्रनिर्वाणम् । श्रीध्यानि आता विश्रम्भकयितानि । शृणोति
चं शकुन्तलयैव स्वपत्रवाचनम्—

तव न जाने हृदयं मम पुत्रं कामो दिवापि राशवपि ।
निर्घृण तपति बलीयस्त्वपि धृत्तमनोरयान्यङ्गानि ॥

तत परम्—

राजा—(महनोपसृत्य)

तपति तनुगात्रि मदनस्तवामनिश मा पुनर्दहत्येव ।

पष्ठाङ्केऽन्तर्धिविधानस्य दातृत्व्य विलसति । प्रथमं तावत् सानुमती
नामाप्सरास्तिरस्करिणीप्रतिच्छन्नोद्यानपालिकयो पार्श्ववर्तिनी भूत्वा
तयोवर्तिनी शृणोति । पश्चात् तत्रैव शकुन्तलाविप्रयोगसन्तप्तो नायको
विद्रूपकश्चायातौ । यदा उभौ परिक्रामन्, तदा सानुमती अनुगच्छति
वक्ष्यति च ।

लता संधिता द्रक्ष्यामि तावत् सरया प्रतिकृतिम् । ततोऽस्या
भर्तुर्बहुमुखमनु राग निवेदयिष्यामि ॥

१ अस्मिन् प्रकरणे केवलं प्रेक्षकाणां सूचनामाघोविध निवेदयति—

१ स्थाने सल्लु प्रत्यादेश-विमानिताप्यस्य कृते शकुन्तला क्लाम्यतीति ।
२ रमणीयं खल्वन्तर्धिविधिना विसदादित ।

३ अपेरिच्छिन्नेदांनी ते घन्ततिर्भविष्यति ।

४ श्रुतं मया शकुन्तला समाश्वासयन्त्या महेन्द्रजनन्या मुखाद्
यज्ञमागोन्सुका देवा एव तयानुष्ठान्थन्ति यथाचिन्नेन धर्मपत्नी
भर्ताभिनन्दयिष्यतीति ।

५ यावदनेन वृत्तान्तेन प्रियसयो ममाश्वासयामि । एष वैचित्र्योपपन्नश्च-
मत्कारोऽन्तर्धिविधानस्यैव समावर्तनाशो नान्यथेति निश्चप्रचम् ।

अस्मिन्नेवाङ्केऽद्रुष्टृषो मातलिर्विद्रुपक प्रत्यवनतशिरोवरमिशुमिव
निमङ्ग करोति । राजा ते रक्षिणुमुदगोऽपि न वा मातलि वा न पश्यति ।
मानति तदा राजा सम्बोधयति—भो स्तिरस्करिणीसंधित इत्यादि ।
अत्रान्तर्धिविधानस्य प्रयोगशोपपत्तं

विक्रमोर्वशीपस्य द्वितीयाङ्के नायिकोर्वशी तस्या सखी चित्रलेखा च

तिरस्करिणी प्रतिच्छन्दे भूत्वा नायकविदूषकयोर्मन्त्रणं शृणुत । सा नायकं प्रति भूर्जपत्रं प्रेषयति । तद् दृष्ट्वा विदूषको निवेदयति ननु अदृष्टयोर्वस्या भवत परिदेवितं श्रुत्वा समानातुरागसूचकान्यक्षराणि विसृष्टानि स्युः । चित्रलेखा तिरस्करिणीमपनीय राजानमुपैति । उर्वशी पश्चात्तथैव कराति ।

द्वितीयाङ्के देवी लताविटपान्तरिता राज्ञो विदूषकस्य च विस्रव्यमन्त्रितानि शृणाति स्वप्रतिक्रिया व्यनक्ति च ।

तृतीयाङ्के उर्वशी चित्रलेखा चान्तर्हिते शृणुतो राज्ञ स्वैरालापम् । सा तत्र शृणाति नायकोद्गारम्—

अयं तस्या रथक्षोभादसेनासो निपोडितः ।

एकं कृषीं शरीरेऽस्मिन् शेषमङ्गं भुवो भरः ॥ ३११

दव्याश्च वचनम्—

अद्य प्रभृति यः मन्त्रियमार्यपुत्रं प्रार्थयते या चार्यपुत्रस्य समागमप्रणयिनी तया सह मया प्रीतिबन्धेन वर्तितव्यम् ।

उर्वशी तिरस्करिणीमपनीय पृष्ठतां गत्वा राज्ञो नयनं सवृणोति ।

मालविकाग्निमित्रस्य तृतीयाङ्के राजा विदूषकश्च लतान्तरितौ भूत्वा अन्तर्धिं प्रकल्पयतः शृणोति च नायिकाया मनोभावान् । तद्यथा—

राजा—सखे इतन्तावदावा लतान्तरितौ भवाव ।

मालविका—हृदयं निरखलम्बनादतिभूमिलघिनो मनोरयाद्विग्मः ।
किं मामायास्य ।

(विदूषको राजानं वीक्षते)

राजा—प्रिये, पश्य वामत्वं स्नेहस्य—

ओत्सुक्ष्यहेतुं विवृणोषि न त्वं
तत्त्वावबोधैकफलो न तर्कः ।

तयापि रम्भोरुं करोमि लक्ष्य—
मा मानमेया परिदेवितानाम् ॥ ३१०

चरणान्तनिवेशिता प्रियाया
सरसां पश्य वयस्य रागलेखाम्
प्रथमां भव पल्लवप्रसृति
हरदग्धस्य मनोमयद्रुमस्य ॥ ३११

नव किसलयरागेणाप्रवादेन बाला
स्फुरितनखरुचा द्वौ हन्तुमर्हत्यनेन ।
अकुतुमितमशोक दोहद्विषेक्षया वा
प्रणमितशिरस वा कान्तमार्द्रापरिधम् ॥ ३१२

विद्वेषकः—प्रहरिष्यति तत्रभवति त्वामपराद्धम् ।

राजा—मूर्खा प्रतिगृहीत वच सिद्धिदशिना प्राह्मणस्य ईदृशो
शृङ्गारवार्तान्तिधिविकल्पन विना न साध्येति विन्दन्त्येव नाश्वविद ।

अत्रैव सम्यगुक्त निपुणिकया यत्परिहासनिमित्त कृत्राप्यदृष्टेन भर्ता
भवितव्यम् ।

अस्मिन्नेव तृतीयेऽङ्केऽदृष्टे इरावती निपुणिका चैवतो मालविका
पश्यतः, अन्यतश्च राजा विद्वेषकश्च ता पश्यत । इदमेव माहात्म्यमन्तर्धि-
विधानस्य । अत एव प्रेक्षका राज्ञो मुखाच्छृण्वन्ति—

राजा—साधु धकुलावलिके साधु

भावज्ञानानन्तर	प्रस्तुतेन
प्रत्याख्यानै	वक्तयुक्तोत्तरेण
वाक्येनेय	स्थापिता स्वे निदेशे
स्थाने प्रागाः	कामिना द्रुत्यघोना ॥

अन्तर्धिविधानस्यात्र विशेषोपयोगो दृश्यते यदिरावती अन्तर्धिं
प्रपन्ना यद्राज्ञो मुखाच्छृणोति तदेव सीत्लुण्ठं राजान् श्रावयति । तद्यथा ।

इरावती—पूरय, पूरय अशोकः कुसुम न दर्शयति । अय पुनः
पुष्पत्येव ।^१

चतुर्थेऽङ्के पुनः राजा विद्वेषकश्च प्रथम भित्तिगूढी बभूवतु । पश्चात्तो
गवाक्षमाश्रित्य नायिका तस्या सखी च विलोकयन्ती स्थितौ । अस्या
स्थितौ निगूढो राजा मालविकाया स्वात्माभिरुचिं स्वीकृता शृणोति—
सखि, तदा सध्रमदृष्टे भर्तुं स्ने यथा न वितृष्णास्मि तथाद्यापि भया
भावितोऽवितृष्णदर्शनो भर्ता ।

पञ्चमेऽङ्के प्रतिहारी प्रमुखाल्लोकादपसृत्य स्तभान्तरिता भवति ।
सा ततो राज्ञो विद्वेषकस्य च सवाद शृणोति ।

१—इदमिरावती—वचन राज्ञोऽपि लिखितसंलोक प्रसङ्ग कथितम्

धृतिपुष्पमपि जनो वध्नाति न तादृशं चिरात् प्रमृति

स्पशामितेन पूरय दोहदमस्याप्यन्यरुचेः ॥ ३१९

भासिनाटकेषु

अविमारकेऽन्तर्धियोजना चतुर्थेऽङ्के वर्तते । तदनुसारेण विद्याधरो नायकायाङ्गुलीयकमेकं ददाति । तदङ्गुलीयकं दक्षिणाङ्गुल्या धारयन्नदृश्यो भवति । स्वयं नायकं तत्प्रभावं वर्णयति—

न ज्ञायते चास्ति च मे शरीरम् ॥४१७

विद्याधरानुसारेण—अन्तर्हिताश्चान्तर्हितास्पृष्टश्च तत्स्पृष्टश्चान्तर्हिता भवन्तीति निश्चयः ।

विद्रूपकोऽङ्गुलीयकधारणेनान्तर्हितमविमारकं सम्बोधयति—

प्रथमं शुद्धोऽविमारकः । इदानीं भाषाविमारकं सेवतु । एष भाषावित्तकः, कस्मात्स्वं कन्यापुरे प्रच्छन्नरूपोऽनं चरंति ।

अपूर्वोऽयमन्तर्विर्यमिन्द्रदृष्टोऽपि जनो दृष्टजनेन सह सवदति । तत् पञ्चमाङ्के सविस्तारं प्रपञ्चितम् । अन्तर्हिता अविमारकविद्रूपको सवदनः ।

प्रतिभाया देशान्तर्घेरेदाहरणं दृश्यते । तत्र पाठाङ्के भरतः कैकेयो प्रेक्षितुं तस्माच्चतुःशालस्यान्तिकं गच्छति । सा प्रतिहार्या 'निवेदिता तया सह प्रविशतीति' भासेन वर्णितम् । तत्र तां दर्शको भरतः प्रविशति । अनेन स्पष्टं भवति यत् कैकेयो प्रागेव रङ्गस्मात्परकक्षे आसीत् किन्तु आहार्य-विधानेन सा पूर्वमदृष्टाभवत् । तत्र गत्वा प्रतिहारी तस्यै भरतागमनं निवेदयति । तस्मात् स्थानात् सा परिक्रम्य स्वकक्षे एव भरतं द्रष्टुं प्रचरति । चतुःशालावधानेन भरतस्तां तत्र न पश्यतीत्यन्तर्धि कल्पितम् । अस्मिन् प्रकरणे एकस्मात् कक्षादपरकक्षगमनं 'प्रविशतीति' संकेतेन निर्दिष्टम् ।

स्वप्नवासवदत्ते चतुर्थाङ्के नायिकाद्वयं नायकदृष्टिं परिहन्तुं माधवी लतामण्डपं प्रविशति । तत्र नायिके विद्रूपकनायकयोरात्मविषयकसंवादं शृणुत । तद्यथा—

विद्रूपकः—का भवतः प्रिया ? तदानीं तत्रभवती वामवदता,
इदानीं पद्मावती वा ।

राजा—किमिदानीं भवान् महति बहुमान-सकटे मां न्यस्यति
इत्यारभ्य ।

दुःखं त्यक्तुं बहमलोऽनुरागं स्मृत्वा स्मृत्वा याति दुःखं नवत्वम् ।
यान् त्वेषां यद् विमुच्येह धीष्णं प्राप्नानुष्या याति बुद्धिप्रसादम् ॥

इति यावत् । अन्तर्धि बिम्ब- नैतादृशाना नायकभावाना नायिका-
श्रवणगोचरता सिध्येत । तत्रैवास्मात् कारणाद् राज्ञो मिथ्यावाद क न
सहृदय भूविष्ठ प्रीणयति । तद्यथा—

शरच्छशाङ्कुगौरेण वाताविद्धेन धामिनी ।

काशपुष्पलवेनेद साधुपातं मुख मम ॥ ४७

चारुदत्ते कालकारिस्तोर्ज्ज्वधि प्रयुक्तः ? तत्र प्रथमाङ्के वसन्तसेना
शकारविश्राम्यामात्मान रक्षन्ती तमोनिगूढा भवति । शकार कथयति—
भार, नृ दृश्यते । विट कथयति—

हन्त वञ्चिता स्म । वसन्तसेने, उपलब्धेदानोमसि —

काम प्रदोषतिमिरेण न दृश्यमे त्वम्' ॥ ११८

दृष्टिधिफलता गता ॥ ११९

उन्मोलितापि दृष्टिनिमोलितेवान्धकारेण ॥ १२१

नाशिरमन्तर्धिगता वसन्तसेना तत चारुदत्तभवन प्रविश्यात्मान
रक्षति । अन्तर्धि गत पात्रमसाधारण कर्म करोति । तदपि वर्णितमत्र । यथा
हि प्रथमाङ्के—

शकार. —साधु वसन्तसेने साधु । अन्धकार कृत्वा अन्तरा वञ्चितो
भाव' । अह तावद् वञ्चित कूटकपटशीलया । सर्वथा दुष्कर, कृतम् ।^१

तत्रैव चतुर्थाङ्के रगपीठस्यापरभागे धर्तमानत्वात् वसन्तसेनान्तर्धि गता
सज्जलकस्य मदनिकायाश्चा वातालाप शृणोति । यथास्थान सा स्वकीया
भावात्मकप्रतिक्रिया व्यनक्ति । सज्जलके प्रत्यक्षीभूते सा तस्य वचन-
मेवावृत्य त प्रति सबदतीति चमत्कारोक्तम् ।

अभिषेकनाटके द्वितीयाङ्के हनुमान् स्वोपज्ञ शरण गृहीत्वान्तर्धि
गच्छति । तद्यथा—

एनमशोकपादपमारुह्य कोटरान्तरितो भूत्वा दृढ वृत्तान्तं ज्ञास्यामि ।
(तथा करोति)

कोटरस्थित एव हनुमान् यथादृष्ट यथानुभूत च स्वानुभावान् प्रकट-
यति—न शक्नोमि रोषं धारयितुम् । भवतु, अहमेवार्थरामस्य कार्यं
साधयामि ।

कुन्दमालायाम्

कुन्दमालाया प्रथमाङ्के कालवृत्तोऽन्तधि प्रयुक्त । तत्र सीतासमीप-
मागतौ वान्मोकि कथयन्ति—

इयमन्धकार-सरद्वतया दृष्टि-संचारस्य न दृश्यते । अतः शब्दापक्षिप्ये ।
अयमहं भो ।

तृतीयेऽङ्के सीता उन्मत्-गम्भीर-शोतल लताजाल प्रविश्यान्तधि
गच्छति । तस्मात् स्थानात् सा रामलक्ष्मणयोर्वातालापमात्मविषयक
शृणोति स्वप्रतिक्रिया च व्यनक्ति । सानन्तरं कथयति—

आर्यपुत्रेण यावन् न प्रेक्ष्ये, तावदितोऽपमरामि ।

चतुर्थेऽङ्के ज्यविधोऽन्तधि प्रयुक्त । तद्यथा सीतया वर्णितम्—
'भुनिप्रसाद एष तपोवनवासिनीना स्त्रीणामेतस्मिन् दीधिक्रातीरे
पुरुषनयनानामगोचरता ।'

तत्र प्रतिकृति, बिम्बम्, छाया वा स्त्रीणा दर्शनीयासीत् । राम सीता
शरीरतः न पश्यति, केवलं प्रतिमासीता पश्यति । तत्राधोविध सवादः
कविना विन्तयते—राम (विलपन्) गाढमालिगं वंदेहि ।

सीता—अनपराद्धास्मि ।

रामः—देहि मे दर्शनं प्रिये । इत्यादि

सीता रामस्य वचनानि शृणोति, किन्तु राम सीता या प्रतिवचनं न
शृणोति । स सीताया उत्तरीयं पश्यति, तद्गृह्णाति च ।

मृच्छकटिके

मृच्छकटिके गवाक्षकेणापवारितशरीरा मदनिका शबिलकं च पश्यन्ती
तयोर्वाता शृण्वन्ती वसन्तसेना वर्तते । सा स्वगतं कथयति—कश्चिदेया केनापि
पुरुषकेण सह मन्त्रयन्ती तिष्ठति । न खल्व्वाकारयिष्यामि । कथं पर-
रहस्यम् । तन्न श्रोष्यामि । कथं मम सम्बन्धिनी कथा न तच्छ्रोष्याम्यनेन-
गवाक्षेणापवारितशरीरा ।

स्वाभरणापहरणस्य वृत्तस्यानेन विधिना श्रवणे तस्या प्रतिक्रिया राम-
भावनिर्भरा नान्यथोपनेया सन्ति । अन्यञ्चेत्तद्वृत्तज्ञानेन विना तस्या भावि
व्यवहारस्य विस्मयास्पदं चारु प्रवर्तनं न सम्भवेत् । तद्यथा—

वसन्तसेना—प्रतीच्छन्वार्यो मदनिकाम्

शबिलकं—भवति न खल्व्वागच्छम्

वसन्तसेना—अहमवगच्छामि

शविलकः — कथमिव ।

वसन्तसेना—अहमायं चारुदत्तेन भणिता—य इममलकार समर्पयिष्यति तस्मै त्वया मदनिका दातव्या । तत् स एवैता ते वदात्येवमार्येणावगन्त—व्यम् । मदनिका प्रति) दत्तासि, आरोह प्रवहणम् । विद्रूपकेण सह तस्य वार्तालिपि पूर्वोक्तमन्तर्धि—प्रकरणमपेशते । तदाया ।

विद्रूपक — तत्र भवाश्चारुदत्त शीर्षेऽञ्जलिं कृत्वा भवती विज्ञापयति मया तत्सुवर्णभाण्डं विथम्भादान्मीयमिति कृत्वा द्यूते हारितम्
वसन्तसेना—(स्वागतम्) कथं चारेणापहृतमपि शीर्षीरतया द्यूते हारितमिति भणति । अत एव काम्यते

विद्रूपक — तत्तस्य कारणाद् गृह्णानु भवतीमा रत्नावलीम्
वसन्तसेना—आर्यं विज्ञाप्यता द्यूतकरमहमपि प्रदोषे आर्यं प्रेक्षितु—
मागच्छामि

नाटकेषु कथान्तरसन्निवेशः

नाटकेषु क्वचिद् भूतकालिकवृत्तस्यास्यान कथान्तरमिति सज्ञया कालिदासेन मालविकाग्निमित्रे लिखितम् । तद्यथा—मालविकावृत्तान्तं पञ्चमाङ्के—

विदूषकः—तेन हि कथयतु भगवती अत्रभवत्या वृत्तान्तमशेषम् ।

तत पर परिव्राजिका मालविकाजीवनवृत्तमाद्यन्त निवेदयति । अनेन-कथान्तरेण तत्र नाटकस्य मुख्यकथा साम्प्रतमवरुद्धामीत् ।

विक्रमोर्वशीये नायिका स्वलतारूपपरिणतिकथा कथयति । तद्यथा—

पुरा भगवता कुमारेण शाश्वत कुमारजत गृहीत्वा अकलुषो नाम गन्धमादनकच्छोऽध्यामितः । कृतश्चैष विधि—'या किल स्त्री इम प्रदेशं प्रविशति सा लता भावेन परिणम्यति' इति । कृतश्चाय शापान्तो गौरीचरण-रागसम्भव मणिं विना ततो न मोक्ष्यत इति । ततोऽहं गुरुशापसम्भूद-हृदया देवतानमय विन्मृत्य अनुगृहीतानुनया स्त्रीजनपरिहरणीय कुमारवत प्रविष्टा । प्रवेशानन्तरं च कान्तोषान्तवर्तिवामन्तीलताभावेन परिणत मे रूपम् । अहो सगमनीयोऽयं मणिः । अत खलु महाराजेनालिङ्गित-मात्रैव प्रकृतिस्थास्मि सवृत्ता ।

अभिज्ञानशाकुन्तले शकुन्तलोत्पत्तिकथा कण्वाश्रमपरिपालनास्यानञ्च प्रथमाङ्केऽनसूयया श्रावितम् । तद्यथा ।

शृणोत्वार्यं । अस्मि कोऽपि कौशिक इति गोत्रनामधेयो महाप्रभावो राजपि । तमावयो प्रियमरुया प्रभवमवगच्छ । उज्ज्वलाया शरीरसवर्धना-दिभिस्तात काश्यपोऽस्य पिता । गोतमीतीरे पुरा किल तस्य राजप्रेष्ठे तपसि वर्तमानस्य किमपि जातशङ्कैर्देवैर्मनका नामाप्सरा प्रेषिता नियम-विघ्नकारिणी । ततो वसन्तोदाग्रमणीये नमये तस्या उन्मादयितृ रूप प्रेक्ष्य—इत्यादि

एतस्मिन्नाटकेऽपि नायिकाया भूतकालिक वृत्त निवेदितम् । अन्यविध-मेव कथान्तरमभिज्ञानशाकुन्तलस्य पञ्चाङ्के विद्यते । तत्र प्रतीहारी राजानं निवेदयति—देव, अमात्यो विज्ञापयति—अर्थजातस्य गणना बहुलत-यैकमेव पौरकार्यमवेक्षितम् । तद्देव पञ्चान्द प्रत्यक्षीकरोतु ।

‘ राजा—इत पत्र दशंयतु । (प्रतीहारी उपनयति)

राजा—(अनुवाच) कथम् ? समुद्रद्व्यवहारी सार्थंवाहो घनमित्रो नाम नांवरमने विपन्न । अन्मत्पथश्च किल तपस्वी । ‘राजगामी तम्यार्थ-सचय’ इत्येतदमात्येन लिखितम् । (सविपादम्) कष्ट खल्वनपत्यता । बहुयतत्वाद् बहुपत्नोकेन तत्रभवता भवितव्यम् । विचार्यता यदि काचिदा-पन्नसत्त्वा तम्य भार्यामु स्यात् ।

- प्रतीहारी—देव इदानीमेव माकेतकस्य श्रेष्ठिनो द्रुहिता निवृत्तपुसवना जायाम्य श्रूयते ।

राजा—ननु गर्भं पित्र रिक्थमर्हति । गच्छ एवममात्य द्रुहि ।
एतत् सत्रं कथान्तरमेव ।

भासम्नु नायकस्य भूतबालिक वृत्तमविमारके नाटके तस्य पितुर्मुखेन ज्ञापयति । पश्चान्नारद शेष वृत्त कुन्तिभोज थावयति । एतन्मव वृत्तज्ञापन कथान्तररूपेण प्ररोचित पष्ठाङ्के ।

अविमारकनाटकस्य चतुर्थेऽङ्के विद्याधर आत्मपरिचय नायकाम प्रश्नोति । यथा

अहं मेघनादो नाम विद्याधरः । इय तावदस्माक कुटुम्बिनी सौदामिनी
अहं नगशन्तमगस्यमाराधयितुं मलयसर्वने विद्याधरैस्त्वव प्रारब्ध । तत्र
वयमपि तत्रेतिताः । एषोऽस्माक वृत्तान्त इत्येतत् कथान्तरम् ।

प्रतिमानाटके सुमन्न कथान्तर दशरथाय थावयति । शृङ्गवेरपुरे रथादवनीर्यायोत्र्याभिमुखा म्यित्वा सर्वं एव महाराज प्रथम्य विज्ञापयितु-
मारब्धा ।

- किमप्यर्थं चिर ध्यात्वा वक्तुं प्रस्फुरिताधराः ।

वापस्तम्भितकण्ठवादनुक्तवैव वन गताः ॥ २७१

पश्चाद् दशरथं कथयति—

अये रामकथाश्रवणसन्दर्भहृदयमित्यादि । प्रतिज्ञायौगन्धरायणे राबा
देव्या सह वन्सराजस्याप्रतिमप्रतापमधिकृत्य सलपति । तदा कञ्चुकी प्रविश्य
राज्ञे घोषवतीवीणा दशंयति । राजा कथयति—

प्रन्निगृहीत जयमङ्गलम् ।

(वीणा गृहीत्वा) इय सा घोषवती नाम ।

श्रुतिमुधमधुरा स्वभाववर्त्ता ।

करजमुखोल्लिखिताप्रघृष्टतन्त्री ।

श्रुपिचचनगतेव मन्त्रविद्या ।

गजहृदयानि वलाद् वशोरुरोति ॥ २ १२

अम्भात्पर वासवदत्ताया वत्सराजो वीणागुरुर्मवेदिति कल्प्यते ।

स्वप्नवासवदत्ते प्रथमाङ्कस्य मध्ये कश्चिद्ब्रह्मचारी प्रविशति । स प्रथममूर्ध्वमवलोक्य कथयति—स्थितो मध्याह्ने । दृढमस्मि परिधान्तः । अथ कस्मिन् प्रदेशे विश्रमयिष्ये ? (परिक्रम्य) भवतु, दृष्टम् । अभितस्तपोवनेन भवितव्यम् । तथा हि

विश्रव्य हरिणाश्चरन्त्यवकिता वेशागतप्रत्यया

वृक्षा, पुष्पफलैः समृद्धविटपा सर्वे दयारक्षिताः ।

मूषेष्टं कपिला नि शोकुलघनान्यश्वेत्यो दिशो

नि तन्दिग्धमिद तपोवनमय धूमो हि बह्नाश्रय ॥

इत्यारभ्य लावाणरदाहृत्तान्तं यावत् कथान्तरमेव । अनेन कथान्तरेण पञ्चावत्या वत्सराजोदयनस्य परिग्राह्यत्वं प्रतीयते ।

तत्रैव पञ्चमाङ्के समालो राज श्रवणामोज्जयिनीकथा वर्णयन्त विदूषक वारयतस्तस्य वचनं कथान्तरमेव ।

तद्यथा—

स्मराम्यवन्त्याधिपते. मुताया प्रस्थानकाले स्वजन स्मरन्त्याः ।

बाष्पं प्रवृत्त नयनान्तलन स्नेहान्ममोरसि पातयन्त्याः ॥

बहुशोऽयुपदेशेन यथा मामीक्षमाणया ।

हस्तेन हस्तकोणेन कृतमाकाशया दितम् ॥

अणुरप्यत्र नायकप्रोक्त्वज्जयिन्त्या प्रणयव्यापारगायाया वत्सराजस्य शृङ्गारालम्बनभूमिका प्रचुरं प्रकर्षयति ।

अङ्कान्तं विधातुमपि कथान्तरं निवेश्यते प्रायः । स्वप्नवासवदत्तस्य पञ्चमाङ्कान्तप्राये भागे काञ्चीया नायकं कथयति—तदुत्तिष्ठतु भवान् । अपि च—

भिन्नास्ते रिपवो भवद्गुणरता पीराः समाश्वासिता । इत्यादि ५.१२

चारुदत्ते कथान्तराणां बाहुल्यं वर्तते । तत्र कथान्तराणां नायका पर-
वर्तिमुख्यकथाया नायकस्य कार्यप्रवृत्तौ साधकबाधका एव । द्वितीयाङ्के
संवाहक आत्मनीया कथा बहु-ीकरोति । तत्रैव पुनश्च कर्णपूरकश्लेषो

१ मूळकटिकस्य द्वितीयाङ्के संवाहकस्य कथान्तरं शिकयति ।

हस्तिना ताड्यमानस्य परिव्रजितस्य प्राणान् रक्षतीति कथान्तरं विव्यसति ।
सुतीयाङ्के मञ्जलकः स्ववृत्तमेवोक्तिरूपेण वदति ।

कणभारे तु कर्णं सविस्तरं स्वास्त्राणामागमोपयोगविपयिणी कथा
वर्णयति ।^१ तेन भाविषुद्धे तस्य वैकन्यं सूचितम् ।

विक्रमावर्षोपस्य द्वितीयेऽङ्के यदा नायकया^२ क्षणमेव प्रणय-वार्ता
प्रारभ्यत तत्रैव देवदूतोऽभूचयत्—चिप्रलेखे, स्वरय स्वरय उर्वशीम्

मुनिना भरतेन य प्रयोगो भवतीत्यिष्टरसाश्रयो निमुक्त ।

स लीनामिनय तमद्य भर्ता भस्ता द्रष्टुमना. पत्नीरुपाल ॥

ततः परमुर्वशी निष्क्रान्ता । पश्चादमिनय प्रकरणं प्रारभ्यत ।

तृतीयेऽङ्के पुनरुर्वशीचिप्रलेखवार्ताअपमद्ये देगं चेटी च प्रविशत ।
तत्रोर्वशीविराट् सम्प्रति सजातः । कथान्तरं देवरा राज्ञश्च प्रारब्धम् ।
तत्रामिनयैव प्रसूतिं देवरा परिलक्ष्यतेनेन कथान्तरेण । तद्यथा
'अद्यप्रभति या स्त्रियमार्घ्यपुत्रं प्रावयते, या चार्यपुत्रस्य समागम-
प्रणयिणी तथा सह मया प्रीतिरन्धेन वर्तितव्यम् । इदं कथान्तरं वस्तुतो
मूलकथानुरोधि एव ।

कथान्तरेण यवचिद् व्यञ्जनवावदकमूचना प्राप्यते । तथा हि पञ्च-
रात्रे प्रथमाङ्के भीष्मो विराटेऽनरूतसवादेरुक्थान्तरेण जनाति यत्
पाण्डवा विराटं समाश्रयन्ते । दूतोऽकथयत्—

रात्रौ छन्देन केनापि चाट्टम्यामेव हिंसितम् ।

दृश्यते हि शरीरागामशास्त्रजन्तौ यधः ॥ १.५१ ॥

तच्छ्रुत्वा भीष्मो द्रोणं समकेतयत्—

भौमसेनस्य लीलैषा सुध्यक्तं चाट्टगालिन

योऽस्मिन् भ्रातृशते रोषं स तस्मिन् फलितं शते ।

एतादृशाना महत्त्वपूर्णकथान्तराणां सृष्टिः कविप्रतिभा-प्रकर्षेण साध्यते ।

मुच्यते कटिकस्य तृतीयेऽङ्के वसन्तसेनाया आभरणपेटिकाहरणं शकिलकम्य
कथान्तरमेकीकल्पेण विव्यसति । इदं तु महत्त्वपूर्णं वृत्तं प्रेक्षकाणां समक्ष
प्रस्तोति येन कथावस्तुत्रे प्रतन्वते । चतुर्थेऽङ्के वसन्तसेनापदनिर्गमोर्वशी-
म्यन्तरे प्रथमा चेटी कथान्तरेण वाच्यते । यथा,

१ कर्णं —भो क्षत्रराज, धूमता ममास्त्रस्य धृत्तान्तः ।

आर्या माताज्ञापयति—गृहीतावगुण्ठन पक्षद्वारे सज्ज प्रवृहणम् । तद्गच्छेति ।

अनेन कथान्तरेण वसन्तसेनायाश्चारित्रिकीदास्यमेवोत्कर्षित यतो हि नाम सा सुवर्णदशसाहस्रिकालकारदेन राजस्थालेन सह गमनप्रस्ताव नानुमोदते ।*

मृच्छकटिकेऽपटीक्षेपेण क्वचन कथान्तर सन्निविष्टम् । द्वितीयेऽङ्के सवाहकाऽपटीक्षेपेण प्रविशति । तत पर तस्य द्यूतपराजयकथा प्रारभ्यते, यस्या माथुर सवाहक, द्यूतकर, ददुरक, वसन्तसेना, मदनिका च पात्रीकृता । अस्मिन्नेवाङ्के सवाहके निष्क्रान्ते कर्णपूरकोऽपटीक्षेपेण प्रविशति । अभिनवे तस्य कथान्तरे कर्णपूरक, चेटो, वसन्तसेना च पात्रीकृता ।

चतुर्थेऽङ्के पुन शविलकस्य प्रस्थानस्यानन्तर चेट कथान्तर प्रेस्तौ त्यधोविधम् ।

श्रेट. —आर्ये दिष्ट्या वधसे । आर्यंचारुदत्तस्य सकाशाद् ब्राह्मण आगत ।

अत पर काचिदभिनवा कथाधारा प्रवर्तते ।

पष्ठेऽङ्के पुन पुन कथान्तर समाधिष्टम् । आदौ वसन्तसेना चेटो प्रेषयति—रत्नावली धतायै दातुम् । अचिरमेव तत् समाप्तम् । तदा रदनिका प्रविशति रोहसेनेन सह । अनेन प्रकरणेन मृच्छकटिका—स्थाने स्वर्णशकटिका कर्तुं वसन्तसेना स्वालङ्कारान् रोहसेनाय समर्पयति । अचिरमेवैतद् वृत्तं समाप्तिं याति । तदनन्तरमङ्कस्य मुरयवृत्त प्रारभ्यते येन वसन्तसेनार्ये प्रवहण आर्यको निर्गच्छति, राजस्थालस्य च प्रवहणे वसन्तसेना भ्रान्तिवशात् तस्योद्यान गच्छति ।

मृच्छकटिकस्य पष्ठस्याङ्कस्यान्तिमे भागे चन्दनक कथान्तरेण शविलकस्य पालकराज्यक्रान्तिनिवर्हणं प्रकाशयति । तद्यथा

चन्दनक. —(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) अरे निष्क्रमतो मम प्रियवयस्य शविलक पृष्ठत एवानुलग्नो गत इत्यनेन तस्मार्यकस्य रक्षणे तत्परता योतिता ।

नेपथ्योक्त्या कथान्तरम्

मृच्छकटिकस्य दस्येऽङ्के चारुदत्त-चण्डालानां सवाद आदौ प्रवर्तते ।

१ अपेहि, मा पुनरेव भणिष्यमि ।

तत्र सवादमध्य एव नेपथ्यत श्रूयते—हा तात, हा प्रियवयस्य अनेनें चारुदेतस्य पुत्रस्य रोहणेनस्यागमनेन पूर्वेकथाया विरामः कथान्तरस्य समावेशश्च प्रवर्तितौ ।

मालविकाग्निमित्रस्य चतुर्थेऽङ्के प्रमदवनपालिका नेपथ्ये वदति—

आश्चर्यमाश्चर्यम् । अपूर्णं एव पञ्चरात्रे दोहदस्य मुकुलं सन्नद्ध-
स्तपेनयाशोकः । यावद्देव्यं निधेदयामि'

इत्यनेन मालविकाया आत्मविषयक चिन्ता-प्रकरण समाप्यते ।'

आकस्मिकदुर्घटना-श्रावणेन

मालविकाग्निमित्रस्य चतुर्थेऽङ्के इरावत्या प्रकरण समाप्ति याति, यदा जयसेना सूचयति यद् वसुधैव कुटुम्बकम् पिङ्गलवानरत्रामेन मूर्च्छिता वर्तते । अनया सूचनया राज इरावती मञ्जूटान्मोचन जात कथान्तरद्वारेण । यतो हि नाम तदनन्तर वास्पाकृष्य-प्रवणेरावती राजान सविनय नियोजयति—

त्वरतामार्थपुत्र, एता नमाशवाप्तवितुम् । मास्यां सन्प्राप्तजनेतो विकारो वधताम् ॥

नायकस्यान्यत्रगमनसन्देशेन

विक्रमोर्वशीये नायक्यो प्रणयवार्ता रामारब्धेवासीत् यदोर्वश्या इन्द्रस्य सन्देश श्रावित --

चित्रलेखे त्वरय त्वरयोर्वशीम्' इत्यनेन पूर्वकथा समाप्य कथान्तरं सविहितम् ।

कुन्दमालायाम्

कुन्दमालाया कथान्तरमङ्कलमध्ये प्रवेशकेनानुविद्ध वर्तते । तत्र ऋषि कश्चिद्राममन्वेष्टुकाम' प्रविशति । तस्य कथान्तरेण च रामस्य सीता-वियोगजन्यविषण्णता सम्प्रति समाप्यते ।' इदमेव प्रधानं प्रयोजनमेतस्य कथान्तरस्य ।

पञ्चमाङ्के छयासीताप्रकरेणविषण्णेन रामेण कथान्तर प्रोक्तम् । रामो विदूषक विज्ञापयति—'समाज्ञापय दौवारिकान् समासन्नस्तपोधनाना

१ ता चिन्ता हर्मव प्रकृतिता—

सखि देवी चिन्तयित्वा वेपथे मे' हृदयम् । न जानेते परं किं वातु-
भविष्यम् ।

सम्पातसमय । तस्मात् संहृतवेदाणि सर्वद्वाराणि द्विघन्ताम् ।'
इत्यनेन सीताविषयकवार्ता समाप्यते, एवंकुशमिलनप्रसङ्गश्चोत्थीयते'
कविना ।'

अनेन कथान्तरेण नातिविष्टपेयणयोग्या छायासीता-प्रकरण समाप्यते,
अभिनवरसनिर्भरा लवकुशकथा प्रारभ्यते च ।^१

कथान्तरेण रहस्योद्घाटनस्य परमोदाहरण कुन्दमालाया वर्तते । तत्र
पञ्चमाङ्के रामस्यासन उपविष्टयो' कुशलवयोर्वार्ता विदूषक' कथान्तरेणावा-
रणत् । तद्यथा—

विदूषक —(समभ्रमम्) अविधा, मुञ्च, सर्पं, जीवतु तपस्वितनय ।
अवतरतु सिंहासनत ।

राम' —(ससम्भ्रमम् कुमारीं मूञ्चन्) वयस्य कियेतत् ?

विदूषक —श्रुतं मया साकेतनिदाभिना चिरजीविताना भुक्त्वा—य-
किलाराघव इदं सिंहासनमधिरोहति, तस्य मूर्धा शतधा
विदलति ।

राम' —अपि स्वस्थौ भवन्तौ । मूर्धनो वा न कश्चिद् विकार ।

विदूषक' —अहो आश्चर्यम् । अपरिक्षतपङ्कतिस्थशरीरो तिष्ठत ।

अनेन कथान्तरेणेदं रहस्यमुद्घाट्यते यत्तयो राघवकुले जन्म
सम्भवेत् । नतः परं रामस्तयोवर्णाश्रमवशादिकं पृच्छति ।

गण्डेन कथान्तर-सन्निवेश

गण्डस्नु धनञ्जयेन परिभाषित —

गण्ड' प्रस्तुतसम्बन्धि भित्ताशं महमोदितम् ।

अत्र भिन्नायस्तु कथान्तरमेव । अस्मोदाहरणं प्रतिजागधरादणे द्वितीयेऽङ्के
वर्तते । यथा—

राजा—अहो महान् खलु लीलाभिहित दुःखविम्वर इदानीं पश्चादु-
पालम्भनं श्रोतुम् । तस्माद् देवी तावन्निश्चयं गच्छतु ।
श्रूयताम् ।

अस्मत्सम्बद्धो मागध' काशिराजो

वाङ्मसाराष्ट्रो मैथिल शूरसेन ।

एते नानार्यैर्लोभयन्ते गुणैर्मां

वस्ते वीतेषां पानतां याति राजा ॥२८

१ स राम कथयति—वार्तासीतामहाराजस्यागमनमूर्धोक्षमागतिरिति ।

२ 'आगतौ द्वौतापन कुमारयो' इति कथनेन ।

काञ्चुकीयः —वत्सराज

राजा—किं वत्सराज ।

काञ्चुकीयः —प्रसीदतु प्रसीदतु महासेन । प्रियवचननिवेदनत्वरया क्रम-
विशेषो नावेक्षित ।

राजा—प्रियवचनमिति ।

देवी—(उत्थाय) जयतु महासेन ।

राजा—(सहर्षम्) प्रियवचनापरिहार्या हि देवी । अस्यताम् ।

देवी—यद् महासेन आज्ञापयति । (उपविशति)

राजा—उत्तिष्ठोत्तिष्ठ, स्वैरभभिधीयताम् ।

काञ्चुकीयः —(उत्थाय)तत्रभवतामनात्येन शालङ्कायनेन गृहीतो वत्सराज ।

राजा—(सहर्षम्) किमाह भवान् इत्यारभ्य

राजा—किमुपरतो यौगन्धरायण ।

काञ्चुकीयः —न खलु कौशाम्ब्या किल ।

राजा—यद्येव, न गृहीतो वत्सराज ।

काञ्चुकीयः—श्रद्धता महासिन ।

राजा—

न श्रद्धाम्पुदयनग्रहण त्वयोक्त

व्यावर्तनं करतलैरिव मन्दरस्य ।

यस्याह्वेषु रिपव कथयन्ति शीर्षं

यौगन्धरायणगतानि च न स्वगन्ति ॥२९॥

काञ्चुकीय —प्रसीदतु महासेन । वृद्धोऽस्मि ब्राह्मण खल्वहम् । न महासेन-
रामीपेज्जुतमभिहितपूर्वम् । इति यावत् ।

अभिप्रेकनाटकेऽपि पञ्चमाङ्के कथान्तरं गण्डद्वारेण सन्निविष्टम् ।

तद्यथा—

रावण —

व्यक्तमिन्द्रजिता । युद्धे हते तस्मिन्नराघवे

सक्षमणेन सह भ्रात्रा केन त्वं मोक्षयिष्यसे ।

(प्रविश्य) राक्षस —राघेण

रावण —ब्रूहि ब्रूहि । किं कृतं मनुजतापसेन ?

राक्षस —

उदीर्णसत्त्वेन महाबलेन तद्धुंश्वर त्वाममिमूय शोभम् ।
सलक्ष्मणेनाद्य हि राघवेण प्रसह्य मुद्धे निहतं सुतस्ते ॥

कथान्तरोपयोगः

कथान्तराणा बहुविधा उपयोगा रूपकेषु दृश्यन्ते । तद्यथा

- (१) कस्यचित् पात्रस्य योग्यताया द्विवरणम् । यथाभिज्ञानशाकुन्तले नायिकाया प्रादुर्भावकथा । स्वप्नवामवदसै वा ब्रह्मचारि-प्रकरणेन वत्सराजस्य पद्यावत्यै स्वीकरणीयता
- (२) नायकोच्चिनकार्यान्तरस्य प्रस्तावना । यथाभिज्ञानशाकुन्तले मातङ्गि-मवादेन दुष्यन्तस्येन्द्रमहायाथं गमनम् ।
- (३) अकल्पितार्थस्य दंवात् प्रस्तुति । यथा प्रतिज्ञायौगन्धरायणे कञ्चुकी महासेनाय वत्सगजग्रहणसंवाद आद्ययति ।
- (४) नायकस्य चारित्रिकवैशिष्ट्यस्य निदर्शनाय । यथाभिज्ञान-शाकुन्तले धनमित्रस्य नायकस्य नायकस्य मम्मतेविनियोजनेन राज-प्रजावत्सलता विगदीकृता । मृच्छटिके सवाहककर्णपूरक-वृत्तान्ताभ्या नायकस्य औदात्य विगदीकृतम् ।
- (५) भाव्यघोषसंषणम् । यथा प्रतिज्ञायौगन्धरायणस्य द्वितीयेऽङ्के कञ्चुकिना राज्ञे घोषवर्नीषीणाप्रदानम् ।
- (६) क्वचित् कथान्तर्द्वारेण मुख्यकथा प्रारभ्यते । तद्यथा चारुदत्ते विदूषकनायकयोर्वार्तालापमध्ये एव—तत प्रविशति गणिका-सम्भ्रान्ता विट्टेन शकारेण चानुगम्यमाना' इति दृश्येन वसन्तसेना-शकारविटादीना कथान्तर समाविष्टम् ।
- (७) महत्त्वपूर्णं रहस्यमुद्घाटयते । यथा कुन्दमालाया कुशलवयो राघवकुलजन्यता ।
- (८) अभिज्ञानार्पणम् । यथा पञ्चरात्रे त्रिगटेऽश्वरूतमवादेन पाण्डवाना विराट उपस्थिति ।
- (९) अद्भुत-विधातुमपि कथान्तरम् । यथा स्वप्नवामवादेऽस्य पञ्चगाद्यां वै कञ्चुकीयवचनम् ।

नाटकेष्वज्ञातनायकत्वम्

प्रच्छन्नरूपा नायिका नाट्यचमत्कार भूयिष्ठ जनयन्तीति कविभिर्नाटकेषु प्रार्यो नायकानामज्ञातकुलशीलता स्वैर समासादिता । अज्ञातपात्रस्य विषये प्रेक्षकाणां क्वचिदुत्का वर्तते—कोऽयं जन इति, किन्तु स प्रेक्षकैर्ज्ञातोऽपि रसस्थपात्रैर्वहुकाल यावदविज्ञात एवाचरन् प्रेक्षकाणां मानसे भूयः कौतुकं जनयति । भासस्तु तादृशानां पात्राणामनन्यतमं स्रष्टा ।

भासनाटकेषु

भासो नायकं पुरुषान्तरितं कृत्वा ज्ञातनायकत्वं वितनुते ।^१ स्वप्नवासवदत्ते नायिका वासवदत्ता केवलं योगन्धरायण एवाद्यन्तं जानाति । अन्ये जना केवलमन्तिमेऽङ्के एव सा वत्सराजपत्नीति पश्यन्ति । प्रथमाङ्के स्वयमपि प्रच्छन्नो योगन्धरायणस्तस्या मिथ्या परिचयं वर्णयति—

इयं मे स्वसा । प्रोषितभर्तृकामामिमामिच्छाम्यत्रभवत्या कञ्चित् कालं परिपालयमानाम् । इति

अस्या स्थितौ पात्रं माभिप्रायममत्यं वदन् प्रेक्षकाणां प्रहर्षं जनयति । तथा हि स्वप्नवासवदत्तस्य तृतीयाङ्के—

अयुक्तं परपुरुषसंकोचं न श्रोतुम् । इदं बहुशो गुम्फितव्यं मह्यं च पद्मावत्यं च । इदं तावदोपि किं नाम ।

चेटी— सपत्नीमर्दनं नाम ।

वासवदत्ता— इदं न गुम्फितव्यम् ।

वासवदत्ता— उपरता तस्य भार्या । तन्निष्प्रयोजनमिति ।

सा एकाकिनी वक्ति—अहो, अत्याहितम् । आर्यपुत्रोऽपि नाम परकीयं सवृत्तं ।

चतुर्थाङ्के प्रच्छन्नचरणा वासवदत्ता पद्मावत्यां धोविधं सल्लपति—

वासवदत्ता— हला, प्रियस्ते भर्तारि

पद्मावती— आर्यं न जानामि, आर्यपुत्रेण विरहोत्कण्ठिता भवामि ।

पद्मावती— यथा ममायपुत्रस्तथैव आर्या । वासवदत्तामा इति ।

१ पुरुषान्तरितं— मा द्रक्ष्यति स्वामीति प्रतिज्ञायोगन्धरायणस्य प्रथमाङ्के नायकवचनम् ।

वामवदता— अतोऽप्यधिकम् ।

पद्यावती— कथं त्वं जानासि ?

वासवदत्ता— (आगतम्) हम्, आर्यपुत्रपक्षपातेनातिक्रान्तं समुदाचार । एव तावद् भणिष्यामि । (प्रकाशम्) यद्यन्य स्नेहः, सा स्वजनं न परित्यजति ।

प्रच्छन्नता विना कुत ईदृशस्य रसभाजनभरस्य हृदयोद्गारम्यावसर ।

पञ्चमाङ्गस्य तत्र स्वप्नदृश्यं, चतुर्थाङ्गं च विदूषकस्य राज्ञश्चात्मविषयकस्य सल्लापस्य वासवदत्तया श्रवणं वासवदत्तया प्रच्छन्नतया विना न सम्भाव्येते । पञ्चाङ्गम्योत्तरार्धे पुनर्वासवदत्तया योगन्धरायणस्य च राज्ञः, पद्यावत्या वञ्चुकिना, धात्र्या चाभिज्ञानं तेषां च विविधासु स्थितिषु भावसम्पत्तिप्रकटनञ्चाज्ञातनायकत्वविधानस्योत्कृष्टं प्रयोजनं नाट्यरसप्रवर्णयित्वा च प्रमाणयति ।

अज्ञातनायकत्व परमोत्कृष्टं विलम्बितं भासस्याविमरकनामके नाटके । तत्र नायकश्चण्डभार्गवस्य शापेनास्तगमितमहिमा वर्षपर्यन्तं श्वपाकत्वमवाप्तवान् । तस्मिन् वर्षे कुरम्या सह तस्य प्रणय व्यापारं प्रावर्तत । स आत्मानमन्त्यजं घोषयति किन्तु कौञ्जायनाऽमात्यं कथयति—महाराज, अकूलोऽहं कथमेवं सानक्रोशी भवेत् ।

अज्ञातनायकत्वस्य भासकल्पितं माहात्म्यं नाटकेऽस्मिन् भूतिकवचनेन भवति । तद्यथा—अत्रो प्रच्छन्नरत्नता पृथिव्या । उह हि

छन्ना भवन्ति भुवि सत्पुरुषा कथञ्चित्

स्वैः कारणैर्गुरुजनैश्च नियम्यमानाः ।

भूयः परव्यसनमेत्य विमोक्तुकामा

विस्मृत्य पर्वानियमं विकृता भवन्ति ॥ १६

राजानं स वदति— नाय तादृशं (अन्त्यजं) । केनापि कारणेनात्मानमन्त्यजं चाच्छादयति ।

दैवं रूपं ब्रह्मजं तस्य वाक्यं

क्षेत्रं तेजं सौकुमार्यं बलं च

यद्येवं स्यात् सत्यमस्याः त्यजत्वं

व्यथोऽस्माकं शास्त्रमार्गेषु खेदः ॥ १७

तस्य पितापि भूतिकवचनात्—

यस्माद् ग्रहाणि नृहयोऽहं श्वपाक इति भाषेत ।

तस्मान् सपुत्रदारस्त्वं श्वपाकत्वमवाप्स्यसि ॥ ६६ ॥

तावत् प्रच्छन्नरूपेण यावत् सवत्सरं व्रजे ।

ततः सवत्सरे पूर्णं मृत्तशापो भविष्यति ॥ १८ ॥

प्रच्छन्नोऽप्यनुकृतिलक्ष्यराजभावं एतादृशो नायकः सर्वेषामाश्चर्यं जनयति । तथा हि—

नलिनका—किन्तु खल्वीदृशस्तादृशैर्गुणविशेषकुलीनो भवेत् ।

घात्रो—श्रुतं च मया भट्टिन्याः समीपेऽमात्ये विलभणितम्—न स तादृशो दुष्कुरुज इति । आत्मानं केनापि कारणेन प्रच्छादयतीति । देवा अपि नायकस्य प्रच्छन्नता-विषयकं विस्मयं वक्ष्यन्ति । तत्र देववाणी बभूव—

यदि च विमवरूपज्ञानमत्वाद्यं स्यु—

नं तु कुलविकलानां वर्तते वृत्तिशुद्धिः ।

ध्रुवमिह कुलमस्य शोध्यति प्राप्तकाले

त्यज कुलगतशङ्का साध्यता स्वान्तमेतत् ॥ २५

पैक्षका द्वितीयाद्यात्प्रागेव प्रवेशके विदूषकेण विज्ञापिताः सन्ति—

शो न जानन्त्यवस्थाविशेषमीश्वरपुत्रा नाम । अतस्तत्र भवान्
अविमारकं ऋषिशापेन कुलपरिभ्रंशमन्त्यजकुलप्रवासमात्मनो विज्ञानं गुरु-
जनं चाचिन्तयत् इत्यादि ।

अज्ञातनायकत्वभासस्य भूयिष्ठमभिप्रेतम् ।

आदौ प्रतिमानाटके प्रतिमाहृतनायको दशरथो भरतेन नाभिज्ञायते ।
भरतमपि सुमित्रो नाभिजानाति । भरतं दृष्ट्वा स वक्ति—

अयं हि पतितः कोऽपि चयस्य इव पार्षिवः ।

भरतो मातृनाभिजानाति । सुमन्त्रस्ता परिचाययति—इयं तत्र
भवतो रामस्य जननी देवी कौसल्या इत्यादि ।

प्रतिज्ञायौगन्धरायणे स्मभ्यान् यौगन्धरायणो विदूषकश्च अज्ञाता
एवोञ्जयिन्या विचरन्ति ।^१

कणभारे ब्राह्मणरूपधरं शक्रं कर्णं याचते । नाटकान्ते देवदूतस्त
वक्ष्यति—पुरन्दरेणानुगृहीतोऽसि ।

१ इदं पुरुषान्तरितं सोपायनायकेन प्रयोजितमिति तर्षव प्रथमाङ्के तेन
प्रकटीकृतम् ।

मध्यमव्यायोगे भीमस्तु स्वपुत्रस्य घटोत्कचस्यैव विदितः । भीमेन पृष्टो घटोत्कच आत्मानं परिचाययति । यथा

भीम — का नाम भवता माता ?

घटोत्कच — ध्रुवता हिडिम्बा नाम राक्षसो

कौरव्यकुलदोषेन पाण्डवेन महात्मेन ।

सताथा या महाभागा पूर्णेन क्षीरिवेन्दुना ॥ ३८

अस्या स्थितौ तपाश्चमत्कारचन्द्रित सवादोऽग्नोर्विव विलेसति—

घटोत्कच — किं मा प्रत्यभिजानीते भवान् ।

भीम — मत्पुत्र इति जाने

घटोत्कच — कथं कथं तव पुत्रोऽहम् ।

भीमः — कथं ह्यस्यति । मर्षयतु भवान् । सर्वा प्रजा क्षत्रियाणां पुत्र-
शब्देनाभिधीयन्ते ।

घटोत्कच — भीतानामायुधं गृहीतम् ।

भीम —

शपानि सत्येन भयं न जाने ज्ञातुं तद्विच्छामि नयस्तमाये ।

किं रूपमेतद्ददं भद्रं तस्य गुणागुणतः सदृशं प्रपत्स्ये ॥

घटोत्कच — एष तं भयमुषं दिशामि । गृह्यतामयुधम् ।

भीम — आयुवमिति गृहीतमेतत् ।

घटोत्कच — कथमिव ।

भीम —

काञ्चनत्तन्मसदृशो र्ऋषूणां निग्रहे रतः ।

अथ तु दाक्षिण्यो बाहुरायुधं सदृशं मम ॥

घटोत्कच — इदमुपपन्नं पितुर्मे भीमसेनस्य ।

भीम — अथ कोऽयं भीमो नाम ।

विश्वकर्ता शिवः कृष्णः शक्रः शक्तिधरो यमः ।

एतेषु कथ्यतां भद्रं केन ते सदृशं पिता ॥

घटोत्कच — सर्वे ।

भीम — विगन्तमेतत् ।

- घटोत्कच — कथमनृतमित्याह । क्षिपसि मे गुरुम् इत्यादि भीम-
पुत्रोद्देशो-रञ्जकः सवाद आत्मनिगूहन विना न सम्भवति । अज्ञातवासधर
भीममेव नायक कल्पित्वा पञ्चरात्रेऽभिमन्युना तस्येदृश सवादो
विशिष्ट एव विलसति । तथा हि

बृहन्नरता — किमर्थं तेन (भीमेन) पदातिना गृहीतम् ।

अभिमन्युः —

अशस्त्रो मामभिगतस्ततीगस्मि ग्रहणं गतः ।

अस्तशस्त्रं हि को हन्यादर्जुन पितर स्मरन् ॥

भीम — शान्त शान्त पापम्—

सहजो मे प्रहरणं भुजो पीनासकोमलौ ।

तावाश्रित्य प्रमुध्येय दुर्बलंगृह्यते धनुः ॥

अभिमन्युः—मा तावद् भो

बाहुरक्षोहिणी यस्य निर्याजो यस्य विक्रम ।

किं भवान् मध्यमस्तातरतस्यैतत् सद्दृशं घञ् ॥

भगवान्— पुत्र, कोऽयं मध्यमो नाम ।

अन्येऽपि पाण्डवा अज्ञातवास विचरता नाटकेऽस्मिन्नभिमन्युना
सल्लपन्तो महती काव्यधियः वितन्वन्ति ।

अश्वेवाभिमन्युर्बृहन्नरता तजयति—

किं भवान् धर्मराजो मे भीमसेनो धनञ्जयः ।

यत्मा पितृवदाक्रम्य स्त्रीगता पृच्छसे कथाम् ॥

अज्ञातनायक स्वार्थं समीहमान षचिन्मिथ्या चतुर्भुत्सहते । तद्यथा
पञ्चरात्रे बृहन्नरता विराटेऽश्वर प्रति प्रसीदतु प्रसीदतु महाराज ।

अयं आहयात्तु सम्भ्रान्तो न वेत्ति प्रहरन्नपि

कृस्तेन कर्म स्वयं कृत्वा परस्येत्यवगच्छति ॥

एतन्मे परिहार्याणां व्यावर्तनकृत किणम् ।

सन्निरोधविवर्णत्वात् गोघासधानसिंहागतम् ॥

अभिपेक्षनाटके चतुर्थेऽङ्के वानररूपधारिणी शुकसारणी रावणस्य मन्त्रिणी स्वल्पकालिकमेवाज्ञातनायकत्व प्रपद्यन्ते । तावदिकृत्य विभीषणः कथितवान्—

एतो हि राक्षसेन्द्रस्य सम्मतो मन्त्रिणी नृप ।
प्राणान्तिकेऽपे व्यसने लङ्केशे नैव मुञ्चतः ॥

कालिदासीयनाटकेषु -

अभिज्ञानशाकुन्तलेऽविज्ञातयोर्नायिकया परस्परप्रेम जन्यते । दुष्यन्तस्तु शकुन्तलापरिचयं लभते किन्तु स स्वात्मपरिचये कथयति—
यं पौरवेण राजा धर्माधिकारं नियुक्तं साऽऽहमविष्मन्क्रियोपलम्भाय पुण्या-
श्रमदर्शनप्रमगेन धर्मारण्यमिदमायात् । इत्यनेन स आत्मानं स्पष्टतो न निवेदयति न चात्मापहारमेव सम्यक् करोति । तेन प्रागेवोक्तमासीत् राजभावस्त्वभिज्ञातो भवेदिति । पञ्चमाङ्के तु शापत्रशादेव नायिका तस्यानभिज्ञाता बभूव । सप्तमाङ्के स्वपुत्रमेव नाभिजानाति । न च तापस्यो तमभ्यजानीताम् । तस्य पुत्रोऽपि पितरं नाजानात् । अस्मा स्थितौ तत्रत्य पुत्रमिलनमुखदप्रसङ्गे भूयिष्ठं चारुतामावर्जयति ।

मालविकाग्निमित्रे नायिका मालविका, पीठपदिका साकृत्यायनी च नाटकस्यान्तिमेऽङ्के वस्तुतः परिज्ञाते । साकृत्यायनी तु वस्तुतः आर्याकौशिकी यतिवैषधारिणी बभूव । मालविका पुनः माधवसेनस्य भगिनी । अतएव

प्रेम्यभावेन नामेय देवं/शब्दक्षमा सती ।
स्नानोद्यवस्त्रक्रियया पत्रोर्णवोपयुज्यते ॥

कुन्दमालायाम्

कुशलवभोरज्ञातत्वेन शोभते पञ्चमाङ्कः । तत्र पिता रामो न जानाति यदिमीं मे पुत्रकौ । बहुविधसकम्पविकल्पानन्तरं प्रश्नात्तरद्वारेण तयारभिव्यक्तिं पथाननायकस्य मानसे भवति । स कथयति—

एतत्कुमारयुगलं वयसांश्वयेन
श्यामान्तं वपुषा विपदानया च ।

ता मेधिलीतनयसम्भविनीभवत्या—

मादाय मामतितरा तरलं करोति ॥ ५१६

आकाशे' इति वचनेन तत्रैव कथान्तर प्रारब्धम् । तद्यथा—

कुशलवो सम्बोधितावन—

वाल्मीकिना मुनिवरेण महारथस्य
यासी पुराणपरुषस्य कथा निबद्धा ।
सा राघवश्रुतिपयातिथिता च नेया
कालरच मध्यतवनस्य न लघनीयः ॥

इत्यनेन कथान्तरेणापरविध कार्यक्रमो रङ्ग उपस्थाप्यते । किमेतद्रामस्य भावतरलता न्यूनीकर्तुमथवा वर्धयितुमेव प्रकल्पितमित्यत्र सहृदय-विद्वास एव प्रमाणा ।

परस्परमज्ञातयोर्निरुक्तयो सवादस्य रमणीयता कुन्दमालायामधो-
लिखिते सन्दर्भे सम्यग्विलमति पष्ठाङ्के*—

कुश —अपि भवन्ती रामायणकथानायकौ रामलक्ष्मणौ ।

लक्ष्मणः —तौ क्लेशभागिनौ ।

कुश —किं नीता त्वया सीता ।

लक्ष्मण —(सलज्जम्) मया मन्दभाग्येन ।

कुश —किं सीता रामस्य धर्मपत्नी

लक्ष्मण —अयं किम् ।

कुश —अथ सीतायास्तद्गर्भस्य वा विदितं कश्चित् वृत्तान्तः ।

लक्ष्मण —विदितो युष्मद्गीतेन

कथं — स एष रामो नयनाभिराम

सीतामुत्ताभ्यो समुपास्यमानः ।

यदुच्छ्रया तिव्यपुनर्वंतुभ्या

पार्श्वस्थिताभ्यामिव शतरश्मिः ॥

कुशलवो—दिष्ट्या कुशलिनो रामदारा ।

कुश —अयि वत्स लव, काशी वाल्मीकितपोवने सीता नाम ।

* अत्र कुशलवो न जानीते यत्तयोर्माता सीतास्ति पिता वा रामः । रामो न जानाति यदिना बाली मम पुत्रकौ । प्रेक्षकाणां नास्ति किञ्चिदेतद्विषयकम-
ज्ञातम् ।

लव —न काचित् । केवलगीतनिबन्धनान्येतानि सीता सीतेत्यक्ष-
-रुणि ।

कण्व.—परिपूर्णं तत काले क्षौरिवेन्दुदियाक्षरो ।

सीतापि जनयामास सा यमौ तनयावुभौ ॥

कुशलवौ—जयतु महागज पुत्रजन्मना ।

कण्व —जातावस्योचितं कर्म विधानो यथाक्रमम् ।

स चकार तयोर्नाम मुनि. कुशलवाचिति ॥

कुशलवौ—शुभमय स । हा तात त्रायस्व (सर्वे परस्परमालिङ्ग्य मोहं
गच्छन्ति)

मुद्राराक्षसे

वहूना मुद्राराक्षभोयपानाणा यायार्थ्यविद् केवल चाणक्य एव प्रतीयते ।
स राक्षसाय भ्रान्ति दूरीकर्तुं नाटकान्ते तेषा वास्तविक स्वरूप
विवृणोति । तद्यथा

चाणक्य —अमात्य राक्षस नेमौ चाण्डालौ । अयं खलु दृष्टपूर्वं एव
भवता सिद्धार्थको नाम राजपुरपः । योज्यसौ द्वितीय सोऽपि
समिद्धार्थको नाम राजपुरप एव—अपर च ।

भृत्या भद्रभटादय स च तथा लेख स सिद्धार्थकः इत्यादि ७९

नागानन्दे

नागानन्दे मित्रावसु स्वभगिन्या परिणयस्य प्रस्तावं नायकस्य
विचारार्थं पुरस्करोति । स प्रस्तावो नायकेन न स्वीक्रियते यद्यपि तस्या
भगिनी एव नायकस्य मन आपा वभूव । अत्र नायको न जानाति यन्मम
प्रणयिनी मित्रावसोर्भगिनी एव । भगनाशा प्रणयिनी मरणमेव शरण-
मम्यवस्यति । अत्र नायको भ्रमवशाद्वायिकामुपेक्षत इति प्रेक्षकाणा
ज्ञातमेव ।

नायकनियोगानुशीलनम्

उच्चावचा सर्वे नायका सनातनीचित्याचार-विचार-धारणया स्वोचितव्यापारेष्वेव नियोजनीया इति कवीना महान् भरो भवति ।^१ नैतस्य विषयस्य सम्यगनुशीलन काव्यशास्त्रादिषु हस्यते । अत्रोपजीव्य-नाटकानामुदाहरणेन नायकनियोगस्य दिग् प्रदिशश्च सकेतिता सन्ति । इदं प्रकरणं कवीनामुपयोगाद् भूमिष्ठमावर्जनीयम् ।

भारतीयधारणानुसारेण योनिदृष्ट्या प्रायः त्रिविधा नायका विलसन्ति काव्येषु—दिव्या, दिव्यादिव्या, अदिव्या (मानुषा) च । तत्र देवेषु ब्रह्मण आरम्य राक्षसपिशाचान् यावद् देवर्षयश्च सर्वेऽन्तान्ता दिव्या एव । दिव्यादिव्यास्तु राजान एव । ते लोकपालाशेन समुद्भूता देवा मानुषयोनिषु जाता अदेवा भवन्ति । रूपकेषु ते सर्वे पात्रीक्रियन्ते । अदिव्यास्तु मानुषी प्रजा भवति ।

पूर्वोक्तान् व्यतिरिच्यापि नायका वर्तन्ते । ते तिर्यञ्च (पशुपक्षिण) वनस्पतयश्च भवन्ति । वाणी-विहीना अपीमे रङ्गेऽनुभावप्रपन्ना कविदृशा प्रेक्षकान् विलोभयन्ति ।

नाटकेषु वेदपुराणेतिहासादिषु प्रसिद्धानामुपात्तकथाना प्रतिमस्कारोऽभि-नवकाव्यार्थाना समग्र्यनेन सम्भवति । तत्र कल्पितेष्ववान्तरवृत्तेषु किञ्चिदो नायकः कस्मिन् कर्मणि नियोजनीय इति जिज्ञासा साभिप्राया । नायकेषु सर्वप्रथमं स्थानं राज्ञ एव विद्यत । स एव रूपकोत्तमस्य नाटकस्य प्रधान-नायको भवितुमर्हति । अत एवास्मिन्नियन्धे राजा प्रथमस्थानीयः ।

राजा

पुरोद्भवा राजानो दिव्यनायकैरपि मगता न केवलमिह लोकेऽपि तु देवल्लोकेषु परल्लोकेष्वपि नार्यन्शाद् विचरन्ति स्म ।^२ परवर्तिनो राजानः

- १ अभिनवगुप्तानुसारेण चतुर्विधं नाटकीयं विधानं कविजनस्मरणार्थं भवति । अभिनवभारती द्वितीये भागे पृष्ठम् १२६ ।
- २ अत्र रामायणमहाभारतपुराणकालावधिना राजानः प्रथमकोटा अपरे च परवर्तिन एतिहासिकाश्च राजानो द्वितीयकोटा अवलम्बन्ताः ।

साधारणतो मानवलोक एव विलसन्ति । मृगयादिव्यसनापन्ना राज्य-
वैषम्यनिगृहीता वा वनेषु, अरण्येषु पर्वताधित्यकासु च इतस्ततो भ्रमन्तस्ते
स्वोद्देश्य साधयन्ति । तेषा राजप्रासादावधिका प्रवृत्तय साधारण्येन
शृङ्गारप्रवणा प्रदर्श्यन्ते । युद्धभूमिस्तु राजा प्रेष्ठैव । सा कविभिर्वीर-
रसस्य निष्पत्तये राजव्यापारविषयीक्रियते । यज्ञाधिकारिणो वा पुण्य-
प्रेक्षा वा दिव्यप्रसादानुग्रहकामास्ते मुनिभूमिषु प्रवर्तन्ते ।

राजा नायक एव शृङ्गारस्य च वीरस्य चाङ्गिरसयोरान्मनोहीपनविभाव
प्रतिपद्यते । प्रथम तावच्छृङ्गारे दक्षिण पूर्वकृता नायिका स्वप्नस्य सोत्कण्ठ
स्मरति । स्वप्नवासवदत्तस्य पञ्चमेऽङ्के स स्वप्नायते । न कामवासना-
पूरोऽपितु विशुद्धशृङ्गारसत्त्वापन्न स राजते । स्वप्नवासवदत्तस्य पष्ठाङ्के
घोषवतीवीणाया पुनर्लाभेन—ता चोपनीतामङ्के कृत्वा मोह गतो वत्स-
राज सानुकोश इति । स शृङ्गारात्मक पूर्वाचरित स्मरति । वामवदत्ता-
याश्चिन् दृष्ट्वा तस्य निवृत्ति जायतति तस्य दक्षिण्यस्य परा काष्ठा । वस्तुतो
नाटकस्य नायका राजा वा राजकुमारो वा प्रकरणस्य च नायकोऽमात्य,
सार्थवाहो वितो वा—एते सर्वे सर्वत स्वकीया शृङ्गारवृत्ति स्वनन्ति ।
कवयो न सम्भाग शाश्वत पश्यन्ति वर्णयन्ति वा । वियोगन विचित्रितो
नायिका-सम्बन्ध, कविभि सातिशय कृत । वियोगमसहमाना नायिका
नायकाश्च प्राणास्त्यक्तुमुद्युक्ता दृश्यन्त । तत्र को हेतुरिति अविमारके
नायक स्वयमेवात्मगत भूत—

निर्याज परिचयवर्धमानरागा
हृष्याभिनवयौवना मनोज्ञाम् ।
त्यत्त्वा ता क्षणमपि वञ्चितोऽस्मि जीवन्
कष्टोऽन्य क इह भवेत् कुण्ठनभाव ॥ ४ ३

वीरे पुनरनुक्तापि सप्रपञ्च पतिफल्येव कविवाचा क्वचित्सिद्धया
वा राज परारुमशालिता । तद्ययोदयना निर्वर्णयति—

उपेत्य नागे द्रनुरङ्गतीर्णे तमारणि दारुणकर्मदक्षम् ।
विकीर्णवाणोऽधतरङ्गभङ्गे महाणवाभे युधि नाशयामि ॥

स्वप्न ५ १३

प्रतिज्ञायौगन्धरायणे स्वयमेव वत्सराजा युध्यते । वशानुगता क्षत्रिय-
राजाना शक्तिविभ्राजते ।

तत्तु भासेनेध्वाकूणा प्रसङ्गेन वर्णित प्रतिमानाटके—

एते ते देवतानामसुरपुरवधे गच्छन्त्यभितर-
मेते ते शक्रलोके सपुरजनपदा यान्ति स्वसुकृतैः ।
एते ते प्राप्नुवन्त स्वभुजप्रलजिता कृत्स्ना वसुमती-
मेते ते मृत्युना ये चिरमनवसिताः षण्ड मृगयता ॥ ३ ७

राजकार्याणि रङ्गेऽपि कानि स्थिरिति भासेनाविमारके परिगणितं
सक्षेपेण—

धर्मं प्रागेव चिन्त्य सचिन्मतिगति प्रेक्षिनव्या स्वबुद्ध्या ।
प्रच्छाद्यो रागरोषो मृदुपरुपगुणो कालयोगेन कार्षी ।
शेष लोकातुवृत्त परचरनयनैर्मण्डल प्रेक्षतव्य
रक्ष्यो यत्नादिहारमा रणशिरसि पुन सोऽपि नावेक्षिनव्य ॥

१ १२

दुष्टा राजानो हीनप्रवृत्तौ व्यापृता भवन्ति । दूतवाक्ये दुर्व्योधन कृष्ण
प्रत्यवाच्यानि वदति ।

शृङ्गारिता एव राजान. कालिदासस्य महिष्ठा । अभिज्ञानशाकुन्तले,
विक्रमार्वाशीये, मालविकाग्निमित्रे च नूतननायिकापाशबद्धा विलसन्तः त
एव महाकवेर्विपयिणी कविकलगुह, कालिदासो विलास इत्युक्ति सार्थ-
यन्ति । सापराधो राजा चण्ड्या इरावत्या पादयो पतति इति दिक् ।

राजा शृङ्गारितः सन् प्रणयिनायको रगपीठे मनसा वाचा कर्मणा
कास्काश्च भावान् नोद्धाटयति । तथा हि राजा मालविका प्रति—

परिगृहाण गते सहकारतात्वम तिमुक्तलतान्नरित मयि । ४ १३
तन्मे दोषांक्षि ये प्राणास्ते त्वदाशानिब्रन्धनम् ॥ ६ १४
तदनुगृह्यता चिरानुरक्तोऽयं जन ॥ (इति सश्लेषनुपजनयति ।)

स स्वगतमेवाभिनवप्रणयाह्लाया नायिकाया अनुभावान् निदर्शयति—

हस्तं कम्पयते रुणद्धि रशनाव्यापारलोलाद्गुली
स्वी हस्तौ नयति स्तनावरणतामालिङ्गयमाना बलात् ।
पातु पक्षमलनेत्रमुन्मयत साचीकरोद्वानम् ।
व्याजेनाप्यभिलापपूरणसुख निर्वैतर्थात्येव मे ॥ ४ १५

ता स निवेदयति क्वचिन्—अज्ञाकरुत्वमधिगम्य यथा वृत्तार्थं इति ।
निर्दोषदर्शना कन्यका भवतीति भारतीयाचारविधानेन राजान्तर्हितो
भूत्वा वार्ता शृणोति शकुन्तलादीनाम् ।

बहुनायिकोऽपि राजान्यासा सुन्दरीणा निध्यानेनात्मानं पूर्वप्रणयिनी-
नामोर्ष्याक्रोधमानपरुषभायणादीनां पात्रीकरोति । अनेन शृङ्गार-
समृद्धिर्नाटकेषु विलसति । विक्रमोर्वशीय उर्वशीसगत पुरुरवा विद्याघर-
दारिकामुदयवती निध्यायति । तदनूर्वशी कृपिता ।

प्रणयिन्या देवदृविपाकोत्थे वियोगे राजा (नायक) क्वचिदुन्मत्तवेप-
सन् कार्याकार्यविचारणाविमूढ इतस्ततः परिभ्रमन् यं क्वपि सम्बोधयति,
यन् किमपि चेष्टने वदति वा^१ । तत् सर्वं शृङ्गारप्रवणमेव प्रवर्तते ।

राजा पुत्रवती राज्ञी प्रणयोत्कर्षयोग्या मत्वा तां परित्यजन्निवान्या
कामपि रूपश्रियं कामयते^२ ।

भरतानुसारेण बहुविधास्तत्र रमण्यो राजप्रणयभाजिन्यो बभूवुः ।
अज्ञातकुलशीला अपि नवयुवतयो यौवनसमृद्ध्या तस्य प्रणयपाशेन
प्रसादावचनेन च स्वायत्तीक्रियमाणा दृश्यन्ते । अभिज्ञाने शकुन्तला विक्रमो-
र्वशीय उर्वशी, मालविकाग्निमित्रे मालविका च पूर्वत एव पाणिपीडितानां
नायकानां प्रणयपाश आगृह्णा^३ । कतिपय पौराणिकराजा इन्द्रादीना-
मपि दुष्कर कार्यं साधयन्ति । अभिज्ञानशाकुन्तले दुष्यन्तो दुर्जयं दानवगण
हन्ति । विक्रमोर्वशीये पुरुरवा केशिना हृतामूर्वशीं प्रत्याहृत्येन्द्रस्य प्रिय-
माचरति । नारदेन नाटकान्ते पुरुरवसो देवनियोग उपकल्पितः—

त्वत्कार्यं वासवः कुर्यान् त्वं च तस्येष्टमाचरे ।

सूर्यं समेधयत्यग्निमग्निं सूर्यं स्वतेजसा ॥ ५ २०

राजा तपोवनरक्षणं इति सम्यगलोचितमभिज्ञाने सत्योर्वचनेन—
राजरक्षितव्यानि तपोवनानि नामेति । परतः स आश्रमवासिनां प्रार्थना
मन्यमानस्तपामिष्टिविघ्नमपाकरोति ।

शौर्यादीनामपराधानां समक्षमागतानां विषये राजा क्वचिन् स्वनिर्ण-
येन प्रथमास्पदमभवत्^३ ।

१. एतत् परमं निदर्शनं विक्रमोर्वशीयस्य चतुर्थोऽङ्कः प्रस्तौति ।

२. विक्रमोर्वशीयस्य पञ्चमऽङ्कः विदूषकः प्रमाणयति—मां वृद्धां मां राजा
परिहरिष्यति ।

३. अभिज्ञानशाकुन्तलस्य षष्ठ्यङ्के दुष्यन्तः समुद्रवणिक् सम्पत्तिविषय
विनियोगं करोति । तत्र प्रवेशकं नीत्वा, सुनीयकस्याहर्तारं मन्थनाया
पुरुरवाजि च ।

कालिदासीयो नायको राजा दुष्यन्तो निपुणतमश्चित्रकारो वर्तते ।
तेन कृतं शकुन्तलाचित्रं दृष्ट्वा सानुमती समीक्षते—अहो, एषा राजर्षे-
निपुणता । जाने सखी अग्रतो मे वर्तत इति । राजा स्वयं चित्रकार्यं वर्णयति—

कार्यां सैकतलीनहसमिद्युना स्रोतोवहा मालिनी
पादान्तामभितो निपण्णहरिणा गौरीगुरो पावना ।
शाखालम्बितवल्कलम्य च तरोनिर्मातुमिच्छाम्यघ
शृङ्गे कृष्णमृगस्य धामनयन कण्ठ्यमाना मृगोन् ॥

यथा पूर्वमेव वर्णितं पौराणिकराजा देवानामपि साह्यमनुतिष्ठन्ति
स्म । महाराजो दुष्यन्तोऽभिज्ञानशाकुन्तलस्य सप्तमेऽङ्के महेन्द्रस्य शत्रून्
हृत्वा स्वर्गलोकान्मर्त्यलोकमवतरति ।

अपराद्धो नायक क्षमाप्राथीव नायिकाया पादयोः प्रणिपतति ।
अभिज्ञानस्य सप्तमाङ्के दुष्यन्त एव करोति ।

अनुत्तमो भवति कश्चिन्महानायको योऽपरेषा प्राणरक्षार्थमात्मनिवेदनं
करोति । नागानन्दे जीमूतवाहन ईदृशो नायको नागानामानन्दायैव
समाचरति । तं वर्णयति शङ्खचूड —

अहो जगद्विपरीतमस्य महासत्त्वस्य चरितम् । कुत
प्राणास्तानेष ताधुस्तृणमिव कृपया यं परार्थं ददाति ॥ ४ १५

उत्तररामचरितस्य रामो महासत्त्व प्रतिजानीते—

स्नेह दया च सौह्य च यदि वा जानकीमपि ।
आराधनाय लोकस्य मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ॥

‘राजः समुदाचारः’

राजा यथायोग्यं समुदाचारं व्यवहरति । अभिज्ञानशाकुन्तलस्य
द्वितीयेऽङ्के स ऋषिकुमारको समीपं दृष्ट्वासनादुत्थाय अभिवादयते ।
ताभ्यामुपहृतानि फलानि स सप्रणामं गृह्णाति । मार्गे मरीचमूर्षिप
प्रदक्षिणीकृत्यैव नायको दुष्यन्तो गन्तुमिच्छतीति कालिदासेनाभिज्ञान-
शाकुन्तले निर्दिष्टम् ।

राजाकाशत्—

प्रवर्तता प्रकृतिहिताय पार्थिव सरस्वती श्रुतिमहती महीयताम् ।
ममापि च क्षायन्तु नीललोहितं पुनर्भव परिगतशक्तिरात्मभू ॥

पितरौ

पितरौ स्वसन्तानस्य हितं समप्यन्ति साह्येन, सदुपदेशेन^१ समा-
श्वसनेन च । वेणीसंहारे धृतराष्ट्रं पञ्चमेऽङ्के दुर्योधनं युद्धाद् विरक्तुं
सविनयं परामृशति ।^२ पुत्रं पितरौ यथायोगं समाश्वसयति वेणीसंहारे ।

पुत्रेण कृते दोषे पिता तस्य परिहारं विद्वानु यतते । वेणीसंहारे दुर्यो-
धनोऽश्वत्यामानं परिवदति । तदा धृतराष्ट्रस्तयोर्मैत्र्यमविघटितं यथा
स्यात्तथा यतते । सोऽश्वत्यामानं सन्दिशति—

अनुजनिघ्नस्फीताच्छोकादतिप्रणयाच्च यद्

विकृतवक्षने माम्भित् क्रोधश्चिरं क्रियता त्वया । ५ ४१

पुत्रार्थं मातुः प्राणपणेनाश्रयसायं स्वाभाविक एव । नागानन्दे
नागमाता स्वपुत्रस्य प्राणरक्षार्थमात्मानमेव गृहभोजनमिति निवेदयति ।
तामेव मातरं पुत्रो निवेदयति—

समुत्पत्स्यामहे मातर्यस्या यस्या गतो वयम् ।

तस्या तस्या प्रियसुते माता भूयास्त्वमेव न ॥ ४ २०

भ्रातरः

भ्रातृभिः सह व्यवहारस्तु नाटकेषु सुसंस्कृतनायकानां परमादर्शं
विचिनुते । प्रतिमानाटके अभिषेके, बालरामायणे च रामलक्ष्मणभरता
जदात्तगुणरत्नानां महार्णवा एव विलसन्ति । भ्रातृर्थं साधयितुं प्राणा-
नपि त्यक्तुं समुद्यता दृश्यन्ते इमे भ्रातरः ।

वेणीसंहारे पाण्डवानां भ्रातृत्वं समुद्धितम् । भाविकार्यजातं परित्य-
ज्यापि युधिष्ठिरस्तत्र भ्रातृन् प्रत्यात्मनो नैराशयं कारुण्यं च व्यनक्ति ।
भ्रातुरमत्यभरणे स आत्मानं चितायां क्षेप्तुमुद्युक्त एव ।

दुर्योधनोऽपि दुष्प्रातृणां रुखदुःखयोः समभागी सर्वंघातमानं कृतार्थ-
यति । तथापि कतिपयनाटकेषु राजसत्तानां वानरशीनां च भ्रातृभावो
न तावन्मानं स्पृहणीयः ।

१ सञ्जय— यावत् प्राणिति तावदुपदेष्टव्यमिति विजगीषु प्रभावताम् ।

२ माघारी— एव ते शीतोऽङ्गलिः । निवृत्य समरम्भापारात् ।

धृतराष्ट्रः— मानं वैरिषु मुञ्च तात पितरावन्वाविमो पाहय ॥ ५ ५

पुत्र

नाटकेषु पुत्र प्रकरणे नानिश्चयं मारुं भजते । नायकस्य पुत्रं स्पृहणीय एव प्रदर्शितः सम्कृतनाटकेषु । नैकनाटकेषु पुत्रस्य चाह विलम्बित कविभिश्चाह चर्चितम् । तेषु मृच्छकटिकमनुत्तममेव, यत्र मृच्छकटिका पुत्रार्थमेव कल्पिता नाटकीयकथाप्रपञ्चमामूत्रयति ।

निर्विकारचित्तस्य बालस्य स्वाभाविकोक्तयः कविभिः साधु गृह्यन्ते प्रेक्षकाणां प्रीतये । तद्यथा मृच्छकटिके पठेऽङ्गे—

दारक — रदनिके कौपा । "

रदनिका — जात, आर्या ते जननी भवति ।

दारक — रदनिके, अलोक त्वं भणसि । यद्यस्माकमार्याजननी, तत्किमर्थमत्कृता ।

तत्रैव दशमेऽङ्के पुनर्यध्यभूमिदृश्येन ।

रोहसेन । — अरे चाण्डाला मा मारयत मुञ्चत पितरम् ।

ऋभङ्गे करुणनिर्भरा वाणी दुर्जयस्य प्रेक्षकां द्रावयति । तद्यथा-
भग्नोरोदुर्गयोधनस्याङ्क आसनं जिभृक्षतो दुर्जयस्य वचनम्—

दुर्जय (दुर्योधनम्)—अहमपि खलु तेऽङ्क उपविशामि । कुत्र नु खलु महाराजो गमिष्यति ।

दुर्योधन — भातृशतमनुगच्छामि ।

दुर्जय — मामपि तत्र नय ।

स पितरं दुर्योधनं पितामहसमीपं नेतुमुद्यतो वर्तते ।

अशक्त्यामा तु दुर्जयमभिषेकं विनैव राजपदमर्पयति—

विनाभिषेकं राजा त्वं विप्रोक्तैर्वचनेर्भव ।

कालिदासमु शिशूना पुत्राणाञ्च वर्णनं सस्पृहं करोति । अभिज्ञान-
शाकुन्तले सोऽयं कालिदासो भरतस्य प्रकल्पितवृत्तेन भारतमेव शश्वत्
समुत्साहयति । तद्यथा

बाल — जम्भस्व रे सिंहशावक, जम्भस्व दन्तास्ते गणयिष्ये ।

पिता दुःशान्त्यन्तं परिलक्ष्य किञ्चित् साधु वदति—

स्पृहयामि खलु दुर्ललितायारम्भे—

“आलक्ष्यदन्तमुकूलाननिमित्तहासैः” इत्यादि ।

बालो दुःशान्त्यन्तं प्रत्याख्याति—न खलु त्वम् । दुःशान्त्यन्तो गमं तात ।

युवा पुत्र परामर्शेन पितु सहायमाचरतीति सनातनरोति ।
'नागानन्दे मित्रावसुर्जामात्रे क उपहारो देय ' इति निर्णेतुमाह्वयते ।

उत्तररामचरिते खलु पुत्रस्य भूमिकाभूत्सेचर्यात् । तद्यथा—
तमसा—प्रसव खलु प्रकृष्टान्तं स्नेहस्य । परं चैतदन्योन्यसंश्लेषण
पित्रो ।

अन्त करणतत्त्वस्य दम्पत्यो स्नेहसंश्रयात् ।

आनन्दप्रन्विरेकोऽप्यमपत्यमिति पश्यते ॥ ३१७

कुमार

उत्तररामचरिते चतुर्थपञ्चमाङ्कयो राजकुमाराणा भूमिका सातिशय
पराक्रमगमिता शोभते । तत्र लव कुशश्चन्द्रकेतुश्च द्वादशवर्षीया रण-
भूमौ युववद् व्यवहरन्ति लोकान् प्रीणयन्ति च रघुकुलोचितशौर्येण
विनयमौल्येन च । एक एव लवश्चन्द्रकेतुमनाधुरधरान् पराभवति
जम्भकास्त्रादिप्रयोगेण शाययति च ।

कुमाराणा शौर्यपथपद्धतिभासस्य पञ्चरात्रेऽभिमान्यो पराक्रम-
निदर्शनेनादर्शभूता ।

अनुनायकः

प्रधाननायकस्यानुवर्तिनो विलसन्ति नाटकेषु लक्षणादयोऽनुना-
यका । ते नायकस्य आशादिका कौटुम्बिका भवन्ति, मित्राणि वा
सुहृत्कार्यं साधयन्ति । आन्मत्यागिनस्ते प्रधाननायकस्यान्तरङ्गभावेन
तेषामाज्ञानुमारिण आदर्शभूता राजन्ते ।

हनुमान् वा लक्ष्मणो वानुनायकवोऽपि समुपस्थापयति ।

मित्रम्

नाटकेषु राज्ञो मित्रं तु विदूषको विदित एव । अमात्यादीनामपि
मित्राणि क्वचिद् भूमिच्छनुदात्तभरं निर्वहन्ति । तद्यथा मुद्गराक्षसे चन्दन-
दासः । स कञ्चित्कालं राक्षसस्य स्वमित्रस्य विषमे समुपस्थिते गृहजनं
गोपायति । तदा चाणक्येन स विवदते—

चाणक्य. — तत्क्रियता सुहृद्वच । समर्प्यता राक्षसगृहजन. । अनुभूयता
विचित्रा राजप्रसाद ।

चन्दनदास — नास्ति मे गृहेऽमात्यगृहजनः ।

राक्षसो शिवायेऽङ्गे त गृहतम् इति च पर्यायः ।

चाणक्य* —तद्रक्ष परकलत्रेणात्मनः कलत्रं जीवितं च ।

चन्दनदास —आर्यं किं मे भयं दर्शयसि । सन्तमपि गेहेऽभात्प-
राक्षसस्य गृहजनं न समर्पयामि, किं पुनरसन्तम् ।

चाणक्य* —चन्दनदास, एष ते निश्चयः ।

चन्दनदास —ब्राह्मम् । एष मे निश्चयः ।

चाणक्य* —(स्वगतम् साधु चन्दनदास, साधु ।

सुलभेष्वर्घ्याभेषु परसंवेदने जन ।

क इदं दुष्करं कुर्याद्विदानीं शिरिणा विना ॥

१-२३

(प्रकाशम्) चन्दनदास एष ते निश्चयः ।

चन्दनदास —ब्राह्मम्

चाणक्य* —(सक्रोधम्) दुरात्मन्, दुष्टवृत्तिक, अनुभूयतां तर्हि नर-
पतिं क्रोधः ।

चन्दनदास —सज्जोऽस्मि । अनुतिष्ठतु आर्यं आत्मनोऽधिकार-
सदृशम् ।

चाणक्य* —उच्यतां दुर्गपालो विजयपालः । गृहीतगृहसारमेन सपुत्र-
कलत्रं सयम्य तावद्रक्ष यावन्मया वृषलाय कथ्यते । वृषल एवास्य प्राणहर-
दण्डमाज्ञापयिष्याति ।

चन्दनदास —दिष्ट्या मित्रकार्येण मे विनाशो न पुरुषदोषेण ।

वीरसहायः

युद्धप्रवृत्तिपरक्षेपेषु नाटकेषु प्रधाननायकस्य विविधयोग्यताप्रपन्ना वीरा
साह्यमाचरन्ति । तेषां समीक्षादृष्टिं क्वचिन् क्वचिदनुत्तमैव विलसति
तद्यथा द्रुतघटोत्कचे भीमपुत्रस्य घटोत्कचस्य कौरवश्रेष्ठ-
तृतराष्ट्रमधिकृत्य
समीक्षा—

अयं अयमत्र भवान् घृतराष्ट्रः । अनायं शतस्योत्पादयिता । अयं ननु
कलितगम्भीराकृतिविशेषः । आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

वृद्धोऽप्यनाततबलीगुरुरसहतास

श्रद्धेयरूप इव पुत्रशतस्य धृत्या ।

मन्त्रे सुरैस्त्रिविवरक्षणजातशङ्क-

स्त्रासाग्निमीलितमुखोऽनभवाद् हि सृष्टः ॥

सोल्लुप्यमिदं वचं समीक्षागर्भमेव क्षत्रिचित्रणकलायां परमोत्कर्षं
प्रस्तौति ।

म घटोत्कचो दुर्योधन प्रति ब्रूते - राक्षसेभ्योऽपि भवन्त एव क्रूरतराः ।
ईदृशाना पराक्रमशालिना शत्रुपक्षस्योत्साहशतनमपि प्रधानं कर्म
प्रशस्यम्भवति । तद्यथा घटोत्कचस्य -

दष्टोष्ठो मुष्टिमुच्चम्य तिष्ठत्येष घटोत्कच ।
उत्तिष्ठतु पुमान् कश्चिद् गन्तुमिच्छेद्यमालयम् ॥

वीरसहाया परिवारे गणिता भवन्ति । बालचरितस्य द्वितीयस्याङ्क-
स्यान्तिमे भागे शूलः कुण्डोदरो मनोजवो नीलरश्च कात्यायन्या सहायका-
स्तस्या परिवारे भासेन गणिता ।^१

युध्यमाना वीरौ विश्रमितायोधनध्यापारो कदाचिदन्वेषा महावीराणां
सम्बन्धिना घनुर्वेदशिक्षा चतुरत्वं प्रैक्षितु सहमती बभूवतु ।^२

वेगीसंहारे कर्णो वृषमेनोऽश्वत्यामा च प्रथिता वीरसहाया सन्ति । तेषां
पराक्रमान् यथायोग नाटकमिदं चिनयति ।

अमात्य, मन्त्री सचिवाः

अमरकाशे तु मन्त्री धीमचिवोऽमात्योऽन्ये कर्मसचिवाः । यत्र-यत्र
राजा तत्र-तत्र तस्य मन्त्रिण आवश्यतानुसारेण वर्तन्ते ।^३ योगन्धरायणो
मन्त्रिभिः परामृष्य लावाणकदाहृष्यपदेशेन राजमहिषी स्वप्नवासवदत्ते
प्रच्छादयति अपनयति वा ता न्यासे निक्षिपाति च ।^४ सर्वमितन् कौशाम्बी
परिपालयामोति मत्वा विधत्ते । स्मप्वान् नामको मन्त्री राजानं
पर्यवस्थापयति परिचरति च । तत्रैव 'अनाहारे तुल्य' इत्यादि ।

पष्टेऽङ्केऽमात्यस्य माहात्म्यं विशदीकृत राज्ञो वाचा -

मिथ्यान्मादेश्च युद्धैश्च शास्त्रदृष्टैश्च मन्त्रिते ।
भवद्यत्नैः खनु वय मज्जमानाः नमुदयता ॥ ६.१८

१ तदा प्रविशति कात्यायनी सपरिवारेत्यनेन स्पष्टीकृतम् ।

२ कर्णसंहारे चतुर्षाङ्के भीमकर्णौ ।

३ योगन्धरायणेन प्राक्कनम् -

रिपुनगरं वा बन्धने वा घनं वा पुनरविगतराज्यं वाश्चतः पञ्चाशद्वयम् ।

इत्यनेन राजामात्मया सन्निहितैः विश्रुतम् ।

४ यदा मन्त्रिभिः सहसमयित तथा परिणमति । स्वप्ने प्रथमेऽङ्के ।

प्रतिज्ञायौगन्धरायण उभयपक्षयोर्मन्त्रिण काले-काले युद्धभूमाव-
युध्यन्त ।

विपत्तिकाल आत्मरक्षार्थं राजामात्यमेव प्रतिज्ञायौगन्धरायणस्य
प्रथमाङ्के स्मरति । तद्यथा मन्त्रिणा यौगन्धरायणेन प्रकाशितम्—

रिपुनृपनगरे वा वन्धने वा वने वा
समुपगतविनाश प्रेत्य वा तुल्यनिष्ठम् ।
जितमिति वृत्तबुद्धि वञ्चयित्वा नृप त
पुनरधिगतराज्य पार्श्वत श्लाघनीयम् ॥ ११४

इति मन्त्रिणो विशेषस्यापि कावदिशामिति । मन्त्रि विशेषा
प्रतिज्ञानीते—

मोक्षयामि न राजान नास्मि यौगन्धरायण ॥११६

अविमारकेऽमात्य. कौञ्जायनो भर्तृदारिकाया उपवन-विहारे रक्षार्थं
सहगच्छति । कस्मै राजकन्या प्रदेयेति भूतिक अमात्यो निवेदयति ।

चाणक्यो राक्षसश्च मुद्राराक्षसे मन्त्रिद्वय राजते । एतयोर्द्वयोश्चाणक्यो
मन्दवश समुत्खातितवान्, चन्द्रगुप्त राजपदमधिष्ठापितवाश्च । सोऽयम-
मात्यो निवेदयति—वृषल एव केवल प्रधानप्रवृत्तिरस्माग्धारोपितराज्य-
तन्त्रभार सततमुदास्ते । अयममात्य न केवल बुटिलनीतिश्च एवापितु
बूटविधान साधयन् देवगुहमप्यतिशेते । न राजश्चन्द्रगुप्तस्य किमपि
करणीय विद्यते । अय तु चाणक्योऽमात्यो यो निश्चिनोति—किं करणीयं
चन्द्रगुप्तस्य प्रतिष्ठापनार्थम्, केन प्रकारेण तत् करणीयम्, कं कृष्य नियोज्य,
राजापि कथं नियोज्य प्रतिद्वन्द्वी केन प्रकारेण स्वहितार्थं सम्राह्य इति ।
न तस्मै पाप वा पुण्य वा विशेषपरमपितु येन केन प्रकारेण सिद्धि कथं
भवेदिति स चिन्तयति, करोति, कारयति च । अनिश जागति चाणक्यः ।
यौगन्धरायण इव महामात्योऽय चाणक्य स्वजनानात्मनो विश्वासघातिन
इव कृत्वा परपक्षस्य रक्षणीकरोति । स कथयति— तत्कारणमुत्पाद्य
वृत्तकृत्यतामापादिताश्चन्द्रगुप्तसहोत्थायिनो भद्रभटप्रभृतय प्रधानपुत्र्या ।

मुद्राराक्षसे मन्त्री सर्वाधिकारप्रपन्नो वर्तते । चन्द्रगुप्तस्य चाणक्य-
देशानुसारेणैव कलहायतेऽपि । राक्षसस्तु नन्दराजस्य शासनकाले सर्वेषां
प्रमुखराजकीयतन्त्राणां सूत्रधारो बभूव । मलयकेतो कालेऽपि स एवाधो-
विद्य निर्णयति पञ्चमेऽङ्के—

प्रस्थातत्र पुरस्तात् खसमगध्वगणैर्मामिनुव्यूह्य सन्ये—
गन्धारेर्मध्ययाने सयवनपतिमि सविधेयः प्रयत्न ।
पश्चाद्गच्छन्तु वीरा शकनरपतय सम्मृताश्रीनहूणैः
कौलूताञ्च शिष्ट पथि ररिवृगुप्राद्राजलोकैः कुमारम् ।

अत एवामात्यः प्रवानसेनापतिरपि वनंते । राजा मन्त्रिणमभि-
वादयते ।^१

सूतः, सारथिः

सूतस्तु सारथिरेव रथवाहकः । प्रायो युद्धक्षेत्रेऽन्यत्राप्यतिशयप्रतिष्ठितो
बभूव स्वचारिभ्येण ज्ञान-विज्ञानप्रपन्नत्वेन च ।

प्रतिमायाश्वतुर्थेऽङ्के आवश्यकज्ञानाय रथो तमेवानुयुङ्क्ते^२ । स
भरत शिष्टाचारः शास्ति^३ । स आवश्यकतया निवेदकाऽपि भवति रथिन
परिचाययति च ।^४

कर्णभारे सारथि शन्यो भविष्ये कौरवचमूना नायकोऽभवत् । अनेन
नियोगेन सारथेर्महानुभावः सुसिद्धः । कर्णस्तस्य योग्यतामेव प्रमाणयति,
तस्मै स्वकीयमस्त्रस्य वृत्तान्त निवेदयति च ।

सारथि (वृहन्नला) पञ्चरात्रे राजाज्ञानुसारेण रणविस्तरे
श्रावयति द्वितीयेऽङ्के । तृतीयेऽङ्केऽपि युद्धविस्तरमभिमन्यो मूनो द्रोणा-
दीञ्छ्रावयति । सोऽथ न केवलं सवाददानैवापि तु लज्जतारकोऽस्ति ।
तद्यथा—

सूतः — निवेद्यता सर्वत्राचार्यंपुरोगाणा क्षत्रियाणाम् । एष हि—

अपाम्य नारायणचक्रं भय विरप्रनष्टान् परिभूय पाण्डवान् ।

धनुस्सहायं कुहमिर्न रक्षितो हनोऽभिमन्युः क्रियता ध्यपन्नपा ॥ ३९

१ मुद्राराक्षस पञ्चमेऽङ्के—

मलयकतुं (राक्षसम्) धार्यं बनिवादये ।

२. प्रतिमायाश्वतुर्थेऽङ्के भरत सारथि मुमन्त्र पृच्छति—बव तत्रभवान्
ममार्थो राम ।

३ तत्रैवानु गृहप्रनापवादमभिपातुम् ।

४ तत्रैव भरतविषयकं परिचय मुमन्त्रमुनेन—रथोऽश्वतुर्थं इत्यादि । ८९

पुनश्च स आदिशति— शान्तिकर्मानुष्ठीयताम् ।

भीष्मः — किमर्थम् ।

सूतः — उचितं ते पुरा कर्तुं ध्वजे बाणप्रघापिते ।

अयं हि बाणः कस्यापि पक्षे नामाभिधीयते ॥ ३१८

अभिज्ञानशाबुन्तले सूतो मृगयाकाले राज्ञो मित्रवदाचरति । स स्वत एव राजानं प्रशंसति—

मृगानुसारिण साक्षान् पश्यामीव पिनाकिनम् ॥ १६

सोऽश्वाना सौविध्यं चकार ।^१

इन्द्रसारथिर्मातलिद्रौत्यमपि अनुतिष्ठति । तद्यथाभिज्ञानशाबुन्तले मातलिद्रुप्यन्तं कथयति— श्रूयतां यदर्थमस्मि हरिणा भवत्सकाशं प्रेषितम् ।

स एव मातलिर्इन्द्रकार्यानन्तरं दुप्यन्तं विमानेन मर्त्यलोकेनवतारयति । अस्यां यात्रायां तयोः परस्परं वार्तालापेन परिपृच्छया साहाय्यचरणेन च सारथेः पदमहिमान्वितं जायते ।

वेणीसंहारे द्रोणस्य सारथिरतस्मिन्नुपरतेऽश्ववत्यामानं सूचयति तमाशवासयति च । स तं शिक्षयति—

त्वमपि तदनुसरेण वीर्येण शोवसागरमुत्तीर्यं सुखी भव ।

सारथिस्तु सूत एवेति वेणीसंहारे निर्णीतमधोविजयम्—

वश्वत्थामा— (वरुणं मघ्नवृत्त्य)

जातोऽहं स्तुतिवशकीर्तनविदा किं सारथीनामुले ॥ ३३५

वेणीसंहारे सारथिस्तु स्वामिनो महान् हितचिन्तक उपदेष्टा च वर्तते । विपन्नं दृष्ट्वा युद्धोद्यतं दुर्योधनं सारथिः कथयति—

अक्षमा सम्प्रति वाहास्ते रथमुद्धोटुम् । स्वामिनि मूर्च्छिते स स्वयमेव तस्य रक्षोपायं व्यधात् ।

उत्तररामचरिते सुमन्त्रः सारथिश्च द्रुपेण शोभयति । तद्यथा—

सुमन्त्रः — वत्स नैतदेवमस्त्रेषु विशेषतो जम्भकेषु । यतः

कृशाश्वतनया ह्येते वृशाश्वत् कीशिक गता ।

अथ तत्सम्प्रदायेन रामभद्रे स्थिता इति ॥ ५१५

१ प्रथमाङ्के—आद्रष्टा क्रियन्ता वाचिन इति

कञ्चुकी, कञ्चुकीय, काञ्चुकीय

कञ्चुकी वस्तुतो राज परिजन । अमरकोशे तु^१

अनपुरे त्वधिकृत स्यादन्तर्वेशिका जन^२ ।

सौविदलञ्च कञ्चुकिन स्यात्पत्या^३ सौविदाश्च ते ॥

प्रायज्ञान्तपुरचारी कञ्चुकी बहुविधकार्याणां सम्पादक^३ शिष्टाचार
निर्दिशति राजपुत्र्येषु अनपुरोयेषु परिचारेषु । तद्यथा—मम्मपक प्रति
व्रत^३—

परिहरतु भवान् नृपापवाद् न परपमाश्रमवासिषु प्रयोज्यम् ।

राजकुलस्य सदस्यानां घमरिनालन व्यवस्थापयति घमाचरणे किं
दुष्करमिति राजकन्यां बाधयति च^२ । कञ्चुकिं मुखन राजदरिकायां ब्रह्म
चारिणेऽनुग्रहो भ्यज्यत । न कञ्चुकिं राजकन्यामपि तन्वशापि राजकुल
कुटुम्बिभिः सहाचरति । यथात्तरामचरित बाल्मीकेराश्रमे कौसल्यया सह
गृष्टिनामञ्च कञ्चुकीयार्जनिधिसत्कारस्थ भार विभर्ति । राजकीय
सन्देश तस्य सम्प्रन्धिन उच्ययति स्वप्न पठे^३ । तत्रैव स राजानं
मान्धयति च—

क क शक्तो रक्षितु मृत्युकाले इत्यादि ६ १० ।

राजकुमाया विवाहस्य विषय^२पि तस्य मन विज्ञेयमभवद्राज्ञे ।

महत्त्वपूणघटनाता निवेदयिता कश्चिन् कञ्चुकी भवेत् । स प्रतिज्ञा-
योग्यधरायण राजानं सूचयति शास्त्राद्यनेन वत्सराजग्रहणमिति वृत्तान्तम् ।
स राजा विशिष्टादशानु-वपदाजीशान् नयति । स राजासादस्य महत्त्व
पूणद्वारस्य रत्नोपि प्रतिभानि प्रतिज्ञायोग्यधरायणस्य द्वितीयेऽङ्के, वेणी
सहारस्य पठ्ठाङ्क च । न राजानं विज्ञायति शास्त्राद्यनेनस्य प्रवचनम् । स
प्रश्नानुसारेण वामत्रदत्ताया वत्सराजस्य कुलस्य राजा निवेदयति ।
उत्तमात्तमान्धय कथं सत्सारा विषय इति कञ्चुकिना भर आगोत्^३
वेणीमहार कञ्चुकीं दुर्योगिनस्य रथगतनो भग्न इति सूचयति । राजा
महामनस्य प्रतिनिधीभूय स याणधरायणाथ भृङ्गारमर्षयति ।

प्रतिमानात्सस्य प्रयमाङ्कस्य रिष्टममेवे काञ्चुकीयाभिप्रायाना
शामिकविशीना सम्भारान् ममगृह्णान् ।

१ स्वप्न० १५

२ तथैव १५

३ प्रतना० तृतीयऽङ्के

कञ्चुकिन. समीक्षादृष्टिरपि भासेन प्रतोष्या । स रामस्वाभिपेक-
प्रस्तावमनुमोदते—

इदानीं भूमिपालेन कृतकृत्या कृता प्रजाः ।

रामाभिधानं मेदिन्या शशाङ्कमभिपिञ्चता ॥ १४

प्रतिमानाटके स वनवासविषये रामेणा सह विवदते ।^१ न खलु न
खलु गन्तव्यम् । इत्यादि

रामवनवासोद्विग्नो दशरथ इति वृत्तं स प्रतिहारी कथयति । पश्चा
दनात्येभ्यो निवेदयत्यस्वास्थ्य महाराजस्य ।

महतामागमनसूचना स राज्ञे ददाति, तान् प्रवेशयति च ।^२ इतवाक्ये
'कृप्यागमनं दुर्योधनं धावयति इत्यनेन क्वचित् प्रतिहारीवदावरति ।

दूतवाक्ये स प्रतिहारीविकृतानादिशति—आहूयन्ता सर्वे राजानो
दुर्योधनेन मन्त्रणाय । अस्मिन् रूपके चित्रपटानयनापनयनाभ्यां स प्रेष्यवत्
प्रतिभाति ।

वालचरिते कञ्चुकी कसेन ज्योतिर्विद्धि पुरोहितैश्च सह पराग्रष्टु
नियुज्यते ।^३

सोऽथ कञ्चुकीं स्वकीयामन्त पुरसेवा वृद्धावस्था च पुन पुनरा-
कीरति । तद्यथा विक्रमोर्वशीये—

सेवाकारा परिणतिरभूत् स्त्रीषु कष्टाधिकार ॥ ३१

विक्रमोर्वशीयस्य पञ्चमेऽङ्के कञ्चुकीं दस्युगृध्रग्रहणाय नागरिकान्
विज्ञापयितुं नियुज्यते ।

राजगृहाधिष्ठितः स विक्रमोर्वशीये पञ्चमेऽङ्के राजदर्शनकामाना
सूचना राज्ञे निवेदयति । तत्र व्यवतर्पेराश्रमादागतौ तापसीभानुपुमार
च राश सविद्यं नयति ।^४ राजकुमारस्याभिपेकायोजनं कर्तुं स राज्ञे

१ कञ्चुकी—अथ च तयानाहतोपसृतया भरतीऽभिपिञ्चता राज्य इत्युक्तम् ।
अत्राप्यलोभः ।

२ दशरथाय कथयति—सुमन्त्रः प्राप्त इति प्रतिभाषा द्वितीयेऽङ्के । अस्मिन्ना-
शाङ्क-उल्लस्य पञ्चमाङ्के—कञ्चुकीं राजानं सूचयति—'वाश्यपसं दशमादाय
वर्षात्पुनः सम्प्राप्तः' इति ।

३ द्वितीयाङ्के ।

४ अस्मिन्नाशाङ्क-उल्लसे कञ्चुकीं कश्चाथमादागतान् उपस्थितः राज्ञः समीपं
नयति ।

सन्दर्भमात्यपरिपदमुपनयति । अभिज्ञानशाकुन्तलस्य पञ्चमेऽङ्के कञ्चुकी राजभवनस्य द्वारपालवत् प्रतिभाति, यतो हि नाम स कष्वशिष्यागमनं राज्ञे न्यवेदयत् । स राज्ञा वचनादुपाध्याय सोमरात विज्ञापयति तपस्विना सत्कारं विधातुम् ।

राजभवने राज्ञः समीपतरमनिशमुपस्थितः कञ्चुकी स्ववयश्चारिष्य विश्वासभूमित्वादिभिर्महत्त्व भजते ।

मुद्राराक्षसस्य तृतीयाङ्के चन्द्रगुप्त कञ्चुकिनादिशक्ति—अतः प्रभृत्य नाहत्य चाणक्य चन्द्रगुप्त स्वयमेव राज्यं करिष्यतीति गृहीतार्यां क्रियन्ता प्रकृतयः । अथ कञ्चुकिना विशेष एव कार्यक्रमः ।

यद्यपि वेणीसंहार कञ्चुकी आत्मानमघाविद्यं वर्णयति—

नोच्चैः सत्यपि चक्षुषीक्षितमलं श्रुत्वापि नावगितम् ।

तथापि स स्वतन्त्रा द्रष्टा, विचारकः, विषयप्रतिपादकश्च स्ववचनैः कार्यैश्च प्रतिभाति । स दुर्योधनं कटुं समालोचन—अद्याप्यन्तपुरविहारमनुभवति । अयमपरमपयातय स्वामिनश्चेष्टितम् । कृतः

आशास्त्रग्रहणादकृष्टपरशोस्तस्यापि जेता मृते-
स्तापायाम्य न पाण्डुसूनुभिरयं भीष्मं शनैः शायितम् ।

प्रोटीनेकधनुःप्रारविजयश्रान्तस्य चक्राकिनो

दालस्यायमरातिलूनधनुषः प्रोता भिमन्योर्वंध्यात् । २२

स दुर्योधनं विसददति—(अभिमन्युवधमधिकृत्य) का नामात्र श्लाघा ।

साधारणभृत्यवत् कञ्चुकी वेणीसंहारस्य पष्ठाङ्के राजसमुनयं भृङ्गारजलमानावापयति । तत्रैव स स्वतन्त्रविचारक इव तं मुनिं सशोधयति—भामनुयोजनधारितं कथय । परतः स युधिष्ठिरं ममाश्वासयति ।

वेणीसंहारे पष्ठाङ्के कञ्चुकी नायकाय युधिष्ठिराय धनुरपनयति ।

नायकादपि सूक्ष्मतरमत्राणं कञ्चुकी क्वचिद् प्रमाणयत्येव । वेणीसंहारं राजसमुनी रहस्यगूढरफोद्घातनमथ कृयादिनि कञ्चुकिनो विभति । अन्ततः कञ्चुकी युधिष्ठिरं सूचयति—

धिः सुतः राक्षसमहा हृदयं भवति । तदनु राक्षसो वदति—वयं ज्ञातमहमनन । परशार्जपि कञ्चुकी आदौ भीमं प्रत्यभिज्ञानानि स्म । स युधिष्ठिरं प्रति वक्ति—अथ त्वं आयुष्मान् भीमसतः ।

स्वामिनी राज्ञो प्रति सर्वथात्मनिवेदन कञ्चुकिनो महिमान द्योतयति ।
वेणोसहारे स द्रौपदीमनु मरण व्यवस्यति ।

उत्तररामचरिते कञ्चुकिन औदात्य परिलक्ष्यते यत्र स जनक
शोधयति सप्तमाङ्के । तथा—

मार्हति दुःखयितुमतिदुःखिता देवीम् ।

कञ्चुकिस्थाने सौविदल्लो बालरामायणस्य प्रथमाङ्के प्रयुक्त ।

पीठमर्द

अविमारके नाटके पीठमर्दस्तु अन्तःपुरोयः परिजन इति नायिकाया
अधोवचनेन प्रतीयते^१—

कुरङ्गो—अथ चेमे मयूरा अस्माक राजकुलमानसे अतिपीठमर्दभाव
बुवंन्ति ।

अस एव पीठमर्दो नायिकाया प्रसादार्यमन्तःपुरे विचरतीति निश्चित-
मेव ।

मालविकाग्निमित्रे परित्राजिका कौशिकी पीठमर्दिका वर्तते । सा राज्ञे
मालविका प्रापयति ।^२ दशकुमारचरितेऽपि पीठमर्दं शृङ्गारसहाय एव
चिञ्चति ।^३

बहुषु नाटकेषु विदूषको नायिकासस्यश्च पीठमर्दस्थाने व्यवहरन्ति ।

तापस

नाटकेषु तापस प्रेष्यवदाचरति कुलपतीना नियोगेषु । तद्यथा नागा-
नन्दे प्रथमाङ्के—आजप्तोऽस्मि कुलपतिना कौशिकेन इत्यादि । राज्ञ कृते
यथा कञ्चुकी भवति तथा कुलपतेस्तापस आचार्यस्य च शिष्यो भवत ।

पुरोहित

स्थितिविशेषेषु राजपुरोहितो रङ्गमञ्चितिष्ठति । अभिज्ञानशाकुन्तले
कण्वाश्रमादागतानामतिथीना सत्काराय सोमरात उपाध्याय इतिनामा

१ सामराजदीक्षतानुसारेण—

पीठमर्दं शृङ्गारे सचिव कुपितबधूप्रतापकश्च ।

—शृङ्गारामृतलहरी, पृ० १४१

२. विदूषकः—अयि उपस्थिता देवी पीठमर्दिका पण्डितकीर्तिनी पुरस्कृत्य
उन्नतभवतो धारिणी ।

३. दश० २२

पुरोहितः स्वयमेव दुष्यन्तेन नियुज्यते । स तान् पुना राज्ञ समीपं नयति ।
'पश्यतेनमिति ।'

पुरोहितः—(पुरो गत्वा) एते विधिवद्विचितास्तपस्विनः । कश्चि-
देषामुपाध्याय-सन्देशः । त देवः श्रोतुमर्हति ।

सन्देशपदेषु वस्तुषु क्वचित् पुरोहितेन पुरस्कृत समाधान राज्ञोऽभि-
प्रेतमेव । राजा त कथयति—

मूढो स्यामहमेषा वा वदेन्मिथ्येति सशये ।

दारत्यागी भवाम्याहो परस्त्रीस्पर्शपामुलः ॥ ५ २६

शकुन्तला 'आ प्रसवादस्मदगृहे तिष्ठन्' इति तस्य समाधानम् । अपर-
च स राजान सूचयति—उत्क्षिप्येना ज्योतिरेकं जगाम ॥

तस्य यथाकालं राज्ञ आशीर्वासासि फलन्ति—'विजयस्व' इति ।

विदूषक

विदूषयत्यात्मानमिति । जात्या कस्यचिद् ब्राह्मणस्य दासीपुत्रो
सम्मानितोऽपि जन शृङ्गारपरायणस्य नायकस्य दक्षिणवामचरस्तस्य कृते
प्राणानप्युत्सृष्टुमुद्यतो विपमानु स्थितिषु अनन्यसाधारणप्रतिभया कार्यं
साधयति ।^१ स तु नायकस्यापर प्राणा इव सखा नाटकेषु मृत्त्व भजते ।
उत्सृष्टमेषु हीनतमेषु वा कार्यजातेष्ववाह्य एव विदूषको नायकस्य
दक्षिणहस्त एव ।

स राज्ञ कार्यकार्यविचारणाया भागी भवति । मृगया प्रति स राजान
निरुत्साहयत्यभिज्ञानशाकुन्तले । राज्ञो मनोरञ्जनस्य, लिङ्गना-निवारणस्य
च स व्यवस्था रचयति । कुत्र राजा तिष्ठन्पनिशतु वेत्यादि विधानं
कल्पयति सः ।^२

पण्डितोऽप्यात्ममौर्ख्यप्रदर्शनेनापि हास्यमुत्पादयति । बहुज्ञोऽप्यल्पज्ञ
इव तारणमाला सर्प इति मूचयित्वा नायकस्य वासवदत्ता-संस्मरण-

१ मूच्छदृष्टिकस्य दशमेऽङ्के

विदूषक — भा भद्रमुखी, मुञ्चत प्रियवयस्य चापदत्तम् । मां व्यापादयत ।
प्राणपरित्यागेनात्मनः प्रियवयस्यमनुगमिष्यामि । स तु गृह्णन्वामि-या अग्ने
मरणमाकांक्षति—असौ भव-यादृमन्मौर्ख्यामि ।

२ अनिश्चानस्य द्वितीयेऽङ्के—साप्रतमेऽस्यां पादरञ्जनायाया निषीदतु भवान् ।

वियोगजनिता विन्तामपहरति । तत्रैव राज्ञः शयनाय कया कथयति स्वाजाननिर्देशिका चतुर्थेऽङ्के ।^१

विद्रूपकस्य प्रातिभ उत्कण्ठस्य प्रकल्पनासु प्रतिफलति । नायक उपरतामपि वासवदत्ता पश्यतीति धारणा एतस्मिन्नगरेऽवन्ति सुन्दरीनाम यक्षी प्रतिवसतीति तस्य प्रातवचनेनोद्भूयते । नायकस्य शृंगाराचाररहस्य सम्यग् जानाति स ।

वाररसात्मकेऽपि नाटकेषु विद्रूपक प्रणिधित्वेन महत्त्वं भजते यथा प्रतिज्ञायैगन्धरायणे ।

नायकाय विद्रूपको नायिकाय चेट्या समान एव पदेन प्रतिभाति । अविमारकस्य प्रयमाङ्के विद्रूपक सन्तुष्टश्चेटी चन्द्रिका च समान-स्तरीयौ विवदेते ।

राज्ञेतरेषु स्वकार्येषु स नियुज्यते । स्वप्ने धोषवती नवयोगा विद्यातु स प्रेश्यते । अविमारके भासो विद्रूपक यथोचित समुन्नयति—

गाष्ठीषु हास्य समरेषु योष्य शोके गुर साहासक परेषु ।

महात्सवो मे हृदि किं प्रलापैर्द्विधा विभक्त खलु मे शरीरम् ॥४२१॥

अनेन विद्रूपकस्य सर्वविधिकार्येषु कौशल मुब्यक्तमेव ।

सोऽयं विद्रूपको मायाचार आत्मान यथोपयोग विपरिवर्तयति । तद् भासेन निवर्णितम्—

‘यज्ञापवीतेन ब्राह्मण’, चीवरेण रक्तपट, यदि वस्त्रभपनयामि श्रमगत्रो भवामीति’ विद्रूपकवचनमविमारकस्य पञ्चमेऽङ्के ।

मृच्छकटिके विद्रूपको जूर्णवृद्धेन प्रेषित प्रावारक चारुदत्तायो-पनयति । स नायकस्य प्रेष्य एव अनुपपद्ये मानृभ्यो बलिमुपहरति । रदनिकाग्राहिण शकारस्य मस्तक दण्डकाष्ठेन भक्तुमुद्यत पराक्रममूर्तिरेव स शकारमपवदति ।

शकाराज्ञानुसारेण स उपविशति, उत्तिप्रति रोदिति, हसतीति च तस्य मानसिकदोर्बल्य प्रकटयति ।

ब्राह्मणत्वविहीनोऽयं जन सार्यवाह चारुदत्त गणिका च शिरसा प्रणमति ।

विश्वासभूमिरयं नायकस्य भवति । नायको मृच्छकटिके तस्मै सुवर्गा-भरणानि न्यामीकृतुं ददाति ।—

१ नयः ब्रह्मरत नाम । तत्र किल राजा कान्धिल्यो नाम ।

विदूषकः स्वयं तु मृपाभाषोऽस्ति । अग्यानपि मृपावादेनात्मानमृ-
णान्मोचयितुं शिक्षयति ।^१

विदूषको दौत्यमपि करोति मृच्छकटिके । पञ्चमेऽङ्के स वसन्त-
सेनाया सन्देशं नायकायोपनयति यत्प्रदोष आगमिष्यामि । तस्या
आगमनं चेदनुखाच्छ्रुत्वा स्वामिनं सूचयति ।

नायकस्य मन्त्री विदूषकं कामोपचारेषु मृच्छकटिकस्य चतुर्थे
पञ्चमे चाङ्कयोः स नायकं वसन्तसेनाया विमुखीकर्तुमेव यतत इति तस्य
विपरीतरीतिर्वसन्तसेनाया औदात्यस्याज्ञानादेव सम्भवत् । मूर्खोऽप्य
मूर्खोऽप्यमित्यभिहितो वस्तुतो मौर्ख्यपूर्णमाचरति स कतिपयप्रसंगम् ।
स्वकीये मौर्ख्यपूर्णोऽपि व्यवहारे स समयानुरूपेण गाम्भीर्येणानुनासितः ।^२

मृच्छकटिकस्य नवमेऽङ्के विदूषको नायकं प्रति शकारस्य दुर्व्यवहार
प्रतीत्यं शकारं ताडयति स्वयमपि तेन ताड्यते ।

विदूषकस्य भरं क्वचिदुदात्ततमो दृश्यते । मृच्छकटिकस्य नवमेऽङ्के
चाहदत्तस्तं नियोजयति—पुत्रं च मे रोहसेन परिपालयस्वेति ।

कालिदासीयो विदूषकां शृङ्गारभूमौ नितरां वैपम्यनिवारको
विलसति । मालविकाग्निमित्रे परं कपटकापटिको नायकस्य नायिकया-
सङ्गमनायोपायवैविध्यं विरचयति ।^३ प्रथमं तावन्मालविकानृत्यप्रदर्शनं
द्वितीयं च दूत्यां कुलावलिनाया योगेन प्रमदवने नायिकामिल्नं
चायोजयति ।

विदूषकस्तूपायदर्शीं वैपम्यनिरासप्रसङ्गे । किमत्र कर्तव्यमिति
प्रश्नस्योत्तरं विदूषकस्य—अस्त्यनोपाय इति श्रूयते मालविकाग्निमित्रे ।
स नायकस्य प्रियवस्तूनां रक्षको भवति ॥

विक्रमावंशीये राजा तस्मा उर्वशीपत्रं रक्षितुं ददाति । नायकोऽपि
नायिकासंगमानुभावान् विदूषकेण सह सलापेन सामाजिकानुपकरोति ।
यथा—

१. मृच्छकटिके तृतीयऽङ्के ।

२. मृच्छकटिके पञ्चमऽङ्के वसन्तसेनां प्रति तस्यानुयोगा गम्भीरमुद्रया
विहिता । स चेदं पृच्छति किं भवत्यात्रैव स्वसव्यमिति ।

३. एतदर्थं विदूषकां पारिणो दोलात् परिभ्रमयति, तस्याचरणीं सरणीं
करोति चति प्रथमं कपटम् । नागमुद्रामधिगन्तुं स्वकीयस्य नागदशस्य
मिथ्यावात्तेति द्वितीयं कपटम् ।

अनीशया शरीरस्य स्ववश हृदय मयि ।

स्तनकम्पाक्रियालक्ष्यैर्न्यस्त निश्वमितैरिव ॥ २. १८ ॥

नैतद् दृष्ट भवेत् सामाजिकैरिति सन्निहान कविर्विदूषकेण सह
वार्तया विदित करोति ।

चेटीवद् विदूषको राज्ञे पथप्रदर्शनं करोति । तथा हि विक्रमोर्वशीये—
राजा (विदूषक प्रति)—तदादेशय मणिहृम्यंपृष्ठ मागंम् । तत्रैव
स उर्वशी वासगृहभागं प्रदर्शयति ।

नायिका प्रति स्वानुरागप्रभाव नायको विदूषकमेव निवेदयति ।
तद्यथा विक्रमोर्वशीयस्य तृतीयेऽङ्के—

राजा (विदूषक प्रति)—वयस्य परमुहूर्तदागमनं देव्या । तद्विविक्त
कथयिष्यामि स्वामवस्थाम् । तत पर स उर्वशी विपयिणी मनोगति
वर्णयति ।

‘राजा सन्तान-विहीनोऽस्ति’ इति चिन्ता विदूषकस्य मानसे प्रति-
फलति ।^१ स मृगयाकर्मणि राज्ञ साह्यमाचरति ।^२

अभिज्ञानशाकुन्तले विदूषकस्तून्वतम प्रतिष्ठित । तद्यथा राजा—
त्वमम्बाभिः पुत्र इति प्रतिगृहीतः । तनभवतीना पुत्रकृत्य-
मनुष्ठातुमर्हति ।

विदूषक —यथा राजानुजेन गन्तव्यं तथा गच्छामि । युवराजोऽम्भी-
दानी सवृत ।

विदूषकस्योन्मत्तवत् कार्याणि हास्यं मृजन्ति । तद्यथाभिज्ञान-
शाकुन्तले—

मुनिमुत्ताप्रणयस्मृतिरोघिना मम च मुत्तमिदं तमसा मन ।

मनसिजेन सखे प्रहरिष्यता धनुषि चूतशरश्च निवेशितः ॥

विदूषक —तिष्ठ तावत्, अनेन दण्डकाष्ठेन कन्दर्पबाणं माश-
यिष्यामि । स दण्डकाष्ठमुद्यम्य चूताङ्कुरं पातयितुमिच्छति ।

राजा—(सस्मितम्) भवतु, दृष्टं ब्रह्मवचंसम् ।

विदूषकोऽप्यार्थकं च वदति । यथाभिज्ञानशाकुन्तलस्य पर्यङ्के
स आत्मगतं वदति—

१ विक्रमोर्वशीयस्य पञ्चमाङ्कस्य प्रवेशके ।

२ भा० इतो दक्षिणान्तेनापगतं स शासनीयं कुणरभोजनं ।

यथाह पश्यामि पूरयितव्यमनेन चिनफल्क लम्बचूर्चाना तापसाना कदम्बै ।

विटः

कामकलाचार्यो विटो न केवलमात्मानमपित्वपराञ्च रमणान् रमणी-
वेश्याङ्गनाञ्च कामाणवे निमज्जयति । स शकारादीना कृते वेश्याग्रहणे
सहाय ।^१ स वेश्यामनुनयति मृच्छकटिकस्य प्रथमाङ्के^२ । शकारस्याङ्ग-
रक्षकं तस्यैव मौर्ये प्रकटयति । वेश्याकृतं च वसन्तसेना शिक्षयति ।^३
स गुणित चाहदत्त भूरिस प्रगच्छति मूर्खं शकार भृशं निन्दति च ।^४
सविमर्गमाचरति । विटस्पोदास्य स्वगृहचौरस्यापि कृताथकरणेन सिध्यति ।
इदं तु विटसम्राजश्चाहदत्तस्य चरितम् ।

पञ्चमाङ्के गणिकाया वसन्तसेनायाः सहायको विटोऽनुत्तमकामकला-
भिज्ञन्तामपि कामायनं शिक्षयति ।^५ मोर्गभिसारिण्या परिचयं नायकाय
साम्प्रतं प्रस्तौति—

एषा पुत्त्वदम्बनीपसुरभी काले धनोद्भासिते ।

कान्तस्यानयमागता समदना हृष्टा जलाद्रालिका ॥ इत्यादि ५, ३५
वाशास्ते च—

दाक्षिण्यपण्यमुखनिष्कयसिद्धिरस्तु । मृच्छ ५, ३६ ।

औदात्यमपि कविन्यायेन विटस्य प्रकटति । स वसन्तसेना शकार-
पाशाद्रक्षितुं तामुपायं सकेतयति ।^६ अष्टमेऽङ्केऽपि स वसन्तसेना शकार-
यन्त्रणाद्रक्षितुमसत्यमपि वदति—आणेलीमातः, सत्यं राक्षस्येवान्न
प्रतिवसतीति ।

स शकारस्य निदेनेनाकार्यं कर्तुं नास्ति समुद्यतः । मारय वसन्तसेना-
मिति श्रुत्वा वधयति—

बाला स्त्रिय च नगरस्य विभूषणं च
वेश्यामवेशसदृशप्रणयोपचाराम् ।

१ विट शकारं सङ्गोधयति—न भेतव्यं न भेतव्यम् ।

२. वेश्यासि सर्वं भञ्ज । मृच्छ, १, ३२

३ मृच्छ, ५, ३१—एषा सूत्रमिष्यति तु माल्यसमुद्भवोऽयम् । इत्यादि

४ दीनानां कल्पवृक्षः इत्यादि चाहदत्त-विषये अष्टस्य हृष्टिदिव इत्यादि
शकार विषये च ।

५ अत्र चाहदत्तगृहं । प्रक्षिप्य कोपोऽन्यत् न कर्तव्यम् ।

एनामनागसमह यदि घातयामि
केनोडुपेन परलोकनदी तरिष्ये ॥ मृच्छ ८ २३

स वसन्तसेनावधोद्योगिन शकार गले गृह्णाति भूमौ पातयति च ।^१

विटस्तु सद्वृत्तिभिरात्मगुणैश्चाविरहित एव प्रायः शोभते । 'वसन्त-
सेना मया मारिता' इति शकारवचन श्रुत्वा स मूर्च्छति । नास्ति किं-
चिदपि नाट्यरसे मानवोत्कर्षविधायि यद् विटस्याचरणेषु वृत्तिषु ध्वनेषु
वा न दृश्येत । स कथयति वसन्तसेना-मरणं हृत्वा—

दाक्षिण्योदकवाहिनी विगलिता याता स्वदेश रति-
र्हाहालङ्कृतभूषणे सुवदने क्रीडारसोद्भासिनि ।
हा सौजन्यनदि प्रहासपुलिते हा माहशामाश्रये
हा हा नश्यति मन्मथस्य विपणि सौभाग्यख्याकर ॥ ८ ३८

द्वंद्वीभावो विटस्य योभ्यताया असन्दिग्ध एव । शकारादीनानुपस्थान
तस्य माहात्म्य क्षिणोत्येव ।

सौख्याचारविरोधेन शकार मारयितुं सङ्गमाकर्षति । न केवलं कवि-
हृदय एव । वटोऽपि तु सद्वर्माभ्युदयाय स क्रान्तिकारिदलं सम्मिलति ।^२

नागानन्दे तृतीयेऽङ्के विटस्तु विदूषकेण साम्यं विधत्ते । स मधु-
पानेन स्त्रीवेशधरं विदूषकं स्वप्रिया मालविकां मत्वा ता कण्ठे गृहीत्वा
प्रसादयितुं चेष्टते । तत्रैव चेष्टया नवमालिकया सह तस्य प्रणय-प्रसङ्गं
प्रवर्तते ।

सेनापति

स्वप्नवासवदत्तेऽमात्यो रुमण्वात् सेनापतिर्भवति पञ्चमेऽङ्के प्रति-
शायौन्धरायणेऽमात्यो यौगन्धरायणः सेनापतिरस्ति ।

युद्धकाले सेनापतिर्नायकस्य साह्यमाचरति । शान्तिकाले स मृगया-
शीलस्य नायकस्य सहायो भवति । अत एव स मृगया-व्यवस्थापक-
प्रधानाधिकारी एव । अभिज्ञानशाकुन्तले स मृगयागुणनिदर्शनेन राजानमु-
त्साहयति मेघदूतेदृशोदरमित्यादिश्लोकेन । राजा तमादिशति—'तेन हि
निवर्तय पूर्वगतान् धनग्राहिणः' इत्यादि ।

१. शकारः कथयति—

सर्वदाल मया पुष्टो मासेन च धृतेन च ।

अथ वार्ये समुत्पन्ने जाते मे वीरी कथम् ॥ ८ २८

२. मृग्यं व्यष्टमेऽङ्के

शकारः राजश्याल.

अपार्यमक्रम व्यर्थ पुनरुक्त हतोपमम् ।
लोकन्यायविषद् च शकारवचन विदु ॥

शकारस्तु नीचजानीयां नगररक्षाधिकारी वर्तते । विश्वनाथानु-
सारेण स राज्ञाऽनूढाया स्त्रिया भ्राता ।^१ मृच्छकटिके शूद्रकानुसारेण
शकार कुलटापुत्र, राजश्याल* सस्थानक, उच्छृङ्खलक*, कृतजनदोष-
भाण्ड, बहुसुवर्णमण्डित-मर्कटक, कुट्टिनीपुत्र आसीदित्यनेन तस्य
कार्यजातमनुमातुं शक्यते । न किमप्यकार्यं तस्याकरणोय प्रतिभाति ।
मृच्छकटिकानुसारेण शकारो कपटनियोजनेऽप्यवाह्य* प्रत्युत्पन्नमतिरभि-
योग्य पर निष्पातो महानुभावाना विपत्तिकाश एव स्थलिताचार
प्रतिभाति ।

कालिदासानुसारेण श्यालस्तु क्वचिद्विमर्शप्रतिपन्नोऽपि भवति ।
अभिज्ञानशाकुन्तले स राज्ञेऽङ्गुलीयक ददाति । तदा राज्ञो भावानुभावान्
विमृश्य स निवेदयति —

‘न तस्मिन् महाहं रत्न भर्तुर्वंदुमतमिति तर्कयामि । तस्य दर्शनेन
भर्तुरभिमतो जन स्मारित । मुहूर्तं प्रकृतिगम्भीरोऽपि पर्यन्तमुकनयन
आसीत् ।

शकारो नगररक्षो नियोगानुसारेण पापव्यभिचारभूमिषु विचरति ।

मृच्छकटिकस्य प्रथमेऽङ्के शकारस्य बलाद् वेश्या-ग्रहणं विख्यातमेव ।
तिरस्कृतानुनया गणिका स तिन्दति ।^२ स्त्रीमारणदक्ष^३ बलाद् वसन्तसेना
प्रहीतुमिच्छति स । शकारमुखान् प्रायश्च पद्यमेव विगलितैतिहासिकतन्त्र
सापवादमवाच्यं च साटोपमेव निर्गलति । तद्यथा वसन्तसेना प्रति—

चाणक्येन यथा सीता मारिता भारते युगे

एव त्वा मोटयिष्यामि जटायुरिव द्रौपदीम् ॥ ८ ३५

१. मदमूढताभिमानो दुःकुलतैश्चर्यसंयुक्त ।

सौज्यमनूढाभ्राता राज्ञः श्यालः शकार इत्युच्यते ॥ साहित्यदर्पणे ३ ४४

२. मृच्छ, १.२३

३. स्त्रीणां शतं मारयामि शूरोऽहम् । मृच्छ प्रथमेऽङ्के । मुनेव अष्टमेऽङ्के
स वृष्टे निषीदयन् वसन्तसेना मारयति ।

स्वानि पापाचरितानि वैरसाधनहेतुना गुणिजनेष्वपि मिथ्या-
रोपयति ।^१ कृटिलबुद्धिबुबिलसितेन स नितरामरात्यमपि साध्विति प्रमाण-
यितु क्षमते । परिनियन्त्रण, परहितहनन च तस्याभ्यासक्रम । अपरान्
सुचरितानपि स्वार्थसिद्धये पापीकृतुं चेष्टते स नृशतो भोजेनान्नदानेन
प्रलोभयति च तान् । अनेन प्रकारेण स्वभाषया व्यवहारेण चोद्देशोद्वेष्टित-
मपि प्रेक्षकमानस शकारो हास्यानुबन्धेन सङ्कुलयति । आत्मप्रवचक, स
बहुश विकल्पते ।^२

स मृषावादनतत्परोऽपि शङ्कानिर्झरनिपातित सत्यमपि वदति—
एषा (वसन्तसेना) मया भारिता । कपटाचार शकारो वदति—

चारुदत्तविनाशाय कलयामि कपट नवम् । मृच्छ ८ ४४

चेट.

चेटस्तु मृच्छकटिके शकारस्य वेष्याग्रहणे सचेष्टः सहाय^३ तामनु-
नयति । चारुदत्तस्य चेट तस्य विदूषकस्य च पादप्रक्षालयति स्वहस्ता-
भ्याम् ।^४ वसन्तसेनाया भृत्योरचेट कश्चित् प्रवहणवाहकोऽभवत् ।^५
कश्चिदन्यश्चेटो द्वारपाल एव चारुदत्तस्य सक्ताशादागतस्य ब्राह्मणस्य
सूचना वसन्तसेनायै निवेदयति । स द्वार रक्षा उद्घाटयति ।^६ वसन्तसेनाया
अपरश्चेटस्तु पुरोगामितया उद्दामनर्मपरायणतया च प्रेथ्योऽपि स्वात्म-
वृत्तिक प्रतिभाति पञ्चमाङ्कस्यान्तिमे भागे । स प्रश्नोत्तरद्वारेण वसन्त-
सेना सजापयति । स पथेनापि स्वगत वदति ।

न खलु सामाजिकी प्रतिष्ठा चेटादीना प्रतिभाति । तत्तु विदूषकस्य
चेटविषयकसम्बोधनेन स्पष्टमेव ।^७

१ शकारो विट कथयति—अरे वसन्तसेना स्वयमेव मारयित्वा मा दूषयित्वा
कुत्र पलायसे

२ न वा वश्विनो भ्राता मम पिता मातेव सा द्रौपदी ।
योऽसौ पश्यति नेदश व्यवसित पुत्रस्य शूरत्वम् ॥

३ मृच्छ, १ २६

४ तत्रैव तृतीयेऽङ्के

५ "चतुर्थेऽङ्के । षष्ठेऽङ्के वसन्तसेनाया शकारस्य च प्रवहणवाहको चेटो ।

६ तृतीयेऽङ्के

७ पञ्चमेऽङ्के—अरे दास्या पुत्र कुम्भीलक (चेट) उपसर्व (चायवत्तम्)

शकारस्य चेटा स्वामिन आज्ञा तिरस्कृत्य वसन्तसेना मारयितुं नोद्यत । स परलोकादिभेति । शकारश्चेटन ताडयते ।

चेटश्शकारं निन्दति वसन्तसेनाया हत्याप्रसङ्गे—महदकार्यं कृतमिति ।

चेटस्य विश्वसनीयता तु नि सन्दिग्धा विद्यत एव । चाखदत्तस्य गृहे निक्षिप्तं स्वर्णभाण्डं तेन दिवा रक्ष्यते ।

न खलु चेटो ब्रह्मवाक् । शकारस्य चेटं कथयति स्वामिविषये मूच्छकटिकस्य दशमेऽङ्के—अनायं वसन्तसेना मारयित्वा न परितुष्टोऽसि । साम्प्रतं प्रणयिजनकत्पपादपमार्यं चाखदत्तं मारयितुं व्यवसितोऽसि ।

भटः

भटो योधाश्च घोडधार ।^१ स तु राजभृत्य प्राधो राजनियोगे विचरति प्रासादे युद्धभूमौ, वनाश्रमे वा । नाटकीयो भट क्वचिदवरकोटिको वीरोऽस्ति ।^२ स साधरणो राजभृत्य प्राकृतभाषी अपि भवति स्वप्नवासवदत्तस्य प्रथमाङ्के । दूतघटोत्कचे कर्णभारे च भट संस्कृतभाषी कर्णं युद्धाय प्रतिबोधयति । तद्यथा सूत्रधारः सूचयति सभृत्य एव तत्रैव राजकुटुम्बस्य जनानां गमनाय मार्गं सुरक्षितं विधातुं साधारणजनानां तत उत्सारणां करोति । अत्र सम्भवकस्तु घोषकः । प्रतिज्ञायोगन्धरायणे भटो-योगन्धरायणग्रहणस्य वासवदत्ताहरणस्य च घापणां श्रावयति—उत्सरत, उत्सरत इति प्रतिमानाटके भटोऽपरेषां चेटादीनां कार्यनिरीक्षकोऽकारणमेव सुधाकारं ताडयति । स उपाध्यायस्य ज्योतिष-विषयकं मतं भरतं श्रावयति यद् राहिष्यामयोध्यां प्रवेशयति कुमारं । भटोऽविमारकस्य पंचरात्रस्य च प्रथमाङ्के उपस्थानगृहस्य द्वारपालकः ।^३ किन्तु स प्रासादाभ्यन्तरं नागच्छति । स मोहरणविषयकं वृत्तं पंचरात्रे कञ्चुकिं राज्ञे विदितं करोति ।

१ अमरकोशे २ ८ ६१ । भटः स्यात् पुंसि वीरे च विशेषेण पामरस्य च । मेदिनी ३५ २३ । भटस्तु मूलतः सूचनाप्रसारको राजभृत्यः ।

२ भट—जयतु महाराज । एष आर्यकीर्त्तयानो निवेदयितुमागतः । अविमारके

भट—जयतु महाराज । विराटनगराद्गतः प्राधः । पञ्चरात्रे

राजधान्या भटो राज्ञो मन्त्रशालाया द्वाररक्षक आसीत्^१ । स बाह्यः परिचारकोऽपि वर्तते । प्रतिमानाटकस्य प्रथमाङ्के प्रतीहारी भटमाज्ञापयति—
गच्छ त्वमपि महाराजवचनेनार्यपुरोहित यथोपचार त्वरय ।

ऋभङ्गे भटो विष्वम्भकेण स्वदृष्ट भीमदुर्योधनयोगंदायुद्ध प्रपञ्चयति ।

अभिषेके पञ्चमेऽङ्के युद्धसमारम्भात्मकानि पूर्वोक्तभटोचितकार्याणि 'राक्षस' इति नामक पात्र करोति । तद्यथा—

राक्षस — यदाज्ञापयति महाराज । (निष्क्रम्य प्रविश्य) जयतु महाराज । एष हि राम

धनुषि निहितवाणस्त्वामतिक्रम्यगवदि-
हरिगणपरिवारो हास्यसम्फुल्लनेत्र ।
रणनिरसि सुत ते पातयिष्या तु राज-
न्नभिपतति हि लङ्का सन्दिग्धक्षुर्यथेव ॥ ५१५

बालचरिते भटो राज्ञ आदेशवाहक इव प्रतिभाति । स चतुर्थेऽङ्के कसस्थान्ना नन्दगोपपुत्रं श्रावयति— धनुर्महमनुभवितुमागन्तव्यमिति ।

पञ्चमाङ्के सकसाज्ञानुसारेण यत्सर्वं कृष्णविषयक घटितम्, तत्सर्वं तस्मै श्रावयति । स भ्रूयो ज्ञायता वृत्तान्त इति राज्ञा पुनरादिष्टः ।

दूतघटोत्कचे भट उच्चकोटिको दृश्यते । तत्र स आधुनिक-युद्धसवाद-
दातेव समीक्षादृष्टिप्रपन्नो महतामपि विश्रम्भस्थान वर्तते ।^२ यथा कर्णभारे कर्णं तथैवात्र घृतराष्ट्रं प्रतिबोधयति । स कौरवपक्षीयोऽपि निष्पक्षसमीक्षणं शोभते । तद्यथाभिमन्यो स्वगगनं तस्य मुखेन वर्णितम्—

योऽस्यन्दनवाजिवारणवर्षैर्बिक्षोभ्य राज्ञा बल
वान्नेनाजुंनकर्म येन समरे लीलायता दर्शितम् ।
सौभद्रः स रणे नराधिपशतैर्वैगानते सर्वश'
खे शत्रुस्य पितामहस्य सहस्रैर्वोत्सगमारोपित ॥

१. पञ्चरात्रस्य तृतीयेऽङ्के भटो दुर्योधनं सूचयति— विराटनगराद् दूतं प्राप्य इति ।

२. पञ्चरात्रेऽपि भटो युद्धसम्बन्धिभूत विराटेऽश्वरामं निवेदयति— भग्नं खलु कुमारस्य रथ इत्यादि ।

इदं श्रुत्वा घृतराष्ट्रं कथयति—

कोऽयं मे प्रियमिति विप्रिमं ब्रवीति ।

अथ केनैष व्यसनार्णवस्य सेतुबन्धं कृतं ।

भट्ट — महाराज, भया ।

घृतराष्ट्रं — को भगवान् ।

भट्ट — महाराज, ननु जयत्रातोऽस्मि ।

सौर्जभिमन्युवज्रं सप्रपञ्चं प्रस्तौति घृतराष्ट्राय ।

दुर्योधनाज्ञानुसारेण स पाण्डवविद्विराट्पत्न्यादरवस्य कारणं विज्ञाय तस्मिन्निवेदयति । तत्रार्जुनप्रतिज्ञां श्रावयति च—

येन मे महत् पुत्रमुत्पिष्टं ये च हृते गताः ।

एव सूर्येभ्यस्तमसम्प्राप्ते निहृनिष्णामि तानहम् ॥

स दुर्योधनं प्रति घृतराष्ट्रस्य स्पष्टोक्तिं श्रुत्वात्मगतमिदं ब्रूते—

क्रूरमेव नरपतिं निन्युद्यतशासनम् ।

य कश्चिदपरो ब्रूयान्न तु जीवेत्स तत्क्षणम् ॥

पचरात्रे भट्टं सवादिदातास्ति, किन्तु तस्य प्रेष्यभावस्तत्र स्पष्ट एव । तं प्रातः विराटेश्वरः कथयति—भगवास्तावदाहूयताम् । घनुहणय । शोच्यं कल्प्यतां स्पन्दनो मे ।

पुरुष

भट्टस्तु परवर्तिनाटकेषु न दृश्यते । तत्स्थानीय-पुरुष इति पात्रं मुद्राराक्षसे चतुर्थाङ्के वर्तते । स स्वप्नवासवदत्तस्य भट्टवन् मलयकेतो-रागमनप्रसङ्गे लोकानुत्सारयति । तद्यथा—ततः प्रविशति वेत्रपाणि-द्वितीय-पुरुषः ।

पुरुष — अपसरत आर्या अपसरत । अपेत मानवा अपेत इत्यादि ।

उत्तररामचरिते पुरुषा लवः तर्जयति चतुर्थेऽङ्के—धिक् चपल किमुक्तवानसि । तीक्ष्णतरा हि आयुश्चरेणय इत्यादि ।

प्रतिहारः, द्वारपालः, दीवारिकश्च

प्रतोहारो द्वारपाल-श्चास्य-श्चास्यिनदर्शकाः । अमरकोषे २.८६

अन्तःपुरे यथा प्रतिहारी नियुक्ता, तथैव राजप्रासादेभ्यश्च वा राज-कर्मभूमिषु प्रतिहारो वा द्वारपालो वा दीवारिको वा नियुक्ता यन्मूव । तत्र

वस्यचिद् राज्ञो बहवो दीवारिका आसन्^१ । त एव दर्शका इत्यनेन राज-
दर्शनाथिना सूचना-सञ्चारस्तेषा प्रधान कर्म ।

अभिज्ञानशाकुन्तले द्वितीयाङ्के दीवारिको मृगया-शिविरस्थित
दुष्यन्त सूचयति— एती द्वौ ऋषिभुमारकी प्रतिहारभूमिमुपस्थितौ । राजा-
ज्ञानुसारेण तौ प्रवेशयति स ।

दीवारिको नातिदूरञ्जनान् प्रति राजाज्ञा कथयति । अभिज्ञान-
शाकुन्तले स राजा नियोज्यते—रेवतक, महच्चनादुच्यता सारथि —
बाणासन रथमुपस्थापयेति ।

मुद्राराक्षसे राक्षसस्य प्रतिहारभूमौ पुरुषो निगुप्तोऽभवत् । स द्वार-
पालवत् दर्शनाथिना सूचनामदात् ।

प्रतिहारो दशरथस्यागमने बालरामायणस्य चतुर्थाङ्के जनक
सूचयति ।

साधारणराजपुरुषाणा कार्यालयस्य द्वारे दीवारिकस्थाने पुरुषो
भवति । राक्षसस्य शिविरद्वारे पुरुषोऽस्ति । भागुरायणस्य कार्यालयद्वारे
भासुरक इति ख्यात पुरुषोऽभवत् ।

सुधाकार, शोधनकश्च

प्रतिमानाटके तृतीयाङ्कस्य प्रवेशके सुधाकारः प्रतिमागेहस्य सम्मार्ज-
नादिक करोति । अत्र सम्मार्जनादिक तु कपोतसन्दानकस्यापनयन भित्ते-
पञ्चङ्गुलिमुद्रया चित्रण, द्वाराणा माह्यदामशोभाकरणञ्च व्यनक्ति ।
तस्यैतानि कार्याणि तु मृच्छकटिकस्य नवमाङ्कस्य शोधनकस्य कार्ये
साम्य भजन्ते । सोऽपि व्यवहारमण्डपस्य सम्भाजन करोति । उपयोगार्थं
भवनस्य सज्जीकरण तस्य प्रधान कर्म वर्तते ।

मृच्छकटिके शोधनको व्यवहारमण्डपे आसनानि सज्जीकरोति ।
अपरञ्च सोऽदिक रणिवमदिकरणमण्डपस्य मागमादिशति । एतत्
तस्य कार्यक्षेत्राद् बहिः कर्म ।

कार्याथिना निवेदनमधिकरणकाय करोति स^१ । अधिकरीणकस्यादेशे
शुभाराय आद्यति— गच्छाद्य न दृश्यते तव व्यवहारः । आगच्छ, दृश्यते

१ मुद्राराक्षसस्य चतुर्थाङ्के पुरुषः—कोऽन दीवारिकाणाम् ।

सर्व व्यवहार इति च । स वसन्तसेनामातरञ्जवारुदत्तञ्चाह्वयति, ताम्या
मार्गं दर्शयति च । स चारुदत्तायामनं ददाति ।

शोधनको राजानं चारुदनस्य निर्वासनमधिकृत्य विज्ञापयति,
तद्विषयकं राजदेशं चाधिकरुणिकायोपनयति ।

एकस्यैव शोधनकस्य बहूविधानि कार्याणि रगं दृश्यन्ते । सम्भवतः
पात्रसंख्यान्यूनता विधातुमेव तत्र प्रयोजनं स्यात् ।

सुधाकार शोधनकश्च चेटविशेषावेव । प्रतिमानाटके भास स्पष्टयति—
मट—(चेटमुपगम्य ताडयित्वा) अह्ना दारया पुत्र इत्यादिना ।

अनं कविना सुधाकार एव चेट इति सञ्ज्ञितम् ।

वैतालिक, चारण, चारणो च

विविधस्तालरत्नेन व्यवहरति वैतालिका वस्तुतो राजघास्था
राजप्रासादं शिव एव मंगलराटकं । वैतालिका नाटकेषु राजकीया-
पलब्धं भार्जनीनां घोषणा श्रावयन्ति, राजचरितं च विशदयन्ति
स्वगानेषु । प्रातमभ्याह्नं सायाह्नं च वैतालिकगानं सम्यक्सूचकं भवति ।
प्रायशो वैतालिकवचनेन तस्यादात्तं समीक्षणं प्रकटति ।

वैतालिकगानं द्विविधं भवति—सामान्यम् विशिष्टं च । सामान्यस्य
उदाहरणमभिज्ञानशाकुन्तले—

‘स्वसुखनिरभिलाषं खिद्यसे लाकृहंवा’ इत्यदि ।

विशिष्टस्वादाहरणं मालविकामग्निने यथा

परभृतकलध्याहारेषु त्वमात्तरतिमंघु
नयसि विदिशातीरोद्यानेष्वनङ्ग इवाङ्गवान् ।
विजयहरिणामालानत्वं गते प्रबलस्य ते
वरद वरदारामोमृशे सहावन्तो रिपु ॥ ५१

वैतालिकानां जयशब्देन राजं प्रस्थानं सूच्यते ।^१ स राजचरितं समी-
क्षते । यथा,

आ लीनान्तान् प्रतिहततमोवृत्तिरासा प्रजाना
तुल्योद्योगस्तव च सवितुश्चाधिरारौ मनो न ।

विक्रमोर्वशीये २.१

वैतालिकस्तु स्वगानेन श्रान्तमपि नायकं पुनर्नवीकरोतीति दुष्यन्तः
स्वीकरोत्यभिज्ञानशाकुन्तलस्य पञ्चमाङ्के ।^२

१ मालविकामग्निने पञ्चमेऽङ्के ।

२. एतच्च उच्यते पुनर्नवीकरोतीति स्म ।

वैतालिकमुपलक्षते राजशेखरो बालरामायणे—परपरितोषोपपाद्यफल
हि वैतालिकव्रतम् ।^१

वैतालिकस्तु नेपथ्याद् शगपीठादपि च सुप्रभात पठति ।^२ तत्र शौर्य-
गुणभोगावली गीयते ।

चारणस्तु वतालिकवदस्ति । किन्तु स स्तुतिपाठक एव, न तु मङ्गल-
पाठक । स युद्धभूमौ स्वामिन स्वगानेन प्रोत्साहयति ।

बालरामायणे चारणो रामरावणयोर्युद्धस्य साक्षाद् वर्णन विभाव-
यति । चारणी तमनुसरति स्वप्रवृत्तिषु ।^३

दूत

दूतस्तु स्वामिनियोगमनुसृत्य प्रतिपक्षिण किञ्चित् सूचयति, परन्तु
तस्य महिमा स्वत एवावश्यकतानुसारेण स्वामिने कार्यानुष्ठानेन परि-
चीयते । दूतघटोत्कचे घटोत्कचो दूतवाक्ये कृष्णश्च दूतभर निदर्शयत्* ।
रामायणेऽङ्गदस्य दूत्य प्रथितमेव । स्वच्छन्दतया दूत स्वामिनियोग
विनापि स्वोपज्ञ व्याहरति । दूतेषु भूयिष्ठ प्रथिता सन्ति यमदूता ।

देवदूत

दूतानामुपयोगो देवलोकेऽपि दृश्यते । तत्र देवदूत इन्द्रस्य सकाशा-
दागत्य ब्राह्मणरूपेण कर्णं निवेदयति—

भोः कर्ण, कवचवृण्डलग्रहणाज्जनितपश्चात्तापेन पुरन्दरेभानुगृही-
तोऽसि । पाण्डवेष्वेकपुरुषपद्यार्थममोघमस्व विमला नाम शक्तिरिय
प्रतिगृह्यताम् ।

अपरञ्द्रादीना देवाना सन्देश निवेदयितु देवर्षिनारदो सारथि-
र्मातल्लिख निगुक्ती ।^३

भाज्ञप्तिहर

आज्ञप्तिहरस्तु वार्ताहर, निसृष्टार्थ, वार्तायन, प्रेष्य, वैवर्धिको
! वा प्रतिष्ठाप्रा दूतात् किञ्चिद्गुण प्रतिभाति । अभिज्ञानशाकुन्तले द्वितीयेऽङ्के

१ बाल० ७ २/३ (२) उच्येव ७ १/२

२ बाल० २।० ९ २६-२८

३ अभिज्ञानशाकुन्तले मातलिङ्गिमोर्वशीये च देवर्षिनारद इन्द्रसन्देश दुष्यताप
पुरुवरते च क्रमशो निवेदयत ।

वरभक्तो नामाज्ञप्तिहरो राजधानीत आगत्य कण्वाश्रमे राजमातुः सन्देशं राजानु श्रावयति । वेगीनहारे पठेऽङ्के बुधकः (पुरुषः) आज्ञप्तिहरो एव युधिष्ठिरस्याज्ञा सहदेव श्रावयति । स स्वेच्छया न किञ्चिद् वदतीति दूताद् भिन्नः ।

रक्षिपुरुषा

आधुनिक 'पुलिसकान्स्टेबुलवद् रक्षिपुरुषा नियुक्ता आसन् । अभिज्ञानशाकुन्तलस्य पठ्ठाङ्कात् प्राक् रक्षिणी शकारेण सह मत्स्य-जीविन व्यवहरन्ति । रक्षिपुरुषा अपराधिन चौरादीन् निगृह्णन्ति । तेषां पृच्छाप्रतिया चौर्यकारणानि स्पष्टयितुं प्रचरत्यभिज्ञानशाकुन्तलस्य पठ्ठाङ्कस्य प्रवेशके । रक्षिपुरुषोऽद्यवदवापराधिन ताडयितुं समुत्सुका आसन् । तेषां भाषा तु निर्भत्सनमयी बभूव ।

चाण्डाल

चाण्डालस्तु शूद्रपितृव्राह्मणजनन्याश्च सन्तान क्रूरकर्मा पापानां शूलारोपणाय नियुज्यते स्म । मूच्छकटिके चाण्डालो पद्यपाठिनी स्तः । तयोरभिज्ञानोत्कर्षेण सम्पृक्तानि पद्यानि प्राशसिकानि काव्यसौष्ठव-समृद्धान्येव विलसन्ति । तद्यथा—

न च रोदित्यन्तरिक्षं नैवानश्रे पतति वज्रम् ।

महिलासमूहमेघान्निपतति नयनाम्बुधाराभिः ॥ १० ९

श्मशानमार्गाल्लोकास्ता अपसारयतः—अपसरत आर्या अपसरत इति वचनेन । तौ पापमपराधिन राजदण्डं च विवरणपुरस्सरं घोषयतः ।

न खलु चाण्डाल आसीत् वद्ववाक् । स स्वयं निर्भीकतया स्वमतं व्यनक्ति शकार-विषये राजविषये च । तद्यथा शकारविषये—

अविनयतीक्ष्णविषाणो दुष्टवलीवर्द इत एति ।

यदा तस्यासिञ्चाद्दत्तप्रहरणोद्यमे पतति स भगवती ॥ १० ३९

सहवासिनी स प्रार्थयते—प्रसीद प्रसीद । अपि नाम चारुदत्तस्य मोक्षो भवेत् । तदानुगृहीत त्वया चाण्डालकुलं भवेत् ।

वक्ष्यम्यानात् कमपि सवादं कश्चिच्चण्डाल एवमागत्य प्रत्युपनयति ।^१

१ मुदाराक्षसस्य सप्तमेऽङ्के राक्षसप्रहणवृत्तं चाण्डालस्वाणवयं श्रावयति ।

कुब्ज

अन्तपुरीय परिचर कुब्जः । मालविकाग्निमित्रस्य पञ्चमाङ्कस्य प्रवेशके सारसिकः कुब्जो राश्यार्विश्वासभूमिं पुरोहितेभ्यो दक्षिणा दातुं निष्कशतसुवर्णपरिमाणं राशिं नयति । सोऽन्तपुरीयवार्ताभिज्ञः ।

किरातः

राजकीयपरिजनेष्वन्यतमः किराता विक्रमोर्वशीयस्य पञ्चमेऽङ्के वन्यजन्तोः प्रवृत्ति-विषये नेपथ्याद् ब्रूते—‘मणिरामिपशङ्किना गृध्रेणा-क्षितः’ इति । यथानाम स मणिवेद्यको बभूव राज्ञो मणिरक्षकश्च ।

प्रणिधि, गुप्तचरः

प्रणिधयो गुप्तचरा वात्मानं गोपयित्वा परपक्षस्य वृत्तमुपनयन्ति, परपक्षं घातयन्ति चेति भासस्य प्रतिज्ञायौगन्धरायणे दृश्यते । मुद्राराक्षसे तु तेषां बाहुल्यमेव प्रवर्तते । तेषां परिवर्तितरूपमधोविधं प्रकल्पितं तत्र—

गुप्तचर	परिवर्तितरूपम्	विशेषः
इन्दुशर्मा चाणक्यस्य सहाध्यायी ज्योतिर्विद्	जैनक्षपणकः	राक्षसस्यान्तरङ्ग
निपुणक चाणक्यस्य धर्मभ्राता	यमपट्टधर	राक्षसस्य मुद्रिकामानीय चाणक्याय समर्पयति

निपुणको गुप्तचरभ्राणक्येन प्रकृतचित्तपरिज्ञाने नियुक्तः । गुप्तचरा आवश्यकवृत्तसारसद्प्रद्वेण सूक्ष्मपर्यवेक्षणमपि दर्शयन्ति । तद्यथा राक्षसस्य विराधगुह्यनामा प्रणिधिः स्वगतं वक्ति—

वामा बाहुल्यता निवेश्य शिथिल कण्ठे विवृत्तानना
स्कन्धे दक्षिणया बलान्निहितयाप्यङ्के पतन्त्या मुहुः ।
गाढालिङ्गनसङ्गपीडितमुखं यस्योद्यमाशकिनी
सौर्यस्योरसि नाधुनापि कुरुते वामेतर श्रीस्तनम् ॥ २१२

प्रणिधेः कार्यस्थेयत्ता प्रणिधित्वपर्यन्तेव नास्ति । स स्वाग्निं यथा-वसरं सम्यगुपदिशति । तद्यथा विराधगुह्यं (आहितुण्डिक) मुद्राराक्षसे विषयं राक्षसं बोधयति ।

अमात्य, तथापि खलु प्रारब्धमपरित्याज्यमेव । पश्य—

किं शेषस्य भरव्यथा न वयुषि क्षमा न क्षिपत्येप यत्

किं वा नास्ति परिश्रमो दिनपतेरास्ते न यन्निश्चल ।

किं त्वङ्गीकृतमुमृजन् कृपणवच्छलाद्यो जनो लज्जते

निर्व्यूढ प्रतिपन्नवस्तुषु सतामत्तद्विधि गोत्रव्रतम् ॥ २१८

प्रणिधिस्तु स्वामिन प्रतिष्ठास्पद वर्तते । राक्षसो विराधगुप्त 'सखे'
इति मन्त्रोद्यति ।

कुत्र कीदृशाश्चाराश्चरन्त्विति वर्णोसहारे स्पष्टीकृतम्—

पङ्के वा सैकते वा सुनिभृतपदवीवदिनो यान्तु दाशा

कुञ्जेषु धुण्णवीर्हान्नचयपरिचया वल्लवा सचरन्तु

व्याघ्रा व्याघ्राटवीषु स्वपरपदविदा य च रन्ध्रेष्वभिजा

ये सिद्धव्यञ्जना वा प्रतिमुनिनिलय ते च चाराश्चरन्तु । ६२

कर्मशूरा

कर्मशूरास्तु मया सञ्ज्ञितास्ते जना सन्ति ये मुरयनायकर्महस्तु
विश्रब्धकार्येषु परारुमनिशोगेषु च नियुज्यन्ते ।* मुद्राराक्षस एतद्विधाना-
मध्यवसायिना बाहुल्य वर्तते । सिद्धार्थकञ्चरणव्यस्येदृशो जनः । स
चाणक्येन नियोज्यते—

प्रथमं तावद् वध्यम्यानं गत्वा घातका सरोपदक्षिणाक्षिसकोचसज्ञा
आह्वयितव्या । शकटदासो वध्यस्यानादपनीय राक्षसं प्रापयितव्यम् ।
राक्षस एव कश्चित्कालं मेवितव्यः । ततः प्रयासन्नेषु परेषु प्रयोजनमिद-
मनुष्ठेयम् ।

नि सन्दिग्धमेव तं कर्मशूरा धूर्ता अपि भवन्ति । ते शत्रून् ध्वंसयित्वा
तस्य हृदयोभूता यथावश्यकं तं परित्रजन्ति, नाशयन्ति च । मुद्राराक्षसे
भागुरायणस्तेषु कर्मशूरस्य प्रधान एव । स चाणक्यनियामेऽनुत्तिष्ठति ।

१ न ते गुह्यचरा ये प्रायो धूर्तान् स्वामिनियामेन मगृह्णन्ति, न चापि गुहाचारा
य विषम पापादिकं च स्वामिनियोगेन चरन्ति । एतादृशत्वेन सिद्धार्थको
विद्यते । तस्य ध्यापारविशेषचरणव्यस्येदृश्याधारवचनेन स्पष्टं भवति—

चाणक्य — भद्र (सिद्धार्थक) कस्मिन्निश्चदासजनानुष्ठेये कर्मणि त्वा
ध्यापारविनुमिच्छामि ।

स मलयकेतोद्दयौभूतस्तेन सखेति सम्बोध्यते । स महानुभाव राक्षस-
मपवादयति, त मलयकेतोः पृथक् कृत्वा शत्रुबल सर्वथा ह्वासयति च ।

कूटकारक*

मुद्राराक्षसे चाणक्य* कूटरचनापटिष्ठो विद्यते । स भूरिचो जनान्
कूटकर्मणु नियोजयति । तस्य नियोगे सिद्धार्थको राक्षस प्रतारयति
विलक्षयति चाद्योविधम् ~

सिद्धार्थक* —(सदाप्य लज्जा नाटयन्) प्रसीदत्वमात्य । ताड्य-
मानेन मया न पारित रहस्य धारयितुम् ।

राक्षस —भद्र, कीदृश रहस्यमिति न खल्ववगच्छामि ।

भागुरायणः —अमात्य एव कथयति, यथाहममात्येन लेख दत्त्वा
चाचिक सन्दिश्य चन्द्रगुप्तसकाश प्रेषित इति ।

राक्षस —भद्र सिद्धार्थक, अपि सत्यम् ।

सिद्धार्थक —एवमतिताड्यमानेन मया निवेदितम् ।

राक्षस —अनृतमेतत् । ताड्यमान पुरप. किमिव न ब्रूयान् ।

बहवो जनाः कूटकारकाश्चाणक्येन नियुक्ता राक्षसस्य नियोगे
विवरन्ति, त प्रतारं चाणक्यस्याभीप्सित साधयन्ति च ।

ऋषि

ऋषीणां शापशक्ति सुविदितव । अभिज्ञाने दुर्वासस शापो विरुमो-
र्वशीये च भरतर्षे शाप कथासंविधानेऽपूर्वं चमत्कार जनयितु प्रयुक्तौ ।
अभिज्ञाने कण्वो मारीचश्च तपस्विनी लोकसग्रहकारिणी च प्रवर्तते ।
अनाथपरिपालन हि ऋषीणामेको धर्म । स धर्मोऽभिज्ञाने वैखानसस्याधो-
वचनेन प्रमाप्यते—'कण्व इदानीमेव दुहितर शकुन्तलामतिथिसत्काराय
नियुज्य देवमस्या प्रतिबूल समयितु सोमतीर्थं गत । सोऽय कण्व'
शकुन्तलाये पित्रोयति । स ऋषिरपि पितापि शकुन्तलामनुशास्ति—

'शुश्रूषस्व गुरुन् कुर्व प्रियसखीवृत्ति सपत्नीजने इत्यादि ।

त्रिकाल त्रिलोकदर्शन सन्ति ऋषयः । अत एव तेष्वेक* कण्व
कथयितु क्षम —

अभिजनवतो भर्तुं श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे
विभव-गुरुभिः कृत्येस्तस्य प्रतिक्षणमाकुला ।

तनयमचिरात् प्राचीवार्कं प्रसूय च पावन
मम विरहजा वत्से न त्वं शुचं गणयिष्यसि ॥ ४.१९

अथ च—

भूत्वा विरायं चनुरन्तमही-सपत्नी
दुप्यन्तिमप्रतिरथ तनयं निवेश्य ।
भर्ता तदर्पित-वृद्धुम्बभरेण साधं
शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥ ४.२०

प्रमाणमेव प्रत्येकं पदमस्य श्लोकस्य व्यसने समुत्पन्न आश्वास-
यत्पुत्रकं प्रति ।

पुराणविर्मासीचो ध्यानेन शकुन्तलाया दुप्यन्तेन प्रत्याख्यानं शापदशा-
भवदिति विदितवान् । मारीचानुसारेण कण्ठोऽपि शकुन्तलापतिमिलन-
वृत्तं तपःप्रभावादजानान् ।

मुनयस्तु ऋषिसमाणा एव । तेषां कौतूहलवृत्तिः क्वचिन्नाटककारै-
परामृष्टा । तद्यथा वेणीसंहारे षष्ठेऽङ्के मुनिवेषधरो राक्षसः कौतूहल-
वृत्तिकः कौरवपाण्डवयुद्धं द्रष्टुमागत इति स्पष्टयति ।

उत्तररामचरिते ऋषिरूपलक्षितः —

लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्तते ।
ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमयोऽनुवर्तते ॥

अत्राद्या ऋषया विशेषिताः । आद्यनायकं सह ते चरन्ति ।

शिव्या

अभिज्ञानशाकुन्तले तेजस्विना ऋषिशिष्यौ शकुन्तलाया सह दुप्यन्त-
दरानेकामो हस्तिनापुरराजधान्या राजभवनं उपस्थितौ । न तौ लौकिकैर्बर्च-
मुग्धा अपि तु कटुममीशिकी वन्या तपोभूमिमेव सर्वोत्कृष्टा मन्यन्ते ।
तयोर्निर्भोवसमीश्रावृत्तिं स्पृहणीया राजते । तयोरेवः शाङ्करवो
यथानाम दुप्यन्तं निर्भर्त्सयति—

किं कृतकार्यद्वेषः घमं प्रति विमुक्ततां वृत्तेजसा ।

मूर्च्छन्त्यमीं विकारां प्रायेणैश्वर्यमत्तेषु ॥ ५.१८

शकुन्तलामपि स कटुं वदति । तद्यथा—

शाङ्करवः—(सरोपम्) किं पुरोभागे, स्वातन्त्र्यमवलम्बते ।

साधारणाचार्याणां शिष्यास्तु क्वचिन् प्रेष्यवदन्यत्र द्वारपालवद्वि-
चरन्ति । मुद्राराक्षसे शिष्य उभरूपो वर्तते । स यमपट्टिक कथयति—भद्र
न प्रवेष्टव्यम् । तेन विवदते सः । चाणक्यस्त नियोजयति-विशवावसु-
प्रभृतीन् भ्रातृन् आगन्तु सूचय इति ।

स शकटदासस्य वधस्याज्ञा चाणक्यनिर्देशानुसारेण वण्डपाशिक
प्रति ग्राह्यतीत्यनेन तस्य विश्रम्भपदमनुमीयते ।

शिष्याः क्वचिद् विवृतवचनेन महता हास्यास्पदचित्रणेन हासयन्ति ।
ते तत्र तत्र विदूषकस्थानीया एव । उत्तररामचरिते सौधातकिर्वसिष्ठ
निर्वर्णयति—मया पुनर्जात कोऽपि व्याघ्र इव एव, येन परापतितेन सा
वराकी कपिला कल्याणी बलात्कृत्य मटमडायिता ।

भिक्षु

श्रियमाणा स्त्रिय स्वप्रयत्नेन रक्षति मृच्छकटिकस्य भिक्षुः । कर्णभारे
कूटो भिक्षुकः स्वयमेवेन्द्र प्रच्छन्नवेपथरो मायावी वर्तत । शुद्धरूपा
कापटिकाश्च द्विविधा भिक्षवो दृश्यन्ते नाटकेषु ।

क्षपणकः

मुद्राराक्षसे क्षपणक कृतकसाधुश्चाणक्यस्य प्रणिधी राक्षस मलयकेतु
च प्रतारयति । स चाणक्यस्य नीतिलता पत्न्यवयितु मलयकेतो राक्षसेन
साह्यभाव हासयति । उपक्रमेऽस्मिन् धीर्त्यं मिथ्याभियोगादिक तस्य
विशेषः ।

कापालिक

मालतीमाधवेऽधोरघुष्ट कापालिको मन्त्र साधयति कुमारोर्बलि
चामुण्डाये अर्पयितु समुद्यतश्च । सोऽस्त्री वर्तत, माघवेन युध्यमानो
व्यापाद्यते च ।

नायिका, प्रतिनायिका च राज्ञी

राज्ञी नृपस्यार्धाङ्गिनी धर्मपत्नी भवति । सा मन्त्रिपरिषद् सद-
स्या स्यात् ।

राजपत्नी राज्ञी प्रायः प्रासादेषु प्रमदवनेषु, देवापनस्यलोषु वा
विचरति । वैपम्यमापन्ना सा वनभूमिषु प्रचरन्ती दृश्यते ।

राज्ञ पदमैश्वर्यं राज्य रक्षितु च राज्ञी मन्त्रिभिः सह राज्याभ्यु-
न्दयाय मन्त्रणा विधायात्मान कञ्चित्कालं तपस्विनीकरोति स्वप्न-

वासवदत्ते प्रथमाङ्के । सर्वेषामारमीयजनानां भर्त्सना निन्दा वा सहमाना सा क्वचिद् राजरक्षणाय वैद्यव्यम्भजते ।^१

स्वकन्याया विवाहविषये तस्या मतं सप्रहृणीयमेवेति प्रतिज्ञायौगन्ध-
नायणस्य द्वितीयेऽङ्के विशदीकृतम् ।

मालविकाग्निमित्रे धारिणी स्वपतेऽच्छिद्रमन्विष्यति । यथा—तथाहि
राजकार्येषु ईदृशी उपाय-निपुणता आर्यपुत्रस्य ततः शोभनं भवेत् । अहो
अविनय आर्यपुत्रस्य ।^२ मपन्नी पत्ये नियोजयन्ति काञ्चिद् राज्यं ।^३

राज्ञः कल्याणाय राज्ञी व्रतोत्सवादीन्यनुतिष्ठति । धार्मिकव्रतो-
त्सवादिषु मनोविनोदनेषु च राज्ञी राज्ञा सह विराजतेतराम् । तद्यथा
विक्रमोर्वशीये तृतीयेऽङ्के—देव, देवी विज्ञापयति—मणिहर्म्यं पृष्ठे
सुदर्शनचन्द्र । तत्र सन्निहितेन देवेन प्रतिपालयितुमिच्छामि, भावद्रोहिणी-
संयाग इति ।

राज्ञी राज्ञः प्रसादनाय तस्मै सपत्नीमपि प्रस्तात्रयति । मालविका-
ग्निमित्रे विक्रमोर्वशीये च ज्येष्ठा देव्या राज्ञः कल्याणाय किं किं न
साधयन्ति । विक्रमोर्वशीये देवी कथयति—अद्य प्रभृति या स्त्रियमार्य-
पुत्रं कामयते, या चार्यपुत्रस्य समागमप्रणयिनी तथा सह प्रीतिबन्धेन
मया वर्तितव्यम् । अन्यत्र प्रतन्नायिका भूत्वा सा सापत्य प्रतिवाद्यते ।

वेणोसहारे राज्ञी नायकस्य भाव्यनर्थमूचकं स्वप्नं दृष्ट्वा मूर्खोपस्थानं
विदधानि ।

अनुपमैव राज्ञी द्रौपदी वेणोसहारे । सा युधिष्ठिरं निर्दिशति—
स्वमपि क्षात्रघ्नमनुब्रध्नन्तेव नाथस्य जीवितहरस्याभिमुक्तो भव ।

विरलविरलरेवोच्चकोटिका नायिका प्रकल्पिता ससृष्टनाटकेषु ।
भासस्यैवैव तादृशी नायिका वासवदत्ता नाटकस्य प्रथमाङ्के एव सर्वसहा,

१. रामस्य मरणं मा भवदिति कैकेयी तस्य वनवासं याचते, फलतो दशरथ-
मरणाद् विधवा भवतीति प्रतिमानाटकस्य षष्ठेऽङ्के कैकेयी—जात, एतन्नि-
मित्तमपराधे मा निक्षिप्य पुत्रको रामो वनं प्रै यत न ह्यनु राज्यलोभेन ।

२. मालविकाग्निमित्रे प्रथमऽङ्के ।

३. मालविकाग्निमित्रे ५, १९

सर्वत्यागमयी विभाति । सा पञ्चमाङ्गे स्मरति—महान् सत्वार्ययोगन्ध-
रायणस्य प्रतिज्ञाभारो मम दशनेन निष्कलः सवृत् ।

तस्या उद्धुरे कन्धरे राज्यैश्वर्यस्य पुनर्निर्माणभरो मूलतो न्यस्त
सम्यगुद्घाते । नाकरणीय किञ्चिद्विद्यते तस्या ।

प्रच्छन्नकाम्या नायिका

कालिदासीया राज्यो नायकानुरागोत्सुका प्रेमपाथेयोद्वहनमेव
जीवनस्य पर साफल्य मन्यन्ते । मालविकाग्निमित्रे विक्रमोर्वशीये च
नायिकाना सापत्न्यभयमुपरि वर्तते । ता निगूढप्रणयिनायकमनुयुयुजिरे ।

प्रणयार्त्ता नायिका नायकाय प्रेमपत्रं लिखति । यथाभिज्ञाने
शकुन्तला विक्रमोर्वशीये वा उर्वशी । नायकस्य चित्रं मालनीमाद्यवे
नायिका विरचयति ।

नायिका स्वमदनपरवशता सखी चेटो वा प्रति वर्णयति सूचयति वा
सम्भोग्यजनमान्निष्ठ्यावाप्तये ।

नाटकेषु नायिकाना प्रच्छन्नकामिता सम्मता । तत्र प्रच्छन्नकामपथे
बाधाना दुर्निवारता नायिकाना नायिकानाश्च मरणमेव शरणं विदधाति ।
यद्यपि वियोगवैषम्य-सन्तता वापि नायिका मृतेति न दृश्यते, तथापि
उत्तरीयवान्मा, लतापाशेन चारमानमुद्बध्य व्यापादयिष्यामीति दृश्यते
एव ।^१ परिजनाना समक्षमपि नायिकाना परिष्वङ्गो दृश्यते नाटकेषु ।

नायिकाभिनवकान्त नायक किञ्चिदधिककालं दृष्टिपथे धारयितुमिव
कृतकबाधानुपकल्पयति । विक्रमोर्वशीये उर्वशी, अभिज्ञानशाकुन्तले
शकुन्तला च तत्र-तत्र प्रथमेऽङ्के एव कुर्वन्ति ।^२

विप्रलब्धा नायिका

विप्रलब्धा नायिका भृश रोषवती भवति । अभिज्ञानशाकुन्तले

१ अथिमारके कुरङ्गो रत्नावल्या सागरिका नागानन्दे मलयवती च
मरणोद्यता पाशबद्धा आत्मानं कुर्वन्ति ।

२ 'लताविटप एवैकावली वैज्यन्ती मे लम्बा' इति उर्वशीवचनम् 'अभिनव-
पुत्रसूचिपरिलतो मे चरणी, कुरववशाशापरिलम्बश्च मे बहकलम्' इति
शकुन्तलावचनं प्रमाणम् ।

आश्रमकन्यका शकुन्तला शापवशाद् विप्रलब्धा दुष्पत्न नायक सरोप
निर्भत्स्यति^१—

अनार्य, धातमनो हृदयानुमानेन प्रेक्षसे । क इदानीमन्यो घर्मकञ्चुक-
प्रवेशिनस्तृणच्छन्नकूपोपमस्य तवानुकृतिं प्रतिपत्स्यते ।

गणिका

सर्वसाधारणरमणी सा गणिका नगरश्रीरेव स्वकीये बहुभिः प्रकोष्ठ-
मैण्डिते महागोहे, प्रमदवनोद्यानेषु अभिसारस्थलीषु च विहरति । तस्या
गुणगणशालिता रमणोत्कर्षं विदधाति । मृच्छकटिके गणिका वसन्तसेना
पटीर चारुदत्त शिरसा प्रणमति । सा प्रतिदिनं पूजां निर्वर्तयति । न केवलं
भूषणैरपि तु दयादाक्षिण्यादिभिरात्मगुणं सानुत्तमेव रमणीरत्नम् ।
प्रणययाचकमनभीष्टं जन मा पादेन ताडयति ।^२ न धनेन न बलेन न च
प्रद्वर्षणक्रमेण सा स्वायत्तता जहाति । पररूपमेव सत्याग्रहस्य तस्यां सद्-
वृत्तिषु द्रष्टुं शक्यते । मानसिकगौरवं तस्यां जीवनपथस्य परमोद्दिष्टं
भवेत् ।^३ स वैशभावस्य निन्दनीया स्थितिं सम्यग्बोधति ।^४

पुरा गणिकापि राज्ञः प्रियसी भवितुमार्हन् ।^५ अन्यत्र मा चेटीपदम-
लङ्कुरोति ।^६

अभिसारिका

प्रणयपथे नायिका क्वचिदभिसारिका भवन्ति । विविधानि कष्टा-
न्यनुभवन्ति ताः । नायकस्य प्रणयव्यवहारविषये तासां मानसं बहु-

१. शकुन्तला—वधमनेन कितवेन विप्रलब्धास्मि ।

२. मृच्छ० अष्टमेऽङ्के ।

३. शकारेण पुनः पुनर्मायमाणापि मरणाश्नना सा कथयति—नम आर्यचारु-
दत्ताय-मृच्छकटिकेऽष्टमेऽङ्के ।

४. यत्सदृशं वैशभावस्य । मृच्छ० अष्टमेऽङ्के ।

५. मृच्छकटिके मदनिका वसन्तसेना पृच्छति । किं राजा राजवल्लभो वा
सेव्यते ।

६. मृच्छकटिके मदनिका गणिकासीत् । सा वसन्तसेनायाश्चेता बभूव ।
तृतीयेऽङ्के ।

विधान् विकल्पान् वितर्कयति । विक्रमोवंशीय उर्वशी सुविदिताभिसारिका पुन पुनरभिसारप्रणयेन सामाजिकान् शृङ्गारयति । मृच्छकटिके पञ्चमेऽङ्के वसन्तसेनाभिसारिका सती प्रवर्तते ।

आश्रमकन्या

तपस्विकन्या आश्रम-कन्यका वा तपस्विनामगुपस्थिता अतिधीन् सत्कारयन्तिस्म । तद्यथाभिज्ञाने—

वैखानस — इदानीमेव दुहितर शकुन्तलामतिथिसत्काराय नियुज्य देवमस्या प्रतिकूल शमयितु सोमतीर्थं गतं ।

आश्रमकन्यका वृक्षकाणामालवालपूरणे नियुक्ता भवन्ति ।^१ मृगशावकाना परिपालन तासा सुप्रियमाचरितम् ।

आश्रमकन्यका द्यौवनावतारेण केशिकीवृत्तिका एव न केवलं लता-वृक्षकादीनामपि तु स्वकीयानामपि प्रणय-प्रमोद वाचा विषयीकुर्वन्ति ।^२ दुष्यन्ताय शकुन्तलाया सख्यी तस्या. प्रणयात्मकचर्चा विधत्ता । तत्र कालिदास एव प्रमाणम्— अनियन्त्रणानुयोगस्तापस्विजनो नामेति ।

कन्यका निर्दोषदर्शना भवन्तीति भारतीयसंस्कृतेःश्रीणंरीत्या दुष्यन्त-जीमूतवाहना अन्तर्हिती सन्ती कन्यादर्शन पुरतः ।

राजमाता

प्रतिशापीगन्धरायणे राजमाता स्वपुत्र उदयने विपत्स्मिन्धी निपतिते मन्त्रिण यौगन्धरायण साधयति । कौसल्या, सुमित्रा, कौकेयी च विदित-परिता सन्ति राजमातरो रामनाटकेषु ।

ऋषिका

अरुन्धती सुतररामचरित ऋषिका भाविनी घटना सकेतयति । तद्यथा—कल्याणोदकं भविष्यतीति ।

तस्या भागीरथ्या सम्पर्केण ज्ञातमासीद्रहस्यकर्णामृत यत् सीताया पुत्रकद्वयं वाल्मीकेराश्रमे वर्धते ।

ऋषिकाकलाव गौतमी शकुन्तलासाह्यमाचरत्यभिज्ञानशाकुन्तले ।

१ अभिज्ञाने प्रथमाङ्के शकुन्तला शष्वेनालवालपूरणे नियुक्ता वर्तते ।

२. तत्रैव

प्रच्छन्न-प्रवाजिका

वृत्तिपद्यरूपकेषु प्रच्छन्न प्रवाजिका नायकयोः प्रणय-पथ माद्ययितुं प्रयतमाना दृश्यते । तत्र मातृविकाग्निभिर्ने कौशिकी, मालतीमाद्यवे वामन्दकी च नायकयोः सहाये स्तः ।^१ बहुविधैः कूटोपायापार्यस्तेऽभीष्ट प्रतिपादयतः । तयोर्भूमिका पीठमदिकोचिता प्रवर्तते । वामन्दकी प्रतिजानीत - 'प्रताप्यौ राजनन्दनी' इति ।

सान्मान प्रकाशयति—

वहि सर्वाकारप्रगुणरमणीय व्यवहरत्
पराभ्युदस्थानान्यपि तनुतराणि स्वगयति ।^२
जन विद्वानेक सकलमतिसन्धाय कपटै—
स्तटम्य स्वानर्यान् घटयति च मोन च भजते ॥

पीठमदिकापि वामन्दकी प्रणयचारे चाणव्यवद् दीर्घदीर्घायापारवती वर्तते । तद्यथा—

वरेऽर्जमन्दोप पितरि विचकित्सा च जनिता
पुरावृत्तोद्गारेरपि च कथिता कार्यपदवी ।
स्तुत माहाभाय यदभिलनवतो यच्च गुणतः
प्रसङ्गाद्भवत्सस्येत्यय खलु त्रिघ्नैः परिचर ॥

वामन्दकी पीठमदिका सती कथयति मकरन्दम्—

तत्सर्वथा सगमनाय यत्न प्राणव्ययेनापि मया विधेय ।

सैव पीठमदिका समादिशति—पर्यवष्टभ्यतामेतत्करालायतनम् ।

नाधोरघ्ण्टादन्यस्मात् कर्मेतद्धारणादभूत् । ५ ३३

वस्तुन माप्रतिहतप्रज्ञाचक्षुर्विद्यते ।

चेटी (परिचारिका)

चेटी तु परिचारिका दासी वा भवति । विद् परंपरे^३ स्वप्न-वासयदत्ते चेटी राजकन्यामाश्रमपदं नयति पथप्रदर्शनेन । राजकन्या-

१ वामन्दकी तु सीतलज्वरप्रवाजिका । मालतीमा० प्रस्तावनातः ।

२ चेटी—आप र्भेद, तिष्ठ त्वम् । महर्षेवार्था शुभ्र प्राणिकामि । मृच्छ०

विवाहविषयक प्रवृत्ति तादस्थे निवेदयति । चेटी केवल दासी नासीदपितु राजकन्याया घन्य कर्म दृष्ट्वा ता प्रशंसति-चिर जीवतु भर्तृदारिकैव सत्यवादिनी । अहमप्यनुभूतसुखेति प्रंक्षे इति च तस्या अभिज्ञानसीप्लव प्रकटयति । महतामपि विषये सा महत्स्वपूर्णं चिन्तयति— किन्तु खल्वपरा स्त्री तस्य हस्त गमिष्यतीति चेटी कथयति । तत्रैव पश्चावती मनोऽभिलाषा प्रकटयति— मम हृदयेनैव सह मन्त्रयति । सा द्वितीयाङ्के राज-कुमार्यां मुखमिव वदति— भर्तृदारिका तेन राजा सह सम्बन्ध नेच्छति । अस्ति वत्सराज उदयनो नाम । तस्य पुणान् भर्तृदारिकाभिलषति । तृतीयेऽङ्के भर्तृदारिकाया कीतुकमाल गुम्फन कारयति । तत्रैव वास्तवदत्तापि तया सह पश्चावत्या भाविभर्तुः सौन्दर्यविषयक किञ्चित् चर्चन्ति । चतुर्थेऽङ्के सा पश्चावत्या पत्युरन्तिके गमन समर्थयति ।

चेटी शोभा समीक्षते सीताया वल्कलेन प्रतिमानाटकस्य प्रथमेऽङ्के ।^१ सा रामाभिषेकस्य सन्देश सीता सूचयति, तस्या आभरणानि च लभते ।

यच्छ्रेष्ठजनैरवाच्य तदपि चेटी परस्पर प्रतिबोध्यति । चतुर्थेऽङ्के चेटी ककैयी भृश निन्दति— 'राज्यलुब्धया भर्तृदारकस्य रामस्य राज्य-विभ्रष्ट कुर्वत्यात्मनो बंधव्यमादिष्टम् । लोकोऽपि विनाश गमित । निघृणा खलु भट्टिनी । पापक कृतमिति । चेटीमुखेन साधारणलोकाना तद्विषयक मत व्यक्तमिति कवियोजना प्रतिभाति ।

चेटी दासीभूता नायिकायाः शयनास्नादीनि कल्पयति ।

मृच्छकटिके वसन्तसेनाया गणिकायाश्चेटी मदनिका स्वयमेव गणिकासीत् ।^२ सा स्वामिन्या सह प्रणयात्मकरहोवार्तामपि करोति, कः काम्यत इति सा नायिकाया सखीव प्रतिभाति निम्नाङ्कितेन मिथ सम्भाषणेन—

वसन्तसेना—चेटि मदनिके, अपि सुसदृशीय चित्राकृतिरायंवारु-दतस्य ।

मदनिका — सुसदृशी ।

१ इमानि प्रहसितानि तनूषहानि मन्त्रयन्ते इति ।

२ गणिका मदनिकार्षम् इत्यादि तृतीयेऽङ्के ।

वसन्तसेना— कय त्व जानासि ?

मदनिका—येनार्याया सुस्निग्धा दृष्टिरनुलम्बा ।

पञ्चमेऽङ्के चेट्री वसन्तसेनया परिष्वज्यत इत्यनेन तस्या सख्य प्रकटति ।^१

मृच्छकटिके चतुर्थेऽङ्के मदनिका चेट्री स्वकीयस्य प्रणयवृत्तस्य नायिकारूपेण गृहीता । चेट्री स्वतन्त्र प्रणयवृत्त कवेर्नाट्यकलायाश्चानुत्तमा कृति ।

वसन्तसेनाया सकाश विदूषक नयति काविकपरा चेट्री मार्गे तस्या गेहस्य विभूतीर्दशयति च ।

मृच्छकटिकस्य पञ्चमेऽङ्के चेट्री गणिकाया वसन्तसेनाया परामर्श-दात्रीव चेष्टते । तद्यथा—

वसन्तसेना—(जनान्तिकम्) अत्र प्रविश्य किं मया भणितव्यम्

चेटी—छूतकर, अपि सुखस्ते प्रदोष ।

सा स्वामिनी पृष्ठाना प्रश्नानामुत्तराणि अनाहूतापि विदूषकाय निवेदयति । तद्यथा—

विदूषक (वसन्तसेनाम्)—अयं किं निमित्तं पुनरीदृशे प्रनष्टचन्द्रालोके दुर्दिनान्वहार आगता भवती ।

चेटी—आर्ये ऋजुको ब्राह्मण ।

वसन्तसेना—ननु निपुण इति भण ।

चेटी—एषा खलु आर्या एव प्रष्टुमागता—कियत्तस्या रत्नावल्या मूल्यमिति । सा खलवाययात्मोयेति भणित्वा छूने हारिता । स च सभिको राजवार्ताहारी न भावते कुत्र गत इति । भावस्ताऽन्विष्यते तावदिदमव गृहाण सुवर्णभाण्डम् ।

अनेन प्रातिभोत्तरेण चेट्री सोपरतिक वैचक्षण्य विदग्धभावप्रयक्तानुसारेणाचरेदिति प्रतीयते ।

१ अविचारस्य तृतीयेऽङ्के कुरंगो मदनिका परिष्वङ्गमाह्वयति । अत्रापि सख्यमेव चेट्री प्रकटति । नागावन्दे प्रथमाङ्के च चेट्री सखीव व्यवहरति ।

चेटी नायिका प्रातः काले प्रतिबोधयति । नापि सा स्वामिन्या आज्ञा सत्वरं शिरसि धारयत्येव । बहुशं स्वविवेकेन तर्कयति । तद्यथा—

वसन्तसेना— एता रत्नावली मम भगिन्या आर्याधूतार्यं समर्पय ।

चेटी— आर्ये, कुपिष्यति चारुदत्त आर्यायै तावत् ।

वसन्तसेना— गच्छ, न कोपिष्यति ।

सा स्वामिन्या दारकस्य योगक्षेमं वहति ।

चेटी स्वामिन्या सह मरणायोग्यता दृश्यते मृच्छकटिके । वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्के द्रौपद्याश्चेटी तस्यां प्रतिनिधिभूत्वा दुर्योधनस्य राज्ञी भानुमती प्रति कटूत्तरयति । पष्ठेऽङ्के सा द्रौपदी समाश्वासयति ।

कतिपयचेट्यां शिल्पकलाम् निपुणा बभूवुरिति विक्रमोर्वशीये विदूषक-यचनेन प्रमाणतम् । निपुणिका द्वितीयेऽङ्के स कथयति— भर्वात् निपुणिके समीतव्यापारमुज्जित्वा कुत्र प्रस्थितासि ।

कतिपयपरिचारिका सुशिक्षिता बभूवु । विक्रमोर्वशीये द्वितीयेऽङ्के निपुणिका देवीमुर्वशीपत्रं ध्रावयति । वेणीसंहारे राज्ञीनिर्देशेन चेटी मुनि-वैपद्यं राक्षसं वीजयति ।

इयं चेटी विशेषपरिचितेषु चारित्रिकमहिमानं स्वामिनामनुरूपं प्रकटयति । वेणीसंहारं बुद्धिमत्तिका नाम्नी चेटी यथानामापि सहजं सौहार्द-मघोविधं प्रकटयति—

हा भगवतो लोकपालां परित्रायध्वम् । एष खलु सोमवशराजर्षी राजसूयसन्तपितहृदयवाहः स्वाण्डवसन्तपितहुतवहस्य किरीटिनो ज्येष्ठो भ्राता सुगृहीतनामधेयो महाराजयुधिष्ठिरः । एषापि पाञ्चालराजतनया देवी वेदिमध्यसम्भवा याज्ञसेनी । द्वावपि निष्परणज्वलनस्य प्रवेशेने-न्द्यनीभवत् । अनेन तस्यां सुसंस्कृतिर्व्यज्यते ।

नागानन्दे प्रथमाङ्के प्रणयवती नायिका चेत्था अलकसज्जयन्ती तया सह सरयुं द्योतयत्येव ।^१ सा तत्कण्ठिताया नायिकाया सखी एव नायकेन तस्य सङ्गमने तथैवायोजयति, यथा विदूषको नायकस्य नायिकाया

१ वीजयती चेटी मलयवती सखि इति पदेन सम्बोधयति ।

सङ्गमनाय बहुविधानुपायान् रचयति । नायिकायाः प्रणय-पथे सा ता दृष्ट-
माश्र्वामयति तदनुस्वापि पूर्ववृत्तानि श्मारयति च ।

कविः कश्चिच्चेटया यागेन हास्य भृशं प्रवर्तयति । नागानन्दे
चृतीयेऽङ्के सा वक्ष्यति—

कथं मामिति वृत्त्या मद्रारवशेन शैलरके गायत्रिये, प्रसाद्यते । तद्या-
वदतीक काप कृत्वा द्वावप्येनौ परिहर्षिष्यामि । अस्मिन्नेवाङ्के चेटो
विद्रूपकं वर्णयति । तत्स्थम्—नीलरमातुकारिणा तमालपल्लवरसेन तस्य
मुगं चेटया कालीक्रियते ।

उद्यानपालिका

प्रमदवनस्य पावनकर्मणि व्यापृतोद्यानपालिका तु चेटोविशेष एव ।^१
परिभ्रम्यभावेणाद्यानपालिकाया रजनीं दृष्टिर्द्विकसितेन प्रतीयते । कालि-
दासस्याद्यानपालिकात्मानं विशदयति—

‘मयुरिकं चूनस्त्रिका दृष्टोन्मता परमृत्तिका भवति । तवेदानीं काल
एष मर्दिन्नमगानानाम्’ । मयुरिका नामोद्यानपालिका कामदेवार्चनं
विद्यते—

त्वमसि मया चूनाङ्कुरे दनं कामाय गृहीतचापाय ।

पथिजनमुबनिलक्ष्मं पञ्चाश्रविकं शरो भव ॥ ६३

ता परं चूनाङ्कुरं क्षिपति ।

दूती

चेटो कश्चिद्दूतीत्यगं महत्त्वं भजते ।^२ सा तु पीठमदिका भवितु-
मर्हति । विविधानाये सा नायिका नायकभगवत्सखी प्रवर्तयति उत्साह-
यति च । मालविशाम्निमित्रे राजा दूत्याः कर्मत्रिशेषं सम्यक् परि-
भाषितं । तद्यथा—

१ उद्यानपालिका-विषये नाट्यनिर्देशो विद्यते—उत्तं प्रवर्तयति चूनाङ्कुरं, रमव-
लोक्य वं चेटो, अत्र च पृष्ठवन्मत्स्याः ।

२ भरतानुसारेण दूता तु बहुविधा नायिका भवन्ति—प्रतिवेश्या, सखी, दासी,
कुमारा, कन्द, शिरीषी, धात्रा पादपिडनी, रङ्गासखीविनी च ।

ना शा. २३ ९, १०

मातृतीमाधव-श्रविका मात्या दूती वारागनेव । दूती चेटोऽपि विवि-
धिनैव । तद्यथा—

नायकद्वन्द्वदूतीसपरिचयना नाटिका त्रया । १८ ६०

भावज्ञानानन्तर प्रस्तुतेन प्रत्याख्यानं दत्तयुक्तोत्तरेण ।

वाक्येनेय स्यापिता स्वे निदेशे स्वाने प्राणा कामिना दूत्यधीना ॥३१४

भरतानुसारेण नायक कामार्तं आत्मावस्था-प्रदर्शनी दूती नायिका
प्रति प्रेषयति ।^१ नायिकाया दूत्योऽविमारके मुविदिता । मालविकाग्निमित्रे
ना नायकस्य सन्देश नायिकायै ददानि ।

दूत्या वाग्बन्ध्व मालविकाग्निमित्रे विलमति । तद्यथा—

वबुलावलिता (मालविका प्रति)—अरुणशतपत्रमिव शोभने ते
चरणम् । सर्वथा भतुं रङ्गपरिवर्तिनी भव

मुग्धे, भ्रमर-सम्पातो भविष्यतीति वसन्तावतारसर्वस्व किं न चून-
प्रमवोऽवतप्रयितव्य । विमर्दं मुरभिर्वकुलावलिता खल्वहम् ।^२

भरतानुसारेण सैय दूती लडहा (नितरा सौन्दर्यशालिनी) भवति
स्वभावतः सवृत्तमन्त्रा च ।^३

कुलमोगधनाधिक्यं कृत्वाधिकविकृत्यनम् ।

न चाकामप्रवृत्तायाः क्रुद्धाया वापि सगम ॥

नायक्यो प्रथमसमागमस्याभिसारस्थली दूत्या निर्धारितेति प्रति-
भाति । सा स्थली—

उत्सवे रात्रिसञ्चार उद्याने मित्रवेशमनि ।

धानीगृहेषु सख्या वा तथा चैव निमन्त्रणे ।

व्याघ्रितव्यपदेशेन शून्यागार-निवेशने ॥

कार्यं समागमो नृणा स्त्रीभिः प्रथमसगमे ॥

ना शा. २३ १५-१७

दूती नायक्यो साम्मुख्य विधाय तयो सागतिक्रमाचार-विचार-
विशेष प्रवर्तयितुकामा स्वयमेव मालविकाग्निमित्रे सव्यपदेस दूर गन्वापि

१. ना शा २२.१९९

२. मालतीमाधवस्य प्रथमाङ्के

मालतीदूत्या वारांगनाया लवङ्गिकाया वाग्बन्ध्वमुच्चकोटिक वर्तते—
समासादयन्तु सरस एव भतुं दारिकाया व*ठावलम्बनमहापताम् ।

३. लडहा सवृत्तमन्त्रा दूती स्वेभिगुणैः कार्या ॥ ना शा २६ ११

तयोर्वेक्त्नव्य निवारयति । तयोर्निर्मक्षिक रहःप्रणय प्रतिपादयितु सा विदूषक नियोजयति—आर्यं गौतम, अहमप्रकाशे तिष्ठामि । त्वं द्वाररक्षको भव ।^१

मालतीमाधवे दूती प्रणयपथे सन्तताया नायिकाया विनोदस्थान-मपि भवति । तया सह नायिका प्रणयिनमधिकृत्य किञ्चिद्द्रमणीय चर्चति मालतीमाधवे । तत पर नायिकाया परिष्वङ्गमर्जति स्ववाम्बेदग्ध्येन । *

घात्री

स्वप्नवासवदत्ते द्वितीयेऽङ्के घात्री 'जयतु भर्तृदारिके' दत्तासीति श्लेषयति । सा विवाहनिर्णयविषयक विस्तर वासवदत्ताया प्रश्नानन्तर वर्णयति । सापि भर्तृदारिकाया पथप्रदर्शनं करोति—एतु एत् भर्तृ-दारिकेति । महादेव्या मन्देशमुज्जयिनीतो घात्री वरसराजाय निवेदयति ।

घात्री कामसन्तताया नायिकाया प्राणरक्षणापादाश्विन्त्यति ।^२ नायिका स्वकामसन्ताप तस्यै न निवेदयति तथापि घात्री स्वयमेवाभि-ज्ञानदर्शनेनोहते ।

सखी सहचरी या

नायिकायाः साह्यमाचरन्त्यो नार्यस्तस्या सरय गता दृश्यन्ते । साह्य-मिदमुच्चावच वर्तते । उच्चस्तर सख्य वासवदत्ताया पश्चात्त्या सह स्वप्नवासवदत्ते प्रवर्तते ।^३ सा नायिकया सह शयनाधिकारिणीति स्वप्न वासवदत्तस्य पञ्चमाङ्के सम्भावितम् ।

सखी नायिकाया पूर्णं विश्रम्भ प्रणय-प्रसङ्गेऽपि भजते । अविमारके घात्र्या सख्या च नायको राजभवनेऽन्तरीकृतो नायिकया सहवासं चिर-रुमते । नालिनिका नायिका सवाहयति नायकस्तु अज्ञात एव ता परि-ष्वजते । सा तस्मिन्नवसरे नायिकावर्णं कथयति एवमिव । अर्थात् नायकेन सह शेषे । सखी नायिकाभिसार साधयति ।

१ राजशेखरानुसारेण स्वयं दूती दूतानां परिष्ठा । बालरा० ५ १३, १४

२ अविमारकस्य प्रथमाङ्के—घात्री (नायिकाविषये) अहो सख्यता कायस्य पश्यत क्रियते, राजकुल दुषितं भवति । यदि न क्रियतेऽवश्यं सा विषयते ।

३ हीनस्तरे सख्य चेटपादीनां तासां प्रकरणे द्रष्टव्यम् ।

प्रतिनिधीभूय सखी नायिकाया मनोभाव नायक प्रति चवंति विक्रमो-
वंशीयस्य द्वितीयेऽङ्के । नायकयोः प्रणयप्रवर्तनप्रक्रियासु सखी दूती
भवति । यत्र विक्रमोवंशीये चित्रलेखा नायकनुपसृत्योर्वंश्या सन्देशमु-
पनयति— तस्मिन् सुरारिमम्भवे दुजति महाराज एव मम शरणमासीत् ।
साह साम्प्रत तव दर्शनसनुत्वेन मदनेन थलवद् वाध्यमाना भूयोऽपि महा-
राजस्थानुकम्पनीया भवामीति ।

राज प्रणयघटनसार सवाद् सख्यै सोपनयति कथयति चोवंशीम्—
प्रियतमस्य ते दूत्यस्मि सवृत्ता ।

सखी पथप्रदर्शन चेटीवत् प्रतिहारीवद्वा करोति विक्रमोवंशीये
द्वितीयाङ्के ।^१

सूक्ष्मेक्षिकया सखी विकृतव्यविपूढा नायिका प्रणयपथे पदे-पदे
साधयति । तद्यथा विक्रमोवंशीये तृतीयेऽङ्के—चित्रलेखा—(उवंशी प्रति)
अलमावेगेन । अन्तहिते इदानीमावाम् । विहितनियमबन्धा राजर्षिमहिषो
दृश्यते । तन्नैपेह चिर द्यास्यति । राजा शास्ते च

आनीयेत् पदात्पद चतुरया सख्या मनोपान्तिकम् ॥ ३१५ ॥
तदनु चित्रलेखा (सखी) उवंशी प्रणुदति—सखि उवंशि इम तावदस्य
मनोरथ सम्पादय ।

आश्रमकन्यका अप्यभिज्ञानशाकुन्तले परस्पर यौवनोचित शृङ्गारित-
परिहासेनात्मानमनुरञ्जयन्ति स्म । तथा हि—
प्रियवदा—अनसूये, जानासि किं निमित्तं शकुन्तला वनज्योत्स्नामतिमात्र
पश्यति ।

अनसूया—न खलु विभावयामि । कथय ।
प्रियवदा—यथा वनज्योत्स्नानानुरूपेण पादपेन सगता, यपि नामैव-
महृष्यात्मनोऽनुरूपं वर लभेयेति ।

शकुन्तला—एष नूनं तवात्मगतो मनोरथ ।
अभिज्ञानशाकुन्तलेऽनुसूया लज्जालुशकुन्तलाया प्रभवाविकथा
नायकाय निवेदयति ।

१ उवंशी—(चित्रलेखा प्रति) तेनादिशब्दा मार्गो देत तत्र गच्छत्योरन्तरायो
न भवेत् ।

सखीना मध्ये प्रणयिगताभिलाषेणास्वस्था नायिका प्रेमपरिणतिं वर्णयति यतो हि नाम कालिदासानुसारेण स्निग्धजनसविभक्त हि दुःखसह्यवेदनं भवति ।

लज्जालुनायिकायाः प्रणयनिवेदनं सखी करोति । तद्यथाभिज्ञानशाकुन्तले—

प्रियवदा—त्वानुद्दिश्येदमवस्थान्तरं भगवता मदनेनारोपिता । तदर्हसि अभ्युपपत्त्या जीवितमस्या अवलम्बितुम् ।

नायिकाया भाविसुखमपि सखीना चिन्ताविषयः । अभिज्ञानशाकुन्तलेऽनसूया दुष्यन्तं प्रति निवेदयति—

यथेयं नो प्रियसखी बन्धुजनशोचनीया न भवति तथा निर्वर्तय ।

सस्यो स्वेच्छया शकुन्तलायं चिन्तिते स्त । राजा ता स्मग्ध्यति न वेत्ति चिन्तानमूयायाः । प्रियवदा तस्या सौभाग्यदेवतार्चनार्थं पुष्पाणि चिनोति । अनमूया पुनः दुष्यन्तं स्मारयितुं योजनां विदधाति—‘तदितोऽभिज्ञानमङ्गलीयकं तस्य विसृजाव’ इति ।

राज्ञ्या सखी वेणोसहारे चर्चिता वर्तते । ता भानुमती दुर्योधनपत्नी नकुलेनाहीना सहरणकया श्रावयति ।

प्रतिहारी

अन्तपुरस्य द्वाररक्षिका प्रतिहारी प्रतिहाररक्षी वा ।*

स्वप्नवानवदत्तस्य पृष्ठेऽङ्के प्रतीहारी काञ्चनतोरणद्वारमङ्गल्यं कुरुते । विजयेति सज्जया तस्या पुंवद्भावः प्रतिभाति । सा पत्न्यान् प्रदर्शयति आह्वयति चाभीष्टान् जनान् राजाज्ञया स्वप्नस्य पृष्ठाङ्के । प्रतिहार उपस्थिताम् जनान् राज्ञे निवेदयति सा । प्रतिज्ञायोगन्धरायणो सा रहस्यमपि राजरक्षासन्देशं राजमातुर्गृहीत्वा योगन्धरायणं निवेदयति । मुद्राराक्षसे शोणोत्तरा चन्द्रगुप्तस्य सन्देशं चाणक्याय कथयति । प्रतिमानाटकस्य प्रथमाङ्के सा रामाभिषेकमविबुध्य बहून् जनान् यथेष्टकार्येषु

१* प्रतिहारी तु चेटी भवतीति प्रतिमानाटकात् प्रतीयते । तत्र विजया चतुस्रस्याङ्गस्य प्रवेशके चेटी वर्तते । विजयैव छटिमन्नाटके पृष्ठस्याङ्गस्य प्रारम्भे प्रतिहारी उजाता ।

नियुक्ते । सा वस्तुतो महाराजाज्ञा प्रसारयति । महतामागमन सा राज्ञे निवेदयति ।^१

बहव प्रतिहार्यं काञ्चनतोरणद्वारे देवीना चतुश्शालद्वारे वा निपुक्ता आसन् । प्रतिमानाटकस्य पष्ठाङ्के एका प्रतिहारी सुमन्त्रेण सहाभ्यन्तरं प्रविशति, अपरा च भरतेन सह निर्गच्छति राजप्रासादात् ।

यद्यनवधानेन कश्चिज्जनो राज्ञो वचनं न शृणोति, तदा प्रतिहारी तं सावधानं करोति ।^२

अभ्यन्तरमागच्छद्भिर्वाहिर्यच्छद्भिर्वा जनैः सह प्रतिहारी मार्गदर्शनाय बभूव ।

कापटिकसंविधानेषु प्रतिहारी सहाया भवतीति विद्वान् प्रागेव भाविकार्यपद्धतिस्तस्यै निवेदिता ।^३

प्रतिहारी राज्ञ्या सन्देशं राज्ञे निवेदयति । मालविकाग्निमित्रे 'पचमेऽङ्के' राज्ञे सा कथयति—

देवी विज्ञापयति—तपनीयाशोकस्य कुसुमसहृदयनिनं ममारम्भः सफलः क्रियतामिति ।

प्रमदवने राज्ञे सन्देशस्य वाहिनी प्रतिहारो बभूव । अभिज्ञानशाकुन्तले सा द्वारदेशादमारुपत्रं गृहीत्वा तदेव राजभवनस्य प्रमदवने रममाणाय दुष्यन्तायार्पयति ।

प्रतिहार्या महत्त्वपूर्णभरं नवचित् प्रतीयत एव । अभिज्ञानशाकुन्तले सा राजानं पृष्ट्या अपृष्ट्या वा विबोधयति । तद्यथा—

सुवर्तितनन्दिन ऋषयो देव सभाजपितुमागतैति तर्कयामि । देव, प्रसन्नमुखवर्णा दृश्यन्ते । जानामि विश्रब्धकार्या ऋषयाः ।

देव, कुतुहलगर्भोपहितो न मे तर्कं प्रसरति । ननु दर्शनीया पुनरस्या आकृतिर्लक्ष्यते ।

बालरामायणे तृतीयेऽङ्के प्रतिहारी स्वयंवरसमारोहे राज्ञः परिचाययति ।

१ प्रतिमानाटकस्य पष्ठाङ्के समदर्शनानन्तरं सुमन्त्रस्यागमनं विद्वया निवेदयति भरताय ।

२. प्रतिमानाटके प्रतिहारो सुमन्त्रं कथयति—मत्तं दावकं खल्वार्यं पृच्छति ।

३ मालविकाग्निमित्रस्य चतुर्थेऽङ्के ।

परिजन परिवारो वा

राजकीयेऽन्तःपुरे बहुविधा जना परिजना परिवारा वेति सज्जिताः ।
परिजनास्तु चेटी, दासी, सैरुन्धी इत्यादयः सन्ति
मालिकाग्निमित्रे परिजना बालिका इति सम्बोधिताः । तद्यथा—
देवी बालिकाः, आर्यपुत्रवचनमनुतिष्ठत ।

परिजनः — तथा ।^१

विक्रमोर्वशीयस्य तृतीयेऽङ्के परिजना स्त्रियः रात्रौ राज्ञो विहारस्थले
दीपिका धारयन्ति । काचिद् देवीमनु राजान सम्भावयति—जयतु जयतु
भट्टारक इति ।

यवनी

यवनो परिजनेषु अन्यतमा धनुर्बाणी राज्ञे समर्पयति ।^२ कौशिकीवृत्ति-
परायणे नाटक एव भवतु नाम । बोरोचितनाटकेषु सात्वतीवृत्तिपरायणेषु
कञ्चुकी नायकाय धनुरादिकमुपनयति ।

बालरामायणे पुरुषः कश्चिद् जनकाय धनुरानयति । परशुरामाय तस्य
शिष्यो माठरो धनुर्ददाति ।

तापसी

स्वप्नवामवदत्ते तापसी स्वकीय आश्रमे श्रेष्ठलोकात् सम्भावयति
स्वागतमित्युक्त्वा । सा वन्दनीया भवन्ति राजदारिकाणाम् । सा राज-
दारिकाया विवाहचिन्ता प्रकटयति ।

विक्रमोर्वशीये पचमाङ्के तापसी उर्वशीपुत्रमायुष्कुमार स्यात् इति
गृहीत्वा पालयति । ज्यवनाजानुसारेण तमुर्वश्या अर्पयति च ।

आथमवासिन्यस्तपस्विन्यो यथाकाल स्वस्तिवाचनिका दृश्यन्ते ।
अभिज्ञानशाकुन्तले ता शकुन्तलाया प्रस्थानोचित स्वस्ति वदन्ति
अभिनन्दन्ति च ।

अभिज्ञानशाकुन्तले गौतमी तापसी शकुन्तला पतिसविध नयति ।

योगेश्वरी

योगिन्यो कामन्दकी तस्या शिष्या कनिष्ठा भगवती सौदामिनी
च मालतीमाधवे भूमिवाहये वर्तेत । सौदामिनी स्वकीया शक्ति वर्णयति—

१ विक्रमोर्वशीये परिजना दारिका इति सम्बोधितास्तृतीयेऽङ्के ।

२ विक्रमोर्वशीयस्य पञ्चमाङ्के । यवनीग्रहणमतदर्शं बालिदासस्य विलास-
प्रवणतां धातयति । 'बालिदासः विलास' इति

भो० तथाहमुत्पतिता यथा सकल एव गिरिनगरग्रागमन्दिरव्यतिकर-
श्रद्धुपा परिपिच्यते । अन्यच्च

गुरुचर्यातिपस्तन्त्रमन्त्रयोगाभियोगजाम् ।

इमाभार्कपिर्णासिद्धिमातनोति शिवाय कः ॥ ९ ५३

सा भाधवमन्तर्हित विधाय मालतीसमीप नयति ।

योगीश्वरी कामन्दकी पुनरात्मकथा वर्णयति—

स्तन्यत्यागात्प्रभृति सुमुखी दन्तपाश्चालिकेव

क्रीडायोग तदनु विनय प्रापिता वर्धिता च ।

लोकश्रेष्ठे गुणवति वरे स्थापिता स्व मयैव

स्नेहो मातुर्मयि समधिकस्नेन युक्तस्तवापि ॥ १० ५ ॥

सा मालती-विभागंन जीवितु नेच्छति । भाधव श्रीपर्वतादासीय
सा मिनाणि सम्मेलयति । कामन्दकीवचनानुसारेण सा स्पृहणीय-
सिद्धिर्वर्तते ।

कापालिकी

मालतीभाधवे कपालकुण्डलेति विख्याता कापालिकी उत्पन्न-
शक्तिसम्पन्ना वर्तते । तद्यथा—

उदवृत्तस्खलितकपालकण्ठमाला—

सघट्टकवणितकरालकिङ्किणीक ।

पर्याप्ति मयि रमणीयतामरस्व

सन्धत्ते गगनतलप्रयाणवेग ॥ ५ ३॥

सा कापालिकेन सह चामुण्डा-पूजायै सुता कुमारी श्मशानभूमिमान-
यति । सा तस्या रक्षक भाधव हन्तु कापालिकमादिशति । स्वयमपि
सास्त्रपोषणे निपुणा यभूव । सम्पदनिर्दया कपालकुण्डला मालती
हन्तुमुद्यतेव । सा स्वनियोग वर्णयति—यावच्छ्रीपर्वतनुपनीय प्रतिपर्व
तिलक्ष एता निहृत्य दु क्षमारिणी करोमि ।

दिव्यनायका

दिव्यनायकाना त्रिलोकव्यापिकार्यक्षेत्र वर्तते । ते ऋचिद् मानवीय-
नायकानुपकृतु मेव प्रकटन्ति । तेषामौकिकशक्तिर्माया चाद्भुतकर्मनिष्पा-
दने प्रयुज्येते । प्रथमं तावत् त्रिकालिकज्ञानमदृष्ट्वैव ते लभन्ते ।^१ उत्तर-

१ उत्तररामचरितस्य पञ्चाधुं रामोऽपि यत्रज्ञानाति तत्रज्ञानादि विद्याधरो
रघुवशजनि लवकुशयोरिति ।

रामचरितस्य पष्ठाङ्के स्वयंप्रभुविद्याधरो वीरप्रशसक एव युद्ध वर्णयति ।
 अविमारके विद्याधरोऽविमारकस्य कृताकृत विद्यावर्तनेन जानाति ।
 नायकायाङ्गुलीयकमेक ददाति बहुक्षिणहस्ते धारित स्वामिनमदृश्य
 करोति । स आकाशयानेन लोक पश्यति । विद्याधरास्तु—

ये सचरन्ति गगने वनिता सहाया
 क्रीडन्ति पर्वततटेषु कृनोपदेशाः ।
 सर्वं विदन्त्यपि च भन्वकृतैः प्रभावे-
 रन्तहिताश्चविभृताश्चसुख भ्रमन्ति ॥

अपूर्वमेव कचिद्रसर्नाधि कवयोऽलीकिकनायकानापरिचयेन प्रस्तुन्वन्ति ।
 तद्यथा विद्याधरदम्पतीद्वारेण भासो

वातोद्घूताप्रवेश, सलिलधरदरीमृष्टदृष्टाङ्गराग
 सम्यग्बद्धासिकथय प्रिययुवतिकरस्पृष्टसगूढमध्यम् ।
 वातोद्घूतोत्तरीयो मुकुटमणिगणस्तारका सम्प्रमृदन्
 श्रीमान् विद्याधरोऽसावुपरिगतिजवं क्षीयमाण, प्रयाति ॥ ४१९
 जवाशिथिलविमुक्तपाश्वकथो स्तनतटवल्गनखिन्नस्तनमध्या ।
 वियति दयितदत्तपूर्वकाया तडिदिव तायधरेषु दृष्टनष्टा ॥ ४२०

दिव्यनायका प्रायो नाटकान्तेऽनाहूता अपि प्रकटन्ति, अन्तरिक्षज्ञानेन
 च रहस्यमप्यपनुद्य नायकादीना प्रयत्नान् सफलयन्ति ते ।^१

नारद कुन्ति-भोजकूलदेवोऽविमारकस्य विवाहेन सह जयवर्मोद्वाहं
 कुरङ्गधा स्वसा सुमित्रया निर्धारयति । स बालचरिते गगनसचारी अस्ति ।

दूतवाक्ये वासुदेवादयोऽवतारा देवा एव । तेषा दिव्या शक्तयो
 विभूतयश्चालौकिक्यसन्ति ।^२ वासुदेवे क्षुभिते तस्य वाहना गरुड, समा-
 यात । तस्माद् वायुरत्युद्धतोऽभवत् अत्यतपदादित्य, पर्वतारञ्जलिता,
 सागरा क्षुब्धा, वृक्षा पतित्ता, मेघा भ्रान्ता, वासुकिप्रभृतयो भुजङ्गे-
 श्वरा प्रलीना ।

वर्णभारे इन्द्रो मायया मिशुकल्पधर वर्णं शक्यपट याचते । न खलु
 देवाना कृतो किञ्चिदकरणीयम् । देवदूतस्तत्रेन्द्रस्य सादेश कर्णीय ददाति ।

१. अविमारके पष्ठेऽङ्के नारदोऽविमारक लोकविदित करोति ।

दत्ता सा विधिना पूर्वं दृष्टा स गजसम्भ्रमे ।

२ दूतवाक्ये वासुदेव आत्मनो ह्रस्वत्व, क्षीपरत्वमदृश्यत्व बहुसंख्यत्व च विद्याय,
 दुर्योधन साधयति । स मायापाशोः सर्वान् राज्ञो बध्नाति ।

बालकृष्णस्तु बालचरिते नारदवचनान्तारेण कसवधार्थं वृष्णि कुत्रे प्रभूतो नारायण शिशुत्वमुपागत त्रिलोकेश्वर । मध्यरात्रे सोऽदीपितमपि वसुदेवमार्गं दीपयति । तद्यथा—

वसुदेव—अये दीपिकालोक ।

तमसा सबृते लोके मम मार्गमपश्यत ।

अपक्रमणहेतोस्तु कुमारेण प्रभा कृता ॥ ११७

अन्यन्व तत्रैव बालकृष्णो यमुनाया जल द्विधा छिनत्ति । 'दिव्यप्रकृति-
रसूचितापि सर्ववृत्तज्ञा भवति' इति कालिदासेनाभिज्ञानशाकुन्तले
वर्णितम् । तद्यथा—

राजा—मातले न खलु विदितोऽप्यमाखण्डलेन वृत्तान्त स्यात् ।

मातलिः—किमीश्वराणा परोक्षम् ।^१

कतिपय देवाना शापसशोधनशक्तिलक्ष्यते । तथाहि विक्रमोर्वशीय
इन्द्र उर्वश्या शाप सशोधयति ।

विक्रमोर्वशीये इन्द्रो नारद पुरुरवस स्वसन्देश निवेदयितुं प्रेषयति ।

बालरामायण इन्द्र आत्मानं पात्रीकृत्य रगपीठेऽवतरति । तेन सह मृतो
दशरथो रामरावणयुद्ध द्रष्टु समागतो रगपीठम् ।

वरुणः (समुद्रदेवता)

अग्निदेवानामलौकिकः प्रभाव प्रवर्तते नाटकेषु । तथा हि—अग्निदेवः-
नाटके सेतुबन्धप्रसङ्गे रामवरुणयो सवादे वरुणस्य—

राम. —किं वरणोऽयम् । भगवन् वरण, नमस्ते

वरुणः — न मे नमस्कार कतुंमर्हति देवेश । अथवा

राजपुत्र, कुत कोपो रोपेण किमल तव ।

कर्तव्य तावदस्माभिर्वन्द शीघ्र नरोत्तम ॥ ४.१६

राम —लङ्कागमने मार्गं दातुमर्हति भवान् ।

वरुण. —एष मार्ग । प्रयातु भवान् । (अन्तर्हित)^२

१. विक्रमोर्वशीयेऽपि गालवो निवेदयति— सदृशमेतत् पुरुषान्तरविदो महेद्रस्य ।
पञ्चमेऽङ्के नारद इन्द्रविषये कथयति—प्रभाषदर्शी भववा वनगननाय
कृतवुद्धि भवन्मनुशास्त्रि ।

२. दिव्यपात्राणि कश्चिदन्तर्हिता येव भवन्ति । उद्भ्रान्तैः न निष्क्रमन्ते वा ।

रामः — कथमन्तर्हितो भगवान् वरुणः । विभीषण पश्य पश्य, भगव-
त्प्रसादान्निष्कम्पवीचिगन्तः सलिलाधिपतिम् ।

पितरः

मृता लोकाः स्वसन्ततविपदस्त्रिवारयितुं मर्त्यलोकमवतरन्ति । बाल-
रामायणे दशरथो रामरावणयुद्धं द्रष्टुं लङ्कामवतरति । तत्र रावणस्य
घोरप्रहारेण रामनुद्विग्नं दृष्ट्वा —

दशरथः — कः कोऽन धनुर्धनुः । पुरन्दरप्रसादीकृतसखिभावे सति
दशरथे कथमिव रावणो रामभद्रं प्रहरन्तु ।

पुरन्दरः — सखे दशरथ, इन्द्रयुद्धमिदं त्वनुचितं क्षत्रधर्मस्य दिव्यभावस्य
च यद् इन्द्रवत्तिरपि शस्त्रं गृह्णाति ।

नागः

नागानां देवशस्त्रचूडादयो नागा नायकाः सन्ति । तेषां विषधरत्वमपि
तत्र समुदितम् । साधारणतस्तेषां ध्यवहारो मानववद् वर्णितः ।

गन्धर्व

गन्धर्वाः देवानां सहायका भवन्ति । विक्रमोर्वशीये चित्ररथो गन्धर्व-
राज उर्वशीरक्षकं पुरुरवसमिन्द्रदशनायं निवेदयति । श्रेष्ठपुरुरो गन्धर्वाणां-
मुच्चकाटिकः समादरा व्यवह्रियते । तत्रैव—

चित्ररथः — (राजानं दृष्ट्वा सबहुमानम्) दिष्ट्या महेन्द्रापकारपर्याप्तौ न
विक्रमहिम्ना वधते भवान् ।

राजा — अये गन्धर्वराज । (रमाद्वतीर्य) स्वागतं प्रियसुहृदे । (परस्परं
हस्तौ स्पृशतः) आकाशोत्पन्नं तु गन्धर्वाणां सुसिद्धमेव ।

राक्षसः

राक्षसास्तु द्विवर्गीयाः विद्यन्ते । प्रथमास्ते सन्ति राक्षसाः लङ्कीयाः
सुसंस्कृतनागरिकाः रावण-विभीषणादयः । ते प्रायो मानुषस्वभावाः सन्ति ।
तेषां परमं वैशिष्ट्यं मायाचार एव । रावणस्य प्रतिमानाटके रूपपरिवर्तनं
मारीचस्य मृगीकरणं चाभिषेकनाटके रामलक्ष्मणयोः कृत्रिमशिरसो सीता-
समक्षमुपहरणं च तेषामारभटोवृत्तिपरायणत्वं द्योतयति ।

भारतीयराक्षसाः प्रायः कदाचारा एव नाटकेषु प्रवर्तन्ते । तत्र मध्यम-
व्यायोगे हिडिम्बा मनुष्यभोजिनी वर्तते, यद्यपि सा भीमस्य पत्नी अस्ति ।

अन्यत्र वेणीसंहारे ते वीभत्सकर्मनिरता मानुषाणिसखाहका भ्रममुखेन
दुःशासनरुधिरप्रियाः सन्ति । पठेऽङ्के तत्र चार्वाकनामा राक्षसो मुनिवेष-
धरो युधिष्ठिरगृहमागच्छति । स दुर्योधनस्य सखा पाण्डवान् वञ्चयितु
भ्रमति ।

राज्ञसागा लौकिकशक्तिभृशं वतते । वेणोमहारे चार्वाको राक्षसो-
ऽलक्षित एवाग्निं प्रज्वालयति ।

दिव्यास्त्रादीनि

दूतवाक्ये सुदर्शनं शाङ्गं कौमोदकी पाञ्चजन्यं, नन्दकं इत्येते
चासुदेवसहायार्थमागच्छन्ति । सुदर्शनस्तु शेषाणि शस्त्राणि प्रतिबोधयति
चालचरितेऽपि पञ्चायुधानि (चक्र-शाङ्गं-कौमोदकी - शङ्ख-नन्दकाः)
गरुडेन सह बालकृष्णमुपस्थापयितुं प्रतिजानते ।^१

देवर्षि

यथा देवास्तथैव देवर्षयोऽपि रज्जे न चिरं तिष्ठन्ति ।^२ देवर्षिर्नारदो
भासस्य कतिपयनाटकेषु प्रकटति । अविमारके तस्य भूमिका तु महत्त्वपूर्णा
वर्तते । स स्वनियोगं वर्णयति सप्तमेऽङ्के—तदिदानीमहमविमारकप्रदर्श-
नेन तपोव्याक्षेपं समाक्षिपामीत्यवतीर्णोऽस्मि भूम्याम् । स नायकानां
रहस्यं यथाकालं विख्यापयति तास्ताश्च प्रबोधयति । नायकानां समाधा-
नार्थं तस्याप्रतिभा योग्यता वर्तते । स तेषां कर्त्तव्यं निर्दिशति च ।
प्रस्थानकाले स आश्वासयति—

सौवीरराज किं ते भूय प्रियमुपहरामि । बालचरिते स नारदो
नारायणं द्रष्टुं ब्रह्मलोकाद् ब्रजभूमिं प्राप्तः ।^३ स कृष्णेन वसवध इति
सूचना सञ्चारयितुं सगाजगाम । तस्य कृतं रज्जे न किमपि दृश्यते ।

देवर्षिर्नारदः कालिदासस्य नियोगेन प्रेष्टो विभाति । विक्रमोर्वशीये

१ चक्रं कथयति—

चक्रोऽस्ति कृष्णस्य कराग्रशोभो गण्ध्याह्न-सूर्यप्रतिरोपनेनाः ।

त्रिविक्रमे चामृन्मयने च मया हता दानवदक्षसखा ॥ बाल० १२२

२ धीराणि करानानां बायं हलापे सेवामुपस्थितिराहलनीया ।

३ ब्रह्मलोकादिह प्राप्ते नारदः क्लृप्तप्रियः ॥ १३

स इन्द्रस्य दौत्य सम्पादयति । स राजान महेन्द्रसन्देहं धावयति ।
तद्यथा—

नारदः — त्रिकालदर्शिभिर्भुनिभिरादिष्टो महान् सुरासुरसङ्गरो भावी ।
भवाश्व सायुगौन सहायो न । तन न त्वया शास्त्र सन्त्यस्तव्यम् । इयं
चार्वशी यावदायुः, तव सहघ्नर्मचारिणी भवत्विति । अयं नारदो
विक्रमोर्वशीयस्य पञ्चमेऽङ्के आयुषोऽभयके पीरोहित्यञ्चाचरति ।

सिद्धजन

सिद्धस्याष्टौ दिव्या सिद्धयो वशीकृता भवन्ति । सिद्धा आकाशचारिणः
सन्तो रङ्गं न प्रावृणन्ति किन्तु यथायोगं तेषामभिनन्दनवचांसि आकाशे
श्रूयन्ते ।^१ तद्यथा वेणीसंहारे नभस्थलचारिणा सिद्धजनेन द्रौपद्या वेणी-
संहाराऽभिनन्दित —

कृष्णाया केशनाश कुपितयमसखो धूमकेतु कुरूणाम् ।
साज्य बद्ध प्रजाना विरमतु निघ्न रवस्ति राज्ञा कुलेभ्य ॥६४२

अधिदेवीदेवता.

नगरीणामधिदेव्यः सन्ति । तत्र बालरामायणे लङ्का तथा अलका
देवीरूपेण रामरावणयुद्धं पश्यत । दूरतोऽपि देव्यः पश्यन्ति ।

अलका कथयति—कुबरप्रसादादिहृत्स्वैव दिव्येन चक्षुषा पश्यामि ।

लङ्का—तन्ममापि प्रियसखी निवैदयतु ।

देवीनामन्वीक्षणयोग्यता भृशं विलसति प्राचीननाटकेषु ।

नदी देवता

नदीदेवता उत्तररामचरिते विहरन्ति । तत्र तमसा-मुरला-गोदावरी-
गङ्गादयः समागता दिव्यशक्तिप्रपन्ना अपि मानुषी प्रकृतिं धरन्ति ।^२
तद्यथा तमसा सीता परामृशति—

१ भ्रातृवशात् प्रकाशितग्रन्थेषु अत्र 'नेपथ्य उन्वचरित वच' इति दक्षितम् ।
तत्र आकाशे भवेत् ।

२ भागीरथी प्रसादात् वनदेवतानामपि सीता अदृश्या सवृता ।

स्वमेव ननु कत्याणि सजीवय जगत्पातम् ।
प्रियस्पर्शो हि पाणिरस्ते तत्रैव निरतो जनः ॥

तत्र गङ्गापृथिव्यो सवाद. सीतया सह प्रवर्तते—

सीता—भगवत्यौ के युवाम् ।

पृथ्वा—इय ते श्वशुरकुलदेवता भागीरथी ।

भागीरथी—इय ते जननी विश्वम्भरा ।

पृथ्वी—एहि पुत्रि वत्से सीते ।

उभौ आलिङ्ग्य मूच्छन्तः ।

अप्सराः

यथा देवाग्तर्यैवाप्सरस्तोऽपि प्राचीनराजाना सम्बन्धेन मानवलोके
स्वकार्यस्थली वर्वाचिद्विदधते । तत्राप्सरसा विशेषा अधोविधा आकल्पनीया
भवन्ति—

(क) अप्सरसा तिरस्करिणी शक्तिविद्यते । ता यथेच्छमदृश्या भवन्ति ।
तत्तु पुरुरवसोर्वंशीप्रणयप्रसङ्गे दर्शनीयम् ।^१ उर्वंशी तिरस्करिणी-प्रतिच्छन्ना
नायकभावान् प्रतिगृह्णाति ।

(ख) स्वर्गान्मर्त्यलोकावतरणशक्तिः ।

(ग) प्रणिधानेन सर्वं परिज्ञातु विभव ।^२

अभिज्ञानशाकुन्तले सानुमती नामाप्सरा मेनकया नियुक्ता दुष्यन्तस्य
सविधे समागता शकुन्तला-विषयक नायकस्य भावाननुभावाश्च पश्यति ।
सा तिरस्करिणीवृत्तापि दुष्यन्तस्य विर्यांगतिं पश्यन्ती स्वकोयान् मनो-
भावान् प्रेक्षकेभ्यः साधु प्रकटयति । तद्यथा—

सानुमती—सर्वथा प्रमार्जित त्वया प्रत्यपदेशदु ख शकुन्तलाया ।

अथ सा नायकेन संवदन्तीव प्रतिभाति ।^३

१. चित्रलेखोर्वंशी प्रति निवेदयति—तनु भगवता देवगुरणा अपराजिता नाम्
शिक्षाबन्धनविद्यामुपदिशता त्रिदशप्रतिपक्षम्यालयनीये कृते स्व ।

२. सानुमती स्वशक्ति सूचयत्यभिज्ञाने ।

३. सानुमति—अपारद्धि-नेदानी ते सन्ततिर्भविष्यति । अत्रापि राजा संवदन्तीक
सानुमती रक्षयते ।

सानुमति—‘हा धिक् हा धिक् सति खलु दीपे थपवधानदोर्जेणपाञ्चकार-
दोपमनुभवति । अहमिदानीमेन निवृत्तं करामि । अथवा श्रुतं मया
शकुन्तला समाश्वामयन्त्या महेन्द्रजनन्या मुख्याद् यज्ञभाषो नुका देवा
एव तथानुष्ठास्यति, यथाचिरेण धर्मपत्नी भर्ताभिनन्दिष्यतीति ।
तन्ननु युक्तं कालं प्रतिपालयितुम् । यावदनेन वृत्तान्तेन प्रियसखी
समाशवासयामि । इत्यनेन सवादेन दिव्यनारोणामप्सरसा महत्त्वपूर्णं
योगदानं प्रतिभाति ।

विक्रमार्वाङ्गीये द्वितीयेऽङ्के चित्रलेखोर्वश्या दूतीवाचरति । सा नायक
प्रति वदति—

ननु प्रथमं मेघराजिदृश्यते पश्चाद् विद्युल्लना । तत्रैव उर्वशी दिव्यानु-
भावेन भूजपनोत्तरं निर्माति । सा यथेच्छमदृश्या सती राज्ञो विदूषक-
स्य च सलापं शृणोति ।

ज्योतिस्वरूपा मेनका नामाप्सरा दुष्यन्तेन प्रत्यादिष्टा शकुन्तलाम-
प्सरस्तीर्थवितरणाद् हेमकूटं नीतवती । सा प्रतिक्षणं स्वदुहितुं कुशलदिक्
चिन्तयतिस्म यथावसरं तामुपचरतिस्म च ।^१

तपोवन-देवता

तपोवन-देवता अप्रत्यक्षा एव शकुन्तलायाः प्रस्थानकाले तामनुजा-
नन्त्यघोविधेन वाक्येन —

रम्यान्तरं कमलिनीहरिते सराभि—
शलायाद्गर्भानियमिनाकंभयूखताप ।
भूयात् कुशेशयरजोमृदुरेणुरस्या
शाखानुकूलपवनश्च शिवश्च पन्था ॥

गौतमी शकुन्तलामादिशति—ज्ञातिजनस्निग्धाभिरनुज्ञातामि तपोवन-
देवतामि । प्रणमं भगवती ।

उत्तररामचरिते द्वितीयाङ्कस्य विक्रमके वनदेवतायाः ज्ञानेय्या सह
सवादो वर्तते । मानुषीचन् सा व्यवहरति । सा वनदेवता तु वासन्तीति
स्यात् । तृतीयाङ्के रामेण सह सा पुनः पुनः धिवशने । सा सानायाः
प्रियसखी बभूव ।

१. अदिति —दुहितृशला मेनकेदेवानचरन्ती तिष्ठति । अमि० सप्तमेऽङ्के ।

सा वासन्ती वनप्रजा शास्ति—

ददतु तरव पुष्पर फलैश्च मधुश्च्युतः
स्फुटितकमलामोदप्राया प्रवान्तु वनानिला ।
कलमविरल रज्यत्वष्टा ववणन्तु शकुन्तय
पुनरिदमय देवो रामः स्वय वनमागत ॥ ३२४

तिर्यक्प्रकृतिः^१

तिर्यकपात्राणि द्विविधानि सन्ति—भापमाणानि अभापमाणानि च ।
भासस्य बालचरिते कालियनाग, अरिष्टर्षभ, गरुडश्च तिर्यक्च सन्ति ।

तन्नारिष्टर्षभ वरतृप्तो दानव पशुवत् मानुषवच्च व्यवहरति । तथाहि—
अरिष्टर्षभ — एष भो

शृङ्गाप्रकोटिकिरणे, ग्वमिवालिखश्च
शत्रोर्वधार्थमुपगम्य वृषस्वरूपम् ।
वृन्दावने स ललित प्रतिगर्जमान-
माक्रम्य शत्रुमहमद्य सुख चरामि ॥ ३५

दामोदरस्त गोवृषाघ्न इति सम्बोधयति ।

कालियनागस्तु पन्नगपति । स यमुनाहृदे वसति । दामोदरस्तस्य
पञ्चफलेषु हल्लीसक प्रकीडति । दामोदर नागो भापते—

स्थूलाखण्डलहस्तिहस्तकाठिनो भोगेन सवेष्टित ।
त्वामेव त्रिदशाधिवासमधुना सम्प्रेषयामि क्षणात् ॥

प्रतिमानाटके काञ्चनमृगः पात्रीयति ।

तद्यथा—

रात्रण — धावन्त मृग दृष्ट्वा घनुरारोपयति राघवः । एष मृग एक-
प्सुनातिक्रान्तशरविषयो वनगहन प्रविष्ट ।

प्रथमाङ्ग एवाभिज्ञानं शत्रुन्तलस्य मृग पात्रीयति^२ । तद्यथा

१. प्रसङ्गस्मिन् शुश्रीवहनुमदादयो वागय न परामृष्टाः । यद्यपि ते सपुच्छा-
सन्ति तथापि बुद्धिर्बभवात्मानुषभावाच्च न तेषा पशुकोटो गणना समोचीना ।

२. Mahatma Gandhi says in his letter to Mira—And if
we had vision enough we should appreciate the
- language of trees and plants and value their friend-
ship . They are all one and they are all expression of
God P 207,204

ग्रीवाभङ्गाभिराम मुद्गरनुपतति स्यन्दने दत्त दृष्टिं

पञ्चाङ्गेन प्रविष्ट शरपतनभयाद् भूषसा पूर्वकायम् । इत्यादि
तत्रैव चतुर्थाङ्के शकुन्तलाया प्रस्थानकाले कालिदासेन परित्यक्तनर्तना
मयूरा दक्षिताः । अस्मिन्नङ्के मातृहीनो मृगशाव शकुन्तलाया निवसने
सज्जते । कण्वस्त वर्णयति—

यस्य त्वया व्रणविरोपणमिद्गुदीना

तैल न्यपिच्यत मुखे कुशमुचिविद्धे ।

श्यामाकमुष्टिपरिर्वाधितको जहाति

सोऽयं न पुत्रकृतकं पदवी मृगस्ते ॥ ४१४

शकुन्तला—वत्स किं सहवासपरित्यागिनी मामनुसरसि । इत्यादि
अभिज्ञानशाकुन्तले सिंहोऽभाषमाण पात्र वर्तते । तस्यानुभावास्तु
प्रेक्षकाणां प्रीनये सन्ति । तद्यथा

तापसी—(राजानमवलोक्य) भद्रमुख, एहि तावत् । मोचयान्
दुर्मोकहस्तप्रद्रेण डिम्भलीलया बाध्यमान बालमृगेन्द्रम् ।

तत्रैव मृग्य उदगलितदर्भकवलाः सन्ति ।

वनस्पतयः

यद्यपि नरपतय साक्षात्पात्रोभूता न सत्क्रियन्ते तथापि तेषामपि
नियोगः कवीनां प्रेष्ठ एव । तद्यथाभिज्ञानशाकुन्तले—

क्षीम केनचिदिन्दुपाण्डु तरुणा मागल्पमाविष्कृतं

निष्ठसूतश्ररणोपभोगसुलभो लाक्षारस केनचित् ।

अन्येभ्यो वनदेवताकरतलैरापर्वभागोरिवर्ते—

दंस्तान्याभरणानि तत्किसलयोद्भेद-प्रतिद्वन्द्विभिः ॥

इयं वनस्पतितेवा कालिदासानुसारेण विलसति ।

ते वनवासबन्धव इति कालिदासेन दक्षितम्—

अनुमतगमना शकुन्तला तर्हभिरियं वनवासबन्धुभि

परभृतविस्त कल यथा प्रतिवचनोक्तमेभिरीदृशम् ॥ ४१५

लता

कालिदासस्तु लतां पादत्वमन्वियति । लावण्यमयीललना इव
सुप्रसूनालताः शकुन्तलाया प्रस्थानकाले रुदन्तीव तद्यथाभिज्ञानशाकुन्तले—

धपसूतपाण्डुत्रा मुञ्चन्त्यश्रूणीव लता ॥

एतेषा नायकाना नियोज्य-नियोक्त्रादिदृष्ट्या समीक्षण सोपयोगम् ।

नियोज्यः	नियोक्ता	स्थानम्	रूपकावधारणम्
राजा	देवा इन्द्रादयः राज्ञी, विद्रूपक अपरो राजा, मन्त्री, ऋषयः तपस्विनः	देवलोके युद्धभूमौ अन्तःपुरे, वनभूमौ युद्धभूमौ वनभूमौ राजधान्याम्	नाटके ”
अमात्यः	राजा राज्ञी	”	”
सूतः, सारथिः	राजा, स्वामी स्वतन्त्रोऽपि	युद्धभूमौ मृगयास्थले	”
कञ्चुकी	राजा राज्ञी राजकन्या स्वतन्त्रोऽपि	प्रयागे, राजधान्याम् अन्तःपुरे तपोवने राजमभायाम्	”
राजपुरोहितः	राजा	राजधान्याम्	”
विद्रूपक	राजा, राज्ञी अमात्यः स्वतन्त्रोऽपि, नायको विटः (अपवादरूपेण)	” अन्तःपुरे, प्रमदवने मृगया-वने गोष्ठीषु सङ्गरे नायकस्य भवने, नगरे च	नाटके प्रकरणे च ” प्रकरणे
विटः	राजा ^१ , शंकर विट, नायिका, स्वतन्त्रोऽपि	नायकयोर्भवने नगरे च शृङ्गार- भूमौ, वेशे	प्रकरणे भागे च

१. मुद्राराक्षसे ३ १४, नागादे शेखरको विटः

सेनापति.	राजा, राज्ञी	राजधान्याम्, युद्धभूमौ, मृगया-वने	॥६
शकार.	राजा, स्वतन्त्रोऽपि	नगरे राजसकाशे पाप-व्यभिचार- भूमौ	नाटके प्रकरणे च
चेट	विट, सार्थवाह, गणिकानार्थिका, शकार	नायकभवने, सारथिस्थानीयो यात्रायाम्,	प्रकरणे भाने
भट बाह्य. परिचारक	राजा, राजदारिका	राजप्रासादपरिसरे, युद्धभूमौ, तपोवन- भूमौ, राजधान्याम्, मन्त्रशाला-द्वारे	नाटके व्यायोगे
प्रतिहारः, दौवारिक द्वारपाल.	राजा, अपरे परिजनाः	राजप्रासादस्य द्वारे, मृगयाशिविरे, मन्त्रिगृहे	नाटके प्रकरणे
शोधनक सुधाकारः वैतालिकः।	राजा, अधि- करणिक	देवालये, अधिकरणे	नाटके प्रकरणे
दूत, प्रणिधि गुप्तचर, चर, पुरुष।	राजा	राजप्रासादस्य चूडे	नाटके, नाटिकायाश्च
आज्ञातिहर रक्षिपुरुष. चाण्डालः।	राजा राज्ञी च राजा, शकार राजा	राजामात्ययो- सन्निधौ, युद्ध-परिसरे राजपरिसरे राजधान्याम् शमशाने	नाटके, व्यायोगे नाटके नाटके प्रकरणे
कुब्ज किरातः। प्रणिधि नृट्वारक	राज्ञी राज्ञी राजामात्यश्च उभयपक्षी	अन्तःपुरे अन्तःपुरे शत्रु प्रदेशे, राजसन्निधौ शत्रु प्रदेशे, नायिका समीपम्	नाटके नाटके नाटके नाटके

कर्मशूराः	राजामात्यश्च	राजकायीषं सर्वत्र	नाटके
ऋषिः	आत्मवश्य , स्वतन्त्र	तपोवने, राजप्रासादे	नाटके
शिष्यः	आचार्य.	तपोवने, गुरुसन्निधौ, राजप्रसाद, राजधान्याम्	नाटके
भिक्षुः	स्वतन्त्र	सर्वत्र	नाटके, प्रहसने
विप्र , पापण्डी	राजा, स्वतन्त्र.	सर्वत्र	नाटके, भाणे
कापालिक	स्वतन्त्रः	शिवमन्दिरे	प्रकरणे

दिव्यनायकाः

विद्याधरः	स्वतन्त्रः	नायकस्य सन्निधौ	नाटके
अवतार	"	नायकस्य सन्निधौ	नाटके
	"	युद्धस्थले च	
वल्गुः	"	नायकस्य सन्निधौ	"
दिव्यास्त्राणि	दिव्यनायकाः	युद्धस्थले	नाटकादिषु
गन्धर्वः	इन्द्रादयो देवाः	नायकस्य सन्निधौ	नाटकादिषु
देवीषः, नारदः	इन्द्र स्वतन्त्रो वा	राजप्रासादे	"
राक्षसः	पौराणिको राजा स्वतन्त्र	युद्धभूमौ	"

स्त्री-भूमिका

राज्ञी	राजा, मन्त्रि-	अन्तःपुरे क्वचिदन्यत्र	
	परिषद्, सपत्नी	नायक-सन्निधौ	नाटके
राजनायिका	राजा, विदूषका, धानी, सखी	अन्तःपुरे, मृङ्गार-	नाटके
आश्रमकन्या	कुलपति, नायकः अतिथिः	आश्रमभूमौ	नाटके
राजमाता	स्वतन्त्रा	राजभवने	नाटके

गणिका	माता, प्रणयिजन स्वामिनी	वेशे, स्वभवने, नायक- सन्निधौ, प्रमदवनोद्याने	प्रकरणे
चेटी	अन्त पुरस्वामिन्य, राजकन्या, गणिका, स्वतन्त्रापि	अन्त पुरे, वेशे नायकभवने	नाटके, प्रकरणे, भागे
उद्यान-मालिका	राज्ञी	प्रमदवने	नाटके, प्रकरणे
दूती	नायिका, नायकश्च	अन्त पुरे, विलास-भूमी अभिसार-स्थली	नाटके, भागे, च प्रकरणे
घात्री	भृष्टद्वारिका	नायिका-सन्निधौ नायक-सन्निधौ च	नाटके प्रकरणे
सखी	नायिका, राज्ञी, परस्पर वा नायक स्वतन्त्रापि	नायिका सन्निधौ, अन्त पुरे	नाटके प्रकरणे
प्रतिहारी	नायक, नायिका, अमात्य	नायिका सन्निधौ नायक सन्निधौ, अन्त पुरद्वारम् राजभवनद्वारम्	नाटके
भगवती	स्वतन्त्रा	सर्वत्र	प्रकरणे
योगीश्वरी			
परिजन	राजा, राज्ञी च गणिका वा	राजभवने, अमात्य- भवते	नाटके, प्रकरणे
अभिसारिका	दूती, नायक, स्वतन्त्रा वा	वेशे, नायकसन्निधौ	नाटके
यवनी	राजा	राजप्रासादे,	नाटके
तापसी	मुलपति, स्वतन्त्रा वा,	मृगयावने, शिविरे वा आश्रमे, राजप्रासादे	नाटके

नाटकेष्वन्यथासम्भावनम्

नाटकेषु छायाविधानेन कस्यचित्पात्रस्यान्यथाग्रहणं भवत्येव । तद्यथा स्वप्नवासवदत्तस्य प्रथमेऽङ्के यौगन्धरायणो वेषादिपरिवर्तनेन ब्रह्मवारीति सम्भाव्यते । अत्रान्यविधमेत्रान्यथासम्भावनमभिप्रेतम्, येन कस्यचिन्नायकस्याभिप्रायः प्रयोजनमाशयो वान्यथा गृह्यतेऽप्येन नायकेन ।

संस्कृतसाहित्ये नातिमुलभेतद्रुचिकरं विधानम्, किन्तु भागस्य कतिपयनाटकेषु भूयिष्ठं प्रभवतीदम् । तथाहि—

प्रतिमानाटके

प्रतिमानाटकस्य पठेऽङ्के कैकेयी रागरक्षिणीति भासेन प्रतिवेदिता । तद्यथा—

कैकेयी—(आत्मगतम्) भवतु, इदानीं कालं कथयितुम् । (प्रकाशम्) जातं त्वं जानासि महाराजस्य शापम् । एतन्निमित्तमपराधे मा निक्षिप्य पुत्रको रामो वनं प्रेषितः, न खलु राज्यलोभेन । अपरिहरणीयो महर्षिशापः पुत्रविप्रवासं विना न भवति ।

भरतः—अस्ति पाण्डित्यं सम्पन्निवारयितुम् । अथ विदितमेतद् गुरुजनस्य ।

सुमन्त्र —कुमार, वसिष्ठं वामदेव-प्रभृतीन्मनुमतं विदितञ्च ।

भरतः—हन्त श्रेलोज्ञयसाक्षिणः सज्जेते । दिष्टयानपराद्धाप्रभवती । अम्ब यद् भ्रातृस्नेहान् समुत्पन्नमन्युना मया दूषिताप्रभवती, तत्पदं मर्पयितव्यम्, अम्ब अभिवादेयै ।

अनेन भरतस्य प्रथमपदे कैकेयीविषयकमन्यथा सम्भावनं प्रकटितं ।

प्रतिज्ञायौगन्धरायणे

प्रतिज्ञायौगन्धरायणे नायको दत्तस्त्राजः प्रद्योतेन निगूह्यते । अतएव वत्सराजस्य मन्त्री यौगन्धरायणं प्रद्योतं शत्रुरिति सम्भावयति । वस्तुतः प्रद्योत आद्यन्तमुदयनस्य हितचिन्तकस्तं जामातारं विधातुं

सचेष्टो वर्तत इति तस्य विषये कौशाम्बीक-जनानामन्यथा सम्भावन
कविना प्रकटितमेव ।

मृच्छकटिके

मृच्छकटिके परं रुचिकरमेवविदूषकस्य वसन्तसेना-विषयकमन्यथा
सम्भावनम् । नैकस्थलेषु म ता नागीरन्नवरेण्यतमामन्यथासम्भाव्यैवा-
वज्ञापयति । तद्यथा चतुर्थेऽङ्के—

विदूषकः (वसन्तसेनामधिकृत्य) सुष्ठूलक्षितं दुष्टविलासिन्या ।

रत्नावली-प्रदानान्तरं स वसन्तसेना पुनर्विदूषयति --किमन्यत्तत्र गत्वा
ग्रहीष्यति ।

स चारुदत्तं कथयिष्यति—निवर्ततामस्माद् गणिकाप्रसङ्गादिति ।

स्वगतं विदूषको वदति—अहो गणिकाया लोभोऽदक्षिणता च, यतो
कथापि न कृतान्या । तावद्दास्या पुत्र्या गणिकाया मुखमपि न द्रक्ष्यामि ।

अलुब्धा गणिकेति दुष्करमेते सम्भाव्यन्ते । तत् प्रियवयस्य गणिका
प्रसङ्गान्निवर्तयामि ।

स विदूषको नायकं सूचयति—सखीजनदत्तसज्जया पटान्तापवारितं
मुखं कृत्वाहमुपहसितः । तदहं ब्राह्मणो भूत्वेदानीं भवन्तं शीर्षेण पतित्वा
विज्ञापयामि—निवर्त्यतामात्मास्माद् बहुप्रत्यवायाद् गणिकाप्रसङ्गात् ।
गणिका नाम पादुकान्तरप्रविष्टेव लेष्टुका दुःखेन पराक्रियते । अपि च
भो वयस्य, गणिका हस्तीकायस्थो भिक्षु चाटो रासभश्च यत्रेते निवसन्ति
तत्र दुष्टा अपि न जायन्ते । अद्य प्रदोषे मया (वसन्तसेनया)
आगन्तव्यम् इति । तत्तकंयामि रत्नावल्या अपरितुष्टापरं याचितु-
मागमिष्यतीति ।

स विदूषकश्चारुदत्तं पृच्छति—भो अपि जानासि किन्निमित्तमीदृशे
दुर्दिने आगतेति । उत्तरयति च—अल्पमूल्या रत्नावली, बहुमूल्यं सुवर्ण-
भाण्डमिति न परितुष्टापरं याचितुमागता । स वसन्तसेनया सम्भाषते—

विदूषकः—अथ किं निमित्तं पुनरीदृशे प्रनष्टचन्द्रालोके दुर्दिनान्धकारे
आगता भवति ।

चेटी—एषा खल्वार्या एव प्रष्टुमागता—किं तस्या रत्नावल्या
मूल्यमिति ।

विदूषकः —चेटि, किं भवत्या इहैव स्वप्नव्यम् ।

मुद्राराक्षसे

राक्षश्चाणक्यं शशुरिति मन्यते ।^१ अन्तिमाङ्के तस्येयं सम्भावना-
सत्कल्पनेति राक्षस प्रति चाणक्यस्याधोवचनेन स्पष्टं भवति—

सर्वं मे वृषलस्य वीर भवता सयोगमिच्छोर्नय ॥ ७.९
तदयं वृषलस्त्वा द्रष्टुमिच्छति ।

नागानन्दे

भ्रान्तिवशादन्यथासम्भावन कल्प्यते क्वचित् सविद्यानसौष्ठवेन ।
तद्यथा द्वितीयेऽङ्के—

विदूषक —भो वयस्य तदा सा त्वया रुदती किं भणिता ।

नायक —वयस्येदमुक्तम्—

निष्यन्द इतानेन मुखचन्द्रोदयेन ते ।

एतद् वाष्पाम्बुना सिक्त चन्द्रकान्त शिलातलम् ॥ २७

नायिका—(सरोपम्) चतुरिके, अस्ति किमतोऽप्यपरं श्रोतव्यम् ।
तदेहि, अन्यतो गच्छाव ।

चेटी—(हस्ते गृहीत्वा) भर्तृदारिके, एव मा भण । त्वमेव स्वप्ने
दृष्टा । नैतस्यान्यस्या दृष्टिरभिरमते ।

मिश्रावसुजीमूतवाहनयोर्भाषणमध्ये पुन ।

नायिका—न मे हृदय प्रत्येति । तत्कथावसानं यावत् प्रतिपालयाव ।

‘ हञ्जे मा हस, किं विस्मृतं त एतस्यान्यहृदयत्वम् ।

(सरोपमात्मगतम्) हताशः को वैतन्न जानाति ? नायको विश्वावसो-
विवाह-प्रस्ताव श्रुत्वा मिश्रावसुं प्रति कथयति—क इह नेच्छेद् भवद्भिः
सह श्लाघ्यमीदृशं सम्बन्धम् । किन्तु न शक्यते चित्तमन्यतः प्रवृत्तमन्यतः
प्रवर्तयितुम् । ततो नाहमेना (मलयवती) प्रतिग्रहीतुमुत्सहे ।

नायिका—(मूर्च्छां नाटयति) किं ममेतेन दीर्घाग्यकलङ्क-

१ तद्यथा सूत्रधारो स्पष्टयति—

क्रूरग्रहं स केतुश्चन्द्रं सम्पूर्णमण्डलमिदानीम् ।

अग्निमवितुमिच्छति बलाद् रक्षत्येनं तु बुधयोगः ॥ १६

मलिनेनात्यन्तदुःखभागिनाद्यापि शरीरेण धारितेन । तदिहैवाशोकपादपे-
ज्जयातिमुकलतया उद्बध्यात्मान व्यापादमिष्यामि ।

नायकस्येयमवस्थान्यथा सम्भावेनेन जायते ।

अन्यथासम्भावनस्य परमोत्कृष्टमुदाहरणमादिकविना रामायणे
प्रकल्पितम् । तत्र चित्रकूटमागच्छन्नास्ते भरत । दूरतस्तं दृष्ट्वा
लक्ष्मणो राम निवेदयति—

सम्पन्न राज्यमिच्छंस्तु व्यक्त प्राप्याभिषेचनम् ।

आवा हन्तु समभ्येति कैकेय्या भरत सुतः ॥

अयोध्या० ९७ १७

स राम प्रस्तावयति—भरतो वध्य एव हीति ।

किन्तु रामो भ्रान्ति निराकरोत् । तद्यथा—

मन्येऽहमागतोऽयोध्या भरतो भ्रातृवत्तलः ।

मम प्राणैः प्रियतरः कुलधर्ममनुस्मरन् ॥

स्नेहेनाक्रान्तहृदयः शोकैनाकुलितेन्द्रियः ।

द्रष्टुमभ्यागतो ह्येष भरतो नान्यथागतः ॥

अयो० ७९, ९, ११

रामस्य जटायु प्रत्यन्यथाभावचित्रण कवेरन्यथाभावस्य स्पृहा
निदर्शयति । तद्यथा—

अनेन मीता वीदेही भक्षिता नात्र सशयः ।

गृध्ररूपमिद व्यक्त रक्षो भ्रमति कानने ॥

त हन्तु यदा राम उद्यतो बभूव, तदा जटायुरवदत्—

रक्षसा निहत पूर्वं मा नःहन्तु त्वमर्हसि ।

मारीचप्रकरणे लक्ष्मण प्रति हनुमन्त प्रति च लक्ष्मण्यो सीताया
दर्शन-प्रकरणे सीताया अन्यथाभावः प्रथित एव ।

अंकादौ नायकस्य मानसिकस्थितेः पूर्वपीठिका

यथा कस्यचिदङ्कस्य कथानुरूपिणी रङ्गसज्जाहार्यादिके क्रियते, तथैव प्रमुखनायकस्याङ्कादौ मानसिकस्थितेरङ्गविषयिणी पूर्वपीठिका कविना प्रस्तुयते ।

अभिज्ञानशाकुन्तले

प्रथमाङ्के मृगयादृश्यानन्तरमङ्गिकथाया आरम्भ एव मुखनायकस्या-
ङ्कोचितमानसिकस्थितिरधोविघ्न चित्रिता—

राजा—(परिक्रम्यावलोक्य च) इदमाश्रमद्वारम् । प्रावत् प्रविशामि ।
(प्रविश्य, निमित्त सूचयन्)

शान्तमिदमाश्रमपद स्फुरति च बाहू कृत फलमिहास्य ।

अथवा भवितव्याना द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥

‘अत्र स्फुरति च बाहू’ इत्येतस्य फल-प्रीतिसुन्दरीनायिकाफलप्राप्ति-
दुष्पन्तस्य मानसे प्रतिफलत्वं । अत्र पर शकुन्तला-मिलन-प्रकरणं
प्रारभ्यते । तत्र शकुन्तलाया मानसिकस्थिते पूर्वपीठिका तस्या वचनेन
अस्ति—मे सोदर स्नेह एतेषु (बृक्षकेषु) ।

द्वितीयाङ्कस्य नायको दुष्पन्त शकुन्तलामिलनोपाय विचिन्तयन्
विदूषक स्वमनोगत वाक्—

न जाने भोक्तारं क्रमिह समुपस्थास्यनि विधिः ॥ २.११

चिन्तय तावत् केनापदेशेन सकृदप्याश्रमे गच्छाम ।

इत्येतस्या वाङ्मिकथाया कृते नायकस्य मानसिकपूर्वपीठिका-
धोविघ्नमुपकल्पिताङ्कादौ—

काम, प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनाश्वासि ।

बकृतायेप्रपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुर्वते ॥ २.१

सर्वं तत् किल मत्परायणमहो काम। स्वता पश्यति ॥ २२

तृतीयेऽङ्के नायकस्य शकुन्तलाया गान्धर्वविवाहो निष्पन्नप्राय एव ।
तत्र कार्यजातस्य प्रसू नायकस्य मानसिकस्थितेः पृष्ठभूमिरङ्कादौ
दुष्यन्तस्यैकाङ्कद्वारेणाधोविधमुपनीता—

राजा—(नि श्वस्य)

जाने तपसो वीर्यं सा बाला परवतीति मे विदितम् ।

न च निम्नादिव सलिल निवर्तते मे ततो हृदयम् ॥ ३४

अथ च

अनिशमपि मकरकेतुर्मनसो रुजमावहृन्नभिमतो मे ।

यदि मयि सम्भृतहृदया तामधिकृत्य प्रहरतीति ॥ ३४

चतुर्थेऽङ्के शकुन्तलाया आश्रमत्यागस्य कारुणिक दृश्य वर्तते ।
अत्र नायिकाप्रधान कार्यजात विलसति । अस्याङ्कस्य पूर्वपीठिका
शकुन्तलाया बाष्पविसर्जनेन समुद्दिष्टा । तथा हि—

शकुन्तला—उचितमपि इदमद्य बहु मन्तव्यम् । दुर्लभमिदानी मे
सखीमण्डनं भविष्यतीति । (बाष्प विसृजति) अत्र बाष्पविसर्जनं तु
सात्त्विकभावस्य सूचकमङ्कान्तं यावत् कारुण्यं छादयति ।

पञ्चमाङ्कस्यादौ हृमपदिकाया गीतस्य ध्रुवणेन दुष्यन्त उन्मत्तको
भवति । तद्यथा स एकोक्तिद्वारेण स्पष्टयति—

राजा—किं नु खलु गीतमेवविधमाकर्ण्येऽत्रनविरहाहृतेऽपि बल-
वदुत्कण्ठितोऽस्मि । अथवा—

रम्याणि धीक्षय मधुरारच निशम्य शब्दान्

पर्युत्सुकी भवति यत्सुखितोऽपि जन्तु ।

तच्छ्वेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वं

भाषस्यराणि जननान्तरसोहृदानि ॥ ५२

(पर्याकुलस्तिष्ठति)

इयं मानसिकस्थितिरङ्कान्तं यावत् प्रभवतीति स्पष्टमेव ।

षष्ठाङ्कस्य मानसिकपूर्वपीठिकाधोविधिनाङ्कादौ प्रस्तुता—

स्यालक—तस्य (अङ्गुलीयकस्य) दर्शनेन भर्तुरभिमतो जनः
स्मारितः । मुहूर्त प्रकृतिगम्भीरोऽपि पर्युत्सुकनयन आभीत् ।

पुनश्च कञ्चुकिमुखेन—

यदैव खलु स्वाङ्गुलीयकदर्शनादनुस्मृत देवेन 'सत्यमूढपूर्वा मे तत्र-
भवती रहसि शकुन्तला मोहात् प्रत्यादिष्टेति, तदा प्रभृत्येव पश्चात्ताप-
मुपगतो देव । तथा हि—

रम्य द्वेष्टि यथा पुरा प्रकृतिभिर्न प्रव्यह सेव्यते
शय्याप्रान्त-विवर्तनेविगमयत्पुन्निद्र एव क्षपा ।
दाशिष्येन ददाति याचमुचितामन्त पुरेभ्यो यदा
गोत्रेषु स्वलितस्तदा भवति च श्लोडाविलक्षश्चिरम् ॥

अस्मात् प्रभवतो वैमनस्यादुत्सव प्रत्याश्यात ।^१

अङ्कादौ नायक स्वयमपि स्वकोयो मानसिकस्थितिं निदर्शयति ।
तद्यथा—

राजा—(ध्यानगन्द परिक्रम्य)

प्रथम सारङ्गाक्षया प्रियया प्रतिबोधमानमपि सुप्तम् ।

अनुशयदु खायेद हृतहृदयं सम्प्रति विबुद्धम् ॥ ६७

विदूषकस्तदेव समर्थयति—लङ्घित एव भूयोऽपि शकुन्तला-
व्याधिना । न जाने कथं चिकित्सितव्यो भविष्यति ।

सप्तमाङ्कस्य भावभूमिका प्रथमाङ्काद् विपरिवर्तते । तद्यथा—

राजा—(निर्मित्त सूचयित्वा)

मनोरथाय नाशसे किं, बाहो स्पन्दसे वृथा ।

पूर्वावधीरिह श्रेयो दुःखं हि परिवर्तते ॥ ७१३

अतःपर शकुन्तलया पुनर्मिलनस्य काण्ड-प्रथमाङ्काद्वत्या प्रारभ्यते
प्रथम सद्यो भरतस्य दशनेन ।

मल्लिकार्गुणमित्रविक्रमोर्वशीययोरपि वस्तुतः कतिपयेष्व-
ङ्केषु नायकस्य मानसिकस्थिते पूर्वपोठिका सन्दृग्धेव किन्तु नैतत् सार्व-
त्रिकम् । एतयोर्द्वयो-प्रथमाङ्कयोर्भावभूमिका-नैव प्रतिष्ठापिता । विक्रमो-
र्वशीयस्य चतुर्थाङ्केऽपि भावभूमिका न लक्ष्यतेऽङ्कादौ । कालिदासस्य
नाट्यकलाया सर्वोच्चपीरणातरीभञ्जानशाकुन्तले विवर्तितता । तत्राय
मानसिकस्थिते पूर्वपोठिकेति निबन्धो भूयो विलसति ।

अङ्कादौ मानसिकस्थिते निदर्शनाय कविबहुविधा बलुसोर्नाटकीय-

कथासु योजयति । तद्यथाभिज्ञानशाकुन्तलस्य प्रथमाङ्कस्यादौ दुष्यन्तस्य बाहुस्फुरण पञ्चमाङ्के वा हसपदिकाया गीतम् ।

मुद्राराक्षसे

चाणक्यस्य मानसिकस्थिते पूर्वपोठिका प्रथमाङ्कस्यादौ परिचोयते नायकरथाधोवचनेन

चाणक्य — कथम क एष मयि स्थिते चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छति ।

आस्वादितद्विरद शोणितशोणशोभा

सन्ध्यारुणामिव कला शशलाञ्छनस्य ।

जृम्भाविदारितमुखस्य मुखात् स्फुरन्ती

को हर्तुमिच्छति हरे परिभूयदष्ट्राम् ॥ १.८

इत्यनेन स्पर्धात्मकाभिग्रहमानसिकभाव सूच्यते ।

-- 1

द्वितीयाङ्कस्यादौ नाट्यनिर्देशानुसारेण राक्षस सचिन्तो वर्तते । तस्येय मानसिकस्थिति स्वयं राक्षसेताधोविध विव्रियते—

चिन्तावेशसमाकुलेन मनसा रात्रिदिव जाग्रत ।

सैवेय मम चित्रकर्मरचना भित्ति विना वर्तते ॥ २.८

इत्यनेन तस्य नैराशयं द्योतितम् ।

मुद्राराक्षसस्य तृतीयेऽङ्के नायकस्य चन्द्रगुप्तस्याङ्किकमानसिकस्थिते पूर्वपोठिका तस्याधोवचनेन प्रकटीकृता

परायत्न. प्रीते कथमिव मम वेत्ति पुरुष ॥ ३.४

इति चिन्ता ।

चतुर्थाङ्कस्य मुख्यनायकस्याधोविधया मानसिकस्थित्या भावात्मकपोठिका सङ्केतिता—

मम विमृशतः कार्यारम्भे विधेरविधेयताम्

अपि च कुटिला कोटिस्यस्य प्रचिन्तयतो मतिम् ।

अथ च विहते मत्कृत्याना निवाममुपग्रहे

कथमिदमिहेत्युन्निरस्य प्रयात्यनिश निशा ॥ ४.१

१. 'वतः प्रविशस्याग्नरस्य. पुष्पेणानुगम्यमान. सचिन्तो राक्षस' इति नाट्यनिर्देश ।

अन्यच्च—इममनुभवति क्लेशमस्मद्विधो वा ॥ ४३

तत्रैव द्वितीयस्य मुख्यपात्रस्य मानसिकस्थिते। पूर्वपीठिका तस्या—
घोवन्ननेन प्रस्ताविता—(निःश्वसात्मगतम्) अथ दशमो भासस्तात-
स्योपरतस्य । न चास्माभिस्तमुद्दिश्य तोयाञ्जलिरप्यावर्जितः ।

पञ्चमाङ्गस्य नायको मलयकेतुरङ्गादौ स्वमानसिकस्थितं प्रकटयति—

अहो राक्षसं प्रति विकल्पबाहुल्यादाकुला मे बुद्धिर्न निश्चयमधि-
गच्छति ।

इत्याहृत्कुलालचक्रमिव मे चेतश्चिर भ्राम्यति ॥ ५५ ॥

पठेऽङ्के नैराश्यविपन्नो राक्षस राक्ष स्वकोया मानसिकस्थितिमा-
दावेवैकौक्यो वदति पञ्चमश्लोकादारभ्य पञ्चदश श्लोक भावत् ।

सप्तमेऽङ्के चत्वारः मुरपनायका प्रचरन्ति—चन्दनदासो, राक्षम-
श्चाणव्यश्चन्द्रगुमश्च । एतेषा रङ्गप्रवेशकाल एव तेषा वचनेन मान-
सिकस्थिते पूर्वपीठिका प्रस्ताविता । तद्यथा

चन्दनदासस्य

(सत्राष्टप) हा धिक् हा धिक् । अस्माद्दशानामपि नित्यं अरित्रमङ्ग-
भीरुणा चोरजनोचित मरण भवतीति नम कृतान्ताय, इत्यनेन
चन्दनदासस्य खिन्नता प्रकाशिता ।

राक्षसस्य

भवति न भेतव्यम् । भो भो शूलायतना न खलु व्यापादयितव्य-
श्चन्दनदास ।

येन स्वामिकुल रिपोरिव कुलं दृष्टं विनश्यद् पुरा
मित्राणां व्यसने महोत्सव इव स्वस्थेन येन स्थितम् ।

आत्मा यस्य प्रथमं च परिमवक्षेत्रीकृतोऽर्जित
प्रियस्तस्येयं मम मूर्खुलोकपदवो वच्यसंगावध्यताम् ॥

इति राक्षसस्य नैराश्यभावो मानसिकस्थितेः पूर्वपीठिकेन व्यक्तम् ।

चाणक्य

केनोत्तुङ्गशिक्षाकलापकपिलो बद्ध पटान्ते शिखी
पाशं केन सदागतेरगतिता सद्य समाप्तादिता ।

केनानेकपदानवासितसट सिहोर्षित पञ्जरे
भीम केन च नैकनक्रमकरो दोभ्यां प्रतीर्णोऽर्णव ।

इत्यनेन चाणक्यस्यानन्यसाध्यभरोद्बहनप्रीति गवश्च सोमासाद्येते ।

चन्द्रगुप्त

जगत किं न विजित मयेति प्रविचिन्त्यताम् ।
गुरो पाद्गुण्यचिन्तायामार्थे चार्थे च जायति ॥

इत्यनेन विश्वविजयप्रहृषं कृतज्ञता च द्योत्येते चन्द्रगुप्तस्य मानसिक-
स्थिते पूर्वपोठिका ।

नायकस्य मानसिकस्थिते पूर्वपोठिका प्रस्तोतु कविः पञ्चिन्
निमित्तादिकमभिनवघटनामायोजयति, क्वचनैकोक्तिद्वारेण भूत-
भाविघटनावासित मनोभाव चित्रयति, कदाचन प्रीतिदान् पराक्रमान्
गणयति अथवा प्रकृष्टोपलब्धीना दैवदशात् नवावतारं प्रगुणयति ।

वेणोसहारे

वेणोसहारस्य प्रथमाङ्के स्यादौ नायकस्य भीमस्य मानसिकस्थिते. पूर्व-
पोठिका नाट्यनिर्देशेनाधोविध प्रकटिता—

तत् प्रविशति सहदेवेनानुगम्यमान क्रुद्धो भीम ।

सप्तमेऽङ्के युधिष्ठिरो मुख्यनायको वर्तते । तस्य मानसिकस्थिते पूर्व-
पोठिका स्ववचनेनाभास्यते । तद्यथा—

युधिष्ठिर — (साशङ्कम्) सत्य समरगोचरो मे वत्स ।

पाञ्चालक -- सत्यम् । किमन्यथा वक्ष्यते महाराजाय ।

युधिष्ठिर —

श्रस्त विनापि विषयादुश्विक्रमस्य

चेतो विवेकपरिमन्थरता प्रयाति ।

जानामि चोद्धतगतस्य वृकोदरस्य

सारं रणेषु विजये परिशङ्कितश्च ॥६४॥

नागानन्दे

नागानन्दस्य प्रथमाङ्के नायकस्य मानसिकस्थिते भूमिका विदूषकस्या-
धो वचनेन प्रस्तूयते—

प्रथमसगमोत्कण्ठितप्रियाकण्ठग्रह इव रोमाञ्चयति प्रियवयस्य मलयमाहत । नायक स्वयमादौ मानसमनून व्यनक्ति—

“सेव्योऽय मलयाचल किमपि मे चेतः करोत्युत्सुकम्”

(दक्षिणाक्षिस्वन्दन सूचयन्) अये—

दक्षिण स्पन्दते चक्षु फलाकाशा न मे क्वचित् ।

न च मिथ्या मुनिवच कथयिष्यसि किं न्विदम् ॥ ११०

विदूषक — भोवयस्य, अवश्यमासन्न ते प्रियं निवेदयति ।

नागानन्दस्य द्वितीयाङ्कस्यादौ नायिकाया अधोवचनेन तस्या मानसिकस्थिति प्रस्फुटो भवति प्रेक्षकाणा कृते— हृदय, तथा नाम तस्मिञ्जने यल्लज्जया पराङ्मुखीकृत्येदानो तत्रात्मना गतमसीत्येदि । रंगपौठे प्रवेशानन्तर नायकस्य मानसिकस्थितिस्तस्याधोवचनेन प्रतिफलति—

पुष्पेपो भवता मुधैव किमिति क्षिप्यन्त एते शरा ॥२२

चतुर्थेऽङ्के आदावेव नायको वदति—

यार्ता वामतथैव मेऽथ सुतेरा प्रीत्यै नवोढा प्रिया ॥३४

इत्यनेन मानसिकस्थिते प्राग्भाव सूचिते ।

चतुर्थाङ्कस्यादौ नायकस्माधोविधचिन्तन तस्याङ्कस्य मानसिकस्थिति निदर्शयति—

“शय्या शाद्वलमासन शुचिशिखा सध द्रुमाणामध ” इत्यादि ।

उत्तररामचरिते

उत्तररामचरितस्य पञ्चमाङ्कस्यादौ जनकस्य मानसिकस्थिति-निदर्शिता—

दण्डायनः—

हृदि नित्यानुपक्तेन सोता शोकेन तप्पते ।

अन्तः प्रसुप्तदहनो जरन्निव वनस्पतिः ॥

तत्रापि विष्कम्भके प्रथमाङ्कात् पूर्वं वकुलावलिका कौमुदिका गणदासश्च
सवदन्ति । तेषां सम्भाषणे देवो धारिणी, नायिका मालविका, नाट्याचार्यो
गणदास, राजा अग्निमित्र, कुमारी वसुलक्ष्मी, राजमहिषी इरावती,
देव्या भ्राता वीरवरश्च प्रवर्तन्ते कथामुखेन ।

पुराणेतिहास-कथानामका प्रेक्षकैः पूर्वमेव जाता भवेयुः परमितरे
नायका प्रकरणेषु ऐतिहासिकनाटकेषु च प्रेक्षकाणामज्ञाता आसन् ।
तेषां परिचयार्थं यदि नाम प्रथमाङ्कात् प्राग्विष्कम्भको नाभवत्तर्हि
प्रथमाङ्कस्यारम्भे ववचित् वस्यचिन्नायकस्यैकोक्त्या कथामुखेतरनायक-
पुरुषाणां परिचयो वर्णितः । तथा मुद्राराक्षस्य प्रथमाङ्के चाणक्य
स्वैकोक्ती चन्द्रगुप्त मलयकेतु राक्षस सर्वायसिद्धि भागुरायण भद्रभटेन्द्र-
शर्मत्यादीनां नायकपुरुषाणां परिचय प्रस्तौति ।

प्रवेशकस्यलक्षणम्

१. प्रवेशकोऽघोविधं लक्षितं पूर्वाचार्यं —

गच्छेद्यदि विकृष्टस्तु देशकालवशान्तरं ।

अङ्कुच्छेदे तमन्यस्मिन् निर्दिशेद्वि प्रवेशके ॥

ना० शा० १३ २३

दिधसापसानकार्यं यद्यङ्के नोपपद्यते सर्वम् ।

अङ्कुच्छेदं कृत्वा प्रवेशकैस्तद्विधातव्यम् ॥

ना० शा० १४ २६

७. परिजननयानुबन्धः प्रवेशको नाम विज्ञेयः । ना०ना० १८ २८

अङ्कान्तरानुसारी सक्षेपार्थमधिकृत्य विन्दूनाम् ।

प्रकरणनाटकविषये प्रवेशकं सविधातव्यं ॥

ना० शा० १८ २३

अनेन प्रतिभाति यत् नवीनं किञ्चिदपेक्षितमेव प्रवेशकादिलक्षणे
ऽस्माभिर्गर्वितं तत् ।

नाटके वैषम्य-निधानम्

नाटकेषु वैषम्यनिधानं तु पुरातनकवीनामन्यतममभितमासीत् । अस्मिन्नियोगे भासोऽप्येव प्रतिभाति । नायका केन विधिना वैषम्या-
भिभूताश्चिक्रियन्त इति प्रमुञ्जतो भासनाटकानामुदाहरणेन प्रस्तूयते.
यतो हि नाम—वैषम्ये भ्राजते भास

भासस्य प्राय सर्वे फलाधिकारिणो मुख्यनायका नाटकारम्भे-
ऽवश्यमेव व्यसनापन्ना एव सानुक्रोशं प्रेक्षकाणां साधुवादमावर्जयन्ति ।

स्वप्नवासवत्ते

स्वप्नवासवदत्ते नायिका वैषम्य स्त्रीकुर्वाणा यौगन्धरायणेत
प्रोपितभर्तृकेति सूच्यते ।^१ तदा वासवदत्ता कथयति—एषा गच्छामि
मन्दभागा । तत्रैव यौगन्धरायणो नायकविपत्तिं प्रकटयति—

दृष्टा विपत्तिरयं मे प्रथमं प्रदिष्टा । १११

तदनु ब्रह्मचारी तत्रागत्य नायकस्योदयनस्य दृढमभिप्रेताया पत्न्या
मृगयानिष्क्रान्ते राजनि ग्रामदाहेन पञ्चत्वगमनं निवेदयति । वासवदत्ता
कथयति—जीवामि मन्दभागा ।

ब्रह्मचारी कथयति—यौगन्धारायणो मन्त्री राजीरक्षणार्थाग्निं प्रविष्टो
विपन्नश्च । तत प्रतिनिवृत्तो राजा सद्वृत्तान्तं श्रुत्वा तयोर्वियोगजनित-
सन्तापं तस्मिन्नेवानौ प्राणान् परित्यक्तुकामाभात्यैर्महता यत्नेन
वारित । ततस्तस्या शरीरोपभुक्तानि दग्धशेषाण्याभरणानि परिष्वज्य
राजा मोहमुपगत । एतच्छ्रुत्वा वासवदत्ता रोदिति । तृतीयाङ्के
सात्मानं मन्दभागेति वर्णयति ।

१. यौगन्धरायण — इयं मे स्वप्ना प्रोपितभर्तृकामिमामिच्छाम्यत्र मत्पत्या
कश्चित्कालं परिपाल्यमानात् ।

अहो वैषम्य-वैदग्ध्यं रुमण्वत —

अनाहारे तुल्यं प्रतनहृदितक्षामवदन.

शरीरे सस्कारं नृपतिसमदुःखं परिवहन्
दिवा वा रात्रौ वा परिचरति यत्नैर्नरपति

नृप प्राणान् सद्यस्त्यजति यदि तस्याप्युपरम ॥

विलपन्त नायक प्रदर्श्यं कवि प्रथमाङ्क कारुण्यपूर विप्रत्ते ।

प्रतिज्ञायौगन्धरायणे

प्रतिज्ञायौगन्धरायणे नायक 'उदयन', तस्य माता भन्विणश्च सर्वे वैषम्ये निपतिता । उदयनो युध्यमानो मोहगतः कर्कशाभिल्लनाभिः शरीर्यन्त्रणात् प्रध्वित ' इत्यनेन प्रथमाङ्को वैषम्यं प्रतनोति ।

प्रतिमानाटकै

प्रतिमानाटकस्य प्रथमेऽङ्के रामस्य वनवास, सीताया वल्कलमारण, दशरथस्य रामवियोगेन मोहोपगमनं पौराणा वाष्पाकुलेक्षणं च निगदितम् । एतत्सर्वं वैषम्यस्य विलसितमेव ।

अविमारके

अविमारके राजकुमारो नायको न स्वापराधादपितु पितुर्वागसयमात् मुनिशापाभिभूतोऽस्त्यजत्व गतः । तदनुसारिविदूषकेण प्रकाशिता तस्य विपन्नता—

'न जानन्त्ववस्था विधेपमीश्वरपुत्रा नाम । अतस्तत्रभवान् अवि-
मारक ऋषिशापेन कुलपरिभ्रंशमन्त्यजकुलप्रवासमारमनो विज्ञानं गुरुजत
चाचिन्तयन्' इत्यादिना द्वितीयोऽङ्कः प्रारम्भते ।

चारुदत्ते

विदूषकश्चारुदत्ते नायकस्य भूयिष्ठं दारिद्र्यं वर्णयन् स्वयमेव कापोतिक-
वृत्तिप्रहणं विगर्हति ।^१ तत्र नायको दारिद्र्यपीडितो दोषं नि स्वस्य
वदति—

१ न्यस्तं सरयं मुञ्चद्वयस्य बलवन्त्यानाम्परे कल्पनम् । १.८

२. अहं च न भवतश्चारुदत्तस्य दारिद्र्यतया समं पारामर्ते साधारणवृत्तिमुपजीवन्न-
न्यत्र चरित्वा चरित्वा तस्यावासमेव गच्छामि ।

। दारिद्र्य खलु नाम मनस्विनः पुरुषस्य सोच्छ्वास मरणम् ।
। स्थितः शरीरेण मृत स जीवति, सौहृदानि सुजने शिथिलीभवन्ति ।
नायकस्य नाटकान्त स्थिति प्रारम्भ एव वणिता —

पाप कर्म च यत्परैरपि कृत तत्तस्य सम्भाव्यते । १६

अभिपेकनाटके

अभिपेकस्य स्थापनाया सूत्रधारो मुख्यकथानायकस्य पताका-
नायकस्य च विपदण्डं प्रस्तावयति । तद्यथा—

(१) सीताहरणजनितसन्तापस्य रघुकुलप्रदीपस्य रामस्य ।

(२) दाराभिमर्शन निर्विषयोकृतस्य मुद्गीवस्य । एतयोर्द्वयोर्वैषम्य-
ग्रस्तयो सन्धिस्ततः प्रवर्तते कार्यार्थम् ।

बालचरिते

बालचरितस्य प्रथमोऽङ्को देवक्या अधोवचनेन प्रारभ्यते—

हा धिक्, पुत्रकस्य मे महानुभावत्व सूचयिष्यन्ति जन्मसमय-
समुद्भूतानि महानिमित्तानि । प्रत्यक्षीकुर्वत्यपि कसहृत्कनृशसत्त्व चिन्त-
यन्ती सुष्ठु न प्रत्येमि मन्दभागिनी ।

वसुदेवस्ता सूचयति—देवकि, अधरात्र. खलु वर्तते । प्रसुप्तो मधुराया
सर्वो जन । तस्माद् यावन्न कश्चित् पश्यति, तावद् बाल गृहीत्वा-
पक्रमामि । यत्र देव विधास्यति, तत्र बाल गृहीत्वापक्रमामि ।

किं द्रष्टव्य. शशाङ्कोऽय राहोर्वदनमण्डले ।

त्वयाप्यस्य सुदृष्टस्य कसो मृत्युर्भविष्यति ॥ १.१८

पञ्चरात्रे

नायकेन दुर्योधनेन यो यज्ञ सम्पादितस्तस्यावभृथेऽग्निः सत्मुत्पन्नः ।
सोऽग्नि सर्वसहारनिष्ठो प्रवर्तते । तदिदं वैषम्य प्रथमाङ्कस्य विष्कम्भके
व्यञ्जनया परिनिष्ठितमथ श्लोकेन—

शुष्केणैकेन, वृक्षेण वनं पुष्पितपादपम् ।

कुल चारित्रहीनेन पुरुषेणैव दह्यते ॥

वैषम्यमुखे पतदेव कौरवकुलमिति कविना न्ययापि प्रदर्शितम् । यथा—

अवनतविटपो नदीपलाश पवनवशाच्चलितैवपर्णहस्त ।
 दवदहनविपन्नजीवितानामुदकमिवैव करोति पादपानाम् ॥
 अत्र पलाशस्तु घृतराष्ट्र एव, उदकार्हास्तु कौरवकुलजा युद्ध दिवंगता ।

ऊरुभङ्ग

ऊरुभङ्ग महाभारतीययुद्धस्य सीमान्तमेव वर्णयति । तत्र वैपम्य-
 विशेषः सूत्रधारेण वर्णित इति—

तनयशतनयनशून्ये दुर्योधनावशेषे घृतराष्ट्रपक्षे, पाण्डवजनार्दनाव-
 शेषे युधिष्ठिरपक्षे, राज्ञा शरीरममाकीर्णं समन्तपञ्चके ॥ (१)

एतद्रण हतगजाश्वनरेन्द्रयोध (१)
 मकीर्णलरयमिव वित्रपटं प्रविद्धम् ।

युद्धे वृकोदरसुयोधनयो प्रवृत्ते
 योधो नरेन्द्रनिधनेकगूह प्रविष्ट ॥

कर्णभारे

नायकरथ वर्णस्याभूतपूर्वो हृदयपरितापो भटेन निर्दिशित 'सशोक-
 भुपेति धीमानिति भटस्त वर्णयति । कर्ण स्वयमेवात्मान वर्णयति—

वैद्युयमापतति चेतसि युद्धकाले । १६

परशुरामस्य क्षापेनास्त्रगमितमहिमा कर्णो वैपम्यमूर्तिरेव ।

दूतघटोत्कचे

नाटकेऽस्मिन्तन्निमित्तसहारेण प्रीताना कौरवाणा न चिरमविदित
 यदर्जुनस्य युद्धोद्योगेन इव एव तेषा विनाशलीला दृश्येत । अहो वैपम्य तु
 शिक्षरायते ऽजुनवाक्येन—

येन मे निहतं पुत्रस्तुष्टिं ये च हृते गता ।

इव सूर्येऽस्तमसम्प्राप्ते निहनिष्यामि तानहम् ॥ २९ ॥

मध्यमव्यायोगे

मध्यमव्यायोगे, ब्राह्मणपरिवार एव वैपम्य महते । नाट्यकारम्भे
 वृद्धो ब्राह्मण आत्मदशा वैपम्यग्रस्ता निवेदयति—

तरुणरौवकरप्रकीर्णवेशो भ्रुकुण्टपुटोज्ज्वलपिगलायताक्ष ।

ससदिदिव घन सक्लसूत्रो युगनिधने प्रतिमाकृतिर्हरस्य ।

एवविधो भयानको घटोत्कचस्तेषां पृष्ठलग्न आसीत् तान् पीडयितुम् । अनेन प्रकरणेन व्यायोगोऽयं प्रारम्भते ।

दूतवाक्ये

दूतवाक्यस्य समारम्भं सूत्रधारानुसारेणाधोविधो भवति—

उत्पन्ने घातंराष्ट्राणां विरोधे पाण्डवैः सह ।

मन्त्रशाला रचयति भृत्यो दुर्योधनाज्ञया ॥

तत्र विरोध एव वैषम्य-स्रोतः ।

सम्भोगाभावः

पूर्वोक्तेषु रूपकेषु नायकानां चरितानि सघर्षसम्पृक्तानि दृश्यन्ते । नास्ति नायकानां सम्भोगस्येपदपि वर्णनम् । अत एव भासो 'नायकस्य प्रत्यक्षचरितसम्भोग' नाटके भवेदेवेति नियमं न स्वीकरोति । भरतः कथयति—

ये नायका निगदितास्तेषां प्रत्यक्षचरितसम्भोग ।

नानावस्थोपेतः कार्यस्त्वङ्कोऽविकृष्टस्तु ॥ १८ १७

तदधिकृत्याभिनवगुप्तो व्याकरोति—

“वीरोदात्तादयो विजिगीषुतन्मित्रप्रभृतयो वा ये नायका प्रति-
नायकाश्च तेषां चरितं, तदुपायानुष्ठानं तथा सम्भोगं प्रत्यक्षाः सन्निहित-
साक्षाद् दृश्यमानो न तु सूच्यमानो, यत्र तादृगङ्को नयति ।” ‘प्रेक्षकाणां
सम्भोग-प्रत्यक्षत्वे च सद्गतकेवलबलेशदर्शनाद् वैरस्य सामाजिकस्य
स्यात् । किमनेन महता कष्टेनेति । तत एवोक्तं न निमुक्तः स्यादिति ।
नाना प्रकारावस्थौ प्रतिनायकगती चरितसम्भोगावनुपादेयावविषये चेति
हेयावस्थौ, नायकगती तु तद्वैपरीत्यादुपादेयावस्थाविति तु शब्दस्यार्थः ।’

यथा प्रागेव निदर्शितम्—भास-नाटकेषु स्वप्नवासवदत्तादियुं सर्वे
नायका वैषम्ये आपन्ति सम्भोगरहिता एव विचरन्ति आद्यन्तम् ।
नायकानि सम्भोगोऽङ्केषु क्वापि न प्रेक्ष्यते तत्र सामाजिके । अत एव
ब्रवीमि—भासनाटकेषु 'सम्भोगविषयकं' भारतीयभक्तिभिनवभारतीयं न
भक्तमममङ्गलमेव । वस्तुतः भास सम्भोगस्यावसरमेव न कल्पयति ।

घटनानां प्रभावावधारणम्

कस्या अपि घटनायाः कियान् प्रभाव सामाजिकाना मानसे जायेवेति सुकविः तस्या घटनाया उपनयविशेषेण नियन्त्रयति । तथा हि—अभिज्ञानशाकुन्तले दुर्वासस शापो वर्तते—आ , अतिथि परिभाविनि

विचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा
तपोधन वेत्सि न मामुपस्थितम् ।
स्मरिष्यति त्वा न म बोधितोऽपि सत्
कथा प्रमत्ता प्रथमा कृतामिव ॥ ४.१

अस्य शापस्य क्रूरिष्ठप्रभावो नाटकेऽस्मिन् सम्यग्दृश्यते । एतस्य प्रभावस्य पर्युपता यदि नाम सामाजिकानादावेवोद्वेजयेत्तर्हि विरसता-पद्येत । अत एवाघोर्लिखिता उपायाः कविनास्या घटनाया उपनयार्थं स्वीकृताः । अयं शापो नेपथ्ये श्रावित , न तु रङ्गपीठे । यदि नाम दुर्वासा स्वयमेवाश्रावयिष्यत्तर्हि तस्य भोषण भावानुभावादिक प्रत्यक्षीकृत्य सामाजिका भुशमुद्विग्ना अभविष्यन् ।

शापस्तु न सूच्यविधानेन श्रावणीय इति भरतस्य स्पष्टं मतम् । तद्यथा—

क्रोधप्रसादशोका शापोत्सर्गोऽथ विद्रवोद्वाही ।
अदभुतसम्भवदर्शनमङ्गं प्रत्यक्षजानि स्यु ॥

तथापि दुर्वाससः शापो नेपथ्येन श्रावित इति तत्र प्रधानहेतुरयमेव वर्तते यत् कैशिकीवृत्तिरोधक एव शापोत्सर्गः ।

शापस्य प्रभावं सामाजिकाना मानसे न्यनीकर्तुमेव तस्य वचनं माधुर्यव्यङ्गकैर्वर्णनिष्यादितम् । न तत्र पक्ष्याक्षराणि रोद्रभावोचितानि प्रयुक्तानि ।

नायं शापो सर्वथा भैरव इति सम्य सशोधनेन कविर्विज्ञापयति ।

तद्यथा—विन्तवभिज्ञानामरणदर्शनेन शापो निवर्तिष्यत इति मन्त्रयन् स्वयमन्तर्हितः ।

अनसूया—अस्ति तेन राजर्षिणा सम्प्रस्थितेन स्वनामधेयाङ्कित-
मञ्जुलीयक स्मरणीयमिति स्वयं पितृद्वम् । तस्मिन् स्वाधीनोपाया
शकुन्तला भविष्यति ।

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य सप्तमेऽङ्के दुष्यन्तेन कालनेमिप्रसूते दुर्जय-
दानवगणस्य युद्धे पराजय श्रव्यविधिना सामाजिकेभ्य उपनीत, न
दृश्येन, दृश्यश्रव्येण वा । अत्र कौशिकीवृत्तात्मके कथानके वीरोचितपरा-
क्रमादीना प्रभावस्योन्नीकरणमेव हेतुः ।

मालविकाग्निमित्र नाटक कौशिकीवृत्तिप्रधानम् । तत्र पञ्चमस्याङ्कस्य
प्रवेशके राजकुमारस्य वसुमित्रस्य यज्ञतुरङ्गरक्षकपदे निधुक्तिः, वीरसेनस्य
विदभंराजविजय, माधवसेनस्य विमोहनञ्चैतद् घटनात्रयं आरभटी-
त्त्वतीवृत्तिपर सूत्रमेव न दृश्यरूपेणोपनातम्, यतो हि नाम दृश्यं तु
सुचिरं गभीरं च प्रभाव जनयति ।

नाटकवृत्तेषु रहस्यविन्यासः

किमपि वृत्तानुरोधि भूतं भावि वा रहस्यं' प्रेक्षका यथाशीघ्र
जानन्त्विति कविर्यतते । तदेव रहस्यं को नायकः कदा केनोपायेन जाना-
त्विति रसावर्जनदृष्ट्या कविना कौशलेन सम्पाद्यते । 'कस्यचिद् रहस्यस्य
ज्ञानेनाज्ञानेन च नायकानां यद् भाववैशिष्ट्यं वृत्तिवैचित्र्यं च जन्येते तत्तु
सहृदयानां रसास्वादस्यान्यतमं किन्तु 'महत्त्वपूर्णं उदगम ।

न केवलं कलापेक्षयापितु किमपि अभीष्टं माधयितुं दुरितं निवारयितुमपि
रहस्यरक्षणमावश्यकं भवतीति कालिदासेनाभिज्ञानशाकुन्तलेऽनसूयामुखे-
नाघोविधं निर्दिशतम्—

अनसूया—प्रियंवदे, द्वयोरेव ननु नो मुखे एष वृत्तान्तः (शकुन्तला-
शापः) तिष्ठतु । रक्षितव्या खलु प्रकृतिपेलवा प्रियसखी ।

मालतीमाधव इदं रहस्यरक्षणं तु सवरणम् । तत्र कामन्दकी अव-
लोकितः सूचयति—वत्से सवरणं तत् ।

विशेषतस्तु बालत्वात्तयोर्विवृतभावयोः ।
तेन माधवमालत्योः कार्यं स्वमतिनिह्वय ॥

कतिपयनायकैरपि न ज्ञातं वृत्तात्मकं रहस्यं तेषां चरित्रे वैचित्र्यपूर्णं
विशेषं जनयति । अयं नाटकोप-विशेषो नाटयस्य प्राणा इव विलसति
बहुषु महनीयेषु रूपकेष्विति समीक्ष्यते ।

भासस्य प्रतिमानाटकं उद्विग्नो भरतो मातरमधिक्षिपति—

वलकलैर्हृतं राजश्रीं पदातिः सह भार्यया ।
वनवासं स्वयाज्जप्तं शुल्केऽप्येतदुदाहृतम् ॥ ३२०

कैकेयी प्रतिवदति—जातं देशकाले निवेदयामि । स चासौ देशकाल-
पठेऽङ्गं उपस्थितः । तद्यथा भरतः (कैकेयी प्रति)—

यं स्वराज्यं परित्यज्य त्वग्नियागाद् वनं गतः ।
तस्य भार्या हृता सीता पर्याप्तस्ते मनोरथ ॥ ६१३
हन्तं भो सत्त्वयुक्तानामिक्ष्वाकूणां मनस्विनाम् ।
वधूप्रघर्षणं प्राप्तं प्राप्यात्रभवती वधुम् ॥ ६१४

कैकेयी—(आत्मगतम्) इदानीं कालं कथयितुम् । (प्रकाशम्) त्वं
जानासि महाराजस्य शापम् ।

- तेनोक्तं रुदितस्यान्ते मुनिना सत्यभाषिणा ।

- - - यथाह भोस्त्वमध्येवं पुत्रशोकाद्विपत्स्यसे ॥ ६ १५

- जात, एतन्निमित्तमपराधे मा निक्षिप्य पुत्रको रामो वनं प्रेषितः ।

स्पष्टमेव यदिदं कैकेय्या रहस्यरक्षणं प्रतिमानाटकस्य नाटकीय
लावण्यं भूरिशो जनयति ।

स्वप्नवासवदत्तस्य वृत्तस्वारम्भो लावाणकदाहेन भवति । अयं दाहः
प्राङ्निर्णयित आसीन्मुनिभिः वासवदत्तया च । वासवदत्ता यौगन्ध
रायणश्च मृताविति मिथ्यावादो घोषितः । अनेन मिथ्यावादेन नाटकीया
कथा पञ्चमाङ्कं यावत् प्रपञ्चिता । पष्ठेऽङ्के यौगन्धरायणो वासवदत्ता
च प्रत्यक्षीभवत् । तदा यौगन्धरायणः कथयति—

स्वामिन् वेद्यपनयेन कृतापराधं खल्वहम् । तत्क्षन्तुमर्हति
स्वामीति ।

अविद्यारके-नायकस्य सापवृत्तं केवलं द्विधा जना एव जानन्ति ।
नायिकापि न जानाति । केवलं सप्तमाङ्के रहस्यमिदं, रौबोरराजेन
सर्वेषां कृतं उद्घाटितम् । ततः प्राङ् नायकयोः प्रणयगाथा रहसि प्रवर्तते
बहुतां कृते ।

- यौगन्धरायणस्य प्रच्छन्नरूपता, प्रतिज्ञा, कार्ययोजना च बहुभिनयिकै-
रविदिता एव । तद्यथा—

सेनाभिर्मनसानुबद्धजघनं कृत्वा जवे वारणं

सिंहानामसमाप्तं एव विहते त्यक्त्वा सविन्ध्यं वनम् ।

एकाहे व्यसने वने स्वनगरे गत्वा त्रिवर्णां दशा

येनैव द्विरदच्छलेन नियतंस्तेनैव निर्वाह्यते ॥३५

एतद्विषयकसंवादोऽधोविधौ वर्तते

विदूषकं — 'श्लाघनीयं भवेद् यदि लोको जानाति ।

यौगन्धरायणः - न न कामं लोकेन । स्वामिप्रियार्थोऽयमारम्भः ।

विदूषकं — सोऽपि तावन्न जानाति ।

१. अस्मिन्नाटके दशरथस्य मरणमपि भरताद् निगूहितं तृतीयाङ्कस्य पूर्वार्धे ।

योगन्धरायण ---काले शास्यति । इय द्वितीया प्रतिज्ञा—

सुभद्रामिव गाण्डीवी नागं पक्षलतामिव ।

यदि ता न हरेद् राजा नास्मि योगन्धरायण ॥ ३८

बालचरिते बालकृष्णस्य भर (दुष्कृता विनाश) नाटकस्मान्तिमे-
ऽङ्के वसुदेवमुखेन विज्ञाप्यते । तद्यथा--भो भो मथुरावासिन , अलमलं
साहसेन—

ज्येष्ठोऽयं मम तनयस्तु रौहिणेयो

देवक्यास्मन्नयमिमं च किं न वित्थ ।

मस्राहं त्यजत किमायुधैश्च कार्यं

कसार्थं स्वयमिह विष्णुराजगाम ॥ ५१ ३

अभिज्ञानशाकुन्तले सामाजिके सुविदितं शकुन्तलाया शाप-
वृत्तान्त प्रकृतिषु केवलं प्रियवदधानसूयया च ज्ञात आसीत् । स चासौ
नाटकस्मान्तिमेऽङ्के सर्वेषां कृते प्रकाशितो बभूव । तद्यथा—

मारीच --- सदैव ध्यानादवगतोऽस्मि दुर्यासस्य शापादिव तपस्विनी सह-
घर्मचारिणी त्वया प्रत्यादिष्टा नान्यथेति । स चायमङ्गुलीयक-
दर्शनावमान ।

शकुन्तला--दिष्ट्याऽकारणप्रत्यादेशी नार्यपुत्रः । न खलु शप्तमात्मन
स्मरामि । अथवा प्राप्तो भया स हि शापो विरहशून्यहृदयया न
विदितः । अतः सखीभ्यां सन्दिष्टास्मि—भर्तुरङ्गुलीयक दर्शयितव्य-
मिति ।

मारीच. —

शापादसि प्रतिहता स्मृतिरोषहृष्टे ।

भर्तुर्यपेनत्तममि प्रभुता तवैव ।

छाया न मूर्च्छति मलोपहतप्रसादे

शुद्धे तु दर्पणतले मुलभावकाशा ॥ ७३२

देवा व्राप शकुन्तलाविद्योभावसान विद्यासु प्रयत्नपरा। सन्तीति रहस्यं
सानुमतोवचनेन केवल प्रेक्षका एव विदितवन्त । तद्यथा—

१ दुष्यन्तेन प्रम्पानकाले शकुन्तलाङ्गुली स्वनामधेयाङ्कितमङ्गुलीयकं स्मरणो-
पायमिति पितृम् । इयं पटना ससोश्चयेनैव ज्ञातासीत् ।

सानुमतौ—श्रुतं मया शकुन्तला समाश्वासयन्त्या महेन्द्रजनन्या मुखाद् यज्ञभागोत्सुका देवा एव तथानुष्ठास्यन्ति, यथाचिरेण धर्मपत्नी भर्ताभिनन्दिष्यतीति ।

मालविकाग्निमित्रे रहस्य रक्षण-प्रकाशनोपाया सविदिता एव । तत्र घतुर्थेऽङ्के राजा विदूषकं कथयति—

‘जयसेनायास्तावदस्मद्रहस्यं विदितं कुरु’ इति ।

कापटिकमिदमत्र रहस्यम् । विदूषकस्य संपदशस्तु कपटाचरणम् । तदनु राजा, परिव्राजिका, ध्रुवसिद्धिश्च सर्वे ते कपटवृत्तिका गम्भीरा इव तस्योपचाराय यतन्ते । सामाजिका अपि न जानन्ति कपटाचरण-मतेषा पात्राणाम् ।

नागमणिमुद्रा दर्शयित्वा मालविका मोचयति विदूषकं इति वृत्तान्तो-
ज्ज्ञात एवासीत् इरावत्या निपुणिकायाश्च पचमेऽङ्के यावत्सा बकुला-
वलिका मालविका च राजोपासने ध्यायते न पश्यति ।^१

विक्रमोर्वशीये द्वितीयेऽङ्के नायको विदूषकं पृच्छति—

‘अपि रक्षयते भवता रहस्य-निक्षेपा’ इति ।

एतद्रहस्यं नायकस्योर्वशी प्रणयारम्भप्रकरणमेव । न तु विदूषकेण रक्षितमिदमिति तत्रैव प्रवेशकेन परिचीयते ।^२

अस्मिन्नेव नाटकं इन्द्रस्याघोलिखितमूर्वशीविषयकं नियोजनं केवलं
मूर्वशी, गालवपेलवी च जानन्ति स्म, नान्यानि पात्राणि । तावत्त्वं यथा-
कामं पुरुखसमुपतिष्ठस्व यावत् स त्वयि दृष्टसन्तानो भवेदिति ।

तत्र रहस्योद्घाटनं पुत्रलाभादिपक्षे नाटकस्यान्तिमेऽङ्के स्वयमूर्वशी
एव करोति—

तदेतवानेव मे महागजेन सह सवासः ।

१ तत्र निपुणिकेरावती मालविका-विमोचनं रहस्यं निवेदयति—माधविकया-
ख्यातम्—एव सत्वेतन्निवृत्तमिति । (इति कर्णे कथयति ।)

२ चेटी—तृष्णाग्रलग्ननिवाहश्यायसलिलं न तस्मिन् राजरहस्यं चिरं तिष्ठति ।
विदूषकः—एतां दुष्टचेटिकां प्रेक्ष्य ; तद्-राजरहस्यं हृदयं मित्वा
निक्रामतीव ।

गन्धमादनपर्वते कुमारवन प्रविश्योवंशी लताभावेन परिणतेति
शापरहस्य न ज्ञात नायकयोश्चतुर्धाद्धुं यावत् । .

मालविकाग्निमित्रे मालविकाविषय आदर्शिकाना भविष्यवाणी परि-
व्राजिकामुखेन नाटकस्यान्तिमेऽङ्के एव विज्ञाप्यते यत् वामवत्सरमात्र-
मिय प्रेष्यभावमनुभूय तत सदृशभर्तृगामिनी भविष्यतीति

‘धारिणी मालविकाया पाणिग्रहणमग्निमित्रेण सह कर्तुमुद्यतैवेति
नायको विदूषको, नामिका च कल्पयन्ति’ इति तेषा वचनैः प्रतिभाति ।
रहस्योद्घाटनमेतद्विषयक धारिण्यैवान्तिमे क्षणे क्रियते ।

अननुकूलमाचरन्तीरावती नूनमनुकूल समावर्तुकामा बभूवेति
रहस्य नाटकस्यान्तिमेऽङ्के तस्या वचनेनोद्घाटयते ।

मृच्छकटिके द्वितीयेऽङ्के ददुरकः स्वगत वदति—‘कथित च मम
प्रियवयस्येन शविलकेन यथा किल—‘आर्यकनामा गोपालदारकः
सिद्धादेशेन समादिष्टो राजा भविष्यति’ इति सर्वश्चास्मद्विषो जनस्त-
मनुसरति । तदहमपि तत्समीपमेव गच्छामि ।’ आर्यकस्य राजपदे
प्रतिष्ठापन तु न केनापि नायकेन ज्ञात ददुरक-शविलका अन्तरेण ।
पठेऽङ्केऽपि केवल चन्दनक एव जानाति तस्य कारागाराद् विनिर्भोवन
भविष्यद्राज्यग्रहण च । अस्मिन्नेवाङ्के चारुदत्तोऽपि आर्यकमुखेन आर्य-
कस्य भाव्यभ्युदय जानाति ।

अष्टमेऽङ्के विट स्वगत वदति—भवतु, यत्रार्यशविलकचन्दनक-
प्रभृतय सन्ति, तत्र गच्छामि । एव राजविद्रोहस्य साफल्यं तत्सम्बन्धि-
योजनाना रहस्यरक्षणेन सम्भवति ।

मुद्राराक्षसस्य परम रहस्य केवल चाणक्यस्यैव विदितम् । परमस्तेन
विज्ञापितश्चन्द्रगुप्तोऽजानात् । तदेवैकोक्तिद्वारेण नायकभूत स प्रेक्षकाणा-
वोधाय प्रथमाङ्के स्पष्टयति—

— ‘अत एवास्माक त्वत् (राक्षस-) सग्रहे यत्न ।

कथमसौ क्षुण्डस्य साचिव्य ग्रहणेन सानुग्रह स्यात् । तन्मयाप्य-
स्मिन् अस्तुनि न क्षयानेन स्वीयते । यथाशक्ति क्रियते तद्ग्रहणं प्रति
यत्न । इत्यारभ्य ‘क्षुण्ड एव केवलं प्रधानप्रकृतिरस्मानु आरोपित
राजतन्त्रभार मततमुदास्ते इति यावत् । पुनरपि तदेव ‘स्वच्छन्दमेव-

परमुज्ज्वलदानशक्तिमित्यादि स्वगतेन प्रेक्षकाणामेव विदितम् ।^१

सप्तमाङ्के च चाणक्यो रहस्यमिदमुद्घाटयत्वघोविषम्--

'अमात्यराक्षस नेमो चाण्डालौ' इत्यारभ्य 'किं बहुना । एष सक्षेपत कथयामि--

भृत्या भद्रभटादयः स च तथा लेख स सिद्धार्थक
तच्चालङ्करणत्रय स भवतो मित्रं भदन्त' किल ।
जीर्णोद्यानगत स चापि पुरुष क्लेश' स च श्रेष्ठिन
सर्वे मे (इत्यर्धोक्ते लज्जा नाटयन्)

वृपलाय वीर भवता सयोगमिच्छोनय ॥

इत्येतत् सर्वेषां कृते महाविस्मयावहम् ।

उत्तररामचरिते रामेण परित्यक्ताया सीताया किमभवदिति रहस्य
तृतीयाङ्कस्य विष्कम्भके तमसा-मुरलासवादेन केवल प्रेक्षका एव
जानन्ति । तद्यथा----

तमसा--तत्सर्वं श्रूयताम् । अस्ति खलु वाल्मीकितपोवनोपकण्ठात्
परित्यज्य निवृत्तं सति लक्ष्मणे सीता^१ देवी, प्राप्तप्रसववेदनमतिदुःखसवे-
गात्मानं गङ्गाप्रवाहे निक्षिप्तवती । तदेव तत्र दारकद्वयं च प्रसूता
भगवतीभ्यां पृथ्वीभागीरथीभ्यामप्युभाभ्यामभ्युपपन्ना रसातलं च नीता
स्तन्यत्यागात्परेण दारकद्वयं च तस्य प्रावेतसस्य महर्षेर्गङ्गादेव्या
समर्पित स्वयम् ।

एतत्सर्वं रामादयः प्रमुखनायका सप्तमाङ्कस्य गर्भनाटकप्रयोगस्य
दर्शका एव विजानन्ति ।

मालतीमाधवे कामन्दकी चिरसंवृतं कार्यमपावृणोति दशमेऽङ्के ।
तद्यथा कामन्दकी-मुखेन

श्रावकावस्थायामस्मत्सौदामिनीसमक्ष तयो प्रवृत्तेय प्रतिज्ञावा-
भ्यामपत्यसम्बन्धः कर्तव्य इति ।

१ तृतीयाङ्के चाणक्यश्चन्द्रगुप्तं सूचयति--

स हि भृशमभिवृत्तो यद्युपेयाद् विनाश

ननु वृषलं विमुक्तस्तादृशेनासि पुसा । ३ २५

मालती—अहो सवरणम् ।

यत्प्रागेव मनोरथैव तमभूत्कल्याणमायुष्मतो-
स्तत्पुण्यैर्मुद्रुपत्रमैश्च फलितं बलेश्च मच्छिष्ययोः
निष्णातश्च समागमोऽपि विहितस्त्वरप्रेयस वान्तपा
सम्प्रीतो नृपनन्दनो यदपरं प्रेयस्तदप्युच्यताम् ॥ १० २४

रहस्यं नाम केनचित् केशिचद्वा जनैः कतिपयजनेभ्यो निगुह्यते ।
तद् रहस्यं प्रेक्षकेभ्यः प्रकटीक्रियतेऽघोविधानेन—

(१) प्रवेशक विष्कम्भकाम्भ्राम्—दुर्वाससं शापोऽभिज्ञाने विष्कम्भ-
केण चतुर्थादङ्कात् प्राक् प्रकाशित ।

(२) एकोक्तिद्वारेण—मुद्राराक्षसस्य प्रथमाङ्के चाणक्येन राक्षस-
ग्रहणोपाया निवेद्यन्ते ।

(३) स्वगतेनापवारितकेन च मृच्छकटिके दुरकेणार्यकस्य भविष्य-
राजपदग्रहणमित्यादेशिकवचनं स्वगतेन प्रकाशितं मृच्छकटिके
द्वितीयाङ्के ।

(४) स्वपक्षीयेषु जनेषु-मन्त्रणेन--प्रतिज्ञायोगन्धरायणे तृतीयेऽङ्के
योगन्धरायणस्य राजरक्षणयोजनाया विवरणानि ।

(५) क्वचिद् देवा एवाकाशवाण्या रहस्यमुद्घाटयन्ति । यथा अभि-
ज्ञानशाकुन्तले—

दुष्यन्तेनाहितं तेजो दधाना भृतये भुव ।

अवेहि तनया ब्रह्मक्षन्तिगर्भां शमीमिव ॥

इत्यनेन शकुन्तलाया गान्धर्वविवाहस्य रहस्यं प्रकाशितमेव
सर्वेषाम् ।

(७) गर्भनाटकप्रयोगेणोत्तररामचरिते सप्तमाङ्के रामेण परित्यक्तायाः
सीतायाः किमभवदिति रहस्यं प्रकाशयते ।

नाट्यनिर्देश-विशेषा

नाट्यनिर्देशाः सूचनात्मका भवन्ति । तत्र नटस्य कृते किं करणीयं वर्जनीयं वेति प्रस्तूयते । नाट्यनिर्देशा प्रेक्षणकाणां समक्षं विभावानुभावसंचारिणो यथायोग्यं पुरस्कृत्य रससम्पत्तिमावर्जयन्ति ।

कस्मिन् प्रदेशे (रङ्गपीठे, रङ्गशीर्षे, नेपथ्ये आकाशेऽन्यत्र वा) नायकपुरुषा अनायकपुरुषाश्च किं कुर्वन्तु इति नाट्यनिर्देशेऽपि सूच्यते । तद्यथा—

‘नेपथ्ये वेतालिकी पठतः’^१

अत्र स्थान निर्दिष्टं नेपथ्य इति ।

नाटकेषु, भवन्ति बहुशो नाट्यनिर्देशाः । ते सममेवपाठकानां नटानां नाट्याचार्याणां च कृते प्रयुक्ता भवन्ति । प्रेक्षका नाट्यनिर्देशाभिज्ञा न भवन्ति ।

नाट्यनिर्देशेषु बहुविधानि प्रयोजनानि तत्र नाटकेषु प्रगुणीकृतानि वर्तन्ते । तथाहि

१. अभिनय निर्धारणम् ।^२

२. आहार्याणां विनियोगः ।

३. रगेऽदृष्टानां कार्याणां विज्ञापनम् ।

४. रगे पात्राणां गतिविधिविज्ञापनम् ।

५. समुदाचार-प्रदर्शनम् ।

६. प्रत्यक्षीभवत्क्रिया निर्देशः ।

७. भाषणविधि-निर्देशः — स्वगतम्, प्रकाशम्, अनान्तिकमित्यादि

८. नायकस्य मानसिकस्थितिविज्ञापनम् ।

९. अकथितमपि स्थितिचक्षात् सविधानवशाद्वा नायको यच्चेष्टते तत् नाट्यनिर्देशानुसारेण सूत्राधारं शिक्षित्वा रगे प्रेक्षकेभ्य उपनयति ।

१. मृदारत्नसे ३.१९/२० ।

२. कविभारके कृतीयादृत्य प्रारम्भे कुरङ्गी आरोहणं नाटयति । अयं नाट्यनिर्देशः हास्योत्सवनिर्धारणाय वर्तते ।

१० पूर्ववाक्यानुसारि चेष्टा-प्रवर्तनम् ।

एतेषा मोदाहरण समीक्षा प्रमुखनाटकानि समाश्रित्य बहुलीक्रियते ।

नाट्यनिर्देशस्योपयोगो नाट्याचार्याणां कृते भवतीति स्पष्टमेव । तदनुमृत्य स्ते नाटकस्याभिनयं नटान् शिक्षयन्ति । नाट्यनिर्देशस्याभिनीत स्वरूपं पश्यन्ति प्रेक्षका । पाठकानां कृते तु सर्वशेषमुपयोगिनो भवन्ति नाट्यनिर्देशाः । कतिपयस्यलेषु नाट्यनिर्देशाः केवलं पाठकानां कृत एवोपयुक्ताः सन्ति, न तु प्रेक्षकाणां कृते तेषां मनागुपयोगस्तत्र स्यात् ।

अभिनय-नियोगः

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य पृष्ठाङ्कस्य विष्वम्भके 'कपोतहस्तक कृत्वेति' नाट्यनिर्देशोऽभिनयनियोगात्मकः ।

स्वप्नवासवदत्तस्य प्रथमेऽङ्के—

योगन्धरायणः — (कर्णं दत्त्वा) कथमिहाप्युत्सार्यते । इत्यत्राङ्गिका-भिनयो निर्दिष्टः श्रवणक्रियायाम्—कर्णं दत्त्वेति नाट्यनिर्देशेन ।^१

क्वचिदभिनयनियोगेन सह पाठकानां प्रबोधनार्थमपि नाट्यनिर्देश-स्योपयोगो वर्तते । तद्यथा स्वप्नवासवदत्ते पञ्चमेऽङ्के—

राजा—(स्वप्नायते) हा वासवदत्ते ।

अत्र नाट्यनिर्देशेन पाठको जानाति यदिदं राज्ञः स्वप्न-वचनम् ।

मुद्राराक्षसे 'कर्णां पिघायेति'—नाट्यनिर्देशः प्रथमाङ्के वर्तते । तृतीयेऽङ्के 'जानुभ्यां भूमौ, निपत्येति नाट्यनिर्देशः ।^२ तत्रैव सकोपं मुखं परावर्तयति' इति नाट्यनिर्देशः ।^३ ।

आहार्याभिनयनियोगोऽपि क्वचिन्नाट्यनिर्देशेन सूच्यते । तथाहि—
अविमारके

ततः प्रविशति चाङ्गेरिकाहस्ता भागधिका, ततः प्रविशति विलासिनो वीजनेन ।

१ स्वप्न० १-२/३ । पञ्चमेऽङ्के सहस्रोत्थाय ६।७ इति वचनेनाभिनयविशेषः प्रकाशितः । तत्रैव 'हस्तौ प्रसारयति' तदेव प्रमाणं सापद्यति ।

२. मुद्रा० ३ १७/१८ ।

३. मुद्रा० ३. १९/२० ।

दृश्यकार्याणां निर्देशः

नाटकेषु बहुविधेषु कार्योपनयनविधिषु दृश्यविधान सातिशय महत्त्व भजते ।^१ तदिदं दृश्यमम्पत्ति^२ केवलं नाट्यनिर्देशेनैव स्फुटीक्रियते नान्यथा । तद्यथा प्रतिमानाटके देव्यौ सप्त भ्रममुत्थाय राजानमवलम्बेते । इत्यनेन नाट्यनिर्देशेन राज्ञोऽवलम्बन देवीभ्यां कृतमिति दृश्यं सूचितम् । तत्रैव

राजा—कथं कथं रथेन केवलेन (इति मूर्च्छित पतति)

देव्यौ—महाराज समाश्वसिहि समाश्वसिहि (गात्राणि परामृशतः)

राजा—(किञ्चित् समाश्वस्य)

इत्येतेषु नाट्यनिर्देशा प्रेक्षकाणां दृश्यकार्याणि सूचयन्ति ।

अविमारके तृतीयेऽङ्के नामकस्य केवलं दृश्यं कार्यमधोविधेन नाट्यनिर्देशेन प्रकटितम्—

हस्तेन तस्या हस्तं गृहीत्वोत्तिष्ठति । ३ १०११

पञ्चरात्रेऽपि—

शकुनि —(गृहीत्वानुवाच्य च) अर्जुनस्य ।

(इति क्षिपति । द्रोणस्य पादयो पतंतिः)

करुभङ्गे 'उमे नियुद्धं कुरुत' इति नाट्यनिर्देशः ।

अभिषेकनाटकस्य प्रथमेऽङ्के बहूनि कार्याणि एकेनैव नाट्यनिर्देशेन प्रकाश्यन्ते । तद्यथा—

बाली—मोहमुपगम्य पुनः समाश्वस्य शरे नामाक्षराणि वाचमिवा राममुद्दिश्य^३ इति नाट्यनिर्देशेनाभिनीतानि बालिमो बहूनि कार्याणि प्रेक्षका पश्यन्ति ।

मृच्छकटिकस्य प्रथमाङ्के नाट्यनिर्देशेन दृश्यं कार्यं विद्यते—

पटान्तेन (दीप) निर्वाप्य (वसन्तसेना) प्रविष्टा द्वितीयेऽङ्के शूतकरो मायुरश्च सबाहक ताडयत इति 'उभौ बहुविधं ताडयत' इति नाट्यनिर्देशेन सजापितम् । तदनु त्रि मायुरः कर्षतीति नाट्यनिर्देशः ।

१. नात्र ध्वजदृश्यविधानमस्माकमभिप्रेतम् ।

दृश्यकार्याणां नाट्यनिर्देशेन निर्देशान् मृच्छकटिकेऽधोविध

सम्यग्भवति । माथुर सवाहकमाकृष्य घोणाया - मुष्टिप्रहारं ददाति, सवाहकः सशोणितं मूर्च्छां नाट्यन् भूमौ पतति, ददुरक उपसृत्यान्तरयति, माथुरो ददुरकं ताडयति । ददुरको विप्रतीपं ताडयति ।

ददुरको माथुरस्य पाशुना चक्षुषीं पूरयित्वा सवाहकस्यापक्रामितुं सज्ञां ददाति । माथुरोऽक्षिणीं निगृह्य भूमौ पतति । सवाहको अपक्रामति ।

तत्रैव पचमेऽङ्के 'वसन्तसेना शृङ्गारभाव नाट्यन्ती चारुदत्तमालिङ्गति ।' चारुदत्तः — 'स्पर्शं नाट्यन् प्रत्यालिंग्य' इति नाट्यनिर्देशौ कार्यद्योतकौ ।

षष्ठेऽङ्के नाट्यनिर्देशा वर्तन्ते—चन्दनको नाट्येन प्रवहणमारुह्यावलोकयति ।

तदनन्तरमपरो नाट्यनिर्देशो वर्तते—चेदस्तथाकरोति । वीरकः प्रवहणमारोढुमिच्छति । चन्दनक सहसा केजेषु गृहीत्वा पातयति पादेन ताडयति च ।

अष्टमेऽङ्के पुनरिमे कार्यदर्शका नाट्यनिर्देशा वर्तन्ते—

(१) वसन्तसेना सज्ञां लब्ध्वा हस्तं दर्शयति ।

(२) वसन्तसेना पानीयमाकाक्षति ।

(३) वसन्तसेना सज्ञां लब्ध्वा तिष्ठति । मिथुं पटान्तेन बीजयति ।

(४) वसन्तसेना लतां गृहीत्वोत्तिष्ठति ।

नवमेऽङ्के नाट्यनिर्देशद्वारेण दृश्यानि कार्याणि सन्ति—विदूषको दण्डकाष्ठमुद्यम्य पूर्वोक्तं पठति । शकारं सक्रोधमुत्थाय ताडयति । विदूषकः प्रतीपं ताडयति । अन्योन्यं ताडयत, विदूषकस्य कक्षदेशादाभरणानि पतन्ति ।

दशमेऽङ्के नाट्यनिर्देशा दृश्यकार्यनिर्देशकाः सन्ति—

(१) चारुदत्तस्तथा तिष्ठति ।

(२) प्रहृतुमीहते । खड्गपतनं हस्तादभिनयन् ।

(३) इत्थुमी चारुदत्तं शूले समारोपयितुमिच्छतः ।

चारुदत्तश्च—

‘आकर्णं सहमोत्याय, स्पर्शसुखमभिनीय निमोलिताक्ष एव महर्षं-
गद्गदाक्षरणम् ।

वसन्तसेना च—

वध्यमाला चारुदत्तस्य कण्ठादपनीय शङ्कारस्योपरि क्षिपति ।

श्रव्यदृश्यविधाने न्वचिच्छ्रव्यानन्तरं दृश्यं कार्यं नाट्यनिर्देशेन
सूच्यते । तथाहि प्रतिमानाटकस्य पञ्चमाङ्के— ।

रावण — इदं रामस्याश्रमपदद्वारम् । यावदवतरामि । (अवतरति)
इति नाट्यनिर्देशेन नायकस्य दृश्यव्यापारं सूचितं प्रेक्षकैर्दृश्यते ।

अपरञ्च प्रतिमानाटके—

लक्ष्मण — एह्येहि वत्स । दीर्घायुर्भव । परिष्वजस्व गाढम् ।
(आलिङ्गति) इत्यमालिङ्गतीति दृश्यकार्यं नाट्यनिर्देशेन सूचितम् ।

नेपथ्यजो विधिः.

स्वप्नवासवदत्तस्य प्रथमेऽङ्के—

ततः प्रविशति परिव्राजकवेशो योगन्धरायण आवन्निकावेशधारिणो
वासवदत्ता च ।

इत्यनेन निर्देशेन योगन्धरायण-वासवदत्तयोः नेपथ्यजो विधिः
प्रकाशितः ।

रूपपरिवर्तनेन नाट्यनिर्देशेन धोत्यते । तद्यथा प्रतिमानाटके—

रावण — (स्वरूपं गृहीत्वा) सीते तिष्ठ, तिष्ठ ।

अत्र रावणस्य राक्षसरूपग्रहणमिति महत्त्वपूर्णं संविधानं नाट्य-
निर्देशेन प्रकाशितम् ।

मृच्छकटिके पञ्चमेऽङ्के नायिकाया वसन्तसेनाया अभिसारिका
वेशोवर्णितः —

ततः प्रविशत्युज्ज्वलाभिसारिकावेशेन वसन्तसेना, सोलकण्ठा छत्र-
धारिणा, विटश्च ।

तदनन्तरं षष्ठेऽङ्के नाट्यनिर्देशानुसारेण—ततः प्रविशत्याच्छादित-
शरीरा प्रसुता वसन्तसेना ।

तत्रैव नाट्यनिर्देशोऽस्ति —

प्रविशत्यपटीक्षेपण सम्भ्रान्त एकचरणलग्ननिगडोऽवगुण्ठित आर्यकः
परिक्रामति ।

नवमेऽङ्के तत्रैव नाट्यनिर्देशेन शफारस्य वशो दर्शित —

तत प्रविशत्पुञ्ज्वलवशचारी शकार । मृद्राराक्षसे नाट्यनिर्देशा
नुसारेण—

गायस — नाट्येनात्मानमलवृत्त्यात्थाय च ।^१

अभिज्ञानशाक् तल पष्ठाङ्कुस्यादौ नाट्यनिर्देशो वर्तते— तत प्रविशति
पश्चात्तापमदृशवपा राजा व्यनेन राज्ञः सामवसारिकवपो वर्णित ।

सप्तमेऽङ्के — तत प्रविशत्यकवणोधरा शकुन्तलति तत्र नपथ्यामका
नाट्यनिर्देशोऽस्ति ।

विक्रमार्वंगीयेऽभिसारिकानायिकाया नेपथ्य-वर्णन नाट्यनिर्देशेन
भर्तृनि । ननुया—

तत प्रविशति आकाशयाननाभिसारिकावपा^२ उवगी चित्ररत्ना
च इति ।

मानसिकस्थितेर्निवशनम्

नाट्यनिर्देशेन क्वचिच्छ्यायिभावा सच्चाभिभावा अनुभावाश्च सजा
प्यते । स्वप्नवामवदन्तस्य तृतीयाङ्कुस्यादौ वामवदताया मानसिकस्थिते
सूचनाधोविधनाट्यनिर्देशेन प्रस्ताविता—

तत प्रविशति विचिन्तयन्ती वामवदता ।

प्रतिमानाटकस्य प्रथमाङ्क लक्षणेण — (मक्रोधम्) इत्यनेन नाट्य
निर्देशन तस्य मानसिकस्थितवर्णिता । एवमेव नाटकेषु सवाष्पम्,
मावष्टम्भम्, सरदितम्, सामूयम्, सामयम्, सावज्ञम्, मानुरागम्,
मप्रणयम्, महूपम्, सगोत्रम्, ससभ्रम्, मवितर्कम्, साकूतम्,
सवलदयम्, सविस्मयम्, सविलशस्मितम्, सावगम्, स्मित कृत्वा कृत्वा
सविपादम्, विमृग्य साकुलम्, सवीडम्, दाक्षिण्यमवलम्ब्य, सस्मितम्
द्विचित्य विहस्य साधक्षपम्, मलज्जम्, मनि श्वासम्, मोदगम्, सनिर्वेदम्

१ मुद्रा० ५ ११/१२ ।

२ मुक्तामरभूषिता नालायुकपरिमहाऽभिसारिकावेष । ३ ९/१०

सचिन्त, सोत्कण्ठ, सानुनयम्, सकरणम्, सभयम्, ससाध्वसम्, सकरण इत्यादयो नाट्यनिर्देशा सन्ति ।

प्रतिमानाटकस्य पञ्चमेऽङ्के रावणस्य मानसिकस्थिति — 'मायाप्रकाशनपर्याकुलो भूत्वा' इति नाट्यनिर्देशेन पकाशिता ।^१ अविमारकस्य चतुर्थाङ्कस्य प्रवेशके नलिनिकाया सात्त्विकभावोपपन्नता नाट्यनिर्देशेन प्रकटिताधोविधम्—

तत प्रविशति सास्त्रा नलिनिकेति

नलिनिका—अतिक्रान्त उत्सव । (रोदिति) अत्र सास्त्रा रोदिति च सात्त्विकभावोपपन्नता प्रकटयत ।^२

अङ्कोऽस्मिन्नविमारको 'मूर्च्छां नाटयतीति' नाट्यनिर्देश सात्त्विक-भाव सूचयति नायकस्य ।

मुद्राराक्षसस्यारम्भे नाट्यनिर्देशेन चाणक्यस्य मानसिकस्थिति सूचिताधोविधम्—

'तत प्रविशति शिखा परामृशन् कुपितश्चाणक्य' इति

'इत्यर्धोक्ते लज्जा नाटयिस्वा'

तत्रैव स्मित कृत्वेति तादृशो नाट्यनिर्देशो । अभिज्ञानशाकुन्तलस्य प्रथमाङ्के—

शकुन्तला शृङ्गारलज्जा ह्वयति, इति नाट्यनिर्देशः ।

द्वितीयाङ्कस्य विष्कम्भकान् पूर्वम्—

तत प्रविशति विपण्णो विदूषक' इति नाट्यनिर्देशेन विदूषकस्य मानसिकस्थिति सूचिता ।

अभिज्ञाने मालविकाग्निमित्रे च 'तत प्रविशति कामयानावस्थो राजा' इति नाट्यनिर्देशेन नायकस्य मानसिकस्थिति द्योतिता ।

अन्यत्र नाटकेऽस्मिन्—नि श्वस्य, मदनशाधा निरुप्य, इत्यादि नाट्यनिर्देशेन मानसिकस्थितिदिज्ञापिता ।

मालविकाग्निमित्रे पञ्चमेऽङ्के परिष्ठाजिवा बाष्प विसृजतीति नाट्य-निर्देशेन सात्त्विकभावो प्रकटीकृत ।

१. अत्र 'मायाप्रकाशन' इति नाट्यस्य पाठस्यत्वमपि द्योतयति । पर्याकुल इति प्रेक्षका रावणं पश्यन्ति किं तु मायाप्रकाशनं केवलं पाठयति । यदातं नाटकस्य पठनेन ।

२. मुद्राराक्षसे राक्षसो रोदिति नाट्यनिर्देशेन । २.१२/१३

भावसवरण-निर्देश

नाट्यनिर्देशेन पात्रविषयक केवलभावानुभावादीना सञ्ज्ञापनं न भवति प्रत्युत भाव-सवरणमपि साध्यते । तद्यथा—

मृच्छकटिकस्य द्वितीयेऽङ्के—

सवाह्व (द्युतेच्छाविकार-सवरणं बहुविधं कृत्वा)

प्रत्यक्षीभवत्क्रियानिर्देश

स्वप्नवासवदत्तस्य प्रथमाङ्के—

ब्रह्मचारी—(आचम्य) भवतु भवतु । निवृत्तपश्चिमोऽस्मि इत्यनेन आचमनक्रियासम्पादनं नाट्यनिर्देशेन व्यज्यते ।

तथैव तृतीयेऽङ्के—ततः प्रविशन्ति पुष्पाणि गृह्णन्वा चेटोत्यनेन नाट्यनिर्देशेन पूर्वकालिकक्रियानिर्देशः । अतः परं वर्जयित्वा विलोकेषु नाट्यनिर्देशेन तत्रैव पूर्वकालिकक्रिया निर्दिष्टा । पष्पाङ्के विद्रूपको वदति—यद्भवानाज्ञापयति । 'वीणा गृहीत्वा निष्क्रान्तः' इत्यत्र नाट्यनिर्देशे वीणाग्रहणं पूर्वकालिकक्रियाद्योतकमेव ।

क्वाचिन्नाट्यनिर्देशेन सूचितकार्यानुसारि नायकस्य परवार्थं प्रवर्तते । तद्यथा प्रतिमानाटकस्य तृतीयेऽङ्के—

भरत —(रथवेगं निरूप्य) अहो नु खलु रथवेगं । एते ते

द्रुमा धावन्तीव द्रुतरथगतिक्षीणविषया इत्यादि ।

अत्र 'रथवेगं निरूप्य' इति नाट्यनिर्देशेन. भरतस्य 'द्रुमा धावन्तीव' इत्यादि प्रक्षमावचनं प्रगल्भम् ।

स्वप्नवासवदत्तस्य द्वितीयाङ्कम्यादौ—

ततः प्रविशति कन्दुकेन क्रोडनी पद्मावती सपरिवारा वामवदत्तया सह इत्यनेन नाट्यनिर्देशेन नायिकाया पद्मावत्या कन्दुकक्रोडनं निर्दिष्टम् ।

प्रतिमानाटकस्य तृतीयाङ्कस्य प्रवेशकस्यादौ—

सुधाकारः —(सम्मार्जनादीनि कृत्वा) भवतु, इदानीं कृतमत्र कार्य-मापरात्मपकस्यागमम् । मान्मूहूर्तं स्वप्नमि । (स्वपिति)

इत्यत्र सम्मार्जनं, स्वप्नस्त्वं कायद्वयं नाट्यनिर्देशेन सूचितं प्रत्यक्षीभवति । तत्रैवापरो नाट्यनिर्देशस्तथाविधो वर्तते—

भटः—(चेष्टमुपगम्य ताडयित्वा) अंधो दास्या पुत्र किमिदानीं कर्म न करोषि । (ताडयति)

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य द्वितीयाङ्कस्यान्तिमभागे 'विदूषक हस्ते गृहीत्वेति नाट्यनिर्देश पूर्वकालिकक्रियाद्योतकः ।

अभिज्ञानशाकुन्तलस्यादौ तद्विधो नाट्यनिर्देशो वर्तते—

तत प्रविशति मृगानुसारी सशरचापहस्तो राजा रथेन सूतश्च ।

अत्र राजा मृगमनुसरत् वर्तत इति महत्त्वपूर्णं दृश्यं नाट्यनिर्देशे-
नैव साधितम् ।

चतुर्थाङ्कस्य विष्कम्भकस्यादौ—

'प्रविशत कुसुमावचय नाट्यन्त्यौ सह्यौ' इति

नाट्यनिर्देशेन सह्योः क्रियमाणं कर्म सूच्यते । पञ्चमेऽङ्के तत प्रविशति चूताङ्कुरमवलोकयन्ती चेतोरयादि वर्तमानं कार्यं चेट्या नाट्यनिर्देशेन सूचितम् । 'ततः पर चूताङ्कुर क्षिपति' इति तादृशो नाट्यनिर्देशः ।

नाट्यनिर्देशेन सकेतित्वा पूर्वकालिक-क्रिया क्वचिदाङ्गिकगतिमेव द्योतयति । तद्यथाभिज्ञाने शकुन्तला—पूर्वाधेन शयनादुत्थाय^१

विक्रमोर्वशीयस्य प्रथमाङ्के नायकयो परस्परं प्रणयगन्धिव्यवहार-
पद प्रत्यक्षीभवति नाट्यनिर्देशेन । तद्यथा—

'उर्वशी रथावतारक्षोभ नाटयन्ती सत्रास राजानमवलम्बते' इति ।

मालविकाग्निमित्रे च

'तत प्रविशति संगीतरचनाया कृतायामासनस्थो राजा सवयस्य'
इत्यत्र 'संगीतरचनाया कृतायाम्' इति 'ततः प्रविशत्याचार्यं', 'राज्ञो
हस्तात् कटकमाकर्षति' इति प्रत्यवेक्ष्यमाणाङ्गसौष्ठवा मालविका'
इति उपमानं कृत्वा चतुष्पदवस्तु गायन्ति इति च प्रत्यक्षीभवत्कार्यं
सूचयन्ति ।

वाक्यानुसारिकार्यनिर्देश

किमपि पात्रेणोच्यते । तस्यवाक्यानुसारिकार्यं क्वचित् नाट्य-
निर्देशेनापनीयते । तद्यथा स्वप्नवासवदत्ते पष्ठेऽङ्के^१ ।

घात्री—प्रेक्षताम्, प्रेक्षनाम् भर्तृदारिका ।

(विप्रफलकं दर्शयति)

इत्यनेन नाट्यनिर्देशेनान्वयार्थकार्यं प्रवाशितम् । प्रतिमानाटके-
प्रथमाङ्केऽप्रदातिका सीतायै वरकल ददाति । अलङ्करोतु भट्टिनीति
वचयति । तदनु

सीता—आनय तावन् । (गृहीत्वा लङ्कृत्य) इति नाट्यनिर्देशो
वाक्यानुसारिकार्यं द्योतयति ।

तत्रैव चेटो—नास्ति वाचा प्रयोजनम् । इमानि प्रहृषितानि तनू-
रुहाणि मन्त्रमन्ते । (पुलक दर्शयति) इति नाट्यनिर्देशो वाक्यानुसारी
प्रवर्तते ।

तत्रैव सीता—आभरणान्यवमुच्य ददातीति नाट्यनिर्देशस्तथैव ।
अचिन् 'तथा करोतीति' नाट्यनिर्देशेन वाक्यानुसारिकार्यं विधीयते ।

प्रतिमानाटके भरतः सूत वचयति—

स्फुरति हृदय वाह्य रथम् । ३.१

तदनु सूत —यदाज्ञापयत्यापुष्मान् । (रथ वाहयति)

अत्र रथवाहन तथाविध वाक्यानुसारिकार्यम् ।

पुनश्च प्रतिमानाटके चतुर्थाङ्के—

भरतः—आर्यं, न त्वलु न्यायम् । क्रमेण शुश्रूषयिष्ये । अहमेव-
यास्यामि । (कलश गृहीत्वा, निष्क्रम्य, प्रविश्य) इत्यनेन नाट्यनिर्देशेन
वाक्यार्थानुसारिकार्यं सम्पाद्यते ।

अविमारके चतुर्थेऽङ्के—

अविमारके—तस्मिन् (अग्नी) प्राणाहूर्ति करिष्यामि—(अग्नि
प्रविश्य सकुतूहलम्) इत्यत्र नाट्यनिर्देशेन पूर्ववाक्यानुसारिकार्यं
विधीयते ।

मुद्रागक्षसेऽपि—

चाणक्यः—वत्स मनीभाजनं परं चापनय ।

- शिष्य. — (तथा करोति) इति नाट्यनिर्देश पूर्वोक्तवाक्यानुसारि
कायमम्पादन प्रकटयति ।

पुरुष — आसीनोऽयम् । यावदायं चाणक्यादेश मम्पादयामि ।

(राक्षसमपश्यन्निव तस्याप्रतो रज्जुपाशेन कण्ठमुद्धृत्य नाति)

अभिज्ञानशाकुन्तले—

शकु०—शिथिल्य तावदेतत् ।

अन०—तथा (शिथिलयति)

इत्यत्र नाट्यनिर्देश आज्ञानुसारि कार्यं चोनयति ।

तत्रैव प्रथमाङ्के कलशमावजयति ।

अभिज्ञाने विलसति मर्वात्तममुद्गहरेण एतद्विधस्य नाट्यनिर्देशस्य ।
तथाहि—

अरिक्षतकोमलस्य यावत् कुमुदम्येव नवस्य पदपदेन ।

अधरम्य विपासता मया ते सदेव सुन्दरि गृह्यते रसाऽस्य ॥३-१

(मुखमस्या समुन्नमयितुमिच्छति । शकुन्तला नाट्येन परिहरति ।)

इति नाट्यनिर्देश ।

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य षष्ठेऽङ्के

राजा—धनुस्तावत्

यवना—भत एतद् हस्तावापसहित शरासनम् । तदनु नाट्यनिर्देशो
वर्तते—राजा सशर धनु रादत्ते ।

सप्तमेऽङ्के च—'अधर दशयति' इति हस्त प्रसारयति क्रीडनकमादत्ते ।

इति च वाक्यानुसारिनाट्यनिर्देशस्योदाहरणानि ।

तादृशो नाट्यनिर्देशो मालविकाग्निमित्रे 'दश दशयति' इति नाट्य-
निर्देशो 'नन्वेते द्वे दशनपदे' इति वाक्यमनुमरति ।

नाट्यनिर्देशानुसारिकार्यस्योक्ति

नाट्यनिर्देशेन सूचितं कार्यं क्वचित् तद्व्याख्यायिवाक्येनानुस्त्रियते ।
तद्यथा—

राक्षस — (सङ्गमाकृष्य) नन्वनेन व्यवसायमुद्गदा निस्त्रियतेन ।

अत्र खड्गाकर्षणं नाट्यनिर्देशेन सूचितम् । तदेव परतो व्याख्यातम् ।
विक्रमोर्वशीय एतद्विधो नाट्यनिर्देशो वर्तते प्रथमाङ्के । तथाहि
'उर्वशी साभिलापं पश्यति' इति नाट्यनिर्देशस्य व्याख्याघोषविधा दृश्यते—
चित्रलेखा—सखि किं प्रेक्षसे
उर्वशी—ननु समदुःखगतं पीयते लोचनाभ्याम् ।

कारण-वचनम्

नाट्यनिर्देशेन कारण-वचनं सूच्यते । तत्समाश्रित्य परतः प्रकाशं
ब्रूयते । तद्यथा—

राजा—(दोहदलक्षणं विभाव्य) भवतु, अनिर्वर्णनीयं परकलत्रम् ।^१

अत्र दोहदलक्षणं विभाव्येति 'अनिर्वर्णनीयं परकलत्रम्' इति वाक्यस्य
कारण-वचनम् ।

विक्रमोर्वशीये पुत्रस्य पितरं प्रति समुदाचारोऽघोषविधं वर्णितो नाट्य-
निर्देशेन—

कुमारश्चापगर्भमञ्जलिं बद्ध्वा प्रणमतीति,^२ कुमारो राजानमुपगम्य
पादप्रहणं करोतीति च ।^३

नारदागमने 'मवं उत्तिष्ठन्ति' इति तत्रैव नाट्यनिर्देशः ।^४

पात्रसज्जा

अभिषेकस्य चतुर्थेऽङ्के 'सम्पुटिकाहुस्तौ दुकसारणी च' इति नाट्य-
निर्देशेन तयोः पात्रयोः सज्जा निर्दिष्टा ।

मृच्छकटिकस्य नवमेऽङ्के—

'ततः प्रविशति गृहीताभरणो विद्वपक' इति नाट्यनिर्देशेन पात्र-
सज्जा निर्दिष्टा

मुद्राराक्षसे चरं प्रथमाङ्के प्रविशति । तदधिकृत्य—ततः प्रविशति
यमपटेन चर इति पात्रसज्जाद्योतकम् । अन्यत्रापि

ततः प्रविशत्येष्वगवेषं पुरुषः^५

१ अभिज्ञाने ५.१३/१४

२ वि० ५९/१०

३ वि० ५.११/१२

४ वि० ५१९/२०

५ मुद्राराक्षसे चतुर्थाङ्कस्य प्रवेशके

ततः प्रविशति लेखमलङ्करणस्यगिकामुद्रिकामादाय सिद्धार्थक ।^१

ततः प्रविशति पुरुषेणानुगम्यमान सयतः सिद्धार्थक ।^२

ततः प्रविशति रज्जुहस्त-पुरुष ।^३

ततः प्रविशति यथानिर्दिष्ट सशस्त्रो राक्षस ।^४

ततः प्रविशति द्वितीयचाण्डालानुगतो बध्यवेशधारी शूलस्कन्धेनादाय कुटुम्बिन्या पुत्रेण चानुगम्यमानश्चन्द्रमदास ।^५

ततः प्रविशति ज्वनिकावृत्तशरीरो मुखमात्रदृश्यश्चाणक्य ।^६

विक्रमोर्वशीये नाट्यनिर्देशो वर्तते—

ततः प्रविशति औपहारिकहस्तपरिजना देवी चेटो चेति ।^७

अत्र परिजनाना सज्जामिहिता ।

यवनो—चापहस्ता प्रविश्येति नाट्यनिर्देशो वर्तते विक्रमोर्वशीये ।^८

तत्रैव 'चापहस्तेन कुमारेण तापस्या च सह प्रविष्ट कञ्चुकोति नाट्यनिर्देश स्तादृगैव ।

मालविकाग्निमित्रे ततः प्रविशति शयनस्या देवो' इत्यादि नाट्यनिर्देश सज्जारम्भक ।

नागानन्दे बृहत्तरो नाट्यनिर्देश ईदृशो वर्तते । तथा हि—ततः प्रविशति मत्तो विचित्रविह्वलवेशश्चपकहस्तो विट. स्कन्धारोपित-सुराभाण्डश्चेटः ।^९ 'स्वशिर दोहरात् पुष्पाणि गृहीत्वा चपके विन्मस्य जानुभ्या स्थित्वा नवमालिकाया उन्नयति ।^{१०}

यवनिकाविधानम्

क्वचिन्नाटकेषु कार्यसापेक्ष भवति यवनिकाविधानम् । तद्यथा प्रतिमानाटकस्य द्वितीयाङ्कस्यान्तिमे भागे—

१ मुद्रा- पञ्चमाङ्कस्य प्रवेशकस्वारम्भे

२-६ मुद्रा० ५ ८/९, ६ ३/४, ६. ४/५, ६. २/३, ७ ५/६ ।

७ वि० ३ ११/१२

८. वि२ ५ ३/४

९. नागा० तृतीयाङ्कस्याधो ।

१०. नागा० ३. ३/४

काञ्चुकीया यवनिकास्तरण करोति' इति नाट्यनिर्देशो वर्तते ।
ऊर्ध्वञ्जेऽपि 'यवनिकास्तरण करोतीति नाट्यनिर्देशो वर्तते ।

समुदाचारवाक्यनिर्देश

वासनादुत्थाय, सबहुमानम् पादयो पतति, प्रणमति, परिष्वजते'
पादयोर्निपत्य, पुत्र परिष्वज्य, मूर्ध्न्याघ्राय, (आशीर्वादिकाले) बाहू
उद्यम्य, (आशीर्वादग्रहणकाले) मप्रणामम्, सादरम्, फलान्पुपहरत^१,
मप्रणाम परिगृह्य^२, ज+पुत्थातुमिच्छति^३, प्रियवदामाश्लिष्य^४ पितु
पादयोरपनम्य^५, भूम पितरमाश्लिष्य^६, परस्पर हस्तौ स्पृशत^७, हस्ते
गृहीत्वैनामुपवेशयति^८, प्राञ्जलि प्रणम्य^९ इत्यादीनि समुदाचारनिर्देशा-
त्मकानि वाक्यानि सन्ति ।

कृतस्य कार्यस्य विज्ञापनम्

नाटकेषु नाट्यनिर्देशमात्रेण महत्त्वपूर्णस्यापि कृतस्य कार्यस्य
विज्ञापनं भवति । तथा—प्रतिमानाटकस्य मसमेऽङ्के—

तत प्रविशति वृत्ताभिपेको राम सप्तग्वार १० इति नाट्यनिर्देशेना-
भिपेक इति विशिष्टकायमम्पत्ति पाठकानां कृते सूचिता ।

कालदर्शनम्

स्वप्नवासवदत्तस्य प्रथमेऽङ्के—

ब्रह्मचारी—(ऊर्ध्वमवलोक्य) स्थितौ मध्याह्ने । इत्यत्रोर्ध्वमव-
लोक्येतिपदाभ्यां मध्याकाशगतसूयदशनेन मध्याह्ने व्यज्यते ब्रह्म-
चारिणा । अभिज्ञानशाकुन्तले तु सूर्यमवलोक्येति नाट्यनिर्देशे काल-
निर्देशमात्रं प्रयुक्तं ११

१-६ अभिज्ञाने २ १६/१७ ३.१४/१५, ४४/५, ४ १९/२०, ४ २०/२१

७-९ विक्रमोर्वशीये १ १५/१६, २ १६/१७, ३ ६/७

१० अत्र पाठकास्तु पठनेन ज्ञास्यन्ति यद्रामोऽभिपिक्तो वर्तते । प्रेम्णा पुना
रामस्याभिपेकसज्जा दृष्टेर गमाभिपेकं प्रत्येक्यन्ति ।

११ इयामुपामासपवेला' इत्यादि मध्याह्नमूचकं तृतीयाङ्कस्यादौ । विक्रमो-
र्वशीये 'सूर्यमवलोक्य' इति नाट्यनिर्देशेन कालसूचनं भवति । तृतीयाङ्कस्य
विक्रमके । तत्रैव च द्रमसमवलोक्येति नाट्यनिर्देशेन कालसूचनम् । ३ ७/८

नेपथ्यविहितकार्याणा सूचना

प्रतिज्ञायोगन्धरायणस्य चतुर्थेऽङ्के 'नेपथ्ये हाहाकार क्रियते' इत्यनेनादृष्टसमूहस्य कार्यं निर्दिष्टम् ।

पात्रविशेषसूचना

प्रतिज्ञायोगन्धरायणस्य चतुर्थेऽङ्के 'ततः प्रविशति यौगन्धरायणो वद्धब्राह्मण फलकशयनेनानीयमानः' इति नाट्यनिर्देशेन नायकस्य दशा-विशेषा सूचिता । प्रतिमानाटकस्य प्रथमाङ्के लक्ष्मण —

ततः प्रविशति घनुव्रीणपाणिलक्ष्मण इत्यनेन लक्ष्मणस्य शम्भुग्रहण-विशेषो वर्णितः ।

पात्राणामन्योन्यसांनिध्यगमनम्

स्वप्नवासवदत्तस्य प्रथमेऽङ्के—

यौगन्धरायण — (उपसृत्य) 'भो किं कृतेयमुत्सारणा' इत्यत्राप-सृत्यपदेन कचुकिंसमीपगमनं निर्दिष्टम् ।^१ तथैव उपगम्य, उपश्लिष्य भादि पदानि प्रयुज्यन्ते ।

निष्क्रान्त-सूचना

प्रायः सर्वेषु नाटकेषु 'निष्क्रान्ता' इत्यनेन नाट्यनिर्देशेन पात्राणां रङ्गपीठान्निर्गमनं सूच्यते ।

प्रवेशसूचना

स्वप्नवासवदत्तस्य प्रथमेऽङ्के—

ततः प्रविशति परिभ्राजकवेशो यौगन्धरायण आवन्तिकावेपथारिणी वासवदत्ता च ।^२ इत्यनेन यौगन्धरायण-वासवदत्तयोः प्रवेशः सूच्यते ।

कथं पात्रं रङ्गं प्रविशतीत्यन्यत्र निर्दिष्टम्—प्रविश्यापटीक्षेपेण सम्भ्रान्तं (सवाहकं) मूच्छं २०।१

१ स्वप्नवासवदत्तस्य प्रथमाङ्के उपगम्य । १.१०/११

२ स्वप्न १ २/३ प्रथमेऽङ्के ततः प्रविशति काचुकीयः । ततः प्रविशति पद्मावती सपरिवारा चेती च । १७/८ ततः प्रविशत्युपविष्टा तापसी । १.७/८ ।

पात्राणा गतिविधि स्थितिश्च नाट्यनिर्देशेन

परिक्रम्य अवलोक्य, निष्क्रान्त, प्रविश्य, प्रविशति उपगम्य, उपेत्य उपसृत्य, निष्क्रम्य, उपविशति आकर्ष्य, प्रस्थितः, सर्वतो विलोक्य, ऊर्ध्वमवलोक्य, सहस्रोत्थाय, किञ्चिद् गत्वावलोक्य, प्रविश्यावलोक्य । इत्यादीनि पदानि पात्राणा गतिविधि सूचयन्ति ।

कुत्रावस्थान पात्रस्येति निर्धारण दृश्यते क्वचिन्नाट्यनिर्देशे । तथा हि मालविकाग्निमित्रस्यादौ प्रथमाद्भ्युत्सयः ।

‘ततः प्रविशत्येकान्तस्थितपरिजनो मन्त्रिणा लेखहस्तेनान्वास्यमानो राज्ञेति । परिजनो यथाव्यापार राजानमभित स्थित । तत्रैव गणदासहर-दासयो स्थितिविषये निर्दिष्टम्—

उभौ परिजनापनीतयोरसनयोरुपविष्टौ ।^१

पुरोगमनावलोकनयोर्निर्देशः.

स्वप्नवासवदत्तस्य द्वितीयेऽङ्के—

चेटी—(परिक्रम्यावलोक्य) अम्मो इय भतुं दारिका इत्यनेन पुरो-गमनावलोकनयोर्निर्देश स्पष्टीकृतो नाट्यनिर्देशेन ।

वक्तव्येऽकथनीये सति नाट्यनिर्देशावसर

मृच्छकटिकेऽधिकगणिकश्चारुदत्त पृच्छति—आर्यं गणिका तव मित्रम् । ततः परं नाट्यनिर्देशोऽवसरति—

‘चारुदत्तो लज्जा नाटयति’ इति ।

यतो हि नाम चारुदत्तः किमपि वक्तुं नापारयत् ।

अध्यवित्थयादनवधानार्यं नाट्यनिर्देश

उत्तररामचरिते चित्रदक्षनप्रकरणे लक्ष्मण कथयति (सीता प्रति) एष मन्यरावृत्तान्तः इति । तदा नाट्यनिर्देशो । वसन्ते—

राम —सत्वरमन्यतो दर्शयन्निति ।

मौने सति नाट्यनिर्देशावसर

मृच्छकटिकस्य दशमेऽङ्के शकारश्चारुदत्त कथयति अरे चारुदत्त

वटुक, न प्रत्ययत एष पोरजन । तदात्मीयया जिह्वया भण—मया
वसन्तसेना मारितेति । अत्र नाट्यनिर्देशो वर्तते—‘चारुदत्ततूष्णीमास्ते’
इति ।

विक्रमोर्वशीये च—राजा तूष्णीमास्ते ।^१

भाषा-परिवर्तनम्

यदि नाम कश्चित् प्राकृतभाषी नायक कार्यवशात् सस्कृत वदति,
तदा तस्य भाषा-परिवर्तनं नाट्यनिर्देशेन सूच्यते । तथा हि—सस्कृत-
माश्रित्येति नाट्यनिर्देशो मुद्राराक्षसस्य द्वितीयाङ्कस्यारम्भे भवति,
यदा प्राकृतिभाषयाकाशभाषितं कृत्वाहितुण्डिक स्वगतं सस्कृतेन
वदति ।

निमित्त-सूचना

परवर्तिकार्यसूचकस्य निमित्तस्य नाट्यनिर्देशो भवति । तथा हि
मुद्राराक्षसे—

राक्षस —वामाक्षिरुदगं सूचयित्वात्मगतमिति ।^२ अभिज्ञान-
शाकुन्तले वा—

राजा—इदमाश्रमद्वारम् । यावत् प्रविशामि । (प्रविश्य, निमित्त
सूचयन्)

अत्र ‘निमित्त सूचयन्’ इति नाट्यनिर्देशेन प्रभवति श्लोक —

शान्तमिदमाश्रमपद स्फुरति च बाहुः कुत फलमिहास्य । ११६

अनुभाव-निदर्शनम्

नाट्यनिर्देशेनानुभावस्य निदर्शनं कार्यते । तद्यथा मुद्राराक्षसे—

राक्षस —शस्त्रमाकृष्य ससभ्रममिति नाट्यनिर्देशेन ।^३

चाणक्य —सक्रोपम् । भूमौ पार्श्वं प्रहृत्य ।^४

१ वि० २९/१०

२ मुद्रा० २१०/११

३ मुद्रा २१२/१३ ।

४ मुद्रा २२८/९ ।

कार्यस्थल निर्देशनम्

नाट्यनिर्देशेन 'नेपथ्ये' वि भवतीति सूच्यते । तद्यथा वेणीसहारे—

(नेपथ्ये) आ दुर्गात्मन् द्रौपदीकेशाम्बरकर्पणमहापानकिन्
सोऽय मद्भुजपञ्जरे निपतित सरक्ष्यता कौरवा । ३४३

भाषण-विधिनिर्देश

आत्मगतम् (अन्तर्गतम्), प्रकाश, जनान्तिकम्, अपवारितकम्, आकाशे, नेपथ्य, कर्णे इत्यादीनि भाषण-प्रकारं निर्वचन्ति । मूद्राराक्षसे प्रत्यक्षवदाकाशे लक्ष्य वद्ध्येति नाट्यनिर्देशेन भाषणविधिनिर्देश उपस्थापित ।^१

पुनरुक्तिनिर्देश

कस्यचित् पात्रस्यावश्यकतानुसारेण यदि नाम पूर्वोक्तस्य वचनस्य पुनरुक्तिरपेक्षिता स्यात्, तर्हि 'पुनस्तदेव पठतीति' नाट्यनिर्देशेनैव संकेत्यते ।^२ 'बहुशस्मिन् देव पठित्वा' इति नाट्यनिर्देशेन तस्य पुन पुन पाठो निर्दिश्यते ।

भाषण आक्षेपसूचना

प्रतिमानाटकस्य द्वितीयेऽङ्के—

कौसल्या—महाराज, वत्स लक्ष्मण (इत्यर्थोक्त) इति नाट्यनिर्देशेन कौसल्यावचनं आक्षेप सूचित ।

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य प्रथमाङ्के

अभूया—तता वसन्तोदार-रमणीये ममय तस्या उन्मादयितु रूप प्रक्षय—(इत्यर्थाक्ते लज्जया विरमति) इति नाट्यनिर्देशेन भाषण आक्षेप सूच्यते । गणमङ्के—

शकुन्तला—जम्बवायंपुत्रो ज

'अर्थोक्ते वाच्यमण्ठी विरमति' इति निर्देश ।

१. मूद्रा १ १३/१४ । प्रथमाङ्कस्यान्तेऽपीदृशो नाट्यनिर्देशो वर्तते १ २५/२६
मूद्रा ५ ६/७ ।
२. स्वप्न ५ ६/७ । मृच्छकटिके प्रायोऽयं नाट्यनिर्देशः प्रयुक्तः चारुदत्त विषये ।

सम्बोध्यजनस्य निर्देश

स्वप्नवासवदत्तस्य प्रथमाङ्के—

योगन्धरायण --(काचुकीयमवलोक्य) गच्छामस्तावदित्यत्र काचु-
कीयमवलोक्यपदाभ्या सम्बोध्यो निर्दिष्टो नाट्यनिर्देशविधिना ।

यदि नाम देवता आमन्त्रणीया सन्ति तर्हि नाट्यनिर्देशो भवति—
'आकाशमवलोकयन्' ।^१

स्थितिवशात् वर्तमानस्य कार्यस्याभिनय

दूतघटालकचे भटदाक्ष्य श्रुत्वा घृतराष्ट्रो विपीदति—हन्त
जयद्रथो हत ।

'तच्छ्रुत्वा दु शला रोदिति' इति नाट्यनिर्देशेन राक्षस दर्शितम् ।

रहस्य निवेदनम्

वचिदाङ्गिकमङ्केतेन किमपि रहस्यमुद्घाटयते । तन्नाट्यनिर्देशेन
विविधते । तद्यथाभिज्ञानशाकुन्तलस्य प्रथमाङ्के—

'शकुन्तला सखीमञ्जुल्या तर्जयति' इति नाट्यनिर्देश ।

परिकर्म निवेदनम्

नाट्यनिर्देशेन वचिन्त् परिकर्म निवेद्यते । तद्यथाभिज्ञानशाकुन्तले—
'तत्र प्रविशति कुशादाय यजमानशिष्य' इति नाट्यनिर्देशे
कुशादान तु परिकर्म ।

अनुगतिककार्यनिवेदनम्

अनुगतिक कार्यं वचिन्नाट्यनिर्देशेन सूच्यते । अभिज्ञाने मदनलेख-
मधिकृत्य शकुन्तला सख्यौ कथयति—शृणुत तावत् सगताथं नवेति ।
उभे वदत —अवहिते स्व । तदनुगतिक कार्यं मदनस्यैववाचनं 'वाचयति'
इति नाट्यनिर्देशेन सूचितम् ।

कार्यात्पूर्वमुद्यम-

इच्छामाद्द्योतको व्यवसायो नाट्यनिर्देशेन सूच्यते । तद्यथा—
अभिज्ञानस्य पञ्चमेऽङ्के—

विदूषक — 'तिष्ठ तावत् । अनेन दण्डकाष्ठेन कन्दर्पबाण नाशयिष्यामि ।'

अतः परं नाट्यनिर्देशोऽस्ति—

दण्डकाष्ठमुद्यम्य चूताङ्कुरं पातयितुमिच्छति इति ।

सङ्घेते निर्देशनम्

क्वचित्पात्रं सकेतेन किञ्चिद् ग्राहयति अपरं पात्रमिति नाट्यनिर्देशेन संश्लेष्यते । तद्यथा लविकाग्निमित्रे राजा देवी परिग्राहिकायै दशयति ।^१

नाट्यनिर्देशशैली

नाट्यनिर्देशं सक्षेपणं विरच्यते । तद्यथा—मुद्राराक्षसे प्रथमाङ्के—
'मुद्रामवलोक्य गृहीत्वा राक्षसस्य नाम वाचयति' इति ।

चाणक्यं—शस्त्रमुत्सृज्योत्थाय चाकाशे लक्ष्यं बद्ध्वा^२ इति
दिक्रमोर्वंशीये नाट्यनिर्देशस्य सक्षिप्तं परिलक्ष्यते द्वितीयेऽङ्के । तथा हि—
उर्वंशी नाट्येन मसभ्रममभिलिखन्तरा क्षिपति ।

नागानन्दे 'उत्थाय चन्दनपल्लव गृहीत्वा, निष्पीड्य हृदये ददाति'^३
इति नाट्यनिर्देशं कतिपयकार्याणां सर्पदि निदर्शनं कारयति ।

उपसंहार

संस्कृत-नाटकेषु नाट्यनिर्देशा रङ्गसज्जा विधानं दल्पयितुं नैव समाश्रिताः । साधारणतो मुख्यतयाधारया प्रमत्ता एव औपचारिकान् नाट्यार्थान् अभिनयविषयान् वा बहुविधान् प्रकाशयितुमेव नाट्यनिर्देशा प्रयुक्ताः सन्ति । इमे नाट्यनिर्देशा बहुविधानि प्रयोजनानि साधयन्ति । यद्यपि ते रङ्गे भाषणसम्भाषणभ्यां न प्रकटन्ति, किन्तु ताननुसृत्य चतुर्विधाभिनय-सम्पत्तिर्भूयिष्ठं विलसतीति सम्प्रधार्यं तेषामनुशीलनं महितं सताम् । केवलं दृश्यमेव वस्तु तु नाट्यनिर्देशेनैव पात्रेभ्यः सूच्यते । तदनुसृत्य पात्राणां रमणोपतमोऽभिनयः सम्भवति ।^४ यत्कार्यं पात्राणां वाण्यां न प्रकाश्यते तद्रङ्गनिर्देशविशेषे प्रशिक्षितानि पात्राणि नाटयन्ति ।

१ माल० १ १७/१८

२ मुद्रा० ३ ३०/३१

३ नागानन्दे द्वितीयाङ्कस्यादौ ।

४ एकुं तला—न माननीयेष्वामानमपराधविष्ये । (उत्थाय गन्तुमिच्छति)
इति राजा बलादेना निवर्तयतीति च नाट्यनिर्देशं उत्कृष्टमुदाहरणं प्रस्तुतस्तद्विषयस्य
दृश्यस्य ।

नाटके मिथ्याचारस्य महिमा

ब्रह्मि^१ सर्वाकारप्रगुणरमणीय व्यवहरन्
 पराव्यूहस्थानान्यपि तनुतराणि स्यादपति ।
 जन विद्वानेक सकलमतिसन्धाय कपट-
 स्तदस्य. स्वानर्यान् धटयति च मौनं च भजते । भवभूति

मिथ्याचारस्तु लौकिकव्यवहारेषु सातिशयं महत्त्वं भजते । अत एव साहित्ये तस्य प्रतिष्ठा स्वाभाविकी पतति । न केवलं कार्याधर्मपितु विशुद्ध-
 मनोरञ्जनार्थमपि वैदिककालत एव मिथ्याचारः कविभिः सस्पृहं पुर-
 स्क्रियमाणो लक्ष्यते । नाट्यसाहित्ये विचित्रतरं सविधानं प्रेक्षकेभ्यस्तत्स्य
 मनोरञ्जनं च प्रस्तुतवन् मिथ्याचारो नित्यं नव नव रूपं विदधति ।

न खलु मिथ्याचारोऽध्यमाना वा दुवृत्तानामेवासाधुकार्येषु प्रयुज्यते-
 ऽपितु सद्वृत्तानामपि देवानां राज्ञामृषीणां च साधिष्ठं प्रयोजनेष्वपि धूमिष्ठं
 पिलसतीति दर्शनीयमत्र । 'मिथ्याचारं विना तु नाट्यं न सम्यक् प्रवर्तते
 इति विचित्रं किन्तु सत्यमेव' । नानारूपधरो मिथ्याचारः सवरण-मृदा-
 भाषणार्घसत्यभाषणान्वयाकरण-भावनिसूहृन्-परिहासवचन-श्लेषदावली-
 छायात्मककृतक-प्रयोगेन्द्रजालादिभिर्नाट्यशरीरं धाद्यन्तं व्याप्नोति ।
 नाट्यशास्त्रं आरभतीवृत्तिर्बहुकपटवञ्चनोपेता दम्भानृतवचनवती,
 रौद्रभयानकयो रसयोः सभाविष्ठा मिथ्याचारः सद्भवेत्यति । वस्तुतो
 मिथ्याचारः सर्वासु वृत्तिषु अन्यतममथ च विशिष्टं स्थानं भजते ।

मिथ्याचारेण प्रायो वञ्चना विधीयते, किन्तु वचनं मिथ्याचारो-
 ऽभ्युदयावहो भवति । अनेन बहुविधानि प्रयोजनानि साध्यन्ते सविधान-
 क्षेपे । भासो नाटके मिथ्याचारस्य प्रथमं प्रवर्तकः । अनिच्छन्नापि
 कश्चिज्जनो मिथ्याचारो भवत्येवेति निदर्शने भासः पटिष्ठः ।

१ अन्यच्च — नाट्येऽरामो रामो भवतीत्यतोऽधिकं इव मिथ्याचारः ।

भासनाटकेषु

स्वप्नवासवदत्ते मन्त्रिणा कापटिकयोजनया मिथ्याचारं प्रारम्भ्यते ।
 ब्राह्मणकदाहे वासवदत्ता दग्धा, यौगन्धरायणो दग्धश्च । यौगन्धरायण-
 स्तदनु तपस्वी ब्राह्मण इति निगूढः, वासवदत्ता च तस्य भगिनी आवन्ति-
 केति प्रच्छन्ना बभूव ।

प्रच्छन्ना वासवदत्ता नाटकेऽस्मिन् बहुशो मिथ्याचारस्य प्रभवः ।
 तथा हि—

प्रथमेऽङ्के—

(क) यौगन्धरायण — प्रोषितभर्तुं कारमिमांमिच्छामि अत्र भवत्या-
 किञ्चित्कालं परिपाल्यमानाम् ।

द्वितीयेऽङ्के—

(ख) चेटो—भर्तृदारिके, यदि स राजा विरूपो भवेत् ।

वासवदत्ता—नहि नहि दर्शनीय एव ।

पद्मावती—आर्ये कथं त्वं जानासि ।

वासवदत्ता—हला एवमुज्जयिनीयो^१ जनो मन्त्रयते ।

तृतीयेऽङ्के—

(ग) चेटो—शक्यं भणितुं शरचापहीनं कामदेव ।

वासवदत्ता—भवत्वेतावत् ।

चेटो—किं निमित्तं वारयसि ।

वासवदत्ता—अयुक्तं परपुरुषसकीर्तनं^२ श्रोतुम् ।

(घ) वासवदत्ता—इदं तावदौषधं किं नाम

चेटो—सपत्नीभर्दनम् ।

वासवदत्ता—इदं न शुम्भितव्यम् ।

१ योरपेऽपि प्रच्छन्नपात्राणां महिमाभूषानासीत् । तत्रया

A large element of the charm of romantic comedy
 lies in its improbability and unreality—indisguised
 heroes and heroines Shakespeare saw this so clearly.

Millet the Art of the Drama, p 97

२-४ एतानि मिथ्यावचनानि ।

चेटी—कस्मात्

वासवदत्ता—उपरता तस्य भार्या ।

चतुर्मेऽङ्के

(ङ) पद्मावती—एक खलु मे सन्देहः ।

वासवदत्ता—किं किम् ।

पद्मावती—यथा ममार्यपुत्रस्तथैवार्याया वासवदत्ताया इति ।

वासवदत्ता—अतोऽप्यधिकम् ।

पद्मावती—कथं तत्र जानासि ।

वासवदत्ता—यद्यल्प स्नेहः, सा स्वजनं न परित्यजति ।^१

(च) विद्रूपकः—भवति, यातनीतेन काशकुसुमरेणुनादिनिपतितेन साश्रुपातं खलु तत्र भयतो मुखम् । तद् गृह्णातु भयतीदं मुखादकम् ।

राजा—पद्मावति

शरच्छशाङ्कगोरेण याताविद्येन भामिनि ।

काशपुष्पलवेनेदं साश्रुपातं मुखं मम ॥

पञ्चमेऽङ्के—

(छ) विद्रूपकः—चिरात् खलूपरता वासवदत्ता ।

षष्ठेऽङ्के—

राजा—पद्मावती ।

कन्या मयाप्यपहृता न च रक्षिता सा ।^२

योगन्धरायणः—न खलु न खलु प्रवेष्टव्यम् । मम भगिनी खल्वेया ।

भारतानां कुले जातो विनोतो ज्ञानवान्द्रुचिः ।

तन्नार्हसि बलाद् हतुं राजघर्मस्य देशिकः ॥६१६

प्रतिज्ञायोगन्धरामणे तु बलवत्तरो मिथ्याचारो भूमिष्ठः विलसति ।
तत्र प्रथमाङ्के मिथ्या वर्तते मल्लिकासालप्रच्छादितशरीरस्य नखदन्तवर्ज-
मेकनीलस्य हस्तिनः कथातस्य मृगया च ।

१ इदमर्थगतस्यम्

२ अज्ञानादिदं मिथ्या । एतादृशमेव—

इदमपहृता कन्या भूयो मया न च रक्षिता ॥६८

अथ सा न मया कथमा स्मृतुं देशातरेष्वरिः ॥६११

योगन्धरायणस्तु पुरुषान्तरितो भवति ।^१ द्वितीयेऽङ्के तदनु प्रच्छादितशरीरो भगवान् द्वैपायन प्राप्त ।^२ तृतीयेऽङ्के प्रच्छन्नानां योगन्धरायणविदूषक-रुमण्वदादीना वार्ता तु प्रायश मिथ्यैव । चतुर्थेऽङ्के प्रच्छन्नरूपा राजसेवका उज्जयिन्या मिथ्याचरन्तो वत्सराज रक्षन्ति योगन्धरायणनियोगेन ।

नाटकीया वञ्चना योगन्धरायणेन सम्यग्दर्शिता । तद्यथा—

योगन्धरायण — किं छलेनेति । तत् पुनरिदानीं युक्तम्
या सा मल्लिकसारलवृक्षरचिता नागाधिता वञ्चना
बद्धं सेवितवान् हि नो नरपतिर्बाहूपधाना धितिम् ।
राज्ञो वारणनिग्रहे परिचयाद् वीणाधिता वञ्चना
पूर्वं प्रस्तुतमेव यामि भवता नैवापराधो मम ॥ ४१६

प्रतिमानाटकस्य पठेऽङ्के कौकेय्या मिथ्याचारः कविकल्पनासु शिक्ष-
रायते । न तु स्वार्थवशादपितु रामस्य प्राणरक्षार्थमेव सा तस्य वनवासे-
नात्मनो वैधव्यमङ्गीकुस्त इति उदात्ताभिप्रायदर्शी मिथ्याचारः ।

तद्यथा—

कौकेयी—जात, एतन्निमित्तमपराधे मा निक्षिप्य पुत्रको रामो वनं
प्रेषित, न खलु राज्यलोभेन । अपरिहरणीयो महर्षिशापः पुत्रविप्रवास
विना न भवति ।

अस्मिन्नेव नाटके मिथ्याचारो भृश प्रवर्तते पञ्चमेऽङ्के । तत्र रावणा
परिव्राजकवेषः कथयति—

नियतमनियतात्मा रूपमेतद् गृहीत्वा
श्वरवधकृतवैर राघव वञ्चयित्वा ।
स्वरपदपरिहीणा हव्यघारामिवाह
जनकसुता ता हर्तुकाम प्रयामि ॥५७

स मायाप्रकाशनपर्याकुलो वदति—(स्वगतम्) यावदहमपि ब्राह्मण-
समुदाचारमनुष्ठास्यामि—(प्रकाशम्) भो काश्यपगोत्रोऽस्मि । साङ्गो-

१ योगन्धरायण — पुरुषान्तरित मा इत्यति स्वामी ।

२ वन्मत्तसदृशो वेशो धारितस्तेन साधुना ।

भोचयिष्यति राजान मा च प्रच्छादयिष्यति ॥११.१७

पाङ्ग वेदमधीये, मानवीय धर्मशास्त्र, माहेश्वर योगशास्त्रम्' इत्यादि ।
स मिथ्यैव राम शिक्षयति—हिमवति काञ्चनपार्ष्णा नाम मृगा । तैस्तपिता
सुतफल, पितरो लभन्ते ।^१ स मायया मारीच काञ्चनपार्ष्णमृगीकृत्य
रामस्य समक्ष प्रस्तौति । तदर्थं रामे बहिर्गते रावणो मनसि कुरुते—

माययापहृते रामे सीतामेका तपोविनात् ।

हरामि हृदती बालाममन्त्रोक्तामिवाहुतिम् ॥५१५

अभिपेके तु रामस्यापि मिथ्याचार कविना न निभूहितो यतो हि नाम
तस्याभिनिवेशेन यस्य कस्यापि मिथ्याचारो भवेत्ततु मनोहारि भवति ।
वालिर्वणयति—

महता सौम्यरूपेण यशसो भाजनेन च ।

छत्रेण मा प्रहरता प्ररुडमयश कृतम् ॥११८

भो राघव चीरवल्कलधारिणा वेषविपर्यस्तचित्तेन मम भ्रात्रा सह
युद्धव्यग्रस्याधर्म्यं खलु प्रच्छन्नो वध ।

रामो व्यर्थमेव स्वमिथ्याचारं समर्थयति—

वध्यत्वान्च मृगत्वान्च भवाञ्छन्नेन दण्डितः ॥११९

लङ्काया तु मिथ्याचारस्य प्रागल्भ्यं सवर्तते । अत एव सीता हनुमन्त
दृष्ट्वा विचारयति—को नु खल्पय पापराक्षस आर्यपुत्रसम्बन्धीत्यात्मान
व्यपदिश्य वानररूपेण मा वञ्चयितुकामो भवेत् । तत्र रावणो वदति—

अपास्य मायया राम त्वया राक्षसपु गव ।

मिक्षुवेष समास्यायच्छत्रेनापहृता हि सा ॥३१८

शुकसारणो राक्षसो वानररूपधारिणी रामसमीपमानीतो । तौ
कथयत —

आवा खलु राक्षसराजस्य विप्रतिपत्त्या विपद्यमान राक्षसकुल दुष्प्र-
स्पदमलभमानो आर्यसभ्रयायं वानररूपेण सम्प्राप्तो । वस्तुतो यथा विभीषण
कथयति—

एतो हि राक्षसेन्द्रस्य सम्मनो मन्त्रिणो नृप ।

प्राणान्तिकेऽपि व्यसने लकेश नैव मुञ्चत ॥४२०

अपर च भ्रातृद्वयस्य कृत्रिमशिरसी राक्षसो दर्शयति सीताम्—

सीतं पश्य पश्य तयोर्मानुषयो शिरसी ।

बालचरितस्य प्रथमाङ्कान्ते वसुदेवो नन्दस्य पुत्री गृहीत्वा देवक्या हस्ते निक्षिप्य कस वञ्चयति ।^१ वसोऽपि देव वञ्चयितुं सक्त्वते ।^२ तदनु कृष्ण हन्तुं बहुविधा मायाकारा प्रवर्तता । तथा हि—

पूतना राक्षसी नन्दगोपीरूप धारयित्वा विपस्तन पायितवती, शकटो-
दानव शकटवेष धारयित्वा, मम्मर्दयितुमागत, यमलार्जुनौ दानवी वृक्षरूपी
हन्तुमागतौ, प्रलम्बदानवी नन्दगोप्त्रेण घृत्वा सक्वयं हन्तुमियेष, घन्तुको
गर्दभवेण घृत्वा ताडयितुमागता, केशी दानवोऽश्वरूप घृत्वागत, मुखे
वूपरेण हृतः^३ ।

बालचरितस्य पञ्चमेऽङ्के कस स्वकीय मिथ्याचार वणयति—

श्रुत्वा ब्रजे विपुलविक्रमवीर्यसत्त्व
दामोदर सह बलेन समाचरन्तम्
आदिश्य कामुकमह तमिहोपनीय
मत्लेन रङ्गगतमद्य तु घातयामि ॥५१

पञ्चरात्रे शत्रुनेमिथ्याचार प्रभवति ।^४ स दुर्पोषण पृच्छति—

अनृतवचनान्मोचयितव्यो भवान् ननु । तस्य च्छल परामृश्य द्रोणाचार्य-
स्त शसति—

ये कर्तुंकामैश्छलन भवद्भिः सवत्सरैर्द्वादशभिर्न दृष्टाः ।

ते पञ्चरात्रेण मयोपनेया वर ह्यदत्त विशदाक्षरेण ॥ १४८

१ वसुदेवः—इमा गृहीत्वा देवक्या हस्ते निक्षिप्य दुरात्मान कस वञ्चयामि
मयापि नामानृत वक्तव्य भविष्यति ।

क्षयना कुमारक्षार्यमनृतमपि सत्य पश्यामि । किमिदानीं करिष्ये । भवतु
दृष्टम् । (प्रकाशम्)

दारिका प्रसूता तथा ॥२ १३/१४

२. कस —

दारिका वा कुमारो वा हन्तव्य सधया मया ।

देव पुरुषकारेण वञ्चयिष्याम्यह ध्रुवम् ॥ २१४

३. तृतीयेऽङ्के

४. पाण्डवाना विराटेश्वरसमाश्रये प्रच्छन्नवासस्तु मूलतो मिथ्याचार एव
न वञ्चनामयोऽपितु कल्याणोदकं एव ।

तस्मिन् प्रकरणे भीष्मोऽवदत्—

आधार्यस्य यदाहर्षो धैर्यमुत्क्रम्य सूचित ।

शङ्के दुयोधनेनेप वञ्च्यमानेन वञ्चितः ॥ १५४

कौरवाणां गोप्रहणं परामृश्य भटो विराटेश्वरमुपनयति—

एता हि दस्युकर्मप्रच्छन्नविक्रमैर्घातं राष्ट्रेऽह्लियन्ते गाव इति ।

पञ्चरात्रे कस्यचिद् नायकस्य भावस्थान्यथास्थानमिति विरलविरलो
मिथ्याचारः प्रवर्तितः । तद्यथा—

भीमसेन — अर्जुन

बृहन्नला—अथ किम्, अथ किम् । अर्जुनपुत्रोऽप्यम् ।

अत्र भीमोऽनवधानात् प्रच्छन्नवासनिवमविद्वद् स्वभ्रातरं नाम्ना
सम्बोधयति । तस्य धुटिं निराकरोति बृहन्नला 'अर्जुनपुत्रोऽप्यम् इति
अप्रासङ्गिकी भीमस्थानभिप्रेता पदाबलिं सयोज्य ।

आत्मनिगूहनायै बृहन्नलाया मिथ्याभाषणं सर्वोत्कृष्टं विलसति ।
स्वयमेव विराटेश्वरस्य गावो रक्षित्वा कौरवाश्च ध्वंसयित्वापि स उत्तरं
निहतरयितुमद्योविधं मिथ्या भाषते—

अयं बाल्यास्तु सम्भ्रान्तो न वेत्ति प्रहरदपि ।

कृत्स्नं कर्म स्वयं कृत्वा परस्येत्यवगच्छति ॥ २६२

एतन्मे परिहार्पाणां व्यावर्तनकृतं किणम् ।

सन्निरौघविवर्णत्वाद् गोधास्थानमिहागतम् ॥२६४

कुन्दमालापाम्

कुन्दमालायां सीतायां द्वितीयं वनवासं प्रस्थानं मिथ्याचारेण भवति ।
रामः स्पष्टमेव तत्स्वीकरोत्यधोवचनेन—

लक्ष्मण. — समादिष्टोऽहमायें—त्वमनेन गङ्गागमनव्याजेन—कस्मि-
श्चिद् वनोद्देशे सीतां परित्यज्य निवर्तस्व । तदहमपि स्वजनविस्तम्भ-
निविशङ्का देवीमुपादाय गृहहरिणीमिव वक्ष्यभूमिं वनमुपनयामि ।

तिलोत्तमया अकृतोऽपि मिथ्याचारः कविना वर्णितोऽद्योविधम्—प्रभाव-
विर्मितेन सीतारूपेण तिलोत्तमया रामस्य दर्शनपथमवतीर्य रामः सीतायां
उपरि सानुकम्पं नवेति शतुं नु इच्छामि ।^१

मृच्छकटिके

मृच्छकटिके तु परिहासप्रिया नटी मिथ्याचारप्रपन्ना पत्या तज्जति ।
तद्यथा प्रस्तावनायाम्—

सूत्रधार — किमस्माकं गेहे सर्वमस्ति । अथवा परिहृतमसि ।

नटी—(स्वगतम्) परिहसिष्यामि तावत् । (प्रनाशम्) आर्यं,
अस्त्यापणे ।

सूत्रधार — आ अनायें, एव तवाशा छैत्स्यति । अभाव च
गमिष्यसि । इत्यादि ।

अस्मिन् प्रकरणे मूर्तिमात्रं मिथ्याचारः शकारो विटस्य मिथ्याचारेण
चञ्च्यते यदा स रदनिका वसन्तसेनीकृत्य शकारहस्ते निग्राह्यति ।

द्वितीयेऽङ्के पलायमानो द्यूतकरो विप्रतीपाभ्या पादाभ्या देवकुलं
प्रविशति ।

अत्र मिथ्याचारस्य शिक्षकोऽपि लक्षितः । विदूषकश्चाहदत्त
शिक्षयति—

अहं खल्वपलपिष्यामि—केन दत्तम् । केन गृहीतम् । को वा
साक्षी ।

उदात्ताभिप्रायेण मिथ्याचार इति निर्दिशत चाहदत्तवध्वा पूर्वोक्ता-
वसरे स्वकीयरत्नावली-प्रदानेन । न खलु शौण्डीर्योत्तमश्चाहदत्तो
वसन्तसेनाया आमरणभाण्डस्य निष्क्रयार्थं स्वपत्न्या रत्नावलीं ग्रहीष्यति ।
तत्सार्थयितुं सा कार्पाटिकसंरचना विद्यते विदूषकस्य मध्यमतया तस्मै सा
रत्नावल्या दानं करोति च । तद्यथा—

वधू — हृज्जे नि भणसि—अपग्निशतशरीरो आर्यपुत्र इति । वरमि-
दानो स शरीरेणापरिज्ञतो न पुनश्चारिष्येण । साम्प्रतमुज्जयिन्या जनो
मन्त्रयिष्यते—‘दरिद्रतया आर्यं चाहदत्तेनैवेदं मवार्थमनुष्ठितम्’ इति ।
(ऊर्ध्वमवलोक्य, निःश्वस्य च) भगवन् वृत्तान्तं, पुष्यरूपप्रपतितजल-
बिन्दुचञ्चक्रे क्रीडसि दरिद्रपुरुषभागधेये । इयं च मे एका मातृगृह-
लब्धा रत्नावली तिष्ठति । एतामपि अनिशौण्डीर्यतयार्यपुत्रो न ग्रहीष्यति ।
हृज्जे आर्यमंत्रेय तावच्छब्दय । आर्यमंत्रेये समागते तेन सह तस्या अयो-
विद्यं मवादे भवति ।

वधू. — आर्यं पुरस्तान्मुखो भव । प्रतीच्छेयाम् ।

विदूषक. — किं न्विदम् ।

वधू. — अहं खलु रत्नपञ्चीमुपोपितासम् । तत्र यथाविभवानुसारेण ब्राह्मणः प्रतिग्राहयितव्यः । स च न प्रतिग्राहितः । तत्तस्य कृते प्रतीच्छेमा रत्नमालिकाम् ।

विदूषक. — (गृहीत्वा) स्वस्ति नमिष्यामि ।

उदारचरितानामपि परिस्थितिवशान्मिथ्याचारपद्धतिः स्वीकरणीया भवतीति सम्यग्दणित मृच्छकटिके अन्यत्रापि । नायकश्चाशुदत्तो महानुभावानां महत्तमन्तत्र कथयति विदूषकम्—

मेत्रेय, गच्छ रत्नावलीमादाय वसन्तसेनायां सकाशम् । वक्तव्या च सा मद्रचनात्—

यत्खल्वस्माभि सुवर्णभाण्डमात्मोपमिति कृत्वा विसम्भाद् द्यूते हारितम् । तस्य कृते गृह्यतामिय रत्नावली इति ।

नाटकेऽस्मिन् मिथ्याचारस्य भ्रूयसी वृत्तिः शोभते । तत्र मिथ्या-
चारस्य तानि प्रवर्तन्ते मदनिकाया बुद्धिर्बभूवेन । तद्यथा—

(१) सा शर्विलकं शिक्षयति—

तस्यैव (चाशुदत्तस्य) सम्यग्धी भूत्वेममलकारकमार्याया उपनय ।

मदनिका वसन्तसेना कथयति— आर्ये एष खलु चाशुदत्तस्य सकाशाद् ब्राह्मण आगतः ।

(२) शर्विलक (वसन्तसेना प्रति)— सार्यंवाहस्त्वा विज्ञापयति—

जर्जरत्वाद् गृहस्य दुरक्षयमिदं भाण्डम् । तद् गृह्यताम् ।

तदनु वसन्तसेनाया प्रतिसन्देशो वतते—

(३) प्रतीच्छेद्वार्यो मदनिकाम् । अहमार्यंचारुचत्तेन मणिता—य

इममलकारकं समर्पायष्यति तस्मै त्वया मदनिजा दातव्या । तत्स एवैतौ ददातीत्येवमार्येणावगन्तव्यम् ।

स्वगतेन मिथ्याचारः प्रायशो प्रवर्तते । अत्र वक्तुं पदमवधार्य किञ्चिदुच्यते प्रकाशम्, किन्तु स्वान्तर्भावना प्रकाशविरुद्धा स्वगतेन श्रेयस्कराणां कृते निघट्टयते । तद्यथा—

चाशुदत्त — (प्रकाशम्)

यस्यार्थास्तिस्य सा कान्ता घनहार्यो ह्यसौ जनः ।

(स्वगतम्)

न गुणहार्यो ह्यसौ जनः ।

(प्रकाशम्)

वयमर्थे परित्यक्ता ननु त्यक्तैव सा मया ॥ ५.९

दृष्टेऽङ्के गोपालदारक आर्यको वसन्तसेना-विनिमयेन प्रवहण अप-
वारितो नीयते । चन्दनकस्तम्भ शरणदो भवति । राजनियोगमनवधार्थं
स प्रवहणादवतीर्य वीरक कथयति—दृष्ट आर्य— न, आर्यो वसन्तसेना ।
तदेवा भवति—युक्त नेदम्, सहस्र नेदम्, यदहमार्थचाहदत्तमभिसर्तुं
गच्छन्ती राजमार्गं परिभूता ।

स्वभावतो वीरके सशयिते स मिथ्या वदति—वय दाक्षिणात्या अव्यक्त-
भाषिणः—दृष्टो दृष्टा वा आर्यो आर्यका वा ।

विषये समुपस्थिते चन्दक. कर्णाटकलहप्रयोग करोति । अय-
प्रयोगस्तुमिथ्याचारेण साध्यते ।

अन्तेऽपि चन्दनकस्य मिथ्याचारः प्रस्फुटति तस्याद्योवचनेन—

गच्छ रे प्रवहणवाहक, गच्छ । यदि कोऽपि पृच्छति तदा भण—
चन्दनकवीरकाभ्यामवलोकित प्रवहण व्रजति । आर्ये वसन्तसेने, इदं
चाभिज्ञानं ते ददामि (इति खड्गं प्रयच्छति ।)

मिथ्याचारेण कापटिकयोजनेन च यद्द्वैषम्यमापतति तदेव दुर्भाग्य-
विलसितेन भ्रान्त्या वसन्तसेनाया भवति, यत्सा शकारस्य प्रवहण-
मध्यासिता । इदं दुदुर्वैस्य कृतो मिथ्याचारः ।

सदुपयोगदिशा मिथ्याचारस्य निर्दशनमत्र वर्तते विटस्य वसन्तसेना-
रक्षणे^१ । स मिथ्यैव वदति—सत्यं राक्षस्येवात्र प्रतिवसति । यदि पुन-
रुद्यानपरम्परया पद्भ्यामेव नगरीमुज्जयिनीं प्रविशावा, तदा को धोषः
स्यात् ।

विटश्चेदश्च वसन्तसेनाया हन्तारो इति शकारः पुन पुनर्मिथ्यारोपण
करोति ।^२

शकारस्याधिकरणे व्यवहार-वर्तनं भृश मिथ्यैव । स स्वकर्तव्य-
निष्ठा कथयति—

चाहदत्तविज्ञाशाहं करोमि कपट नवम् । ८ ३५

१ विट—(वसन्तसेनाम्) न भेतव्यम् न भेतव्यम् । भवतु, एन (शकार
व्यवयामि) ८.१७/१८

२ शकार—(विट प्रति) वसन्तसेनां मारयित्वा भुक्तं पत्न्यामे । ८.५३/५४

नवमेऽङ्के मिथ्याचाराः प्रवर्धन्ते । तत्र शकारस्य व्यवहार एव मिथ्या । सत्यधरस्य चारुदत्तस्य रक्षणार्थं मिथ्या वदति वसन्तसेनाया माता—

बृद्धा—(अवलोक्य) सदृशमेतत् । न पुनस्तत् (अलकारभाण्डकम्) । चारुदत्तोऽपि 'त्वयैवोक्तमिति' मिथ्या कथयन् दोषभाक् सिद्ध ।

मिथ्यैवाधिकरणिकस्य राजशच दण्डाज्ञा—अपराधी चारुदत्तः शूल आरोप्यतामिति । तद्यथा चारुदत्तो विनिर्णयति—

अथ रिपुवचनाद्वा ब्राह्मण मा निहनि ।

पतसि नरकमध्ये पुत्रपीत्रेः समेत ॥ ९४३

मिथ्याचारस्य निदर्शनं दशमेऽङ्के शकारस्य चेटायोत्कोच-दानेन भवति । शकारोऽपवारितकेन चेटाय कटक प्रयच्छति कथयति च— 'एतद् गृहीत्वान्यथा भण । स चारुदत्तस्य निर्दोषतापक्षे चेटेन यत्कथितं तद् दूषितवान् । स कथयति—अलोक भट्टारकाः । अहो एष चेटः सुवर्णचोरिकया मया गृहीतस्ताडितो मारितो बद्धश्च । तत्कृतवैर एव यद् भणति किं सत्यम् । चेटो यदा कथयति—पश्यत पश्यत भट्टारकाः, अहो सुवर्णेन मा प्रलोभयति।' तदा कटकमाच्छिद्य स कथयति—एतत्सुवर्णकं, यस्य कारणन्मया बद्ध । हहो चाण्डालाः मया खल्वेव सुवर्णभाण्डारे नियुक्तं सुवर्णं चोरयन् मारितस्ताडित । तद्यदि न प्रत्ययध्वं तदा पृष्ठं तावत्-पश्यत ।

मुद्राराक्षसे

मुद्राराक्षसे चाणक्यस्य कुटलीतिलता मिथ्याचाररूपा प्रारम्भत एव भूषायते । चाणक्यः स्वयमेवैकपदे राक्षसग्रहणाय स्वकृतं कपटप्रबन्धं प्रकटयति । तद्यथा—

(१) वृषलपर्वतकपोरन्यतरविनाशेनापि चाणक्यास्यापकृतं भवतीति विपक्षन्यया राक्षसेनास्माकमत्यन्तोपवारि मित्रं घातितस्तपस्वी पर्वतक इति सञ्चारितो जगति जनापवादः ।

(२) लोकप्रत्ययार्थमस्यैवार्थस्याभिव्यक्तये पिता ते चाणक्येन घातित इति रहसिं त्रासपित्वा भागुरायणेनापवाहितः पर्वतकपुत्रो मलयकेतुः ।

(३) शक्य खल्वेव (मलयकेतुः) राक्षसमतिपरिगृहीतोऽपि व्युत्तिष्ठ-
मानः प्रज्ञया निग्रहीतुम् ।

(४) प्रयुक्ता नानाव्यञ्जनाः प्रणिघ्नय ।

(५) क्षपणकलिंगप्रारिन्दुशर्मा (चाणक्यस्य मित्रम्) सर्वैर्नन्दामात्यैः
सह सत्यं ग्राहीतो विशेषतश्च तस्मिन् राक्षसः समुत्पन्नविस्त्रम्भः । तेने-
दानीं महत्प्रयोजनमनुष्ठेयं भविष्यति ।

अयं चाणक्यः सिद्धार्थकमधोविधं मिथ्याचारे नियोजयति—

प्रथमं तावद् ब्रह्मस्थानं गत्वा घातकाः सरोपदक्षिणाक्षिसङ्कोचसज्ञा
ग्राहयित्वा । ततस्तेषु गृहीतसञ्ज्ञेषु भयापदेशादितस्ततः प्रद्वृतेषु शकट-
दासो ब्रह्मस्थानादपनीयं राक्षसं प्रापयितव्यम् । तस्माच्च सूहृत्प्राण-
परितुष्टात् पारितोषिकं ग्राह्यम् । राक्षस एव किञ्चित् कालं सेवितव्यम् ।
ततः प्रत्यासन्नेषु परेषु प्रयोजनमिदमनुष्ठेयम् । (कर्णे एवमेवम्)

अत्र यत्कर्णोऽभिहितः तदेव मिथ्याचारस्य मूलम् ।

मिथ्याचारणं चाणक्यः स्वजनेन जीवसिद्धिना राक्षसमित्रं शकटदासं
ब्रह्मस्थानाद् रक्षित्वा तेन सह राक्षसपार्श्वं सागुक्षिमुद्रं लेखनपर्यित्वा
गमयति ।

चन्दनदासश्चाणक्यस्य मिथ्याचारं सम्यग् बोधति व्यक्षयति च
तस्य वचनम्—

उपक्षिप्तमगेन जनेन दुष्टेन विमपि ।

चन्दनदास आत्मनो मिथ्याचाररूपं वाक्छलं स्वीकरोति वचयति
च—एतावदेवास्ति मे वाक्छलम् । चाणक्यस्तमच्छलं विधातुं साधयति ।

अन्ते चाणक्यस्य मिथ्याचारस्तस्य स्वगतप्रकाशवचनयोर्वेषम्येण
प्रतीयते । तद्यथा—

चाणक्य (स्वगतम्)—साधु चन्दनदासः साधु ।

सुलभेष्वयलाभेषु परसंबेदेन जतः

क इदं दुष्करं कुर्यादिदानीं शिबिना विना ॥

प्रकाशम् ए तर्जयति चन्दनदासमधोविधम्—

दुरात्मन् दुष्टवर्णिकः, अनुभूयतां तर्हि नरपत्तिक्रोधम् । वृषल एवास्य
प्राणहरं दण्डमाज्ञापयिष्यति ।

तथैव प्रयमाङ्कान्ते भागुरायणादीनामपि अपक्रमण श्रुत्वा तस्य प्रकाश-
स्वगतवचनयो प्रतीपत्व मिथ्याचारमेव चाणक्यस्य धोतयति ।

मुद्राराक्षसे मिथ्याचारस्य मिथ्याचारेण प्रतीकार इति विरलैव नाट्य-
सम्पद् विरसति ।^१ अत्र राक्षसेन नियुक्तश्चाणक्येनानादिष्ट एव दारुवर्मा
कनकतोरणन्यासादिभिः मस्कृतवान् प्रथमराजभवनद्वारम् (तस्य पातनेन
चन्द्रगुप्तादीना मारणमुद्दिश्य) । तदनु परितुष्टेनेव चाणक्येन सुचिर दारुवर्मणो
दाक्ष्य प्रशम्याभिहितम्—अचिरादस्य दाक्ष्यस्यानुरूप फलमधिगमिष्यसि ।^२
तथैव राक्षसनियोजितोऽभयदत्तो वैद्यश्चन्द्रगुप्तमारणार्थे विषप्रयोगे स्वयमेव
चाणक्ययोजनया मारितः ।^३ अपर च राक्षसनियुक्तश्चन्द्रगुप्तस्य शयनाधि-
कृतः प्रमोदकश्चाणक्येन विचित्रवदनेन व्यापादितः ।

चाणक्यस्य छलछद्मात्मकान् मिथ्याचाराद् राक्षसोऽपि प्रबोद्धुमसमर्थ
आसीत् । तेषा वागुराया गृहीत एव स सर्वं परित्यक्तश्चाणक्यशरण
ययी । चाणक्येन प्रवर्तिता मिथ्याचारिणः स्वद्वैतभावेन राक्षसस्या-
त्मोया इव भूत्वा तस्य विनाशाय नित्यमेव स्वयं कापटिकवृत्तिमिश्रचाण-
क्यार्थं साधितवन्तः । पदे पदे मिथ्याचार एवानुरञ्जयति प्रेक्षकान् ।
अद्भुतरसस्य परमा सृष्टिरत्र मिथ्याव्यवहारैर्निष्पद्यते ।

कालिदासीयनाटकेषु

अभिज्ञानशाकुन्तले नायकेन द्वितीयेऽङ्के शकुन्तलाप्रणयवार्ता विदूषकं
प्रति मिथ्या क्रियते—परिहासविजल्पित सखे परमार्येण न गृह्यता वचः ।
दुष्यन्तो राजर्षिरासोदाश्रमस्य त्राता । किं राजर्षिरपि स महर्षेः कण्वस्य
तपोभूमिं कामक्रोडाप्रसङ्गेन निगूढमेव श्रामीकरोसि । अयं प्रच्छन्नाचारो
मिथ्याचर्यां कोटिं विगाहते यतो हि नाम राजर्षिता क्वावतिष्ठत एता-

१. तद्यथा राक्षसेन वर्णितम्—

कन्या तस्य वधाय या विषमयो गूढ प्रयुक्त मया
दैवात् पवतस्तथा स निहतो यस्तस्य राग्यार्थं हृत् ।
ये शास्त्रेषु रसेषु च प्रणहितास्वैरेव ते पातितः
सौर्यस्यैव फलति पश्य विविषधेषासि मन्नीतय ॥ २ १६

२. दारुवर्मा (चाणक्यवदनेन) वैरोचकपुरस्थरेण पदातिभोजनेन लोष्ट-
पातं हृतः ।

३. अमयदत्त शीपविस्थाने चन्द्रगुप्तस्य विष दातुकामो मारितः ।

दृशाना निगूढचरितानाम् । किं न शकुन्तलाया साधु भणितम्—पीरव रक्ष
विनयम् मदनसन्तप्तापि न खल्वात्मनः प्रभवामि । तदा कामुको दुष्यन्तो
घर्मीकरोति—

भीरु, बल गुरुजनभयेन । दृष्ट्वा ते विदितघर्मा तत्रभवान्न तत्र
दोष ग्रहीष्यति कुलपतिः । यपि च—

गान्धर्वेण विवाहेन बह्व्यो राजपिकन्यकाः ।

श्रूयन्ते परिणीतास्ता पितृभिश्चामिनन्दिता ॥३२०

अत एव साधु प्रोक्तं शाङ्गरवेण शकुन्तला प्रति—किं पुरोभागे
स्वातन्त्र्यमवलम्बते ।

पुनश्च दुर्वासश्शापस्य सन्निवेशेन कालिदासी शापभ्रान्तस्य दुष्यन्त-
स्य मिथ्याचाराभासमपि वैशद्येन निरूपयति पञ्चमाङ्के । अत्र मिथ्याभि-
योग परस्पर कविकौशलेन भूयिष्ठ विजयते ।

पठेऽङ्के मातर्लेमिथ्याचारः प्रवर्तते । स विद्रूपकेण व्याजयुद्ध
करोति । राजा सं पृच्छति—अयं मासद्य प्रति भवता किमेव प्रयुक्तम् ?

मातलिं—तदपि कथ्यते । किञ्चिन्निमित्तादपि मनःसन्तापाद् आयु-
ष्मान् मया विवर्णवो दुष्टः ।

प्रकरणेऽस्मिन् मिथ्याचारस्थोपयोगिता प्रमाणिता । सन्निमित्तमुद्दि-
श्याय मिथ्याचारः ।

अन्यानि सन्ति मिथ्याचारस्य प्रकरणानि नाटकेऽस्मिन्

(१) शकुन्तलाया प्रथमाङ्के वचनम्—अभिनवकुशमूविपरिक्षती मे
चरणो, कुरवकशाखा-परिलग्न च मे वल्कलम् । तत्प्रतिपालयत मा याव-
देतत् भोचयामि । नाट्यनिर्देशो वर्तते—शकुन्तला राजानमवलोकयन्ती
सव्याज विलम्ब्येत्यादि । नायकस्य कचित्कालमधिकं दर्शनं लब्धुं
विक्रमोर्वशीयेऽपि तादृशं प्रकल्पं स्वीकृतं ।

(२) द्वितीयेऽङ्के विद्रूपकोऽङ्गमङ्गविकल इव भूत्वा स्थास्यति कथयति
च राजानं—न मे हस्तपादं प्रसरति । ततोभित्तसन्धिबन्धाना मम गात्रा-
णामनीशोऽस्मि मवृत्तः ।^१

१. यदा राजाकपयन्—अनतिक्रमणीयं मे मुहुर्दवाक्यम् विद्रूपको मनुमिच्छति ।

(३) द्वितीयेऽङ्के राज्ञोऽभिप्राय आसीत् ममापि काश्यपसुतामनुस्मृत्य मृगया प्रति निरुत्सुक चेत् । किन्तु सोऽभिप्रायमिमं न प्रकटयति । स पश्यति—मन्दोत्साहं कृतोऽस्मि माघव्येन ।

(४) सेनापतेर्मिथ्याचारस्तु तस्याधोवचनेन द्वितीयाङ्के प्रकटति—
(जनान्तिकम्) सधे त्विरप्रतिबन्धो भव । अहं तावत्स्वामिनश्चित्त-
वृत्तिमनुवर्तिष्ये । (प्रकाशम्) प्रल्पत्वेष वंधेय ।

(५) तृतीयेऽङ्केऽधोव्याजेन सत्यौ दूर गते—
प्रियवदा—(सदृष्टिक्षेपम्) अनभूये, एहि यथेष इतो दत्तदृष्टिरुत्सुको
मृगपोतको मातरमन्विष्यति । एहि सयोजयाव एनम् ।
(उभे प्रस्तिपते ।)

अर्थावाङ्मस्य विष्कम्भकेण यजमानशिष्यः प्रियवदाया मिथ्याव्याहारे-
णान्यथा बोध्यते । तद्यथा—

प्रियवदे, वस्येदमशीरानुलेपेन मृगालवन्ति च नलिनोपत्राणि नीयन्ते ?
(आक्षेपम्)

किं ब्रवीषि ? आनपपल्लंसाद् बलवदसुत्या शकुन्तला, तस्या शरीर-
निर्वाणायति । मिथ्यावचनेनानेन सन्ध्याकाले गीतमीहस्तेन वैतानिकं
शान्त्युदकं प्रेष्यते ।

गीतमी—एनेन दमोकेन निराबाधमेव ते शरीरं भविष्यति ।
(शकुन्तलामभ्युक्ष्य)

अभिज्ञानस्य पञ्चमाङ्कस्याभिनये यद्यपि प्रेक्षका जानन्ति यन्नायं
राजा दुष्यन्तो मिथ्याचारी वा सद्योपो वा यतो हि नाम स शापप्रभावेन
शकुन्तला विस्मृतवानस्ति, तथापि शकुन्तला-गीतमी-शाङ्करव-
शास्त्रतादयः शकुन्तलाप्रत्याख्यानेन तस्य मिथ्याचार प्रत्यक्षीकुर्वन्त्येव ।
दुष्यन्तरव शकुन्तलामप्रिञ्जिपति मिथ्याभियोगेन—

व्यपदेशमाविलम्बितुं सनीहसे जनमिमं च पातयिनुम् ।
कूलकयेव निन्द्युः प्रसन्नमम्भं तद्वहं च ॥५२१

नाटकभिनये मिथ्याचार-प्रयोगस्योद्देश्यं सम्यग्दे परिपूजनेन
संविधानेन रसनिरूपिततापेक्षत्वेन । अत्रैव कालिदासस्य मिथ्याचारा-
भित्तवेगवला सिद्धरायने । अन्यत्र विरलमेव मिथ्याचारेण प्रचारिताना
जनानां तादृशं ज्ञान साम्प्रतिकं भवति यद् वयं मिथ्याचाराभिभूता स्म ।

मालविकाग्निमित्रे सारभूत एव मिथ्याचार आद्यन्त विलसति काव्य-
कौतुक च नितरा प्रतनोति । राजकुमारीभूता मालविका चेटी सजाता
तया सह प्रच्छन्नप्रणयानुबन्ध एव मिथ्याचारोऽग्निमित्रस्य राज्ञः । तत्र
न केवल परिजना अपितु परिव्राजिका कौशिकी^१, विदूषक^२, गणदासश्च
प्रच्छन्नरूपेण राज्ञो मालविकया प्रणयगुरुत्सेचयितु निर्वाध वर्धयितु च
व्यापृता एव सर्वे मिथ्याचारा सन्ति । गणदासहरदत्तयो^३ कल्हस्तु कृतक
एवास्ति । तदधिभृत्य देव्या धारिण्या परिव्राजिका तजितैवाधोविधम्—
मूढे परिव्राजिके मा जाग्रतीमपि सुप्तामिव करोषि । किन्तु धारिणी
विदूषकेण प्रवर्तित मालविकाग्निमित्रयो प्रणयचक्र न पश्यति
यदा राजप्रणयानुरोधेन स दोलात परिभ्रशेन तस्या चरणौ सहजौ
करोति ।

वाचनिकमिथ्याचारस्योदोहारणमधोविध मालविकाग्निमित्रे वर्तते—

विदूषक — (वकुलावलिका प्रति) भवति, युक्त नामात्र भवति
प्रियवस्थोऽग्रमशाकौ ननु वामपादेन ताडयितुम् । गृहीतार्थया त्वयात्र-
भवतीदृशमकिनय कुर्वन्ती कस्मात्त निवारिता ।

अहो माहात्म्य मिथ्याचारस्य मालविकाग्निमित्रे । मालविका
कारातो बहिष्कर्तुं विदूषक आत्मन सर्प दशस्य मिथ्यावार्ता प्रचारयति ।^२
अस्मिन् प्रकारेण स जयसेना ध्रुवसिद्धि च स्वपक्षे भेदयति । पात्रद्वय
विदूषकस्य छपनिर्भरा योजना सम्पादयितु किं किं न करोति । ध्रुवसिद्धेः
प्रपञ्चेन नागमुद्रा प्राप्यते । अनेन प्रकारेण मिथ्याचारद्वारेण नायकयो-
मिलन भवति—

इयाधिगमनिमित्त प्रयोगमेकान्तसाध्यमपि मत्वा ।

सन्दिग्धमेव सिद्धौ कातरमाशकते हृदयम् ॥ ४.५

तदनु मिथ्याचार एवाधोवृत्त विदूषकेण कल्पितम्—

वकुलावलिके, एष बालाशोकवृक्षस्य पल्लवानि लघयति हरिणः ।
-एहि निवारयाव एनम् ।

१. कौशिकी यतिवेषा पीठमदिकास्ति । १ १३/१४

२ अहं पुनर्जाति यन्मया केतकीकण्ठवैशंश कृत्वा सर्पस्योपर्ययसा कृतम् ।

अनेन मिथ्याचारेण नायकयोः कृते विश्रब्धः परिसरः साधितः ।

अतः परः स्वाभाविकलज्जावशाद् मिथ्याचारस्य शृङ्गाररमक पद-
रूप प्रकटति^१—

हस्त कम्पयते रुणद्धि रशनात्यापारलोलाङ्गुलीः

स्वौ हस्तौ नयति स्तनावरणामालिङ्ग्यमाना बलात् ।

पातु पद्मलनेत्रमुन्नमयतः साचीकरोत्यानन

व्याजेनाप्यभिलाषपूरणसुख निर्वर्तयत्येव मे ॥ ४.१५

सुतो मिथ्याचारमूर्तिविद्रूपको भुजङ्गकृटिलेन दण्डकाष्ठेन प्रहार्यते ।
स प्रबुध्य राजान कथयति—भो वदस्य सर्पो मे उपरि पतितः । एवमिद्य
सोऽपि मिथ्याचारेणाभिभूयते ।

विक्रमोर्वशोय वेटधा निपुणिकाया विद्रूपक प्रति मिथ्यावचनेन
प्रारभ्यते । तद्यथा—

'यन्निमित्त पुनर्भर्ता उत्कण्ठित तस्याः स्त्रिया नाम्ना भर्ता देवी
आलपिता'

अनेन मिथ्यावचनेन^२ 'ब्रह्मबन्धु (विद्रूपक) अतिसन्धातव्य' इति
अस्याः कार्यं प्रारभ्यते । मिथ्यावचनस्य ततिरनुक्रामति राजान प्रति
विद्रूपकवचनेन तत्रैव—

भो एव मया जिह्वा सपन्नित्वा येन भवतोऽपि नास्ति प्रतिवचनम् ।

विद्रूपकोऽपि मिथ्याचारे प्रतिष्ठतः मुग्धैव वदति—'परिश्रान्तोऽस्मि-

१ स्वाभाविक-लज्जावशाद् मिथ्याचारस्य प्रसिद्धान्युदाहरणान्यथोपिधानि
विरसन्ति—

रत्नावल्याम्

सुसगता—सौख्ये, मस्य कृते त्वमागता सोऽपि ते पुरतस्तिष्ठति ।

सागरिका—(सासुयम्) सुसगते कस्य कृतेऽहमत्रागता ।

सुसगता—(विहस्य) अयि अन्यशक्तिरे, ननु शिष्यकल्पस्य ।

राजा सागरिकायास्तादृशी शक्तिः लज्जावशादितिर्वाति वर्णयति—

प्रणयपिपदा दृष्टिं यत्ने ददाति न शक्तिः

पठयति यत् कश्चापलेपे रसात् पयोधरो । ३.९ इत्यादि

२. विद्रूपकोऽङ्कारभे बोधति वेटधा मिथ्यावचनस्य प्रभावम् । स कथयति—
वदित्ततोऽस्मि दुष्टदास्या निपुणिकाया । अन्यथा कथमेव पृच्छति
वदस्य । १२/३

एतस्या मृगतृष्णिकाया वयस्य निवर्तयितुम्' इति । वस्तुतः स्वपदेनापि स राज्ञः प्रणय-पयसहायोऽभवत् ।

रत्नावल्याम्

आभिजात्यान्मिथ्याचारस्थोदाहरण रत्नावल्या वर्तते—

वासवदत्ता—आर्यपुत्र मम पुनरेतं चित्रफलकं प्रेक्षमाणायाः शीर्ष-
वेदना समुत्पन्ना । तदनु राजा विदूषकाय स्पष्टयति—

यान्त्याभिजात्यान्निगूढो न लक्षितस्त्वया देव्या. कोपानुबन्धः ।^१

अत्र नायिका रत्नावली राजकुमारी सती प्रच्छन्नरूपेण राज्यं परि-
जनो भवति । सा मदनमहोत्सवावसरे कामदेवभूतं राजानमेवाचर्त्तति—
नमस्ते भगवन् कुसुमायुध इति । सा काम इति नायकं चित्रयति रतिरिति
स्वयमेव सुसगतया तेन सह चित्रिता । ततः परं तस्या मिथ्याभावोदयोऽ-
धोविधं वर्णितः —

सागरिका—(विलोक्य सामूयम्) कस्मात्स्वयाहमत्रालिखिता ।

सुसगता—(विहस्य) सखि किमकारणं कुप्यसि । परिहास-
विजल्पितः सुसङ्गताया मिथ्याचारोऽधोविधं प्रकटितः —

राजा—इदं ते पारितोषिकम् (कर्णाभरणं प्रयच्छति) ।

सुसगता—(प्रणम्य सस्मितम्)—मयापि भर्तुः प्रसादेन क्रीडितमेव ।
तत्किं वर्णाभरणेन । पुनश्च तस्या प्रणयोपचारिणी मिथ्यावाणी नन्द्यते—

भर्तं अतिकोपना खल्वेया । तद् हस्ते गृहीत्वा प्रसादयेनाम् ।^२

सखि, अतिनिष्ठुरेदानीमसि त्वयैव भर्त्रा हस्ते गृहीतापि कोपं न
मुञ्चसि । ततः परं विदूषकस्य श्लिष्टा वाणी—'एषा खल्वपरा देवी
वासवदत्तेति' श्रुत्वा मिथ्यार्थ-ग्रहणेन नायकयोः प्रणयव्यवहारः सान्तरायः
सन् तयोः सम्भ्रमं कारयति ।^३

असत्यभाषणस्य परं निदर्शनमस्मिन् प्रकरणेऽधोविधं वर्तते—

केन सागरिकाया उदयनस्य चेह चित्रं कृतमिति वासवदत्तायाः

१ रत्नावली २ २०/२१

२. एतत् प्रकरणेन 'प्रणयप्रकरणस्य काचिद् विलोमार्थप्रतिपादिता भाषा'
प्रतीयते । इदं तु नाट्यशास्त्रात् जीवितमिव विलसति ।

३ राजा विदूषकं वयसति—

मम हस्ताद् भ्रमिषा भवता । २ १९

प्रियवयस्येन स्वचित्र कृतमिति राज्ञो मुखेव च स्वचेतसैव परिकल्प्या-
रुलिखिता कन्यकेति सर्वं मिथ्यावचन नाट्योचितमेव । विदूषकस्य तत्रैव
मिथ्याशय —

शपे ब्रह्मसूत्रेण यदीदृशी कदापि अस्माभिर्दृष्टपूर्वा ।

मिथ्याचारस्य पर वैभवमद्योलिखितश्लोकेन प्रकटीति—

प्रसौदेति ब्रूयामिदमसति कोपे न घटते

करिष्याम्येव नो पुनरिति भवेदभ्युपगमः ।

न मे दोषोऽस्तीति त्वमिदमपि न शास्यसि मृषा

इति सर्वं मिथ्याचारं विना न सम्भवेत् ।

वासवदत्ता कथयति—‘सत्यमेव मा शीर्षवेदना बाधते । इति वस्तुतः
परमसत्यम् ।

अतः पर सुसगताया मिथ्याचारोपायः फलति, येन सा काञ्चनमालावेपया
देवीवेपया सागरिका नायकमुपनेतुं यतते । अयमुपायो देव्या सागरिकावेपया
काञ्चनमालया च सुसगतावेपया नायकं प्रतार्यं विफलीक्रियते । अत्र
मिथ्याचारेण मिथ्याचारस्य प्रतीकारो रोचक एव ।

तपस्वी विदूषकस्तु स्वमिथ्याचारस्य पाशेन बन्दीभूतः शोचति ।
तस्य श्लिष्टं वाक्यं सत्यासत्यविशेषकमेवाधोविद्यं वर्तते—

- विदूषक — (दृष्ट्वा सविस्मयम्) एषा स्फुटमेव देवी वासवदत्ता ।

वासवदत्ता—(साशङ्कुमात्मगतम्) कथं ज्ञातास्मि । मिथ्याचारो
नायको व्यक्तं प्रच्छन्नं चारमस्वरूपं वर्णयति—

राजा—अयि मिथ्यावादिनी खल्वसि । कुतः

श्वासोत्कम्पिनि कम्पितं कुचदुगे मीने प्रियं भाषितं

वक्त्रेऽस्या कुटिलीकृतभ्रुणि तथा यात मया पादयो ।

इत्थं न सहजाभिजात्यजनिता सेवैव देव्याः पर

प्रेमाबन्धविवाधिताधिकरसा प्रीतिस्तु या सा त्वयि । ३१८

रत्नावल्याश्चतुर्थेऽङ्के ऐन्द्रजालप्रयोगस्तु महान् मिथ्याचारः, यतो हि
नाम न तत्रासीत् वास्तविकोऽग्निः, न चाग्नी राज्ञो वासवदत्ताया विदूष-
कस्य वसुभूतेर्वाभ्रव्यस्य च प्रवेशो वास्तविकः । अग्निप्रवेशानन्तरमपि
ते सर्वेऽज्ञतसारीरा निवर्तन्ते ।

योगेश्वरायणः स्वांया मिथ्याचार-प्रवणतां सलज्जं वर्णयति—

देव्या मद्बचनाऽदाभ्युपगमं पत्नुरियोगस्तदा । इत्यादि ४००

स एव लावाणकदाहम्यं कूटकारकं, ऐन्द्रजालिकेन प्रयोगेणाग्नि-
दाहदृश्यस्यायोऽत्र च ।

वेणीसंहारे

वेणीसंहारे तु मूलकथानुसारेण सत्यव्रतस्य मुग्धिष्ठिरस्य मिथ्योक्त्या—अश्वत्थामा हतो नरो वा कुञ्जरो वेति वचनेन द्रोणं शस्त्रं परित्यजन् हत । अनापि मिथ्याचारहीने प्रधानकथानके क्विना राक्षसस्य कापटिक वृत्तं पठेद्भ्रूयोजयति । सर्वं खलु राक्षसेन प्रोक्तं कृतं चासत्यमेव । भोमस्य मिथ्याचारस्तु तस्यार्जुनं प्रति वचनेन प्रकटति^१—

मूढ, अनुल्लधनीयं सदाचार । न युक्तमनभिवाद्य गुह्यं गन्तुम् ।
.. .. वन्दनीया गुरव । इति

भवभूतेर्नाटकेषु

भवभूतिस्तु विहायोत्तररामचरितमन्यत्र स्वोदा मिथ्याचार-प्रवणता सम्यक् प्रतनोति । महावीरचरिते तु मिथ्याचारस्य बाहुल्यमेव । तत्र मन्थराशरीरे शूर्पणखा प्रविशति कूटप्रयोगाणां निष्पत्तये । सा रामं कथयति—पुत्रकः पुरा प्रतिज्ञातौ द्वौ वरौ महाराजं ज्ञापयामीत्यादि ।^१ तदनु लेखमर्पयति—अस्त्वैकेन वरेण वत्स भरतौ भोक्ताधिराज्यस्य मे ।

मिथ्याचारस्यैकं प्रयोजनं भवति प्रवञ्चनम् । तत्तु कामन्दकीवचसां मालतीमाधवे प्रतिष्ठितमेव 'प्रनायौ राजनन्दनी' इति । अपरं च—कपटैरतिसन्धानमभीप्सितमेव ।^२ लवगिका स्वगतं वदति 'प्रस्ताविना खल्वेदा कपटनाटकस्य' इत्यनेन मिथ्याचारपरत्वमस्य नाटकस्य व्यक्तमेव । कामन्दकी 'चौरचोवरविरुद्धं परिचयं' इति लवगिका वदन्ती मिथ्याचार-प्रवणतामेव स्वव्यापारस्य सङ्केतयति ।

सा भूर्ता कामन्दकी मदयन्तिका प्रति कथयति—वत्से मदयन्तिके वधसे भ्रातुर्मालतीलाभेन ।^१ एतत्तु परममसत्यमनभीप्सितं च कामन्दक्या, यतो हि नाम सा माधव प्रति भ्रूते—'भूरिवसुनृपतिमुक्तवान्—प्रभवति निजकन्यकाजनस्य महाराज'—न खलु महाराजस्य निजकन्यका मालती । कन्यका-प्रदाने च नृपति प्रमाणमिति नैवविद्यो धर्माचार-समयः ।

पण्डित्वा लवगिका-स्थानगतौ माधवो लवगिकेति मालत्या परिष्वज्यते । सा माधव प्रति तदा भ्रूते—(आलिंग्य सानन्दम्) सखिं कठोर-कमलगर्भपक्ष्मणोऽन्यादृश एव तेषु निर्वपियति भा शरीरस्पर्शं ।

१ महावीरचरिते ४.४०/४१

२ मालतीमाधवे १.१५

मालती यदा वस्तुस्थितिं परिचिनोति सा कथयति—अहो लवंगिकया मालती विप्रलब्धा ।

अयं शृङ्गारोत्सेचको मिथ्याचारः ।

तदनन्तरं कामन्दकी नवीनं मिथ्याचारं उपन्यस्यति । तद्यथा—

कामन्दकी—वत्स मकरन्द, अनेनैव वैवाहिकेन मालती—नेपथ्येनाप-
वारितः प्रवर्तस्व परिणयायात्मनः ।

तदनु कथयति मकरन्दः—एषोऽस्मि मालती सवृत् ।

माधवञ्च—(गाढ मकरन्दं परिष्वज्य) भगवति, कृतपुण्य एव नन्दन ।
यतः प्रियवयस्यगीदृश मनसा मुहूर्तमपि कामयिष्यति ।

अयं मिथ्याचारः परिहासस्य परिणतो शिखरायते यतो हि नाम
तदनु सुश्लिष्टमालतीनेपथ्य—लक्ष्मीविप्रलब्धनन्दनकरग्रहोऽमात्यभूरिवसु-
मन्दिरे भगवत्याः सविधानेन क्षेमेण गोपायितोऽयं मकरन्दः । “साम्प्रत-
च त्वरमाणकाम कामयितु सपादपतनमभ्यर्च्य पुनर्वलात्कारेणाभिद्रवन्मक-
रन्देन निष्ठुर प्रतिहतो जामाता ।

अयं कामन्दकीकृतो मिथ्याचारः परिहासदिशि भूयिष्ठः प्रभवति ।

लवंगिका तु परमधूर्ता मदयन्तिका प्रति मालत्या (वस्तुतः मकर-
न्दस्य) विषये मिथ्या प्रपञ्चयति—सखि मेना प्रतिबोधय । एषा चिर-
दुर्मनायमानेदानोमेवेपन्मन्ये प्रमुत्तेति । ते भ्रातर भर्तामासाद्य
न दुर्मनायिष्यते मे सखी (मालतीवैषो मकरन्दः) । मिथ्याचारस्य प्रभा-
वोऽयं यत् मदयन्तिकामुखात् श्रूयते—अहो इदमन्यदेव वर्तते ।

मिथ्याचारेण बहुशः छायानाट्ये प्रकर्षं लभते । भावस्यान्यथाप्रद-
र्शनेन रूपपरिवर्तनेन, वेशपरिवर्तनेन, प्रतिरूपस्थापनेन, कृत्रिमाङ्गाद-
प्रदर्शनेन, हृदयानुप्रवेशेन च मायाविना कार्यसाधनप्रक्रिया भूयिष्ठं विलो-
भयति प्रेक्षकान् । अयमेव मिथ्याचारस्य छायानाट्यात्मकश्चरमो विलासो
येन वसोकृताः कवयो मिथ्याचारं सस्पृह कल्पयन्ति सन्निवेशयन्ति च
तं काव्येषु । पात्राणां वाचिको मानसिकः शारीरिकश्च द्वंद्वोभावो
मिथ्याचारोपात्त्या सहृदयाह्लादाय साध्यते निरुण भारतीयमनीषिणाम् ।

अन्तिमेऽङ्के पूर्ववृत्तानां सारसंग्रहः

अभिनवगुप्त समीक्षते—साररूपाश्च पदार्था पर्यन्ते कर्तव्या ।^१

अन्तिमेऽङ्के नाटकस्य शेषाङ्कानां कथोपक्षिप्यते । तद्यथाभिन्न-
शाकुन्तले—

राजा—भगवन्, इमामाज्ञाकरी वो गान्धर्वेण विवाह-विधिनोपयम्य
कस्यचित् कालस्य यन्धुभिरानीता स्मृतिर्शैशल्यात् प्रत्यादिशन्नपराद्धो-
ऽस्मि तत्रभवतो युष्मत् सगोत्रस्य कण्वस्य । पश्चादङ्गुलीयवदर्शनाद्बुद्ध-
पूर्वामिमां तद्द्रुहितरमवगतोऽहम् । तच्चित्रमिव मे प्रतिभाति ।

मारीच —वत्स, अलमान्मापराधशङ्कया । सम्मोहोऽपि त्वय्यनुप-
पन्नः । श्रूयताम् । यदेवाप्सरस्तीर्यावतरणात् प्रत्याख्यानवैकल्या शकु-
न्तलामादाय मेनका दाशायणीमुपगता तदेव ध्यानादवगतोऽस्मि दुर्वाससः
शापादियं तपस्विनी सहस्रमंचारिणी त्वया प्रत्यादिष्टा नान्यथेति । स
चायमङ्गुलीयकदर्शनावसान ।

शाकुन्तला—“ अथवा प्राप्ते मया स हि शापो विरहसून्यहृदयमा-
न विदितः । अतः सखीभ्यां सन्दिष्टास्मि भर्तुरङ्गुलीयकं दर्शयित-
व्यमिति ।

मारीच —वत्स कच्चिदभिनन्दितस्त्वया विधिवदस्माभिरनुष्ठित-
जातकर्मादिक्रियं पुत्र एव शाकुन्तलेयः ।

राजा—अत्र खलु मे वशप्रतिष्ठा ।^२

मारीच—तथा भाविनमेव चक्रवर्तिनमवगच्छतु भवान् ।

मृच्छकटिके -

दशमेऽङ्के कथासार-संग्रहोऽधोविधो वर्तते —

चारुदत्त —प्रिय त्वं किल मया हतेति —

पूर्वाभुवद्वैरेण शत्रुणा प्रभविष्णुना ।

नरके पतता तेन मनागस्मि निपातितः ॥१०४४

१. ना० शा० १८ ४२ अधिकृत्य भारती ।

२ अनेन वाक्येन वैखानस-वचनानुगृहीतमधोविषबीजं पुनरुच्यते-
पुत्रमेव गुणैर्पितृ चक्रवर्तिनमाप्नुहि । १ १२

मिथु —न प्रत्यभिजानाति मामार्यं । अहं स आर्यस्य चरणसवाह-
चिन्तया-सवाहको नाम द्यूतकरैर्गृहीत एतयोपासिकार्यस्यात्मीय इत्य-
लकारपणनिष्क्रीतोऽस्मि । तेन च द्यूतनिर्वेदेन शाक्यश्रमणकः संवृतोऽस्मि ।
एपाप्यार्या प्रवहणविपर्यसिन पुण्यकरण्डकजीर्णोद्यान गता । तेन चाना-
र्येण न मा बहु मन्यस इति बाहुपाशबलात्कारेण मारिता मया दृष्टा ।'

तत्र शबिलकभ्रातृदत्तेन पृष्टं ब्रूते—

येन ते भवन भित्त्वा न्यासापहरण कृतम् ।

सोऽहं कृतमहार्पापस्त्वामेव शरणं गतं ॥१०.४९

नागानन्दे

नागानन्दस्यान्तिमेऽङ्के शङ्खचूडो जीमूतकेतवे पूर्ववृत्ताना सारसग्रहं
प्रस्तौत्यघोविद्यम्—

श्रूयताम् । शङ्खचूडो नाम नाग खल्वहम् । आहारार्यं वासुकिना
वैनतेयाय प्रेषितं । सक्षेपतं कथयामि—

विद्याधरेण केनापि करुणाविष्टचेतसा ।

मम सरस्विता श्राणा दत्त्वात्मानं मश्मते ॥५११

तदनु जीमूतकेतु प्रतिबोधति यन्मम पुत्रो जीमूतदाहन एव प्राणान्
दत्त्वा रक्षकोऽस्ति ।

अन्येऽपि श्लोकाः पूर्वाङ्कानां सारं प्रस्तुवन्ति । यथा—

आर्वाजितं मया चञ्च्वा हृदयात्तव शोणितम् । ५१७

उत्प्रेक्षमाणा त्वा ताक्ष्यं चञ्चुकोटिविपाटितम्

त्वद्दुःखदुःखिता नूनमास्ते सा जननी तव ॥ ५२९

अन्यच्च—

मलयवती—भगवति गौरि, त्वयाज्ञप्तम् यथा विद्याधरचक्रवर्ती
भर्ता ते भविष्यतीत्यनेन गौर्या आशीर्वादि-प्रकरणं समुपस्थापितम् ।

वेणिसंहारे

नितरा स्पष्टमेव नाटकस्य सारसग्रहो युधिष्ठिरवचनेनान्तिमेऽङ्के
निगदितम् । तद्यथा—

तीर्णे भीष्ममहोदधौ कथमपि क्षोणानले निवृत्ते

कर्णाशीविषमोगनि प्रधमिते श्लेषे च याते दिवम् ।

भीमेन प्रियसाहसेन रभसात् स्वल्पावशेषे जये
सर्वे जीवितसंशय वयममो वाचा समारोपिता ॥६१

पुनश्च कथासार निगद्यते तत्रैव पाञ्चालकेनाघोविधम्—

शृणोतु देवो देवी च । अस्तीह देवेन हते भद्राघिपती शल्ये गान्धार-
राजकुलशलभे सहदेवशस्त्रानल-प्रविष्टे इत्यादि

भ्रातुर्दुःशासनस्य स्रवदसृगुरस पीयमान निरीक्ष्य । ६८ ।

तदनु वञ्चुकोवचनेन पूर्वाङ्काना कथा सग्राह्यते । यथा—

एष भुजबल-परिक्षेपेत्तीर्णकौरवपरिमव-सागरस्थेत्यारभ्य मङ्गलानि
कर्त्तुमाज्ञापयति देवो युधिष्ठिर इत्यन्तेन ।

वेणीसहार-विषयिणी प्रथमाङ्कस्य भीम-प्रतिज्ञा साररूपेण सगृहीता
युधिष्ठिरवचनेन—'गच्छतु भवान् । अनुभवतु त्रपस्विनी वेणीसहारम् ।
पुनरपि नाटकस्य कथासार युधिष्ठिरमुखेन—

क्रोधान्धैः सकल हत रिपुकुल पञ्चाक्षतास्ते वय

पाञ्चाल्या मम दुर्नयोपजनितस्तीर्णो निकाराणव । ६४५

भवभूतीयेषु नाटकेषु

महावीरचरितस्य सप्तमेऽङ्के पूर्वाङ्काना कथा समग्र विलसति ।
तथा हि—

षष्ठाङ्कस्य रावणविजयो विभीषणस्याभिपेक्षश्च

उत्खातस्त्रिभुवनकण्टकोऽतिदृष्यद् —

दोर्दण्डाञ्चितमहिमाप्यय निकारः ।

देव्याश्च प्रतिशमितस्तथात्रसन्धा

निर्व्यूहा प्रगुणविभीषणाभिपेकात् ॥ ८

अनन्तर वानरैः सेतुनिर्माणम्,^१ वालिमरणम्, दुन्दुभिवचनधक्षेपणम्,
हनुमति सीताया उत्तरीयस्य दर्शनम्,^२ जटायोर्यश शरीरावलम्बनम्,^३
शूर्पणखा-स्वरदूषणादीना निघनम्,^४ इत्येतादृशा पूर्वाङ्कोचिता कथाशा
सप्तमेऽङ्के साररूपेण सगृहीता सन्ति ।

१ महावीरचरिते ७ १०

२ महा० ७ १६

३ महा० ७ १८

४ महा० ७, १९

उत्तररामचरिते

सप्तमेऽङ्के गङ्गाया अघोवचनं रामस्याद्या प्रतिज्ञा पुरस्करोति—

इक्ष्वाकूणा कुलधनमिदं यत्समाराधनीयं
कृत्स्नो लोकस्तदिह विषमे किं स वत्स करोतु ।

तदनु कुशलवयो शल्यप्राप्तिर्भवेत् । सा तु प्रथमाङ्के चित्रदर्शनकाले
रामेण प्रतिज्ञातमासीत् ।^१ अत्र पुनर्गङ्गा कथयति—

जगत्पते रामभद्र स्मर्यंतामालेख्यदर्शने मा प्रत्यात्मवचनम्—सा
त्वमम्ब स्तुपायामरुन्धतीव । शिवानुध्यातपरा भवेति तद्वनूणास्मि ।

तथैव वसुन्धरापि तद्वनूणा भवति ।

तृतीयाङ्के रामेण कथितमासीत्—

‘अस्ति चेदानीमश्वमेधसहस्रमंचारिणी मे हिरण्मयी प्रतिकृति ।
एतदेव सप्तमेऽङ्के पुनरुच्यते । यथा—

अरुन्धती— जगत्पते रामभद्र

नियोजय यथाधर्मं प्रिया त्वं धर्मंचारिणीम् ।

हिरण्मय्यां प्रतिकृते पुण्या प्रकृतिमध्वरे ॥ ७२०

तदनु—

रामलक्ष्मणी—‘दिष्ट्या तथैवेतत्’

इति वचनं पञ्चमषष्ठाङ्कयोर्लंबकुशपरिज्ञानप्रकरणमनुहरति ।

उद्देश्यम्—

अन्तिमेऽङ्के शेषाङ्कानां कथाया उपशेषेण समग्रनाट्यकथाविलास
एककाले रसोद्भावंकता यातीति महदुद्देश्यमस्या योजनायाः ।

नाटकस्यान्तिमेऽङ्के नायकानां सम्पातः

दिष्ट्या शकुन्तला साध्वी सदपत्यमिदं भवान् ।

थदा वित्तं विधिश्चेति त्रितयं तत् समागतम् ॥

अभिज्ञानशाकुन्तले ७ २९.

एवमेव प्रायः सर्वेषु नाटकेषु अन्तिमेऽङ्के कवयः कार्यवशात् पृथग्-
भूतानामपि महत्त्वपूर्णपात्राणां सामग्र्यं सविधान-सौकर्येण व्यवस्थाप-
यन्ति । अपरेष्वङ्केषु तेषां सख्या रङ्गे द्विधा पञ्चपादा वा भवति ।

यदि नाम किञ्चिन्महत्त्वपूर्णं पात्रं न सगच्छति, तत्तु स्मर्यत एव
सविधानसौकर्येण ।

भासनाटकेषु

स्वप्नवासवदत्तस्यान्तिमेऽङ्के—

१ उदयनो नायकः

२ पद्मावती अभिनवनायिका राजपत्नी

३ यौगन्धरायणः नायकमात्य

४ आवन्तिका (वासवदत्ता) प्रथमा नायिका राजपत्नी

इति नायकाः क्रमशः आगत्य सम्मिलन्ति । एतावत् व्यतिरिच्य नास्ति
कश्चिन्मध्यमसामान्यवचनानुसारेण नायकोऽवशिष्टः ।

अविमारकस्यान्तिमेऽङ्के क्रमशः सर्वे नायका अष्टौर्लिखिताः
समायान्ति—

१ कुन्तिभोजो नायिकायाः पिता

४ मुदशना—नायकस्य माता

२ सौवीरराजः नामकस्य पिता

५ अविमारकः—नायकः

३ भूतिकः—कुन्तिभोजस्यामात्य

६ वुरङ्को—नायिका

१ अत्र नायको मध्यमसामान्यवचनः । तदनुसृत्य नामकस्तु प्रधाननायकः
(कार्यनायकः, फलनायकश्च), तस्य सायिका, प्रतिनायिका, सपत्नी, अ-
नुनायिकाश्च भवति मध्यमसामान्यवचनेन । अपरेऽपि केचिन्महत्त्वपूर्ण-
नायकाः सत्र भवन्तु नामान्तिमेऽङ्के ।

प्रतिमानाटकस्यान्तिमेऽङ्के क्रमशः इमे नायका रङ्गं प्रविशन्ति—

१. राम —नायक	४. भरतः समातृकः
२. सीता—नायिका	५. कंकेयी भरतस्य माता
३. लक्ष्मणः —अनुनायकः	६. शत्रुघ्नः —भरतस्य भ्राता

तत्र विभीषण-सुग्रीवादयो रामस्याभिषेकावसरे तं स्वर्घयन्ति ।

अभिषेकनाटके पुनरन्तिमेऽङ्के समायान्ति—

१ राम —नायकः	४ हनुमान्—वीरसहायः
२ लक्ष्मण. — अनुनायकः	५ अग्निः
३ विभीषण —उपनायक	

देवर्षयः सिद्धाश्च तं रामं स्वर्घयन्ति

बालचरितस्यान्तिमेऽङ्के

१ राजा—कसः प्रतिनायक	४ वसुदेवः —नायकस्य पिता
२. दामोदरः —नायकः	५ अग्रसेनः —राजा
३ सङ्कर्षण —अनुनायक	६. नारद —देवर्षिः

इत्येते नायका सम्मिलन्ति ।

कुन्दमालायाम्

कुन्दमालायाम् अन्तिमेऽङ्केऽधोलिखिता नायका सम्मिलन्ति—

१ रामः —फलनायकः प्रधानः	४ वाल्मीकिः प्रकरोनायकः
२ लक्ष्मण —अनुनायक	५ कुशलवी—प्रधाननायकपुत्री
३ सीता—नायिका	६ पृथ्वी—विश्वम्भरा भगवती

मृच्छकटिके

मृच्छकटिकस्यान्तिमेऽङ्केऽधोविधा नायकाः प्रकटन्ति—

१ चारुदत्तः — नायकः
२ वसन्तसेना — गणिका नायिका
३. रोहसेनः — नायकपुत्र
४ विद्रुपकः —नायकसहायः
५. शकार — प्रतिनायकः
६. स्थावरक — शकारस्य भेटः।
७. भिक्षुः — नायिकासहायः

- ८ शविलक — पालकस्य हन्ता आर्यकस्य प्रतिष्ठापकश्च
 ९ चन्दनः — आर्यकस्य रक्षकः
 १० घृता — चारुदत्तस्य पत्नी
 ११. रदनिका — नायकस्य चेट्टी

तत्र नागाति राजा आर्यको रङ्गपीठमन्त्रिमेऽङ्के । यदि नाम स
 रङ्गपीठमागमिष्यत्तर्हि चारुदत्तस्य नायकत्व व्यलुपिष्यत्

मुद्राराक्षसे

मुद्राराक्षसेऽन्तिमेऽङ्केऽधोविधा नायका प्रवटन्ति—

- चन्दनदास — राक्षसस्य सुहृत्तम
 राक्षसः — प्रतिनायकस्य मन्त्री
 क्षणिक्यः — कार्यनायकः, नायकस्य मन्त्री
 राजा (चन्द्रगुप्त) — फलनायकः

सिद्धार्थकः } — राजपुरुषौ
 समिद्धार्थकः } (चाण्डालौ)

मलयकेतुः — पर्वतक राजस्य पुत्रः प्रतिनायकः

प्रायः सर्वे कार्यपुरुषा अङ्केऽस्मिन् समुपस्थिता भवन्ति ।

कालिदासीयेषु नाटकेषु

मालविकाग्निमित्रस्यान्तिमेऽङ्के सर्वे कार्यपुरुषाः सम्पतन्ति । यथा,

- १ अग्निमित्रः — नायको राजा
 २ विद्रुपकः — नर्तनमात्यः
 ३ धारिणी — देवी नायिका
 ४ मालविका — नूतननायिका
 ५ परिव्राजिका — पीठमदिका

(कौशिकी)

तथैव विक्रमोर्वशीयस्यान्तिमेऽङ्के सर्वे कार्यपुरुषाः सङ्गताः ।
 ये सन्ति—

- १ राजा पुरुरवा — नायकः
 २ विद्रुपकः — नर्तनमात्यः
 ३ आयुष्मत्मार — राजकुमारः
 ४ उर्वशी — नायिका
 ५ नारदः — महेन्द्रस्य सन्देशवाहकः

प्रमुखनायकेषु केवल काशिराजस्य कन्या महादेवी नायाति रङ्गपीठम् । तस्या अभाव पश्यन् कविर्पौजपति—
उर्वशी—(कुमार हस्ते गृहीत्वा) एहि वत्स ज्येष्ठमातरमभिवन्दस्व ।
अत्र ज्येष्ठमाता सैव काशिराजकन्या ।

अभिज्ञानशाकुन्तले

अन्तिमेऽङ्के

१ राजा दुष्यन्तः	—	नायक
२. मातलि	—	नायकस्य सारथिः
३ भरतः	—	नायकस्य पुत्रः
४. शकुन्तला	—	नायिका
५ मारीच	—	शकुन्तला-पालक ऋषिः

महत्त्वपूर्णकार्यपुरुषेषु कष्व' एवावशिष्यते । स चासी स्मयतेऽधो-
विधिनादितिमारोचाभ्याम्—

अदिति — भगवन्, अस्या दुहितृमनोरयसम्पत्ते' कष्वोऽपि ताव-
च्छ्रुतविस्तर क्रियताम् । तथाप्यसौ प्रियमस्माभि. प्रष्टव्य' इत्यादि

नागानन्दे

अन्तिमेऽङ्केऽधोविधा नायकाः सगच्छन्ते—

१ जीमूतवाहनः	—	नायकः
२ जीमूतकेतुः	—	नायकस्य पिता
३ मलयवती	—	नायिका
४ शङ्खचूडः	—	नायकेन रक्षितो नाग
५. गरुड	—	नायकस्य भक्षयिता
६ गौरी	—	भगवती देवी

वैष्णोसंहारे

अत्र क्रमशः सर्वे कार्यपुरुषाः अन्तिमेऽङ्के समापतन्ति । तथाहि—

१ युधिष्ठिर	—	फलनायक	४. कृष्ण	—	अर्जुनस्य सारथिः
२ द्रौपदी	—	नायिका	५ अर्जुनः	—	अनुनायकः
३ भीमसेनः	—	कार्यनायकः			

१. कष्वस्यान्तिमेऽङ्के सहावस्थानमसम्भवमस्ति तस्योच्चपदात्, देवान्तर-
नावाप्च ।

भयभूतीशेषु नाटकेषु

महावीरचरितस्यान्तिमेऽङ्के

राम नायक

सीता नायिका

लक्ष्मण अनुनायक

विभीषण नायकस्य सहायो लक्ष्मणेश्वर

हनुमान् — कर्मशूर

भरतशत्रुघ्नौ — नायकस्यानुजद्वयम्

वसिष्ठ — कुलगुरु

कौसल्यादयः — रामादीनां मातरः

कंकेयी — रामस्य विमाता इत्येते प्रमुखाः सर्वे नायका उपतिष्ठन्ते रङ्गे ।

मालतीनामघवस्य दशमेऽङ्केऽधोलिखितानि पात्राणि वर्तन्ते—

१ कामन्दकी — यागिनी-पीठमदिका

२ मदयान्तिका — प्रतिनायकस्य भगिनी

३ लवगिका — मालत्या सखी

४ मकरन्द — माघवस्य मित्रम्

५ माघव — नायक

६ मालती — नायिका

७ सौदामिनी — कामन्दक्याः शिष्या योगिनी

८ अवलोकिता — कामन्दक्याः परिचारिका

९ बुद्धरक्षिता — कामन्दक्या सखी

१०. कलहस — माघवस्य सेवक इत्येतानि महत्त्वपूर्णपात्राणि सन्ति रङ्गशेते ।

नायिकापितुर्भूरिवसो स्मरण पुनः पुनर्मालतीनामघवस्यान्तिमेऽङ्के वर्तते—यथा—

सौदामिनी—भगवती, एतत्प्रदृष्टनन्दनाभिनन्दितेन राज्ञा यथावती-श्वशुरेण भूरिवसो प्रत्यक्षमभिलिख्य पत्रमायुष्मत्तो माघवस्य प्रेषितम् ।

प्रतिनायको नन्दनः स्मर्यते । यथा—

अविगणय नृप सहनन्दन चरणयोर्नतमग्नचये पतन् । १० १६

भूरिवसुर्धोविधमन्यथापि स्मर्यते तत्रैव—

(नेपथ्ये)

माल्त्रयपायमधिगम्य विरक्तचेता सासारिकेषु विषयेषु च जीविते च ।
निश्चित्य बह्निपतनाय सुवर्णविन्दु-मभ्येति भूरिवसुरित्यधुना हताऽस्म ॥

अन्यच्च भूरिवसुस्मरणप्रकरणम्—

सपदि भूरिवसुर्विनिवर्तितो मम गिरा गुरुसमदविस्मयः ॥ १०,१६

कामन्दकी—एह्ये हि भूरिवसुजीवितदानपुण्य—१०,२०

अपर महत्त्वपूर्ण पात्रमधोरघण्टोऽघोविध स्मरति—

कामन्दकी—कथमधोरघण्टवध-विजृम्भितमेतत् ।

उत्तररामचरिते

सप्तमेऽङ्के प्रमुखनायका अघोविधा विलसन्ति—

१. राम	७ वाल्मीकिः
२ सीता	८, जनकः ^१
३ लक्ष्मणः	९ चन्द्रकेतुः ^२
४ गङ्गा	१०. कुशः
५ पृथिवी	११ लवः
६ अरुन्धती	

इत्यत एव प्रमुखनायका उत्तररामचरितस्य ।

बालरामायणस्यान्तिमेऽङ्केऽघोलिखितानि पात्राणि सन्ति—

१ राम	६ विभीषण
२. लक्ष्मणः	७. हनुमात्
३ सीता	८ वसिष्ठः
४. निजटा	९ भरत
५. सुग्रीवः	१०. शत्रुघ्न

कविनाट्ये प्रतीकरूपाणां नायकानामन्तिमेऽङ्के सम्पातेन सर्वेष्वङ्केषु
विकीर्णां तेषां चतुर्विधाभिनेयभूता सामग्री साकल्येन सपदि समर्थयति ।
अनेन विधिना स काव्यशरीरेऽङ्गाङ्गिभूतानि रसोद्भावकत्वानि सम्मिश्र्य
भूयःपठमासवदयतीति सद्यः परीनवृत्तये सजायते । ●

१ एव राजपिर्जनशो मातामह । ७ २०/२१

२ राम— इमौ पुनर्वंशौ (लवकुशौ) कुमारवन्द्रेतुसमां प्रतिपत्तिः लम्भयि-
तव्यौ । ७ १/२

नाटकेष्वसंवादः

संवादे प्रायः 'उत्तरादुत्तर वाक्य वदता सम्प्रजायते' । तत्रोत्तर-प्रत्युत्तर विशिष्यते किन्तु वस्तुप्रपञ्चकलासौष्टवशादुत्तरानपेक्षिकथनमपि भूयो भूयो विलसति नाटकेषु यत्र नायकस्य स्वविचारः परिनिष्ठितः, नापरेषां केषाञ्चिन्मतमपेक्षते । स्वविचार वक्तात्मन्येव निगूढरक्षति अथवा सम्मुखीनां जनाः सत्यमपि विचार श्रुत्वोद्विग्ना भवेयुः अथवा वा न भवेद् रहस्योद्घाटनस्य तदा स प्रेक्षाकाणामेव विज्ञानामप्रत्युत्तरानपेक्षि वचनं ब्रवीति । अन्यत्र नायकमुखेन काव्योत्कर्षकाणि वर्णनानीतिवृत्तोपनयपथे सन्निवेश्यन्ते । प्रायशस्तत्रापि संवाद विनैव काव्यप्रवृत्तिर्जयते ।

कस्यचित् नाटकस्योत्कर्षं काव्यगुणापेक्षया व्याहारेणापि वर्धते । अपरविधेषु काव्येषु व्याहार एव महत्त्व भजते, संवादो विरल एव वर्तते । नाट्य संवादे श्रोतुर्मनोदशादीनामपेक्षया वैचित्र्यमावर्ज्यते । साधारणतः श्रोतुर्मध्यमतया संवादेन पात्र प्रेक्षकान् प्रभावयति । व्याहारे पुनस्वयमेव स प्रेक्षकान् प्रति गौणत आत्मीयान् भावादीन् प्रकटयति । अत्र सलापस्य संवादस्य वा छायापि न भवति ।

अभिनवगुप्त पृच्छाया व्याख्याप्रकरणे—तत्रोत्तरमपेक्षते तस्यैव प्रत्यायकत्वात् इत्यनेन संवादस्य सत्ता दृढीकरोति नाट्ये ।

नाटके संवादस्य महिमा राजते । संवादद्वारेणैतिवृत्तस्योपनयो रोचिष्णुतमो भवतीति सत्यमेव । अतएव संवादमुखेन नैकपुरुषाणां मनोभावा विचाराश्च परस्पर विनिर्भीषमाना एव प्रकटीक्रियन्ते ।

उत्तर-प्रत्युत्तर-समवेत संवादः कमपि जन प्रत्युक्तो भवति । तत्र रङ्गे नैकनायकानां परस्पर वचासि प्रतिवचासि च युगपद्विलसन्ति । नाटके प्रायशः संवादा भवन्ति । अपवादरूपेण व्याहारा अपि तत्र बहुविधा भवन्ति । एकोक्ति (Soliloquy) स्वगतरूपोऽसंवादः प्रतीय एव । असंवादो न कस्मैचित् श्राव्यते, यदि कश्चित् शृणोति स तं नावदधाति । सुप्रसिद्ध तावच्छविलकस्य चौर्यप्रकरणमसंवादेन वृत्तीयेऽष्टौ ख्यात मृच्छकटिकस्य—

कृत्वा शरीरपरिणाहसुखप्रवेश
शिक्षाबलेन च बलेन च कर्ममार्गम् ।
गच्छामि भूमिपरिसर्पणघृष्ट-पाश्वो
निर्मुच्यमान इव जोषंतनुभुजङ्ग ॥ ३१

इत्यारभ्य—शविलक (रदनिका हन्तुमिच्छति, निरूप्य) कथ स्त्री ।
भवतु गच्छामि । (इति निष्क्रान्त) इत्यन्त सर्वमसंवाद एव ।

शविलकोऽस्मिन् कथाशे आत्मनश्चाहदत्तगृहप्रवेश, चन्द्रास्तमन,
चोयोदात्त, सन्धिभेद-विमर्श, देवनमस्कार, यज्ञापवीतोपयोग प्रदीप-
शिक्षा, परमायंसुप्तपरोक्षण, चारुदत्तस्य दारिद्र्यस्य परीक्षणम्,
चौर्यविक्रम^१ च स्वैर स्वैर विवृणोति । एतद्विधस्य रोषकव्याहारस्य
महाप्रीतिजनन सुप्रतीतमेव ।

भासस्तु एकाकिव्याहारेण नाट्य उपनयस्य रीति प्रागेव सम्यक्
प्रवर्तितवान् । अविमारके नाटके तृतीयेऽङ्के तत्र नायकोऽविमारक एकाकी
सन् यौवन वर्णयति, स्वशक्ति परिचाययति तमो रूपयति मानिन्या मान-
भावन सूचयति दीपप्रभा दर्शयति चीर निदर्शयति च । स रात्रिचार
निर्दोषयति । यथा—

अविमारक —एतद् राजकुलम् । अहो स्थिरत्वमुच्छ्रितत्व प्राकारस्य ।
इह खलु प्रयुज्यते पुरुषाणा कक्ष्याबन्ध अथवा प्रविष्ट एवाह चिन्तयितव्य ।
यदि स्थिरा कपिशीर्षका, इह स्थित्वा रज्जु प्रक्षिपामि । नम प्रजापतये ।
नम सर्वसिद्धेभ्यः । प्रसीदन्तु बलिशम्बरमहाकाला^२ इत्यारभ्य

हसा स्वपन्ति मणिरत्नशिलातलेषु
वैदूर्यमौक्तिककृता मिकताप्रताना ।
स्तम्भा प्रबालविहिता किमिह प्रलापे—
मन्दीभवन्ति मणिदीपहता प्रदीपा ॥ ३१६

१ मार्जार ऋगणे मृगः प्रसरणे श्वेनो ग्रहानुचन
मुष्णामुष्मनुष्मशोयंतुलने श्वा सर्पणे पद्मगः ।
माया रूपशरीरवेशरचने वाग्देशभाषान्तरे
दीपो रात्रिषु घटेषु द्रुमुषो घात्रो स्थले नौर्जले ॥ ३२०

मुत्रग इव गतो गिरिः स्थिररवे पतगपते, पस्विपले च तुल्य ।

शशा इव भुवनावलोक्षनेऽह वृक इव च ग्रहणे बने च सिंह ॥ ३२१

मृच्छकटिक एकावी भिक्षुरष्टमाङ्कस्य प्रारम्भेऽनुपस्थितानपि अज्ञान्
चदति—

अज्ञा कुर्वत धर्मसचयम्—

संयच्छत निजोदर नित्य जाग्रत ध्यानपटहेन ।

विधमा इन्द्रियचौरा हरन्ति चिरसचित्त धर्मम् ॥ ८ १

इत्यारभ्य पुष्करिण्या प्रक्षाल्य लघु लघु अपक्रमिष्यामि' इत्यन्तम् ।
तत्रैवाद्धान्ते पुनस्तस्य भिक्षोरसवादो वर्तते ।

तथैव नवमाङ्कस्यारम्भे शोधनक-शकारयो' पृथक् पृथग्भाषणमसवाद-
कोटिकम् ।

अस्मिन्नाटकेऽसवादा एव दशमेऽङ्के चाशुदत्तस्याघोविध्न वचनम्—

नयनसलिलसिक्त पाशुरुक्षीकृताङ्ग

पितृवनसुमनोभिर्वण्डित मे शरीरम् ।

विरसमिह रटन्तो रक्तगन्धानुलिप्त

बलिमिव परिभोक्तु वायसास्तर्कयन्ति ॥ १० ३

अत्र चाशुदत्त आत्मदुर्दशा न क्वमपि श्रावयति । केवलं प्रेक्षका एव
विभावाघोनास्त शृण्वन्ति ।

आत्मपरिचयार्थं व्याहार'

रङ्गपीठ प्रविशत्पात्रमात्मपरिचयमेकाकि सत् प्रेक्षकेभ्योऽसवादरूप
श्रावयति । यथा प्रथमाङ्कस्य मिश्रविष्कम्भके मालविकाग्निमित्रे—

गणदासः —काम खलु सर्वस्यापि कुलपिद्या बहुमता । न पुनरस्माक
नाट्य प्रति मिथ्या गौरवम् । तथा हि

देवानामिदमामनन्ति मुनय शान्त क्रतु चाक्षुष

रुद्रेणैदमुमावृत्तप्यतिकरे स्वाङ्गे विभक्त द्विधा ।

त्रैगुण्याद्भवमत्र लोकचरित नानारस दृश्यते

नाट्य भिन्नेरुचेर्जनस्य बहुधाप्येक समाराधनम् ॥

अत्र रङ्गे न कश्चित् जनो गणदासस्य पूर्वोक्त वच' शृणोति । अत
सवादस्य का चार्ता ।

अन्यत्र रम प्रविशत् पात्र स्वकर्तव्यादिकमपि असवादरूपेण प्रकट-
यति । यथा मृच्छकटिके—

धीरका —

पादप्रहारपरिभवविमाननाभद्वगुणकवैरस्य ।

अनुशोचत इयं कथमपि रात्रिं प्रभाता मे ॥ ९.२३

तद्यायदधिकरणमण्डपमुपसर्पामि । सुतामार्यमिश्राणाम् ।

प्रवेशक-विष्कम्भकयोरसंवादः

विष्कम्भकस्तु —

एकानेककृत शुद्धं सद्ग्रीर्णो नीचमध्वमै ।

सर्पैककृतविष्कम्भकेऽसंवादादस्यैव स्थानं भवितुमर्हति । यथा मालती-
माघवस्याष्टमाहस्य —

अवलोकिता—यन्दिता भया नन्दनायस्य प्रतिनिवृत्ता भगवती ।
तद्यायन्मालतीमाघवसकाशं गच्छामि । (परिक्रम्य) एतौ तौ परिनिय-
यतिर्तदियसावसानमज्जनो दीर्घिकातीरशिलातलमल्लफुल्लत । तदुपसर्पामि ।

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य चतुर्थाह्नात् प्राग् विष्कम्भके सुतोत्थितः
शिष्योऽनसूया च पृथक् पृथगेव भाषणं कुरुत । तयोर्भाषणं संवादकोटि-
नार्हति ।

एतादृशो एव कस्यापि नामकस्य रङ्गप्रवेशकाले प्रथमादस्यामामेका-
किनः स्वीकारोक्तिः । तद्यथा मृच्छकटिकस्य पञ्चमेऽङ्के—

(प्रविश्य)

विदूषकः — अहो गणिकनया लोभोऽश्शिष्यता च यतो न कस्यापि कृता
अन्या । इत्यादिभ्यः कथं प्रिययमस्यो मृशवाटिकायामुपविष्टस्तिष्ठति ।
तद्यायदुपसर्पामि' इति यावत् ।

स्यकार्यवर्णनम्

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य प्रथमाह्ने सूतस्य निष्क्रमणाद् पश्चादेतानि
राजा परिक्रम्यावलीलय च कथयति—

इदमाश्रमद्वारम् । यायत्प्रविशामि । (प्रविश्य निमित्तं सूचयत्)

शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च वातुः कृत फलमिहास्य ।

इत्यादिमा यावदिमा छायाभाभिस्य प्रतिपालयामि ।

तृतीयाङ्कस्यारम्भेऽपि तादृश एवासवादो वर्तते । तथाहि—
राजा—(नि श्वस्य)

जाने तपसो वीर्यं सा बाला परवनीति मे विदितम् ।
न च निम्नादिव सलिल निवर्तते मे ततो हृदयम् ॥३१
इत्यारभ्य श्रेष्ठ्यामि आसा विलम्बकथितानि ।

नेपथ्योक्तिः

नेपथ्योक्तिस्तु वस्तुतोऽम्बा एव । तद्यथाभिज्ञाने भो भोस्तपस्विना
सन्निहितास्तपोवनसत्त्वरक्षायै भवत इत्यारभ्य
धर्मारण्य विरुजति गजः स्यन्दनालोकभीत । १३०
इति यावत् ।

स्वगतम्

स्वगत सस्कृतनाट्यविधायाः सारभूत वर्तते एव । तत्र नास्ति क्वचिद-
पेक्षा प्रतिवचनस्य, यतो हि नाम स्वगत न कश्चिच्छृणोति रङ्गपीठे ।

दूरतो विलोप्य वर्णनम्

दूर स्थित्वा कश्चिज्जना यत्किञ्चिद्भाषते न तच्छ्रूयते दूरस्थेर्जनैः ।
ईदृशोऽसवादोऽभिज्ञानशाकुन्तलेऽधोविध वर्तते कञ्चुकी मुखेन—

(राजानमवलोक्य) अहो सर्वास्ववस्थासु रमणीयत्वमाकृतिविशेषा-
णाम् । एवमुत्सुकोऽपि प्रियदर्शनो देव , तथाहि—

प्रत्यादृष्टविशेषमण्डनविधिर्वामिप्रकोष्ठे श्लय

बिभ्रत् काञ्चनमेकमेव बलय श्वातोपरक्ताधर ।

चिन्ताजागरणप्रताम्रनयनस्नेजोगुणैरात्मन

सम्कारोल्लिखितो महामणिरिव क्षीणोऽपि नालक्ष्यते ॥ ६६

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य सप्तमेऽङ्के राजा दूरत एव तपस्विनीभ्यामनु-
बध्यमान बालमवलोक्य कथयति—

अये । को नु खल्वयमनुबध्यमानस्तपस्विनीभ्यामबालसत्त्वो बाल ।

अर्घपीतन्तन मातुरामर्दक्लिष्टकेसरम् ।

प्रकोडितु सिंहशिशु बलात्कारेण वर्षति ॥ ७१४

किं नु खलु बालेऽस्मिन्नौरस इव पुत्रे स्निह्यति मे हृदयम् । नूनमन-
पत्यता मा वत्सलयति ।

मृच्छकटिकस्य चतुर्थाङ्के वसन्तसेना भवाक्षकेण मदनिका-शार्विलक्यो
प्रणयव्यापार पश्यन्ती असंवादरूपं वदति—

'कथमेषा केनापि पुरुषकेण सह मन्त्रयमाणा तिष्ठति । इत्यारभ्य साधु मदनिके साधु । अभुजिष्येव मन्त्रितम् ।

इति यावत् तस्याः प्रतिक्रियोक्त्याऽसंवादः ।

तथैवैकाकी नायकोऽवलोक्योर्ध्वं दुर्दिनं वर्णयति पञ्चमाङ्कुत्पादो पङ्क्तिं श्लोकं । वसन्तसेनापि तथैवासंवादरूपं दुर्दिनवर्णनं करोत्यभिसारिकावेषा ।

तथैव परिक्रम्यावलोक्य च संवादरूपेण नायको वदति । यथा मृच्छकटिकस्य नवमेऽङ्के चारुदत्तं शुष्कवृक्षस्थितो ध्वाक्ष इत्यादिना सर्वथा देवता स्त्रीकरिष्यन्ति इत्यन्तेन ।

'समन्तादवलोक्य' क्वचिदसंवादं प्रयतते । तद्यथा मृच्छकटिके नवमेऽङ्के ।

चारुदत्त —(प्रविश्य, समन्तादवलोक्य)

तत्रैव 'विचिन्त्य, परिक्रामत, सशङ्कम् सवितर्कम्' च बहवः श्लोकाश्चारुदत्तेन पठ्यन्ते ।'

विज्ञापनार्थम्

दशमणस्य संवाद-विहीना विज्ञापना कुन्दमालाया भगवती गङ्गा, मुनीन्द्र, वनदेवता, हिंस्रान्, लोकपालान्, शैलराजान् प्रति निवेद्यते । तद्यथा गङ्गा प्रति—

जानध्रमा कमलगन्धकुनाधिवासिः
काले त्वमप्यनुगृहाण तरङ्गवातैः ।
देवी यदा च सवनाय विगाहने त्वा
भागीरथि प्रशमय क्षणमम्बुवेगम् ॥ १.२२

गङ्गायां प्रत्युत्तरं नास्ति । इदं स्तुतिरेव

घोषणा

एकपक्षीय वचनं घोषणा भवति विज्ञप्त्यर्थम् । न तत्र प्रत्युत्तरस्य सम्भवः । तद्यथा मृच्छकटिकस्य दशमेऽङ्के

चाण्डाली—शृणुतार्यां शृणुत । एष सार्धंवाहविनयदत्तस्य नत्ता सागर-
दत्तस्य पुत्रक भार्यचारुदत्तो नाम इत्यादिना यद्यपर ईदृशमुभयलोक-
विहृद्धमकार्यं करोति तमपि राजा पालक एवमेव नास्ति ।

वर्णन-प्रसङ्गेन

वर्णनानि प्रायशः प्रत्युत्तर नापेक्षन्ते । तद्यथा मृच्छकटिके—
विट् —(वसन्तसेनामुद्दिश्य)

अपद्या श्रीरेषा प्रहरणमनङ्गस्य ललितम्
कुलस्त्रीणां शोको मदनवरवृक्षस्य कुसुमम् ।
सलील गच्छन्ती रतिसमयलज्जाप्रणयिनी
रतिक्षेत्रे रङ्गे प्रियपथिकसार्धैरनुगता ॥ ५ १२

तत्र यथापूर्वं कवेरनुत्तमा काव्यसृष्टिरेतादृशेषु वर्णनरूपासवादे-
पूञ्चरति ।

अङ्कान्तेऽसवाद'

अङ्कस्यान्तिमे भागे बहुशो नायका निर्गच्छन्ति । क्वचिदेक एव नायको
वर्तते । न तदा स्वकार्यक्रममपरेदामपि भाविनियोगं सवादविरहित
व्याहारेण श्रावयति । तथा हि मृच्छकटिके पष्ठाङ्कस्यान्ते—

चन्दनक —(नैपथ्याभिमुखमवलोक्य) अरे तिष्कमतो मे प्रिय-
वयस्य शविलको पृष्ठत एवानुलम्बो गत । भवतु, प्रघानदण्डधारको
वीरको राजप्रत्ययकारो विरोधित । तद्यावदहमपि पुनर्भातुपरिवृत
एवमेवानुगच्छामि ।

नाटके सवाद एव विलसतीति बाहुल्येनैव सत्यम् । पूर्वोक्तविवेचनेन
प्रतीयते यदसवादसहानि बहूनि स्थलानि सन्त्येव । बहुषु स्थलेषु असवाद
एवाश्रयकं पात्राणां मनोगतानि प्रेक्षकेभ्यो विज्ञापयितुम् । अन्यत्रासवादस्य
कलात्मकं सौष्ठवं प्रक्रियावर्णनेऽनुपममेव सौन्दर्यं विदधाति । यथा
शर्बिलकादीनां चौर्यनिदर्शनम् ।

वृत्तिविधानम्

समुत्थान तु वृत्तीना व्याख्यास्याम्यनुपूर्वश ।

यथावस्तुदभव चैव काव्याना च विकल्पनम् ॥

नाट्यशास्त्रे २० १

अभिनवगुप्तानुसारेण वृत्तयस्तु वस्तुतः कायवाङ्मनसा चेष्टा एव कविभिर्विशिष्टेन हृदयावेशेन युक्ता नाट्योपकारिण्यः ।^१

किमपि वृत्तमितिवत्त वा कवि काव्य-क्रियायै विचिनोति । काव्ये तस्य वृत्तस्य प्रपञ्चो नेतिहासकृता ज्ञानगौरवाज्जन-पद्धत्या भवितुमर्हति अपि तु रससार-समुत्थानमभिलक्ष्य वृत्त तु सूत्रमिव गृहीत्वा कवि सविधान-रूपाणि सन्ध्यन्तर-सन्ध्य-वीथ्यङ्गादीनि वैविध्यमयानि विविधानि पुष्पाणीय सङ्ग्रन्थयते । तत्रैकविंशतिः सन्ध्यन्तराणां त्रिषष्टिः सन्ध्यङ्गानां द्वादश वीथ्यङ्गानां कवेः पुरतो विलसन्ति । एतेषु कानि कानि सन्ध्यन्तराणि सन्ध्यङ्गानि वीथ्यङ्गानि च ग्रन्थनीयानीत्युपपत्तये वृत्तीनां विधानं पुरस्कृतम् ।

प्रथमं तावद् कवी रसवृत्तानुरूपा वृत्तिं सम्प्रधारयति । तद्यथा राजशेखरः प्रययति—चेष्टाविन्द्यासक्रमो वृत्तिः ।^२ यदि नाम वीररसो युद्धवृत्तं च वर्तते तत्र सात्वती आरभती च द्वयोर्वृत्तयोरवसरो भवति । तदनु विभावाश्रयादीन् विचार्य स विनिर्णयति यत्र सात्वती आरभती वा प्रभवेत् । रामरावणयुद्धे रामस्योत्तमप्रकृतिमुद्दिश्य कविस्तत्र सात्वती वृत्तिं स्वीकरोति । इमामेव सात्वतीमनुरुध्य सन्ध्यङ्गादीनि स प्रचिनुते ।

यद्यपि सर्वासा वृत्तीनां परस्परं सामञ्जस्यं संहचारिता वा वर्तते एव तथापि बाहुल्येन किमपि काव्यं वृत्तिविशेषेणाभिलष्या लभते । तथा हि—अभिज्ञानशाकुन्तले कौशिकी वृत्तिर्विलसति । अस्मिन् नाटके यदि नाम सात्वतीवृत्ते आरभती वृत्तेर्वा प्रकरणानि समायाति तर्हि संक्षेपेण तानि

१. ना० शा० २० १ अधिहृत्य भारती । राजशेखरानुसारेण चेष्टाविन्द्यास-
क्रमो वृत्तिः ।

२. यत्र क्रमस्तु कविकर्म ।

वर्णयन्ते । तद्यथा दुष्यन्तेन दानवगणस्य पराजयः । तत्र युद्ध रङ्गपीठे दृश्य नास्त्येव । केवल श्रव्यविधिना मातलिवचनेन तद् वर्णितम् ।^१ अपरञ्चार-भटीवृत्तिपरा दुवसिसः सापघटना सूचनयैव विष्कम्भकेण नेपथ्यवचनेन चोपक्षिप्यते । मातलिना कृता विदूषकस्य दुर्दशापि नेपथ्येन सूचिता ।

कैशिकीवृत्तिकेषु काव्येषु यत्किञ्चित् कवि सामाजिकेभ्यो दर्शयति, तत्तु प्रायशो मधुर सुन्दर रोचकमेव पक्ष प्रकाशयति न विपरीतम् । तथा लोकरक्षकस्वरूप तपस्विनाम्—

एतास्तपस्विकन्यकाः स्वप्रमाणानुरूपं सेचनघटैर्बाल पादपेभ्यः पयो दातुमिद एवाभिवर्तन्ते । अथवा सप्तमेऽङ्के—अहो उदाररमणीया पृथ्वी ।

वृत्तरनुबन्धाः

नाटके या वृत्ति प्रधाना, तत्सम्बन्धिकार्याणि दृश्यत्वेनाङ्कभागे निवेशनीयानि । शेषाणि तु अर्थोपक्षेपकेण, इतरेण वा सूच्यविधिना सामाजिकेभ्यो विज्ञापनीयानि ।

वृत्तीना रसे सम्बन्धो वर्तते । तेषा रसाना स्वपक्षीया विरोधिनश्च रसा भवन्त्येव । तर्हि कस्यचित् काव्यस्य या वृत्तिस्तामनुबन्ध्य रसा निबन्धनीया अथवा काव्ये यो रसोऽपेक्ष्यते तस्यानुरोधेन वृत्तयः सचीयन्ते ।

एवमेव रसानुरूपाणा वृत्तीना रीतिभिः, प्रदेशैश्च यथाशक्य सामञ्जस्यमवधारणीयम् ।

कैशिकीवृत्ते सन्ध्यङ्गानि

विलोभनम्, प्राप्तिः, विधानम्, विलासः, विधूतम् शमः, नर्मः, पयुःपासनम्, पुष्पम्, प्रसादनम्, सग्रहः, छलनम् इति ।

आरभटी-वृत्ते सन्ध्यङ्गानि

निरोधनम्, वञ्चम्, अभूताहरणम्, अभिसन्धिः, तोटकम्, उद्देगः, सन्नमः, द्युतिः, विरोधनम्, विचलनम् इति ।

सात्त्वतीवृत्ते सन्ध्यङ्गानि

परिभावाः, भेदः, व्यवसायः, उपगूहनमिति ।

कंशिकीवृत्ते सन्ध्यन्तराणि

प्रदानम्, प्रत्युत्पन्नमतित्वम्, गोत्रस्खलितमिति ।

आरभटीवृत्ते सन्ध्यन्तराणि

वध, दण्ड, माया, क्रोध, साहसम्, भयम्, भेद इति ।

सात्त्वतीवृत्ते सन्ध्यन्तराणि

ओज, प्रत्युत्पन्नमतित्वम्, हित्वधारणमिति ।

भारतीवृत्तेरेव सर्वाणि वीध्यङ्गानि भवन्ति ।

वृत्त्यनुरूपा भूमिका रङ्गे परिहरणीया । अमिज्ञाने कंशिकीवृत्ति-
प्रधाना । सा तु सौन्दर्यशालिनी । तत्रासुन्दरस्य दुर्वाससो रङ्गे प्रवेशे न
भवेदिति नेपथ्यादेव तस्य वचनं श्राव्यते ।

नाटकस्योद्देश्यम्

'A thing of beauty is a joy for ever.'

कस्य चरित कीदृश वा चरितमभिनेयार्थं भवेदिति नाटककारस्य सविशेषमवधानमर्हति । स एव नायकः तदेव वा वस्तु स्वनाटकेनानुकरणीयं विधेयं यस्य सदृश लोके विरलविरलमेव दृश्येत । तथा हि नाटकोचितो नायको भीमो वर्तते यः कथयितुं योग्यः—

शपामि सत्येन भय न जाने ज्ञातुं तदिच्छामि भवत्समीपे ।

मध्यमव्यायोगे ४१

अथवा स राम एव नायको भवितुमर्हति यः आत्मानं प्रकाशयत्यधोविघ्नम्—

स्नेह दया च सौख्यं च यदि वा जानकीमपि ।

आराधनाय लोकस्य मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ॥

स नाटककविर्यदा राम, कृष्ण, चारुदत्ता, वा निरूपयति तस्यान्तरिक्षोऽभिलाषोऽप्यमेव वर्तते यत्लोके रामा, कृष्णा, चारुदत्ता भूयिष्ठाः सन्तु । अत एव वदामि—लोकशिक्षकं कविर्विर्जयते ।

महापुरुषपराणि उदात्तचरितात्मकानि नाटकानि पुनः पुनरभिनीतानि नवतां विदधते । न तेषां जरता वा विस्मृतिं वा लोक उत्सहते ।

न केवलं रङ्गपीठेऽनुकरणीयोऽपितु लोकेऽपि योऽनुकरणीयोऽभिमतः कविना स एव नायको भवितुमर्हति । तदेव वृत्तमपि नाटके प्रयोज्यं यदनुकृतं लोके कविं प्रीणयति ।

न केवलं चरितमेव लोकस्थोदात्तं विधातुं नाटकं यततेऽपितु सम्भाषण-मार्जवं सौष्ठवं पाठ्यं प्रत्युत्पन्नमतिव्ययं च लोकस्य कथं स्यादित्यादर्शो नाटके समुपस्थाप्यते । एतानि शिक्षणीयतत्त्वानि तु नाटकेषु पदे पदे विनिवेश्यन्ते तथापि । प्रकृष्टमेकमुदाहरणमधोविघ्नं वर्तते—

उर्वशी पुरुरवसोऽनुज्ञां कामयते—महाराजेनाभ्यनुज्ञाता इच्छामि प्रियसखीनिव महाराजस्य कीर्तिं सुरलोकं नेतुम् ।^१

यत् किञ्चिन्मानवकृतिषु निसर्गेषु वा ललित, वैभवशालि, समृद्ध-
मुदार, रमणीय च प्रतिभाति तदेव सगृह्य विभावादिसम्पत्तिदर्शनं कथं
कुर्यादिति दृष्टिं सहृदयानां जीवितं सार्थयितुं समुपकल्पते महाकवि-
विशेषतोऽभिनेयार्थेषु काव्येषु प्रत्यक्षीकरणेन ।

यथा वेदेभ्यः कार्याकार्यबुद्धिवर्णत्रयस्य भवति तथैव नाट्यात्तु वर्ण-
चतुष्टयस्य कर्तव्याकर्तव्यज्ञानं भवतीति विशुद्धाभिप्रायो भरतस्याधो
वचनस्य—

न वेद व्यवहारोऽयं सथाव्य शूद्रजातिषु ।

तस्मात् सृजापर वेद पञ्चमं सार्ववर्णिकम् । ना० शा० १.१२

नाटकं तु वस्तुतः काव्यमेव । आचार्यमम्मटेन काव्यस्योद्देश्यं
परिशीलितम्—

काव्यं यशसेऽयं कृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।

सद्यः परनिर्वृतये कान्ता सम्मिततयोपदेशयुजे इति ।

नाटके नाट्ये वा किं भवतीति भरतेन निगदितम्—लोकोपदेश-
जननम्,^१ विधातन्निजननम्,^२ धर्म्यम्, यशस्यम्, आयुष्यम्, हितम्, बुद्धि-
विवर्धनम्^३ इत्यादि ।

त्रैलोक्यस्यास्य सर्वस्य नाट्यं भावानुकीर्तनम् ।

क्वचिद् धर्मं क्वचित्क्रीडां क्वचिदर्थं क्वचिच्छमम् ।

क्वचिद् हास्यं क्वचिद्बुद्धं क्वचित्कामं क्वचिद्बधम् ॥

अतो भरतो निर्देशयति कवीनघोविधम् ।

१. एतानि पूर्वोक्तानि तत्त्वानि नाटकेषु पुरस्करणीयानि ।

२. नैतेषां तत्त्वानां विरोधो नाटके भवेत् । इति

१ लोकोपदेशजननं नाट्यमेतद् भविष्यति । ना० शा० १.११५

२ विधातन्निजननं काले नाट्यमेतद् भविष्यति । ना० शा० १.११४

३ धर्म्यं यशस्यमायुष्यं हितं बुद्धिविवर्धनम् । ना० शा० ४.१२, १.११५

गेटे तदनुसरति नव वयमिति —

What the author brings forward of a graceful life and
the culture of a high soul. The high personality of the
author should reflect from the drama. This alone in-
fluences the cultivation of the people. European
Theories of Drama, p. 334.

न ह्येतेषां तत्त्वानां सर्वतो विवृद्धिं कस्मिंश्चिन्नाटके दृश्येत, किन्तु तानि स्वल्प वा प्रचुर वा विलसन्त्येव ।

नाटके रसस्रोतस्विनी तु परमोद्देश्य भवत्येव । किन्तु सा पुष्पलता-प्रतानमिव समाजसौष्ठवादत्तं न भञ्जयेदपितु तमेव नित्यं पोषणतत्त्व—प्रदानेन सर्वधयेदिति ।

'निरङ्कुशा कवय' इति प्रायोवादः । बहवः कवय आद्रिकालतः पूर्वोक्तान् मूलभूतानुच्चादगनिवहेलयन्त इव समाजं पातयितुं यतमाना दृश्यन्ते । तद्यथा प्रहसनभाणकोटिके रूपके किं किं विगृहीतं न वर्तते । स्वयं भरत एव लक्षयति प्रहसन-विषये—कापुरुषसम्प्रद्युक्तं भवति । तत्र वेश्या-बेट-नपुंसक-विटघूर्ता बन्धकी च भवन्ति । ततः परमपि घूर्तप्रविवाद-सम्पन्नो दम्भसयोगो भवति ।

भाणादिर्गाह्यसाहित्यस्य रचयितार स्वयमेव परापातिन पाठकानपि पातयितुं प्रभवन्तीति कस्य नाविदितम् । घनाभिलाषो वा लोकप्रियताकामना वा क्वचिन् प्रतिभाशालिनोऽपि कवीन् पतनाभिमुखी काव्यप्रवृत्तिं स्वीकृतुं मुत्सेचयति । भास्कर आत्मविडम्बनामस्यां दिशि विरोति स्वोपज्ञे शृङ्गारलोलालोकभाणे—

निलज्जताया कस्याश्चिन् निर्बन्धाद् रक्षितं मया ।

इदं हासिकसक्तानां विदुषामस्तु तुष्टये ॥

कतिपयकवानामुद्देश्यमासीत् प्रच्छन्नलोकानां दुश्चरितस्य प्रकाशनम् । शतघरो लटकमेलकप्रहसनस्य प्रस्तावनायां स्वामिप्रायः प्रकटितवान्—चिन् चरित्रं स्थलितव्रतानां शीलाकरः शतघरस्तनोति । १७

नाटकेन केवलं भरतो गटे वा लोकसंस्कारो भवेदिति परमावश्यकं मन्येते, वनाडिशा तथैव मन्थमानं प्रतिपादयति—*Its (Don Juan Play's) morals, its manners, its philosophy, its influence on the young are for you to justify* २

पाश्चात्यालोचकेषु कतिपयप्रमुखा अपि विद्वांसो नाटकादीनामुद्देश्य-मनोरञ्जनमेव मन्यन्ते । तथापि महतरा सन्ति समीक्षापुरीणा येषां

१. अनादि लोकोपदेशजननं दर्शयित्वात्मविगर्हणा विद्वरमन्त्रि केचन कथयः । तथा हि रससदनभाणे 'तदेतासु कदाचिदपि न विचरन्तीत्यं पुरुषेण'

२ Letter of Arthur—Bingham Walkley

मतेन मनोरञ्जनेन सहोपदेशोऽपि नाटकस्योपेय ।^१

लोकोपदेशजननम्

लोकोपदेशजनन तु विचित्रेण विधिना सम्भवति । तद्यथा शूद्रकेण मृच्छकटिके दिद्मात्र निर्दाशत भिक्षुवचनद्वारेण—

भिक्षु — इदमीदृशमनित्यत्व प्रेक्ष्य द्विगुणा तरो मम प्रव्रज्याया बहुमानं सवृत्त ।

इति सन्यासिना कृते उपदेशजननमिष्यते । अपरविद्याना सहृदयानामवरदृशोपदेशा मृच्छकटिके भूषिष्ठा एव विलसन्ति ।

अभिनवगुप्तो नाटकस्योद्देश्य प्रीतिव्युत्पत्तिप्रदानत्व मन्यमान कथयति—
'दृश्यमिति ह्यथ श्रव्यमिति व्युत्पत्तिप्रदम्'^२ । व्युत्पत्ति कस्येति स स्पष्टयति—नाटकादिष्वचतुर्वर्गोपायोपदेशी^३

पी मालेकिन तदेव समर्थयति योरपीयनाटकानुबन्धेन । तद्यथा—
Great comedy and great tragedy are valuable not because they are entertainment but because they re-orientate our attitude to life and to ourselves In doing so they give a joy which few things can give. —Aryan Path, March, 1957.

योरपीयनाटकेषु ट्रेजेडी मूलतो मानवस्य पावनता विद्यातुमुद्दिष्टा ।^४
साक्षादुपदेशो वर्जित एव । व्यञ्जनयैव कथादिशा प्रेक्षकां सत्प्रवृत्ति नाटकेभ्यो गृह्णन्ति ।

१ ना० शा० १ ११ अधिहृत्य भारती ।

२ ना० शा० १ १७३ अधिहृत्य भारती ।

३ योरपेऽपि—On the other hand, for centuries critics had followed critics in echoing the judgment that delight and instruction were twin aims of the dramatist A certain practical purpose is implied in Aristotle's famous purgation theory. —A Nicoll, The Theory of Drama P. 69.

४. In tragedy the ennobling or purification of manners is the end towards which all effort is directed In it there are verses instructive, pleasing and moving that they tend to purge of passion the mind of the hearer

—European Theory of Drama, P. 58

ओचित्यम्

अनौचित्य तु परम रसविधातकभिरयापार्याणा मत सम्यगुपनीतम् । यद्यपि सर्वविधेषु काव्येषु ओचित्य निर्वहणीय भवत्येव तथापि नाटके नाट्याभिनये च ओचित्य विचारणाः सर्वशेष प्रतिपदमेवावधानमर्हति । कविस्तु रसापेक्षया विभानानुभावसञ्चारिभावानां स्रष्टा भवति । एतेषां समेषां शोभन सामञ्जस्य रागवर्धनं स्यात् । न ह्यनर्हं किञ्चित् प्रेक्षकाणां कृते कविः समुपस्थापयेदिति प्रथमं कल्पः ।

ओचित्यदृशा प्रथमस्थानीय वृत्तोपकलनमेव । भरतेन नाटकादीनां मर्षेण रूपकाणां कृते उचित वृत्त निर्दिशितमेव । यथा नाटकस्येतिवृत्त प्रख्यातं स्यात् 'नानाविभूनिभिर्युक्तमित्यादि' । अत्र प्रश्नः समुदेति— किं नाम वृत्ते किञ्चिदौदात्तं वादर्शो वा प्रतिफलति । बहुषु नाटकेषु राज्ञां विवाहात्मकं चरितमनया दृशा स्पृहणीयं न प्रतिभाति । न तत्रौदात्त्य-मादर्शो वा स्यन्दते । मालविकाग्निमित्रं विगलितादर्शमेव धनति ।

वृत्तानुबद्धानि सविधानानि विलसन्ति । तेषां सम्भाव्यतावश्यकी भवेत् । दुष्यन्तस्य रथो मृगानुसारी वने प्रचरतीति कल्पना अस्तु । नाट्यधर्मादृशापि सर्वमसंभवमसद्वा न दर्शनीयं नाट्ये । अशोभनं सविधानं तु त्याज्यमेव । अभिज्ञानस्य पञ्चमाङ्के दुष्यन्तमुखेन नारीनिन्दा-घोषिद्या परिहरणीयं च ।

राजा—इदं तत्प्रत्युत्पन्नमिति स्त्रेणमिति यदुच्यते ।

स्त्रोणामशिक्षितपटुत्वममानुषीषु

सन्दृश्यते किमुत या प्रतिबोधवत्यः । ५३२

कथावस्तुन प्रतिस्कारो नाटकेषु भूमिष्ठं वर्तते । तत्रौचित्यं विचारणां स्पृहणीया भवति । रसभावादीनां वंपुल्यायमपि महता चरितस्य विषयेऽ-योम्यं न वचनीयमिति सिद्धान्तं स्वीकरणीयं । अनुचित एव वेणीसंहारेऽ-श्वत्याम-कर्णयोर्विवादप्रसङ्गो यत्र प्राप्तं स्मरणीयोऽश्वत्यामा कथयति—

'अरे मूढ, जाल्या काममवध्योऽहम् । इयं सा जातिः परित्यक्ता ।

अभिज्ञाने कथावस्तुन प्रतिस्कारो विशेषतः सप्तमेऽङ्के ओचित्येन शाश्वतं विलसति ।

अन्ये च प्रबन्धगुणा नाटके सम्यगाकलनीया भवन्ति । तथा हि

शब्दगुणाः—सक्षिप्तग्रथत्वम्^१, अविषमबन्धत्वम्^२ श्रव्यवृत्तत्वम्^३, अनतिविस्तीर्णाङ्कत्वम्, श्लिष्टसन्धित्वम् ।^४

अर्थगुणाः—चतुर्वर्गफलायत्तत्वम्^५, चतुरोदात्तनायकत्वम्^६, रसभाव-
निरन्तरत्वम्, विधिनिषेधव्युत्पादकत्वम्^७, सुसूत्रसविधानकत्वम् ।^८

उभयगुणाः—रसानुरूपसन्दर्भत्वम्^९, पात्रानुरूपभाषात्वम्, अर्थानुरूप-
च्छन्दस्त्वम्^{१०}, समस्तलोकरञ्जकत्वम्, सदलकारवाक्यत्वम् ।

नेतृविषयकमौचित्येन कवेरौदात्यं प्रतिफलति । यस्य चरितस्य दर्शनेन प्रेक्षकोऽभ्युदित एव प्रेक्षागृहात् प्रतिनिवर्तते स एव नायको भवेत् । अन्या-
दृशा नायका सामाजिकाना वर्धनाय न प्रभवन्ति । अत एव शृङ्गारप्रधा-
नेऽपि नाटके धीरोदात्त एव नायको वरणीय न प्रीरललितः ।

नायका यथायोग्य कार्येषु नियोजनीया । उत्तरदामचारते स्वयमेव
रामः शम्भुकस्य तपस्विनो वधार्थं नियुज्यत इति नास्ति शक्तिरम् ।^{११}
मालविकाग्निमित्रे वधोवृद्धोऽग्निमित्रो मालविका भृशं कामयत इति
हास्यास्पदमेवानौचित्यात् ।

औचित्यदृशा रसानुबद्धा वृत्ति स्वीकरणीया । विशेषतोऽङ्गिरसोचिता
प्रधाना वृत्तिर्नाटकेषु कल्पनीया । तथा हि वेणीसंहारेऽङ्गिरसो रोद्र एव ।
तत्रारमटीवृत्तिः सम्यक् पल्लविता ।

१. येन कथारसविच्छेदो न भवेत् ।
२. श्रुतिमुखजनकानि शृतानि भवेयुः ।
३. अङ्कानां परस्परमेव वाक्यमयतया महावाक्यता जायेत ।
४. धर्मार्थकाममोक्षानां धतुर्णां प्राप्ते उपायान् नायको गृह्णीयात् ।
५. धर्मार्थकाममोक्षेषु नायकस्य वैचक्षण्यं स्यात् । आशयं विभूत्योः दत्तार्थोऽपेक्षितः ।
६. गुणवतो नायकस्योऽङ्कदर्शनेन दीपवत् उच्छेद-प्रदर्शनेन ।
७. येन पदार्थाः प्रबन्धस्य शोभायै भवन्ति ।
८. येन रतिप्रकर्षे कोमलं, उत्साहप्रकर्षे प्रोद, शोकप्रकर्षे मृदु शब्द-सन्दर्भो
विरचनीयः ।
९. शृङ्गारे द्रुतविलम्बितादयः, वीरे दृढतिलकादयः, कदले वैतालिकादयः,
रीद्रे सङ्घरादयः, सर्वत्र शाङ्खलविक्रीडितादयः ।
१०. नायकस्य नियोगस्तस्य चरितानुभाववयादेशादि न व्यभिचरेयुः ।

ओचित्यादृते नान्यद् रसभगस्य कारणम्
ओचित्योपनिबन्धस्तु रसस्थोपनियत्परा ॥

यदि नामा भिनेयेऽनभिनेय वा काव्ये निवृत्तिरुपदेशश्च न दृश्येताम्
तर्हि नोचितं तत्काव्यम् । प्राप्तेषु भाणप्रहसनेषु सद्बृत्ति-जागरणाय
प्रयत्नो न विहितः ।

रसोचित्य विभावादीनां सामञ्जस्यपूर्णसावल्येन साधनीयम् । कण्व-
श्रुपेराश्रमपरिभर दुष्यन्तस्य कामक्रीटाम्बली कृता कालिदासेन । अनौ-
दीपनं न साधु तपोवनभूमि । आश्रमस्य ग्रामीकरणमेवानौचित्यम्^१ ।

भावात्मानुचिताश्रया अनौचित्यं कल्पयन्ति । तथा हि रामस्यो-
दयनस्य च शोकाद्द्विस्तयोर्महिमानं नानुक्षणद्वि ।

रसोचितपदनिरन्धनं तु काव्यगौरवं समुद्धरति । बहुविधास्तत्र
नायका नाटकेषु स्वपदानुरूपिणी गद्यमयी भाषा प्रवदन्तु । तथा हि नाघ-
माना नायकानां कृते पाञ्चाली गौडी वा रीतिरचिता । ते स्वल्पं वदन्तु न
व्यञ्जनयापितु अभिधया ।

शब्दा अपि महता कृतं निर्वचनीया सन्ति । तथा हि युधिष्ठिर एव
पिपासायै 'उदन्या' शब्दस्य प्रयोगं कर्तुमर्हति ।^२ सीता रामाय त्रैलोक्य
इति पदं प्रयुक्ते ।^३

भासेनोपनय विषयकं स्वर्णसिद्धान्तं पञ्चरात्रं भट्टमुचेन निदर्शितं ।
यथा—

‘न विस्तरार्हाणि विप्रियाणि’^४

अनेन वेणीसहारस्य चतुर्थाङ्गे सुन्दरस्य दुर्योधनाय वृषसेनवध-
प्रकरणोपनयाऽतिदीर्घत्वादनौचित्यं प्रतनोति ।

१ उभे—नाश्रं सदेह । महाप्रभावो राजविरिति नाटकेऽस्मिन्नुपहितः ।

शब्दाद्भूम्यं प्रवेशकं उद्यानपालिकावचनम् ।

२ मुने निर्वर्त्येतामुदन्याश्रतीकारः । वेणीसहारे १ १३/१४

३ उत्तररामचरिते—जाने पुनः प्रत्यागतमिव जीवितं त्रैलोक्यस्य ।

४ पञ्चरात्रे १ ३/४

प्रेक्षकानुपेक्षा

संस्कृतनाटकानि केवलं सुसंस्कृतनागरिकाणां दर्शनाय सन्तीति मिथ्या-
धारणा स्वयं भारतेनापाकृता । स कथयति—

न वेद व्यवहारोऽयं सध्राव्यं शूद्रजातिषु ।

तस्मादपरं वेदं पञ्चमं सार्वर्वाणिकम् ॥ ११२

अर्थात् शूद्राणां कृतेऽपि नाट्यं भवत्येव । अभिनवगुप्तस्तदगु-
स्पष्टयति—

कृतयुगे सत्त्वोत्कर्षबलादेव सर्वं स्वधर्ममनुपालयति । अद्यत्वे तु
राजसत्त्वात् शूद्रप्रकाराः, करणादिजातीयाः सर्वेऽखर्वगर्वाक्रान्ता वर्णत्रया-
नुवृत्तिं न विदधते । शास्त्रं भवद्भ्य एवमादिशतीति च वचनभात्रेण
नाद्रियन्ते । न च ते वेदशास्त्रोपदेशयोग्याः । अधिष्ठतानामनधिकृतानामपि
सुकुमाराणां व्युत्पत्तिदायीत्यर्थः ।

अत्र सर्वसाधारणस्य शास्त्रज्ञानं यथा स्यात्तथा कविभिर्नाटकादि-
विरचनया यतितव्यमिति भरतमतम् । अनेन आब्रह्मणं शूद्रान्तं नाट्यदर्शन-
मभिप्रेतम् । एतदेव समर्पितपुत्रमापत्युवाच्यायेन स्वोपज्ञस्य पारिजात-
हरणनाटकस्य भरतवाक्ये—

आशूद्रान्तं कवीनां भ्रमतु भगवती भारती भगिभेदैरिल्यादि ।

यथा कापि कलासंज्ञानसुसचिनिर्भरा मूर्तिः तत्त्वविदा बालानामपि
च सर्वेषां लोकानां स्पृहणीयत्वेनाद्रियते तथैव नाट्यमपि विदग्धकवीनां
प्रतिभया निर्मितं तत्तद्गुणैः न केवलं विदुषामपितु साधारणजनानां
परितोषं जनयति । अत एव नाटकादिषु यथायोगं सर्वेषां वर्गाणां प्रतिपत्तये
सामग्रीं प्रस्तौति कविकुलापीडः । प्रेक्षकाणां वैविध्येन नाट्यस्य वस्तु-
विधानस्य वैचित्र्यं प्रतिफलत्येव ।

1. That a playwright, if he is to be successful, may never forget the spectators before whom his work is to be performed. The dramatist must always bear in mind the audience before whom he is to present his work. This dependence of the poet on the public necessarily leads towards the confusion of diverse forces. The temporary and the topical will mingle in his work with the permanent and the eternal.

A. Nicoll The Theory of Drama, P. 63.

प्राश्निक-प्रेक्षक-विमर्शः।

बहुविधा जना नाटकादीना दर्शका बभूवुः । तेषु प्रथमस्थानीया विद्वांसोऽभवन्, येषां विषये कालिदासो विचक्षते—

आ परितोषाद् विदुषां न साधु मन्येप्रयोगविज्ञानम् ।

अपरे बभूवुः प्राश्निका येषां लक्षणं नाट्यशास्त्रे विहितम्—

चारित्र्याभिजनोपेता. शान्तवृत्ताः कृतधमा ।

यशोधर्मपराश्चैव मध्यस्थवयसान्विताः ॥

यदङ्गनाटयनुशलाः प्रद्युम्नाः शुचयः समाः ।

चतुरातोद्यकुशला वृत्तज्ञास्तत्त्वदर्शिनः ॥

देशभाषाविधानज्ञाः कलाशिल्पप्रयोजकाः ।

चतुर्धाभिनयोपेता रसभावविकल्पकाः ॥

शब्दच्छन्दोविधानज्ञा नानाशास्त्रविचक्षणाः ।

द्वितीयकोटिका इमे दर्शका इति सजिताः । २७.५०-५३

इमे प्राश्निककोटिका दर्शका विविधयोग्यता-सम्पन्नाः स्वस्वविद्या-
शिल्पकलादिष्वबाह्या जना बभूवुः । तान् भरतो लक्षयति—

सपर्ये तु समुलान्ने प्राश्निकान् सन्निबोधत ।

यत्रविभक्तकश्चैव छन्दोविच्छन्दविस्तथा ॥

अस्त्रविच्छिन्नकृद्वेष्या गान्धर्वो राजसेवकः ।

यज्ञविघ्नज्ञयोगे^२ तु नर्तकोऽभिनये स्मृतः ।

छन्दोविद्वत्तबन्धेषु शब्दवित् पाठ्यविस्तरे ।

इष्वस्त्रवित् सौष्ठवे तु नेपथ्ये चैव चित्रवृत् ॥

कामोपचारे वेश्या च गान्धर्वः स्वरकर्मणि ।

सेवकस्तूपचारे स्यादेते वै प्राश्निका स्मृताः ॥

ना० शा० २७ ६४-६७

एतेषामुपस्थितिः कार्यक्षेत्रे वा सूत्रधारणा नाट्याचार्याणां स्वर्धात्मिक-

१. पाश्चात्यनाट्येषु प्रेक्षाभूमी प्राश्निकानां प्रतिष्ठासीत् । तथा हि—

At the performance of the plays ten officially selected judges were present forwarding prizes to the best Mallet. The Art of the Drama P 24

२. छलितरामे रामस्याश्वमेधघातः ।

विवादनिर्णये बभूवेति पूर्वोक्तभरतवचनेन^१ शायत एव । तद्यथा फाल्कि-
दासेन मालविकाग्निमित्रे निर्गदितं गणदासमुखेन—

विवादे दर्शयिष्यामि क्रियासंक्रान्तिमारमन् ॥ ११९

प्राशिनकास्तु परीक्षका एव । न ते वस्तुतः सामाजिका भवन्ति ।
सामाजिकास्तु नाटकीयान् परीक्षितुं प्रेक्षागृहं न समायान्ति अपि तु
रसास्वादानाय नाट्यं प्रेक्षन्ते, न परीक्षन्ते ।

अपरकोटिका एव सामाजिका. प्रेक्षका वा द्विविधाः सन्ति—विशिष्टाः
इतरे च ।

विशिष्टप्रेक्षकः

विशिष्टप्रेक्षकस्तु नाट्यास्वादफलो रसवान् भवति । तं भरतो
रक्षयति—

अव्यग्रैरिन्द्रियैः शुद्धं लहापोहविचारद ।

त्यक्तदोषोऽनुरागी च स नाट्ये प्रेक्षकः स्मृतः ॥

न चैवेते गुणा सम्यक् सर्वस्मिन् प्रेक्षकं स्मृता ॥२७ ५४, ५५

त एव नाटकस्य प्रस्तावनायामार्यमित्राः विद्वत्परिपद् वाभवन् ।

इतरप्रेक्षका

इतरप्रेक्षकास्तु धहूला भवन्ति । भरतस्तेषु कतिपयान् गणयति—
तरुणाः, अयंपरा, विरागिण, शूराः, वृद्धाः, अधमा, बाला, मूर्खा,
स्त्रियश्च । इतरप्रेक्षकान् भोजः शृङ्गारप्रकाशे नाटकस्य प्रबन्धगुणवर्णन-
प्रसङ्गे गणयति—समस्तलोकरञ्जकद्वयमिति कथनेन ।

१ तरुणा. —त्रिविधाः कामार्थधर्मे क्रमशस्तुष्यन्ति ।

२ विरागिणः —मोक्षे तुष्टिं लभन्ते ।

३ शूरा —वीररोद्रेषु नियुक्तेष्व्वाह्वेषु च तुष्यन्ति ।

४. वृद्धा —धर्मास्थानेन, पुराणपाठेन तुष्यन्ति ।

५. अधमा —इतरजना ।

१. स्पर्धया तु भरतानाम् । ना० शा० २७ ७०

मालविकाग्निमित्रे कौशिकी परित्राजिज्ञा पीठमदिज्ञा प्राशिनवासीत्
नाट्यावापयामणदासहरदत्तयोः उपपत्तेः । राजा तत्र कथयति—भगवति,
अत्रभवतो हरदत्तगणदासयोः परस्परं विज्ञानसंशयिणोर्भगवत्या प्राशिनव-
पदमभ्यासितव्यम् ।

भरतेन स्पष्टमेव कथितम्—

न शक्यमधर्मैर्शातुमुत्तमाना विचेष्टितम् ॥२७६०

अर्थात् तेषु तेषु रूपकेषु अधर्माः प्रेक्षका न बहुशो रमन्ते येषु येषूत्तम-
जनानां चरितावलिरधिकृता ।

अतएव नाटक-नाटिका-व्यायोग-सम्बन्धकारेहामृगेषु तत्राधर्मानां
प्रेक्षकाणां गतिर्नास्ति । ते प्रहसन-वीथीभाणादिषु रसमास्वादयन्तु नाम ।

वृद्धा धर्मपरायणेषु पुराणाख्यानात्मकेषु नाटकेषु दर्शका भवितुर्हन्ति ।^१
मोक्षार्थिनः साधवस्तपस्विनश्च मोक्षपरेषु नाटकेषु दर्शका भवन्ति ।^२
प्रेक्षक-सख्यानमत्र बाहुलकादेव ।

रसदृष्टनापि प्रेक्षकाणां विभाग कल्पनीयः । तथाहि वीररौद्रादिषु
वीरोचितकायावृत्तेषु नाटकादिषु शूरा र्त्वि भजन्ते ।^३

अपरेऽपि भवन्ति प्रेक्षका — बालाः, मूर्खाः, स्त्रियश्च ।^४

पूर्वोक्ताः सर्वविधा जना सर्वविधेषु रूपकेषूपस्थिता अभवन्ति भरतेन
नाट्यशास्त्रस्य प्रथमाध्यायेऽपि निर्दिशतम् । तथा हि—

त्रैलोक्यस्यास्य सर्वस्य नाट्य भावानुकीर्तन
धर्मो धर्मप्रवृत्तानां कामः कामोपसेविनाम् ।
निग्रहो दुर्विनीतानां विनीतानां दमक्रिया ॥
क्लीवानां घाष्टघजननमुत्साहः शूरमानिनाम् ।
अबुधानां विबोधश्च वैदुष्यं विदुषामपि ॥
ईश्वराणां विलासश्च स्थैर्यं दुःखार्दितस्य च ।
अयोपजीविनामर्थो धृतिरुद्विग्नचेतसाम् ॥

ना० शा० १.१०९—१११

हितोपदेशजनन धृतिश्रीडासुखादिकृत् ॥

दुःखार्तानां श्रमार्तानां शोकार्तानां तपस्विनाम् ।

विश्रान्तिजनन काले नाट्यमेतद् भविष्यति ॥ (११३, ११४

इत्यनेन धार्मिक, कामी, दुर्विनीतः, विनीतः, क्लीवः, शूरमानी,

१ पर्मास्यानपुराणेषु वृद्धास्तुष्यन्ति निर्यसः । ना० शा० २७.५९

२ भोगे वाय विरागिनः । २७.५८

३ शूरास्तु वीररौद्रेषु नियुञ्जन्वाहयेषु च । २७.५९

४ एतेषां तेषां हास्यनेपथ्ययोर्विशेषेण सम्भवति ।

अबुध, बुध, ईश्वरः, दुःखी, अयंपरायण, उद्विग्नचेता इति प्रायः सर्व-
विधा जना प्रेक्षका बभूवुः । बाला, युवकाः, वृद्धाः, स्त्रियश्च प्रेक्षका आस-
न्निति प्रागेव दर्शितम् ।

नाट्येन कथं कियन्मात्रं सर्वविधाना दर्शकानां तुष्टिः सञ्जायेतेति
कवेश्चिन्ता भवेत् । तेषां कृते प्रचुरं वेपद्वा सामग्री वर्ततेति तेषां
प्रयत्न आसीत् । कस्मिंश्चिन्नाटके न सर्वत्र सर्वविधा प्रेक्षका रमन्त इति
निश्चप्रचम् ।

भामस्तु स्वनाटकेषु प्रायः आर्यमिश्रान् प्रेक्षकान् सूत्रधारमुखेन सम्बो-
धयति । तद्यथा अभिषेके, ऊरुभङ्गे, दूतवानये, कर्णभारे, मध्यमव्यायोगे,
पञ्चरात्रे, बालचरिते स्वप्नवासवदत्ते—एवमार्यमिश्रान् विज्ञापयामीति ।
अत्र समाजस्य श्रेष्ठा जना आर्यमिश्रा विद्वांसः ।

कुन्दमालाया परिषदेव प्रेक्षकरूपेणाभिहिता—

सूत्रधारः—‘आदिष्टोऽस्मि परिषदा’ इत्यादि । अत्र परिषत्तु
विद्वत्परिषद् गुणप्राहिणा रसिकानां समा प्रतिभाति । मृच्छकटिके सैवार्य-
मिश्राणां परिषत् । अभिज्ञानशाकुन्तलेऽर्भरूपभूयिष्ठा परिषत् सामा-
जिकानां वर्तते । अभिरूपास्तु

प्राप्तरूपा स्वरूपा वृधमनोजयो ॥ अमरकोषे, ३, १३१

पुनश्चापरितोषाद्विदुषा न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् इत्यनेन गण्य-
मानप्रेक्षकाणां वैदुष्यं प्रथितमेव ।

नागानन्दे प्रस्तावनायाम् —

“परिषद्व्येषा गुणप्राहिणीति” रसिकानां समाज मनसि कृत ।
तत्र थाहर्षदेवस्य पादपद्मजीविनी राजानः प्रचुरायन्ते ।

रङ्गपीठे पूर्वोक्तानां द्विविधप्रेक्षकाणामुपस्थितिवैणीसहारस्य प्रस्ता-
वनायामघोविधं प्रकल्पिता—

सूत्रधारः—[समन्तादवलोक्य, तत्रभवत् परिषदप्रेसरान् विनाप्यं
न किञ्चिदस्ति ।

अप्रेतरास्तु आर्यमिश्रा । शेषास्तु परिषद् । इतरे जना अवर-
कोटिका ।

मालतीमाधवे तु विशिष्टप्रेक्षका विद्वत्परिपत् आर्यमिश्राश्च^१ सज्जिताः
तत्रैवेतरप्रेक्षकाः सन्ति—भगवतः कालप्रियनाथस्य यात्राप्रसङ्गेन नाना-
दिगन्तवास्तव्यो जनः ।

अनेन सन्दर्भेण स्पष्टं प्रतिभाति यद् राजसभासु काव्यकलादीनां
समीक्षका शाश्वतरूपेण बभूवुः । त एव नाटकीयानां विद्वत्परिपत् परि-
पद वा । तस्यामार्यमिश्रा गुणग्राहिणश्चाद्येसरा आसन् । ते सह बहु-
संख्यका अप्यवरकोटिका बालस्त्रीतरुणा अपि प्रेक्षका आसन् येषां तोषाय
काञ्चिद् विशेष-सामग्री नातिसम्बद्धामपि निबध्नाति कविः ।^२

उत्तररामचरितरयं गर्भाङ्के समाज-रन्निवेश उपकल्पितः । तत्र
प्रेक्षकेषु मन्त्रह्यक्षत्र-पौरजानपदाः प्रजा विनिष्यन्ते । अत्र ब्रह्म-
ब्राह्मणा, क्षत्र क्षत्रियाः, पौरा भवशिष्टा पुरवासिजना, जानपदो देश-
वासिजनाः प्रजाः सन्ति । अपरञ्च दर्शकानां वैविध्यमधोविधे ज्ञेयम्—

नाटकानि	दर्शका
विदग्धमाधवम्	वृन्दावनदर्शनाथिन
ललितमाधवम्	वैष्णवाः
वल्लीपरिणयम्	जम्बूनाथस्वामि-फाल्गुनोत्सव- दर्शनाथिनः
मृगाङ्कश्रेता	भारतस्य सर्वेषां प्रदेशानां विज्ञाः
प्रभावती-परिणयम्	मैथिलमहाकवि-परिपद
नलचरितम्	कामाक्षीपरिणयोत्सवे यात्रिका
कुशकुमुद्वतीयम्	हालास्य-चैत्रोत्सवे यात्रिका
शृङ्गारकोशमाणः	वरदराजवसन्तोत्सवयात्रिकाः
अनर्घराधवम्	पुरुषोत्तमयात्राकाले समोमताः
	सभासद

१. सूत्रधार — अदिष्टोऽस्मि विद्वत्परिपदा यथा—अथ त्वया पूर्वं वस्तु-
प्रयोगेण यद्य विनोदयितव्या इति । तत्परिपदं निदिष्टगुणप्रबन्धे
नोपतिष्ठाय ।

नटः — भाववतमे ते गुणा यानुदाहरत्यायमिथा भगवतो भूमिदेवाः ।

२. ईदृशी सामग्री प्रवेशकविष्कम्भयोर्लक्षणीया । यथा नागानन्दस्य कृतीयाङ्कान्तु
अभिज्ञानशाकुन्तलस्य दृष्टाङ्कान्तु पूर्वं प्रवेशकयोः ।

विद्वशालभञ्जिका
दूताङ्गदम्
कमलिनी राजहंसम्
शृङ्गार-भूषणम्
सभापतिविलासम्
लक्ष्मीदेवनारायणीयम्

प्रमुदितगोविन्दम्
सीताराघवम्
मणिमाला
पुरञ्जनचरितम्
रघुवीरविजयम्
वासवीपाराशरीयम्
अमरमार्कण्डेयम्
वसुमती-चित्रसेनीयम्
शृङ्गारतिलकमाण

धूर्तनर्तक-प्रहसनम्
वेदान्तविलासम्
कान्तिमती-शाहराजीयम्
सेवन्तिका-परिणयम्
शृङ्गारमञ्जरीशाहराजीयम्
अद्भुतपञ्जरम्
कमलिनी-कलहंसम्
जीवन्मुक्ति-कल्याणम्

मदनसंजीवनभाष्यः

राजसभा
राजपरिषद्
राजा, राज्ञी, राजसभा च
विट-परिषद् ।
कनकसभापति-यात्रार्थिन*
विचित्रयात्रोत्सवे विविधप्रदेशाना
विद्वांसः।

राजसभा
पण्डित-परिषद्
नवरत्ने दुर्गादर्शनार्थिनो यात्रिकाः
विद्वांसः, राजकर्मचारिण व्यापारिणश्च
ब्राह्मण-शाश्वत-वैश्यसूत्रा*
वराहहरहरिसेवा-यात्रिण
शिवभक्ताः
हालास्यपतिसेवकाः
मीनापरिणय-महोत्सवयात्रिका भारतस्य
विविधप्रदेशेभ्यः समागताः।

नरकेशरिणोमहोत्सवस्य यात्रिका
विष्णोश्चैत्रोत्सव-यात्रिका
मध्याहुनेश-चैत्रोत्सवयात्रिकाः
सुब्रह्मण्य-दर्शनार्थिनः।
पञ्चनदीश्वर-चैत्रमहोत्सव-यात्रिकाः
महामघोत्सव-दर्शनार्थिनः।
विष्णु-यात्रा-दर्शनार्थिन*
मध्याहुने प्रभुयात्रोत्सवस्य ब्रह्मनिष्ठ-
सामाजिका ।

काव्य-सगीत-साहित्यरसिका अद्वैत-
विद्यापारिणा मह्ययात्रिकाश्च ।

नाटकेषु या भूमिका प्रचरति सोत्तममध्यमाद्यमजनाना सम्मिश्रेण
विलसति । प्रेक्षका अपि उत्तम-मध्यमाद्यमा* स्ववर्गसम्बन्धिनाद्यं सविरोप-
मास्वादयन्ति । तेषां सर्वेषा रुचिविधेयं प्रज्ञानपरिधिं च सन्ध्यङ्गसन्ध्यन्तर-

वीथ्यङ्गादीना प्रतिष्ठापने सम्यगवधाय कविः समेषा परितोषमावर्जयति ।
योरपेऽपि नाट्यप्रेक्षका बहुविधा भासत् ।^१

न केवल राजा विद्वत्परिषदा, साधारणलोकाना वा कृते नाट्य
प्रवर्तितमपि तु देवाना प्रीत्यर्थं नाट्यमभवत् । ते देवा अव्यक्ता इव
नाट्यप्रवृत्तिं निदिशन्ति स्म ।^२

एतेषा सर्वविधाना प्रेक्षकाणा रागद्वेषादया पूर्वरङ्गे स्तुति गति-
वाद्यादिभिः प्रशाम्यन्त इत्यभिनवगुप्तेन वर्णितम् ।^३

सुवाक्यमधुरं श्लोकैर्नानाभावरसान्वितम् ।

प्रसाद्य रङ्गं विधिवत्कवेर्नामि च कीर्तयेत् ॥ ५ १६५

इति भारतीय कारिका विशदयन् प्राहाभिनवगुप्तः—

हृदयनिर्मलीकरण रसास्वादोचितसस्काराद् ग्रहणयोग्यताघानार्थं
कुरुति । एतत् सामाजिकवर्गप्रसादनम् ।

1 Noble men, beggars, court ladies and prostitutes, soldiers and poets, city apprentices, courtiers, rich merchants, pickpockets—all of them expected to be pleased in a dramatic hall

—Millet The Art of Drama P. 51

२. योरपेऽपि नाट्य देवाना प्रीत्यर्थं ई० शतीपूर्वमभवत्—

On the stage there were two Altars—one for liber other for the god in whose honour the festival was held,

—European Theories of Drama Page 45

३ ना० द्या० २१ अधिष्ठय भारती—प्रयान्तराग द्वेषादिका सामाजिका इति ।

नाट्यकथायां पशुपक्षिणां साह्यम्

नाट्यकथाविकासे पशुपक्षिणा कर्तृत्व विलसत्येव । तत् कियन्मात्र-
मिति समीक्षणीयम् । अन्यच्चात्र 'भावानुभावादिऋतरसर्वविष्य समाद-
घाना पशुपक्षिण कश्चिदनन्यमेव सौन्दर्यं राशि वितन्वन्ति' इति
विचारणा स्फुरति । उपमानमध्यमतयापि ते प्रेक्षकमानसपटले
स्वगुणैर्नैसागिकरमणीयतामातन्वन्ति ।

कालिदासीय-नाटकेषु

अभिज्ञानशाकुन्तले तु प्रारम्भो मृगदशनाद् भवति । न केवल
दुष्यन्तोऽपितु शिवोऽपि मृगानुसारी अस्ति तत्र । सोऽयं मृग —

श्रीवाभङ्गाभिराम मुहुरनुपतति स्पन्दने दत्तदृष्टि
पश्वाघेन प्रविष्ट शरपतनभयात् भूयसा पूर्वकायम् ।
दर्भैरर्घावलीढै श्रमविवृतमुखभ्रशिभि कीर्णवर्त्मा
पश्योदग्रप्लुतत्वाद् वियति बहुतर स्तोकमुर्व्या प्रयाति ॥

पुनराश्रममृगोऽयम् । न हन्तव्य इति ध्रुयते तपस्विन
न खलु न खलु बाण सन्निपात्योऽयमस्मिन्
मृदुनि मृगशरीरे तुलगाशाविवान्ति ।
क्व बत हरिणकाना जीवित चातिलालं
क्व च निशितनिपाता वचसारा शरास्ते ॥१.१०

अत्र हरिणस्य मध्यमतया राजा कण्वाश्रम शकुन्तला च जानाति ।
पर कार्यं च तत प्रवर्तते ।

अन्यस्या दिशि शकुन्तला भ्रमरस्य मध्यमतया दुष्यन्त स्वाभिमुख
लभते । तद्यथा

शकुन्तला--अहो सलिलसेकसंभ्रमोद्धतो नवमालिकामुज्जित्वा वदन
मे मधुकरोऽभिवर्तते । (भ्रमरवाघा निरूपयति)

राजा--(सस्पृहं विलोक्य)

चलापाङ्गा दृष्टि स्पृशसि बहुशो वेपथुमतो
रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचर ।

करो ध्याधुन्वत्या पिबति रतिसर्वस्वमधर
यय तस्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्व सलु कृती ॥१२१

शकुन्तला—न एव घृष्टो विरमति । अन्यतो गमिष्यामि । (पदान्तरे स्थित्वा सदृष्टिक्षेपम्) कथमितोऽप्यागच्छति । हला परित्रायेथा मामतेन दुर्विनीतेन दुष्टमधुकरेणाभिभूयमानाम् ।

सोऽथ मधुकरः कालिदासेन प्रतिनायकीकृत एव भृश रोचते सहृदयेभ्यः ।

अङ्कान्त विधातु कविरेश्वर्यशालिनमारण्यक गज दर्शयति—

तीव्राघातादभिमुख तस्स्कन्धमग्नैकदन्तः
पादावृष्टद्रततिवलयोसङ्गसञ्जातपाशः ।
मूर्तो विष्णस्तपस इव नो भिन्नसारङ्गयूषो
धर्मरिष्य विरुजति गजः स्यन्दनालोकमीत ॥१२३०

द्वितीयेऽङ्के विद्रुपकस्तु सेनापति जीर्णऋक्षस्य मुखे पतिष्यमाण सम्भावयति ।

तृतीयेऽङ्के 'शुकोदर सुकुमारे नलिनी पत्रे' इत्यादिना शुकपक्षी ध्यान-पयगामो भवति । तत्रैव शकुन्तला तु विज्ञापनीया वर्तते यद् गीतमी ता द्रष्टुमागच्छतीति । नाभिघयापि तु अप्रस्तुतप्रशसया चक्रवाकवधु-विद्योगस्मारणेन कार्यं साध्यतेऽधोविधम्—नेपथ्ये

चक्रवाकवधु आमन्त्रयस्व सहचरम् । उपस्थिता रजनी ।

अत्र तु चक्रवाकवधु शकुन्तला, सहचरो राजा, रजनी तु गीतमी एव ।

चतुर्थेऽङ्के कोकिलास्तु वृक्षाणा दूता एव गृहीतास्तेषा प्रतिवचनानि प्रकटयितुम् । तद्यथा—

अनुमतगमना शकुन्तला तस्भिरिय वनवासबन्धुभिः ।

परभृतविस्त वल यथा प्रतिवचनीकृतभेभिरिरीदृशम् ॥४१०

शकुन्तला-वियोगकाले मृग्यो मयूराश्च करुणोपचिता सन्ति । यथा

उदगलितदर्भकवला मृग्यः परित्यक्तनर्तना मयूराः ॥४१२

तत्र शकुन्तलोटजपर्यन्तचारिणी गर्भमन्थरा मृगवधु सानुशक प्रतिवेदयति ।

पुनरुक्तकस्य मानवोचितभावना तु पृथगेव शस्यते । यथा—
काश्यपः—वत्से

यस्य स्वया व्रणविरोपणमिमुदीना
तैल न्यपिच्यत मुखे कुशसूचिविद्धे ।
श्यामाकमुष्टिपरिवर्धितको जहाति
सोऽय न पुनकृतक पदवी मृगस्ते ॥४.१४

शकुन्तला—वत्स, किं सहवासपरित्याग्निनी मामनुसरसि ।
निवतस्व वत्स निवतस्व ।

अत्रानुरा चक्रवाकी ता भाविपतिवियोग सूचयतीति प्रतिभाति ।
तदनु मनसूया वदति—

एषापि प्रियेण विना गमयति रजनी विपाददीर्घतरा
गुर्वपि विरहदुःखमाशाबन्धः साहयति ॥४.१६

पञ्चमाङ्के शकुन्तला पुनकृतकदोषापाङ्गाय स्वहस्तेन जलदानं
कथयति ।

अत एवाभिज्ञानशाकुन्तलस्य श्रेष्ठता पशुपक्षिभिः परिवारिकसम्बन्ध-
सहृदयतयापि साधिता कविवरेण ।

पण्डाङ्के तु मत्स्येन कृतं शकुन्तलोपकारो विवृतः । तस्योदराच्च-
दङ्गुलीयकं निस्सृतं सदेव विस्थापिता ता नायकहृदये भूयिष्ठं स्थापयति ।

विप्रलम्भे तु नायकस्य मानसे घ्रातव्याः सन्ति मृगादयः । यथा
कार्यां सैकतलीनहसमिधुना स्रोतोवहा मालिनो
पादास्तामभितो निपण्णहरिणा गौरीगुरोः पावना ।
शाखालम्बितवल्कलस्य च तरोनिर्मातुमिच्छाम्यघ
शृङ्गे कृष्णामृगस्य वामनयन कण्डूयमाना मृगीम् ॥६.१७

अत्र कुसुमरसपाटञ्चरो मधुकरो दृश्यते शकुन्तलावदनासवप्रह-
णेष्ु । त राजा सुपथं दर्शयति—

प्रतिपालयति मधुकरीत्यादि ॥ ६.१९

विम्वाघरं स्पृशसि चेद् भ्रमर प्रियाया—

स्त्वा कारयामि कमलोदरबन्धनस्यम् ॥ ६.२०

इत्यनेन मधुकरस्य दण्डविधानम् ।

सप्तमेऽङ्केऽभिज्ञानशाकुन्तलस्य दुष्यन्त स्वपुनर्दर्शनेन विलसति । तत्र
सिंहशिशुस्तस्य पुत्रस्य क्रीडनकं वर्तते^१

१. प्रथमा—बालमृगेन्द्र मुञ्च । अपरं ते क्रीडनकं दास्यामि ।

अर्घपीतस्तान् मातुरामर्दनिलप्टकैस्तरम् ।
 प्रकीडितुं सिंहशिशुं बलात्कारेण कथंति ॥ ७ १४
 तत्र मृत्तिकामयूरोऽप्यं क्रीडनकं सर्वदमनाय वर्तते ।

अङ्गुऽस्मिन् परतः ।

'कृष्णसर्पंशिशुनेव चन्दन' ॥७ १७

सर्वो भूत्वा दशति ॥७ २०/२१

इति तदेव समर्थयति

मालविकान्तिमित्र उपमानद्वारेण हस्ती प्रविशति प्रथमाङ्के ।
 सद्यथा—

विदूषकः—मैवम् । अण्डिः अन्योन्यकलहप्रिययोर्मत्त-हस्तिनी-
 रेकस्तरस्मिन्ननिजिते कुत उपशमः ।

अत्र मयूरा मृदङ्गध्वनिमनु जीमूतस्तनितविशङ्की मायूरीमार्जनया
 सनासि मदयति ।

मध्याह्ने कविः सूर्यतपाघीनान् पक्षिणः दर्शयति—

पयच्छापासु हस्ता मुकुलितनयना दीर्घिकापद्मिनीना
 सौधाम्यत्यर्थतापाद् बलमिपरिचयद्वेषिपारावतानि ।
 बिन्दुक्षेपान् पिपासुः परिसरति शिखी भ्रान्तिमद् वारियन्त्रम् ।

अन्यन्त्र राज्ञ उपमानमस्ति गृध्रो विदूषकेण समोक्षितः —

भवानपि सूनापरिसरचर इव गृध्र आग्रिपलोलुपो भीरुकश्च ।^१

राजा वसन्त उन्मत्ताना कोकिलाना ध्वजसुभग कूजित वर्णयति ।
 तदा द्विरेफास्तु अञ्जनीभूताः ।^२

अप्रसृतप्रसया भ्रमरा अधिदिता अधोविद्या—

बकुलावलिका — मुग्धे भ्रमरसम्पातो भविष्यतीति वसन्तावतार-
 सार्वस्व किं न वृतप्रसवोऽवतसयितव्या । अपरश्च—

विदूषकः —यो विडालगृह्णीतायाः परभृत्तिकायाः ।^३

१ माल २ १३/१४

२. माल० ३ ४,५

३. माल० ४ १/२

इरावती—व्याघ्रजनगीतगृहीतचित्तयेव हरिण्या एतन्न विज्ञात मया ।^१
राजा—कष्ट कष्टम् ।

मधुरस्वरा परभृता भ्रमरी च विबुद्धचूतसगिन्धी ॥४२

सरोरुपस्य व्यपदेशेन किं किं न साधयति विदूषक । स तु राजान
वक्ति—सर्पेणास्मि दष्ट ।

हरिणनिवारणव्यपदेशेन नायकयो रहो निष्पादितम् । तथा—

विदूषक —वकुलावलिके, एष बालाशोकवृक्षस्य पल्लवानि लघयति
हरिणः । एहि, निवारयाम एनम् ।

सोऽयं विदूषको बलोवदं इवाभिमतो निपुणिकया ।^२

विदूषकः —सर्पो म उपरि पतितः इति भोत

वकुलावलिका राजान प्रति कथयति—इह कुटिलगति सर्प इव दृश्यते ।

अप्रस्तुतप्रशंसया लोकोक्तिद्वारेण दर्दुराः स्मृताः । दर्दुरा व्याहरन्तीति
किं देव पृथिव्या वपितु विरमति ।^३ विदूषकोऽपि तदेव समर्थयति ।
यथा—

अहो अनर्थं सम्पतितं वन्धनभ्रष्टो गृहकपोतो विडालिकाया आलोके
पतितः ।^४

जयन्धरस्नु पिङ्गलवानरस्य कथाया मूत्रघारीकृत ।^५

पञ्चमेऽङ्के नायक परभृतव्याहारेषु रसवान् दृश्यते । प्रणयादर्शा-
श्चक्रवाकयुग्मेषु दृश्यन्ते—

अह रथाङ्गनामेव प्रिया सहचरीय मे ।५९

अत्रैव पराक्रमादर्शोऽपि गजपता अवलोकयते—

ननु कलभेन यूषपतेरनुकृतम् ।५.१६/१७

विक्रमोर्वशीयस्य प्रथमाङ्के जवातिरेको गरुडपराभवेन सस्तुतः ।
अश्वास्तत्र साधनत्वेन स्मृता । रथस्तत्र हरिणकेतनः ।^६

१ माल० ३ १९/२०

२ माल० ८ १५/१६

३ माल० ४ १५/१६

४-५ माल० ४ १६/१८

६ विक्रम० १ ३/६

उपमानद्वारेण तत्र राजहंसी चातकश्च प्रेक्षकान् रोचयत ।

‘सूत्र मृणालादिव राजहंसी’ ११९०

अतस्तावत् त्वया दिव्यरसाभिलाषिणा चातकव्रतं गृहीतम् ॥२.३/४

चतुर्थेऽङ्के नीलकण्ठा वियोगोन्मत्तस्य नायकस्य वन्दिन सन्ति ।^१
नायकः प्रणयिन्यां स्तनाशुकं शुकोदरश्याम पश्यति ।^२ तदनु स शिखिनं
प्रियावृत्तं पृच्छति—

नीलकण्ठ धृतोत्कण्ठा वनेऽस्मिन् वनिता त्वया
दीर्घापाङ्गा सितापाङ्गा दृष्टा दृष्टिक्षमा भवेत् ।

शिखी तूत्तरमदस्त्वं न तितुं प्रवृत्त । स तु परव्यसननिवृत्तो न
प्रश्नार्हः ।

परभृता तु नायकेन साह्यभृता दृश्यते । स ता सम्बोधयति—

त्वा कामिनो मदनदूतिमुदाहरन्ति
मानावमङ्गनिपुण त्वममोघमस्त्रम् ।
तामानय प्रियतमा मम वा समीप
मा वा नयाशु बलभाषिणि यत्र कान्ता ॥४ ११

स आकाशभाषितेनेव तस्याः प्रश्नं दृणोति—

कथं त्वामेवमनुरक्तं विहाय गता इति । प्रश्नस्योत्तरं नायकस्ता
ध्यात्वयति ।

अपरं च नायको राजहंसस्य कूजितं ध्रुत्वा तानसहायान् प्रतीत्यापि
स तं चोर इति मनसि निधाय परीप्सति—

‘हस प्रयच्छ मे कान्ताम्’ इत्यादि

चक्रवाकोऽपि कं क इत्युक्त्वासहायतां प्रकटयति । स मधुकरे प्रणय
करोति । तेन नैव दृष्टेति परिणमयति ।

नायकस्य गजपतिना व्यवहारस्तु परभरमणीय एव । गजपतौ स
साह्यमनुभवति । तद्यथा—

मदकटा, युवतिशशिकला गजयुषय सुधिकाशबलकेशी ।

स्थिरयौवना स्थिता ते ह्युरालोके सुखालोका ॥४.२४

१ विक्रम ४८

२. विक्रम ४७

- (आकर्ष्यं सहर्षम्) अहह अनेन भवतः स्निग्धमन्द्रेण गर्जितेन प्रियो-
पलम्नशसिना समारवासितोऽस्मि । साधर्म्याच्च त्वयि मे भूयसां प्रीतिः ।

मामाहुः पृथिवीभूतामधिपतिं नागाधिराजो भवान्
अग्युच्छिन्न-मृशुप्रवृत्तिं भवतो दानं ममाप्यधिपः ।
स्त्रीरत्नेषु ममोर्वशी प्रियतमा, यूये तवेयं वशा
सर्वं मामनु ते, प्रियाविरहजा त्वं तु व्यथा मानुभू १४ २५

हृदयहीन एव हरिणोपतिर्वोच्यते नायकेनोपसृत्याञ्जलिं बद्ध्वा—
अपि दृष्टवानसि मम प्रिया वने
कथयामि ते तदुपलक्षणं शृणु ।
पृथुलोचना सहचरी यथैव ते
सुभग तथैव खलु सापि वीक्षते १४ ३२
कथमनादृत्य मद्वचनं कलत्राभिमुखं स्थितम् ।

विक्रमोर्वशीयस्य पञ्चमेऽङ्के गृध्राक्षेपेण राजकीयो मणिर्हियते—एष
एष खलु मुखकोटिलग्नहेमसूत्रेण मणिना लिखन्निवाकारा परिभ्रमति ।
स तु गृध्रो विहगतस्करो विहगदस्पुरिति च राजाभिहितः । विद्रूपकस्त
रत्नकुम्भीलक इति सजानीते ।

कविस्तु रमणीय पक्षिणं प्रेक्षकाणां मानसे प्रतिफलयितुमेव विक्रमो-
र्वशीये कुमारमुखेन श्रावयति—

यः सुतवान् मदङ्गे शिखण्डवण्डूयनोपलब्धसुखम् ।
त मे जातकलापं प्रेषय मणिकण्ठकं शिखिनम् १५ १३

अपरं च राजा विचरितमृगयूयानि वनान्याथयिष्ये इति प्रति-
जानीते । स प्रसङ्गेऽस्मिन् गन्धद्विपकलमं भुजङ्गशिषुं च स्मरति ।

अन्येषु श्रेष्ठाभिनेयकाव्येषु भूयस्तरं पशुपतिना साह्यं कविमि-
रन्मेपितम् । तदघोविद्यं विलसति—

कणंभारे—वज्रमुसकोटं

दूतघटोत्कचे—जारणं १ ३ गज १ ३०, गजेन्द्रं १ ३३

पञ्चरात्रे—गोहरणकया विलसति द्वितीयेऽङ्के ।

अभिपेके—चालिस्तु शाग्यामूय एव हन्यते । हनुमान् यानरो बहुविधं
पराक्रमते । शुबसारणो यानरोऽहती । जटानुन्तु गृध्र एव पात्रीयः ।

बालचरिते—दानव पशुरूपा विलसन्ति । तत्र कालियनागस्य दमनम् ।

अविमारके—व्याघ्रहननम्, गज-दमनम् ।

प्रतिमा—मारोचस्य स्वर्णमृगरूपधारणम् ।

प्रतिज्ञायौगन्धरायणे—कृतको नीलहस्ती प्रयुज्यते । नलगिरेरुपद्रव,
भद्रवत्याः साह्यम्

स्वप्नवासवदत्ते—भ्रमरोत्पातः, विधग्धा हरिणाश्चरन्ति, कपिलानि
गोकुलघनानि । ११२ खगा वासोपेता । १०१६ मधुमद कला मधुकराः ।
४३ सारसपत्ति, भुजगश्च । ४२

चारुदत्ते—हस्तिन धाक्रमणम्

कुन्दमालायाम्—गृहहरिणो (सीता), हरिणेक्षणा (सीता) ३१४,
कलहृसीगीतरम्योपकण्ठा (गोमती) मधुव्रत-मदवारणौ । ४६

मृच्छकटिके—वसन्तसेनाया हस्ती

मत्तविलासे—कपालघोरः श्वानः

रत्नावल्याम्—(१) सारिका (२) वानरश्च

प्रियदर्शिकायाम्—भ्रमरा

नागानन्दे—(१) नाग (सखचूड) तस्य माता च (२) गरुडः

वेणीसंहारे—नकुलेनाहिशतकवधः इति स्वप्नकथा । अश्वत्यामा
(गजः) हृत

मालती माघवे—मकरन्दो मदयन्तिका सिंहाद् रक्षति ।

उत्तररामचरिते पशुपक्षिणा रामादिभिः सह सम्बन्धो रमणीयतमो
वर्तते । पञ्चवटीप्रदेशे सीता स्वपालितकरिणो रक्षणार्थं राममाह्वयति ।
‘रामोऽपि तत्र स्ववान्धवा इति मृगान् निभालयति’ । भवभूति करिकलभक
मानवरूपेण दर्शयति प्रेक्षकान् । यथा—

लोलोत्खातमृणालकाण्डकवलच्छेदेषु सम्पादिता

पुष्यत्पुष्करवासितस्य पयसो गण्डूपसक्रान्तयः ।

१ गोदावरीमवतीर्य सम्भावयतु देव्या पुत्रक देव इति वासन्ती राम कथयति ।
३ १४/१५। अविभुक्त इदानी दीर्घागुरतया सीग्यदर्शनया भवतु इति
सीता वदति ।

सेका सीकरिणा करेण विहितः काम विरामे पुन-
र्यस्त्नेहादनरालनालनलिनीपञ्चातपत्र धृतम् ॥३१६

तदनु वासन्ती राम दर्शयति वधूसख शिखण्डिनम्
अनुदिवसमवर्षयत् प्रिया ते
यमचिरनिर्गत मुग्धलोलवर्हम् ।
मणिमुकुट इवोच्छिख्र कदम्बे
नदति स एष वधूसख शिखण्डो ॥३१८

रामः—भ्रमिषु कृतपुटान्त-मण्डलवृत्ति चक्षुः
प्रचलितचटुलभ्रूताण्डवेमण्डयन्त्या ।
करकिसलयतालेर्मुग्धया नर्त्यमान
सुतमिव मनसा त्वा वत्सलेन स्मरामि ॥३१९

हन्त, तिर्यञ्चोऽपि परिचयमनुसन्धन्ते ।
कतिपयकुसुमोद्गम. कदम्ब
प्रियतमया परिवर्धितोऽयमासीत् ।
स्मरति गिरिमयूर एष देव्या
स्वजन इवात्र यतः प्रमोदमेति ॥३२०

वासन्ती — अत्र स्थिता तृणमदाद् वनगोचरेभ्यः
सीता ततो हरिणकेर्न विमुच्यते स्म ॥३२१

'त एव जातनिर्विशेषा मृगपतिणः पादपाशचेति सीतया ते पशु-
पतिणो नाटकीयेषु परिगणिताः ।

किं न वासन्त्या साधु प्रोक्तम्—

ददतु तरव पुष्पैरेर्ध्वं फलेऽत्र मधुश्च्युतः
स्फुटितकमलामोदप्रायाः प्रवान्तु वनानिलाः ।
कलमविरल रज्यत्कण्ठा ववणन्तु शकुन्तय
पुनरिदमयं देवो राम. स्वय वनमागतः ॥३२४

नायकैः सह तेषा स्वजन-सम्बन्धो रामेणापि परिगृहीतोऽधोविषम् —
करकामरुवितीर्णैरम्बुनीवारशर्ष-
स्तदशकुनिकुरङ्गान् मैथिली यानपुष्यत् ।
भवति मम विकारस्तेषु दृष्टेषु कोऽपि
द्रव इव हृदयस्थ प्रस्रवोद्भेदमोम् ॥३२५

वासन्ती तदेव समर्पयति—

मा हसैः कृतकौतुका चिरमभूद् गोदावरी सैकते ।३ ३७

तत्र कविना दृष्टम्—

नीवारौदनमण्डमुष्णमधुरं सद्यः प्रमृतप्रिया-

पोलादभ्याघ्निक तपोवनमृग पर्याप्तमाचामति ।४ १

एतेषु पशुपक्षिषु नायकानां बृहत्तरपरिवार एव शोभत इति परि-
णमति जनकस्य प्रमाणवचनेन—

नून त्वया परिभव च वन च घोर

ता च व्यथा प्रसवकालकृतामवाप्य ।

क्रव्याद्गणेषु परित परिवारयत्सु

सत्रस्तया शरणमित्यसकृत् स्मृतोऽहम् ॥४ २

अत्र सिंहादयो सन्ति दीवारिका । निसर्गोपात्तस्वभावा इमे पशु-
पक्षिणाः । तेषां साह्य चित्रयन्त सन्दर्भा नाटकेषु कवीनां ता योजना
प्रमाणयन्ति यथाभिनेयाद्येषु नायकादीनामनुपङ्गो विश्वव्यापिमहिम्ना
चराचरमभिप्रेति, अथ च तेषां महानुभावेन लोकान् रञ्जयति । योरपे-
ऽपि पशूनां साह्य नाटक आधुनिकयुगेऽपि सस्पृह वर्ण्यते ।

भरतकोपे हस्तितुरंगादाना पशुपक्षिणां रङ्गप्रवेशयोग्यता मुख्य-
पात्रोपकारिता च वर्णिते ।

१ वनविधा १९१६ ई० वर्षे Androcles and the Lion इत्यभिहितं
नाटक प्रणीतवान्, यत्र सिंही मानवस्य साह्य करोति ।

Sabel The Theatre Hand Book P 51

२ भरतकोपे, पृ० ९५६

अङ्के कार्यस्थल्या आयामो वैचित्र्यं च

कस्यचिदङ्कस्य कार्याणि यदि नाम परस्पर दूरस्थेष्वपि प्रदेशे कृतानि सन्ति तर्हि सर्वाणि तानि परस्पर दूरस्थान्यपि स्थानानि रङ्ग दर्शनीयानि भवन्ति । स्वल्पकाल एकाहे वा दूरदूरतर गमन भारतीय-कल्पनाजगति सम्भावितमेव । देवा देवर्षयोऽवतारपुरुषा रावणबुधेरादय विमानाधिकारिणश्चैकाहे त्रिलोकमपि विचरितु समर्था सन्तीति पुराणवादो नाटकादिषु काव्येषु वर्णित । अभिज्ञानशाकुन्तले दुष्यन्त इन्द्रलोकाद् मारीचाथम यावद् विमानेनावगाहते । अस्मिन्नन्तराल आकाशगङ्गाप्रदेश ग्रहनक्षत्रलोक परिव्राह्वाणुलोकश्च, किंपुद्गपर्वतलोकश्च सन्ति । तत्र दैर्घ्येण विस्तारेण च महोच्छ्रयोऽपि महिमान भजते ।

अभिपेकनाटके भारतीयसमुद्रतटालङ्का यावत् प्रदेशत्रयुञ्जङ्गे रङ्गपीठे दर्शित । बालचरिते मयुरातो गोकुल यावत् प्रदेश प्रथगाङ्गे रङ्गपीठपरिघो सन्निवेशित । अन्तराङ्गस्मिन् यमुनानदी तस्या दक्षिणवामभागयोरेकयोजन यावद् विस्तृता भूनिर्गृहीता ।

वेणोसहारस्य चतुर्थेऽङ्के समग्र कुरुक्षेत्रमेव रङ्गपीठ वर्तते । इतोऽप्यधिक बालरामायणे दशमेऽङ्के रङ्गपीठ लङ्कातः प्रभृति हिमालयमयोध्या च यावत् सम्पूर्ण भारतमेव सङ्कल्पित राजशेखरेण । वस्तुत एकस्मिन्नेव रङ्गपीठेऽनेकदृश्याना कृते बहूना स्थलीनामवस्थिति, कल्पनीया ।

यथा मृच्छकटिकस्य दशमेऽङ्के--

श्मशान-दृश्यं तदनु महाराजप्रासादं दक्षिणेन धूताया अग्निप्रवेश-
दृश्यम् । प्रथमतो द्वितीयाभिगमन परिक्रमणमात्रेण सम्भवतीति नाट्य-
निर्देशेन स्पष्टमेव--

(इति सर्वे परिक्रामन्ति)

चारदत्त । (आकर्ष्यं सहस्रोपमृत्यु)

कार्यस्थली वैचित्र्यम्

नाटकेषु कार्यस्थल्या महत्त्वं वर्तते । कवयो नेत्रसः पात्रमुख उपमा-
नादीनि निकटस्थवस्तुभ्यो निदर्शाति । स्थलविशेषस्य वर्णनीयानि वस्तूनि

कविनाटके सन्निवेशयतीति काव्यगौरवदृशा स्थली चयने कवेरवधानं स्पृहणीयम् ।^१

नाटकीयकार्याणि त्वङ्केषु पृथक्-पृथक् गृह्यन्ते । तत्र किमपि कार्यं नायकस्य गमनागमनयोर्दीर्घत्वमपेक्षते । यथाभिज्ञानशाकुन्तलस्य सप्तमेऽङ्के दुष्यन्तो महेन्द्रलोकात् मारीचाश्रमं यावत् उड्डीयते । सहस्रक्रोश-पर्यन्ता यात्रा वर्गानवेचित्र्येण सामाजिकाननुरञ्जयत्येव । अयं दीर्घायामो यात्रायाः सर्वशः कार्यस्थली नास्त्येव । अङ्केऽस्मिन् मुख्यं कार्यं शकुन्तल्या दुष्यन्तस्य मिलनमेव मारीचाश्रम एव सम्पाद्यते । अत एव कार्यस्थली मारीचाश्रम एव । तथैव भासस्य बालचरितस्य प्रथमाङ्के वसुदेवो मथुरातो गोकुलं यावद्यमुना विगाह्य गच्छति । तत्र गोकुले वटवृक्षस्याधो नन्देन सह कार्यं सम्पादयति । अत्र वटवृक्ष एव प्रधानकार्यालयस्य सम्पादन-भूमिः कार्यस्थली वर्तते ।

भरतेन नाट्यशास्त्रे कक्ष्या-विभागप्रकरणे या कार्यस्थली वर्णिता तदनुसारेण त्रैलोक्ये सर्वेषु स्थानेषु दिव्यादिद्व्यादीनां पात्राणां कार्याणि नाटकेषु दर्शनीयानि सन्ति । यथा—

कक्ष्याविभागे ज्ञेयानि गृहाणि नगराणि च ।

उद्यानारामसरितस्त्वाश्रमा अटवो तथा ॥

पृथ्वी सागराश्चैव त्रैलोक्यं सचराचरम् ।

वर्षाणि सप्तद्वीपाश्च पर्वता विविधास्तथा ॥

अलोकश्चैव लोकश्च रसातलमथापि च ।

दैत्यनागालयाश्चैव गृहाणि भवनानि च ॥

यत्र वार्ता प्रवर्तते तत्र कक्ष्या प्रवर्तयेत् ॥ १३ ४-७

भरतेनोदाहृतानि स्थलानि संस्कृतनाटकेष्वधोविद्यं दृश्यन्ते—

१. गङ्गायमुना-स्रगमेऽवस्थिता प्रतिष्ठानपुरी कार्यस्थली विद्यते विक्रमोर्वशीयस्य तृतीयाङ्कस्य । तत्राधोविद्यंश्लोकं स्थानबलेन प्रवर्तते—

न तथा नन्दयति मां सहसा विरहिता तथा ।

सङ्गमे दृष्टपूर्वैव यमुना गङ्गाया विना ॥ २-१४

मृच्छकटिके ५ ११/१२ विद्रुपश्चेठयोः सहाये घाटिकास्थली कार्य-मुदनीविता ।

आश्रमपदं वनस्थली वा — स्वप्नवासवदत्तस्य प्रथमाङ्कस्य दृश्यस्थली
आश्रमपद वनमेवाद्यन्त वर्तते । वन समागता पद्मावती तत्र लावाणक-
वनस्य दाह ब्रह्मचारिमुखेन शृणोति । सा तत्रैव वासवदत्ता न्यास-
रूपेण गृह्णाति ।

अविमारकस्य चतुर्थाङ्कस्य कार्यस्थली अरण्यम् । बालचरितस्य प्रथमो-
ऽङ्को वृक्षस्थाघः^१ प्रतिमानाटकस्य चतुर्थोऽङ्कः, पञ्चम, सप्तमरत्नाश्रमभूमिः ।
सैर्वाभिज्ञानशाकुन्तलस्य प्रथमादारभ्य चतुर्थमङ्क यावदाश्रमभूमिः
कार्यस्थली विलसति । सप्तमाङ्के भारोचाश्रम पृष्ठभूमिं प्रस्तौति नायकयोः
पुनर्मिलनस्य । संपाश्रमभूमिरुत्तररामचरिते, कुन्दमालया च भूमिष्ठ
विलसति ।

प्रमदवनम्—स्वप्नवासवदत्तस्य द्वितीयेऽङ्के कार्यस्थली प्रमदवनं
वर्तते । तत्रैव माघवीलतामण्डपस्य पार्श्वे पद्मावती कन्दुकेन क्रीडति ।
तृतीयेऽङ्केऽपि कार्यस्थली प्रमदवनमेव विद्यते ।^२ तत्र सा प्रियङ्गुशिला-
पट्टक उपविशति । चतुर्थाङ्कस्य दृश्यस्थली प्रमदवनमेव ।^३

अभिषेकस्य द्वितीयाङ्कस्य, पञ्चमाङ्कस्य च कार्यस्थली प्रमदवनमेव ।

समुद्रगृहकम्—स्वप्नवासवदत्तस्य पञ्चमाङ्कस्य दृश्यस्थली समुद्र-
गृहकमस्ति ।

देवालमोर्गिनगृहञ्च—प्रतिमानाटकस्य तृतीयोऽङ्कः, प्रतिज्ञायोगन्ध-
रायणस्य तृतीयोऽङ्कश्च देवालय-परिसरे प्रवर्तते ।

राजप्रासादः चतुःशालञ्च—स्वप्नवासवदत्तस्य षष्ठाङ्कस्य दृश्य-
स्थली राजप्रासाद एव ।^४ अविमारकस्य प्रथमाङ्कस्य कार्यस्थली
चतुःशालम् । तृतीयाङ्कस्य कार्यस्थली राजप्रासादः पञ्चमाङ्कस्य षष्ठा-
ङ्कस्य कार्यस्थली कन्यान्तं पुरप्रासादो राजप्रासादश्च ।

१ न्यश्लेषपादपस्याघस्ताद् ।

१ वासवदत्ता वक्षति—शहागवास्मि प्रमदवनम् ।

२ चेटो—किं निमित्तं मर्तुंदारिका प्रमदवनमागता ।

द्विदूषक — प्रक्षिप्तपतितवस्तुवीवक्तुमविरलपातरमणीय प्रमदवनम् । इत-
स्तावद् भवान् ।

३. राजप्रासादस्य बहवो भागा वस्तुः । तथाहि

(क) उपस्थानम् (घ) चतुःशालम् (ग) कन्यान्तं, पुरम् ।

प्रतिमानाटकस्य प्रथम द्वितीय-पञ्चाङ्का अभिषेकस्य तृतीयोऽङ्कः
प्रतिज्ञायोगन्धरायणस्य प्रथमोऽङ्कः, द्वितीयोऽङ्कश्च राजप्रासादेऽनुष्ठिता ।

बालचरितस्य द्वितीयाङ्कः, पञ्चमोऽङ्कः राजप्रासादे प्रवर्तते । अमि-
शानशाकुन्तलस्य पञ्चमाङ्को राजप्रासादे न्यस्तः ।

नगरपरिसरः — प्रतिमानाटकस्य तृतीयोऽङ्कः, अभिषेकनाटकस्य
प्रथमोऽङ्कश्च नगर-परिसर आविर्भवतः ।

युद्ध-शिविरम्, आरूपागारम्—अभिषेके चतुर्थोऽङ्कः, प्रतिज्ञायोगन्ध-
रायणस्य प्रायः सर्वेऽङ्का युद्धस्थलीमेवाधिकुर्वन्ति ।

नगरम्—अभिषेकस्य पञ्चाङ्कस्य ।

पर्वतशिखरम्—बालचरितस्य तृतीयोऽङ्कः पर्वतशिखरे बिलसति ।

यमुनाह्रदः—बालचरितस्य चतुर्थोऽङ्को यमुनाह्रदे दृश्यते ।

रङ्ग-विधानम्

नाट्यार्थं भवति रङ्गमण्डपः । रङ्गमण्डपस्य त्रयो भागाः सुनिश्चिता -
नेपथ्यम्, रङ्गपीठम्, सभास्थानं च । रङ्गपीठे पात्राणि नाट्यं, प्रस्तुवन्ति,
नेपथ्ये त आत्मानं नाट्यार्थमनुकार्यस्य सज्जा गृह्णन्ति, सभास्थानं सामा-
जिका अलकुर्वन्ति चेति भागत्रयस्य साधारणतो विधिपद्येपयोगः ।

नेपथ्यम्

रङ्गपीठस्य पश्चाद्भूमिर्नेपथ्यं कुशीलवकुटुम्बस्य गृहम् । ततो द्वारद्वयेन
पात्राणां रङ्गे प्रवेशं स्वकार्यं सम्पाद्य अथवान्यकार्यार्थं च पुनर्नेपथ्ये
निष्क्रमणं क्रमशो भवति । औदीच्या दक्षिणद्वारेण प्रविशन्ति, उत्तरद्वारेण
निष्क्रामन्ति च । दक्षिणार्थानां च विपरोता प्रवृत्तिरित्यभिनवगुप्तेन
प्रतिपादितम् ।^१

नेपथ्यं न केवलं सज्जाभूमिरेव पात्राणां कृते भवति, प्रत्युत तत्र
रङ्गस्य-पात्राणां कृते एतादृशं कार्यं विधीयते यद्रङ्गपीठे दर्शयितुं न
योग्यम्, यस्य वा कर्ता रङ्गं प्रवेष्टुं न योग्यः । तद्यथा वेणीसंहारस्य
तृतीयाङ्कस्यान्तिमे भागे नेपथ्ये भीमो दुःशासनं हन्ति, तस्योरस्तो रुधिरं च
पिबति । तत्रैव नेपथ्ये प्रवेशानर्हस्य वैवस्य अशरीरिणीं वाणीं भवति—

‘महात्मन् भारद्वाजसूनो, न खलु सत्यवचनमुल्लंघयितुमर्हसि ।’

वस्तुतो रङ्गपीठाद् बहिर्गन्तुं कुत्रापि मत् किञ्चिन्महत्त्वपूर्णं रङ्गस्य
पात्राणां कृते साम्प्रतिकं विधीयते, तदसर्वं ‘नेपथ्ये’ इति कृत्वा पात्राणि
प्रेक्षकाश्च श्लाघ्यते । तद्यथा अभिज्ञानशाकुन्तलस्य चतुर्थेऽङ्के दुर्वाया नेपथ्ये
घातं भवति किन्तु रङ्गे स्थितानसूया पुरोऽवलोक्य तं पश्यति । अत-
एवात्र नेपथ्ये इति रङ्गपीठात् पृथगो नास्त्येव प्रत्युत समक्षं विद्यते ।

वेणीसंहारे पञ्चमेऽङ्के रङ्गपीठाद् बहिरेव मृतं कौरवपत्नीयान् मोघान्
सूचयति—

(नेपथ्ये कलकलानन्तरम्)

‘भो भो’ योघ्राः, त्रिवेदयन्तु भवन्तः कौरवेश्वराम्, इदं महत्त्वदनं
प्रवृत्तम्’ इत्यादयः

शून्येनैव रथेन यानि चिविरं शल्यं बुरुष्वात्ययन् ॥१०

नेपथ्यस्य कार्यपरिधिरेधाविधं पर्यालोच्य —

नेपथ्यं रङ्गस्य भाग इव—

(१) अभिज्ञानशाकुन्तले नेपथ्यस्थास्तपस्विनो मृगानुसारिण राजान पश्यन्ति । तत एव राजान वदन्ति—

‘भो भो राजन्, आद्यममृगोऽयं न हन्तव्यः’ इति । मृतो रङ्गपीठादेव तान् पश्यति तेषा वचासि शृणोति च । स राजानं वदति—आयुष्मन्, अस्य खलु ते बाणपातवर्तिनः कृष्णसारस्यान्तरे तपस्विन उपस्थिताः । पश्चात् तपस्विन प्रविशन्ति । पृष्ठाङ्कस्य विष्कम्भके कञ्चुकी नेपथ्येऽवस्थितो मधुकरिकाया वचनं शृणोति श्रुत्वा च ता तर्जयितु रङ्गं प्रविशति ।

(२) मुद्राराक्षसे प्रथमाङ्कात्पूर्वं नेपथ्ये वर्त्तमानश्चाणक्यः सूत्रधार-वचनं श्रुत्वा नेपथ्य एव वदति ‘आ, क एष मयि स्थिते चन्द्रमभिर्भावि-तु-मिच्छति ।’ तदनन्तर रङ्गं प्रविशति ।

(३) मृच्छवटिकस्य दशमेऽङ्के नेपथ्ये पीरा रङ्गस्य शबिलक प्रति-वदन्ति व्यापादमत । किं निमित्तं पातकी जीव्यते । अन्यच्च ते नेपथ्यवर्तिन एव वदन्ति—आर्यं चारुदत्त, मुञ्चमुञ्च । व्यापदयामैत शकारम् ।

(४) ऊरुमङ्गे रङ्गस्थपात्र बलदेव नेपथ्यादेव दुर्योधन सम्बोधयति—प्रसीदतु, प्रसीदतु भगवान् हलायुध । तत्रैव नेपथ्ये वर्त्तमानं दुर्योधन बलदेव सम्बोधयति ।

(५) रगस्थपानाणि नेपथ्यपानाणा विषये क्वचिद्भूशमेव सकीतुना नेपथ्यद्वारेणालोकनमार्गेण जालमार्गेण च नेपथ्य परिलक्ष्य प्रेक्षकेभ्य स्वानुभूतिं प्रकटयन्ति । यथा विक्रमोर्वशीयस्य तृतीयाङ्कस्य विष्कम्भके—
कञ्चुकी—(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) अये इत एव प्रस्थिता देव —

परिजनवनितावरापिताभि परिवृत एष विभाति दीपिकाभि ।

गिरिरिव गतिमानपक्षसादादनुतटपुष्पित-कर्णिकारयापि ॥ ३३

यावदेवमवलोकनमार्गे स्थितः प्रतिशालयामि ।

(६) नेपथ्ये वर्त्तमाना जना रङ्गस्यपुरेण सम्पकं साधयन्तः त सम्बोधयन्ति । यथा विक्रमोर्वशीयस्य चतुर्थेऽङ्के कश्चिन्मुनिः नेपथ्ये स्थितो राजानं ब्रवीति । राजापि तस्य वचनं श्रुत्वा तमालोकयति प्रतिवदति तथैवाभिज्ञानशाकुन्तलस्य चतुर्थेऽङ्के नेपथ्ये दुर्वासा ब्रवीति, अनसूया च पुरोऽवलोक्य त पश्यति ।

१ अत्र नेपथ्यं तु रङ्गपीठस्य दूरस्थप्रदेश एव, न तु पात्राणां सञ्जास्थानम् ।

मालतीमाधवे पुनः

कलहस्र' —(उपसृत्य) नाय दिष्ट्या वर्धते । प्रवृत्ता खल्वितोमुस मालती ।

माधव —अपि सत्यम् ।

मकरन्दः —किमश्रद्धघान' पृच्छसि । न केवल प्रवृत्ता, प्रत्यासन्ना च वर्तते । तथाहि—

अस्माकमेकपद एव मरुद्विकीर्णं-
जीमूतजालरसितानुकृतिर्निनाद ।
गम्भीरमङ्गलमृदगसहस्रजन्मा
शब्दान्तरश्रवणशक्तिमपाकरोति ॥६४

तदेहि जालमार्गेण पश्यामः ।

अयं जालमार्गः प्रवेशद्वारतो वामभाग आसीत् ।

(७) श्रोतारो वक्तारश्च सर्वेऽदृश्या एव कार्याणि महत्त्वपूर्णं किञ्चिद्ब्रू-
दन्ति । यथा वेणीसंहारे पञ्चमेऽङ्के—

(नेपथ्य कलकल कृत्वा)

भो भोः कौरवबलप्रधानयोध्याः, अलमस्मानवलोभ्य भयादितो-
गन्तुम् । कथयन्तु भवन्तः कस्मिन्नुद्देशे सुयोधनस्तिष्ठतीति । पश्चाद्
वक्तारो भीमाजुनो रग प्रविशतः । पठेऽङ्के राक्षसो स्ववक्तव्यस्यार्धं
नेपथ्य उत्त्वा शेषं रङ्गं प्रविश्य युधिष्ठिरं श्रावयति ।

नेपथ्ये प्रतिहारभूमि

प्रतिहारी दौवारिकश्च प्रतिहारभूमौ तिष्ठतः । इयं प्रतिहारभूमिर्नेपथ्ये
प्रकल्पिता । तत्र स्थितो दौवारिकः (प्रविश्य) जयतु भर्ता (ब्रुष्यन्तः) ।
'एतौ द्वौ ऋषिबुमारको प्रतिहारभूमिमुपस्थितौ' इति वदति । स निष्क्रम्य
ताभ्या सह प्रविशति ।

नेपथ्य त्वपरं रङ्गपीठमिवाभाति । तत्तु पात्राणां कार्यस्थली इवापि
प्रयुज्यते । तत्र कृतानि धार्याणि न दृश्यन्ते प्रेक्षके, किन्तु बहुश मूच्यन्ते
रङ्गस्थपात्रे नेपथ्यगतैर्जनैश्च । नेपथ्यस्य कार्यस्थली रङ्गपीठे दधितेभ्य
स्थानेभ्यो बहिरेव समीपस्थं दूरस्थं च कल्प्यते । तस्या यथावश्यकं दूर-
दूराणि स्थानान्यपि समामान्ति । यत्किञ्चिदावाशेऽपि भाषमाणं क्रिय-
माणं कल्प्यते, तदपि प्रायसो नेपथ्ये घटितमेव प्रदर्श्यते कविभिः ।

नेपथ्यस्य रङ्गपीठवदुपयोगान्नोपथ्य तु रङ्गपीठस्य पर्याय इति सम्मतम् ।^१ रङ्गप्रवेशात् प्रागेवाद्यत्वा रङ्गमप्रविश्यापि पात्राणि यदभिनयन्ति तद् वाचिकमपि भूयिष्ठ विलसति नाट्यार्थे ।

नेपथ्यस्याभिप्रायद्वयम्

'नेपथ्ये' इति पदस्य विशिष्टं सामान्यश्च द्विविधोऽभिप्रायोऽवधारणीयः । विशिष्टार्थेन नेपथ्य तु केवलं रङ्गमण्डपस्य पश्चिमतमो भागो रङ्गशीर्षस्य पृष्ठतो भवति, यत्र पात्राणि रङ्गपीठप्रवेशात् पूर्वं वर्तन्ते । विशुद्धाभिप्रायेण नेपथ्यतः पात्राण्येव वदन्ति ।

नेपथ्य रङ्गाद्भूतरतरम्

सामान्याभिप्रायेण नेपथ्यं तु रङ्गमण्डपोद् बहिरपि स्थानं यथावश्यकं द्योतयति । अस्मिन् प्रसङ्गे 'आकाशे' इति पदस्यापि अभिप्रायो विचारणीयः । नाटकेषु बहुषु स्थलेषु नेपथ्याद् भिन्नार्थे 'आकाशे' इति पदं व्यवहृतम् । यथाभिज्ञानशाकुन्तलस्य पञ्चमाङ्के हसपदिका 'आकाशे' गायति ।^२

'अभिनवमधुलोलुपो भवान्' इत्यादि ५.१ ।

राजशेखरेण बालरामायणे नेपथ्ये आकाशे च पदे परस्परं भिन्नार्थकं इति अद्योविधनाट्यनिर्देशेन स्पष्टयति—

'नेपथ्ये मङ्गलध्वनिर्नान्दीवाद्य चाकाशे ।^३

नेदमन्तरं बहुभिः कविभिर्गृहीतम् । ते तु नभसि प्रोक्तानि वचास्यपि 'नेपथ्ये' इत्यवधारयन्ति । यथा—

नामानन्दे नभस्तं पुष्पवृष्टिर्भवति दुन्दुभयश्च ध्वनन्ति । तत्तु नेपथ्ये पुष्पाणि पतन्ति' इति नाट्यनिर्देशेन दर्शितम् । इदं तु सर्वथा अशुद्धमेव,

१. नेपथ्यं तु रङ्गभूमिर्द्विनिर्देशिनी । नेपथ्यं रङ्गभूमौ, वेदभेदे इति हैमः । नेपथ्यं रङ्गभूमौ स्वान्नेपथ्यं तु प्रसाधने इति विश्वः । नेपथ्यं तु नाट्यप्रयोगः इति मालविद्याग्निमित्रे २.१०/११ ।

२. आकाशे नेपथ्याद् भिन्नार्थे ऽधोलिखितेषु प्रकारेषु वर्तते—

(क) अभिज्ञानशाकुन्तले ४.११ श्लोकेऽस्तपोवनदेवताभिरावाहं पथ्ये ।

(ख) महावीरचरिते ७.१५ श्लोकोऽस्तवीरिणी गिरा नाट्यनिर्देशानुसारेण 'आकाशे' पठ्यते ।

३. बालरामायणे १०.१०२/१०३ ।

यतो हि नाम तत्र गरुडो रङ्गे स्थितः (ऊर्ध्वं दृष्ट्वाकर्ष्यं च । अये पुष्पवृष्टि-
दुन्दुभिर्ध्वनिश्च । सविस्मयम्) अये—

आमोदानन्दिताल्लिनिपतति किमिय पुष्पवृष्टिर्नभस्तः ।

स्वर्गे किं वैष चक्र मुखरयति दिशा दुन्दुमीना निनादः ॥४२८

यत् स्वर्गे भवति तदपि 'नेपथ्ये' दर्शितं नाट्यनिर्देशेन । वस्तुतोऽत्र
'आकाशे' किं न लिखितमिति प्रश्नोऽभ्युपगम्ये ।

यवनो, जवनो, यवनिका, जवनिका, तिरस्करिणी

नाट्यशास्त्रे भरतो यवनिकाया उपयोग निर्दिशति-

एतानि तु वहिर्गीतान्यन्तर्यवनिकागतैः ।

प्रयोक्तृभिः प्रयोज्याति तन्त्रोभाण्डकृतानि च ॥ ५११

तनः सर्वेस्तु कृतपैः सयुक्तानीह कारयेत् ।

विघट्य वै यवनिका नृत्तपाठ्यकृतानि तु ॥ ५१२

अन्यत्र

प्रतिसीरा जवनिका स्यात् तिरस्करिणी च सा । अमरकोपे

अन्तःपटः पटो चित्रा काण्डपटः । शब्दरत्नावली

पटो जवनिका स्मृता । नाटकलक्षणरत्नकोपे २६२

अन्तर्यवनिकामाहुर्नेपथ्यस्थानवर्तिनीम् ॥ नाटकलक्षणरत्नकोपे २६४

बुशीलबभ्रुटुम्बस्य गृह नेपथ्यमुच्यते ।

नेपथ्यं स्याज्जवनिका रङ्गभूमिं प्रसाधनम् । इत्यजयः ।^१

प्रतिसीरा जवनिका स्यात् तिरस्करिणी च सा ।

अन्तःपटः पटो चित्रा काण्डपटः । इति अमरकोप

इति शब्दरत्नावली

नेपथ्यं रङ्गपीठयोर्मध्ये तत्रासीदेका तिरस्करिणी ।^२ तामधिष्ठित्य-

कालिदासेन प्रथितम्—राजा—(जनान्तिकम्) वयस्य ।

१ एतादृशी अशुद्धिर्वर्णोत्तरेऽपि ६५१/५२ स्थले नेपथ्ये इति नाट्यनिर्देशे
वर्तते । इयमूक्तिः ६५२ शुचिष्ठिरानुसारेण नमस्तत्सत्त्वारिण्या सिद्धजनेन
कृता । सिद्धो नमसि वर्तते । अप्येतेषां नेपथ्योऽवस्थान सम्भवति ।

२ अमिजानशाशुन्तस्य टीकायामप्येधोतनिकायाम् । पृ० ७

३ इयं तिरस्करिणी बहुभिरधोविलम्बिभिः परस्परं स्पर्शकृद्भिः पटैः पटोत्रि-
शपटोभिर्वा निर्मिता ।

नेपथ्यपरिगतायाश्चक्षुर्दर्शनसमुत्सुक तस्याः ।
संहर्तुमघोरतया व्यवसितमिव मे तिरस्करिणीम् ॥

आर्यासप्तशत्या च

जवनीविनिर्गमादनु नटीव दक्षिता मनोहरति^१ ।

भागवते च

माया यवनिकाच्छभमज्ञाधोक्षणमव्ययम् ।

न लक्ष्यसे मूढदृशा नटो नाट्यधरो यथा ॥ १८.१९

तिरस्करिणी दशरूपकेऽधोविद्यमुल्लिखिता—

अन्तर्जवनिकासस्थेश्चलिकार्यस्य सूचना^२ ॥ १६१

रगपीठे यथावस्थ बह्वधो जवनिका प्रयुज्यन्ते । तासु द्वे अन्तर्जवनिका
रगपीठनेपथ्ययोर्मध्ये पुरोजवनिका च समास्थान-रङ्गपीठयोर्मध्ये भवतः
तिरोधानं करोतीति तिरस्करिणी ।^३ तस्या अपरभागे स्थितानि पात्राणि
प्रेक्षकैर्न दृश्यन्ते ।

जवनिका तु शरीरस्य गोपनाय महावस्त्रमपि भवति । यथा स्वप्न-
वासवदत्ते—

राजा—भवतु पश्यामस्तावद् रूपसादृश्यम् ।

सक्षिप्यता जवनिका । ६ १६/१७

मुद्राराक्षसेऽपि—

ततः प्रविशति जवनिकावृत-शरीरो मुखमात्रदृश्यश्चाणक्यः । 'जवनि-
कामपनीयोपसृत्य च । ७५/६, ७८/९

जवनिका तिरस्करिणी वा क्वचिद् द्वारपिधानार्थं भवति, अन्यत्र च
कस्यचिदन्तरालस्य पिघायको भवति ।^४ पानस्य पिघायक तु भवत्येव ।

१ अत्र जवनी तु जवनिकामि कृतं गृहम्—नेपथ्यगृहमेव । नेपथ्य इत्यत्र-
वनिकेत्यादि ।

२ अत्र 'अन्तर्जवनिका' इति नेपथ्यगृहम् जवनिकया कृतम् ।

३ कुमारसम्भवे—

यत्राशुवालोपविलम्बितानां यदृच्छया विष्णुहयाङ्गतानाम् ।

दरीगृहद्वारविलम्बिचिन्त्या तिरस्करिणी जलदा भवन्ति ॥ १.१५

अविभारके नीलाश्वुदो भगवत्यवनिकेति उच्यते । ५६

४ अङ्गान्ते 'जवनिकया तिरोधानरूपं निष्कर्मणं दर्शनोपमिति' नट-शा १८
२३ अचिद्वच्य भारती ।

रङ्गरोठम्

प्रायशः नेपथ्यास्रटा रङ्गपीठं प्रविशन्ति ।^१ रङ्गपीठे वस्तुतो नाट्य-
प्रवर्तते । रङ्गपीठस्य प्रायः पर्याय एव रङ्गः प्रयुज्यते । यथा

प्रयुज्य रङ्गान्निष्कामेत् सूत्रधारः सहानुगः । ना शा ५१६१

प्रविश्य रङ्गं तैरेव सूत्रधास्पदं वैजेत् । ना शा. ५१६३

रङ्गं तु ये प्रविष्टाः सर्वेषां भवति पत्र निष्कामः ॥” १८ २३

रङ्गस्य द्वौ भागौ स्तः—रङ्गपीठं, रङ्गशीर्षश्च । तत्र रङ्गपीठं
पूर्वभागं रङ्गशीर्षं च पश्चाद्भागः । उभयोर्मिश्रितयोरपि सज्ञा रङ्गपीठमेव ।
रङ्गशीर्षं तु पुरुषस्य शीर्षमिवोपरिभागः, शिरस्स्थानीयः । नेपथ्याद् रङ्ग-
प्रविष्टानि पात्राणि यावत्कालं कार्यव्यापृतानि भवन्ति तावत्कालं रङ्गपीठ-
भागे वर्तन्ते, पश्चात् यावन्मात्रं कार्यहीनास्ते भवन्ति तावन्मात्रं पश्चाद्
गत्वा रङ्गशीर्षे तिष्ठन्ति गमनागमने पात्राणां ततः कार्यवशात् प्रवर्तते ।

रङ्गपीठे पूर्वप्रविष्टानि पात्राणि

प्रायशो नाट्यनिर्देशेन नेपथ्याद् नटो रङ्गं प्रविशति, किन्तु नाट्य-
निर्देशं विनापि पूर्वत एव प्रविष्टानि पात्राणि रङ्गे जवनिकायां प्रावृता
भवन्ति । जवनिकायां अपसारणेन तानि पात्राणि प्रेक्षकाणां दृष्टिगोच-
राणि भवन्ति ।^२ यथा मृच्छकटिके पृष्ठाच्छु—

ततः प्रविशति चेटो

चेटो—कथमद्याप्यार्या न विबुध्यते । भवतु, प्रविश्य प्रतिबोध-
यिष्यामि । (इति नाट्येन परिक्रामति

१. नेपथ्यगृहकं चैव ततः कार्यं प्रयत्नतः ।

शार चं च भवेत्तत्र रङ्गपीठपवेशनम् ॥ ना० शा० २६६

रङ्गस्तु प्रेक्षकाणां दृष्टेऽपि प्रयुज्यते । यथा

अभिमानशास्त्रान्तस्य प्रस्तावनामाम्—

आलिखित इव सर्वतो रङ्गः । अथ प्रयोगो भाषाणिकः । नाट्यशास्त्रेऽपि

प्रसाद्य रङ्गं विधिवत् कथंनमि च कीर्तयेत् ॥ ५.१६५

नाट्यलङ्काररत्नकोदे—

रङ्गस्तु मुख-संस्थानं गोष्ठो परिवदुष्यते ।

सामाजिका पारिवेशा सम्प्रायः प्रेक्षका मताः ॥ २६२

२ इयं जवनिका दक्षिणोत्तरदिशो, प्रसृता सदैव रङ्गपीठं पूर्णतो नावृणोति,
केवलं अण्डमानमावृणोति वरचित् ।

(तत प्रविशत्याच्छादितशरीरा प्रसुमा वसन्तसेना)

चेटी—(निरूप्य) उत्तिष्ठतूत्तिष्ठत्वार्या । प्रभात सवृतम् ।

यथा वा मुद्राराक्षसे चतुर्धाङ्ग—

(तत प्रविशति पुरुषः)

पुरुष —आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

योजनशत समधिक को नाम गतागतमिह करोति ।

अस्थानगमनगुर्वी प्रभो राजा यदि न भवति ॥ ४.१

यावदमात्यराक्षसस्यैतद्गोह गच्छामि । कोऽत्र दौवारिकाणाम् ।
निवेदय भर्त्रेऽमात्यराक्षसाय—एष करभकस्त्वरयत् पाटलिपुत्रादागत इति ।

(प्रविश्य)

दौवारिक —भद्र मा उच्चैर्मन्त्रयस्व । एपोऽमात्यः कार्यचिन्ता-
जनितेन जागरेण समुत्पन्नशीर्षवेदनोऽद्यापि शयन न मुञ्चति । तस्मात्
त्तिष्ठ मुहूर्तकम् । लब्धावसरस्तवागमन निवेदयामि ।

करभकः —भद्रमुख तथा वृह ।

(ततः प्रविशति शयनगृहगत आसनस्थ शकटदासेन सह सचिन्तो
राक्षसः)

अस्मिन् कथाशे राक्षसः पूर्वत एव रङ्गपीठे वर्तते । न स नेपथ्यद्वारेण-
रङ्ग प्रविशति ।

पञ्चमाङ्गे पुनरीदृशी स्थितिर्वर्तते । अत्र मलयकेतुसिद्धार्थकादियु
निष्क्रान्तेषु नाट्यनिर्देशो वर्तते—

(तत प्रविशत्यासनस्थ स्वभवनगत पुरुषेण सह सचिन्तो राक्षसः)

यवनिकापसारणेन प्रवेश

अस्मिन् प्रकरणे यवनिकापसारणेनैव राक्षसः प्रत्यक्षोक्त प्रक्षकाणाम् ।
न स नेपथ्यद्वारेण प्रविशति । राक्षसाधिष्ठितोऽप्यमपरो भागो रङ्ग-
पीठस्थः । प्रथमभागे तु भागुरायण-सिद्धार्थक-मलयकेतवादीनां वार्ता
भवति ।

नागानन्दे नाटकविदूषकी रङ्गे वर्तते । सूदनन्तुरम्—

‘ततः प्रविशति भूमावुपविष्टा वीणा वादयन्ती मलयवती चेटी च ।’

अन नायिकाया दर्शन प्रेक्षायां कृते यवनिकापसारणेन भवेत् ।
सा यवनिका रङ्गपीठस्थोत्तरार्धभागे प्रसारिता अभूवेति निरूप्य प्रथम् ।

मालाविकाग्निमित्रस्य चतुर्थाङ्केऽपि राजा, विदूषक प्रतीहारी च रङ्गे सलपन्ति । तदनु तत प्रविशति शयनस्था देवी, परिभ्राजिका विभवतश्च परिवार ।

'शयनस्था देवी प्रविशतीति पृथगेव भागो निर्दिष्टो द्वितीया यवनिका विना न सम्भवेत् । अत्र यवनिका तु यवनिकया कृत गृहमिव भवति । यथावश्यक नेपथ्ये यवनिकया गृहाणि कृतानि ।

मृच्छकटिकस्य दशमेऽङ्के चाण्डाली चारुदत्तश्च रङ्गपीठे चिर भ्रमन्ति । पश्चात्

'तत प्रविशति प्रासादस्यो बद्ध स्यावरक' इति नाट्यनिर्देश । बद्ध स्यावरको द्वितीयजवनिकापसारणेनैव प्रकल्प्यते । सेय जवनिका-घञ्जवनिकेति प्रतिभाति ।

निष्क्रमणम् प्रवेशश्च

रङ्गपीठात् पात्राणि निष्क्रामन्ते । अङ्कस्यान्ते सर्वाणि पात्राणि तिर-स्कारिणी प्रसारेण तिरोहिता भवन्तीति तेषां निष्क्रमणम् । अङ्कमध्ये पात्राणि नेपथ्यद्वारेण निरुन्म्य नेपथ्य गच्छतीति साधारणतो दृश्यते किन्तु नैकरपलेषु निष्क्रम्य पात्राणि रङ्गस्यापरभागमेव गच्छन्ति । यद्यथा मृच्छ-कटिके शकारग्रहान्मुक्तो भिक्षु —

'तथा वृत्वा निष्क्रान्तः'

इत्यनेन रङ्गपीठं न परित्यजत्यपितु तस्यापररिम्बु भागेऽवस्थिता पुष्करिणी गच्छति अदृष्टो भवति च वस्त्रप्रक्षालनाय । वस्त्राणि प्रक्षा-ल्याङ्कस्यान्तिमे भागे स पुनरपि 'अपटीक्षेपेण प्रविश्य' सम्भ्याना समक्ष याति । अत्र प्रवेशस्तु रङ्गपीठस्यैकभागादन्यभाग प्रति गमनमेव । इयं पटी तु पूर्वपरिचरिण्यो निविष्टा ।

रङ्गस्य विविधभागा यथावश्यक पटी-प्रावरणेन परस्पर तिरोहिता सन्ति । तत्र पटीक्षेपेणैकस्माद् भागादन्य भागं प्रविशन्ति पात्राणि ववपित् ।

पात्र प्रवेश

रङ्गे पात्रप्रवेशस्त्रिविधो भवति ।

(१) पूर्वत एव रङ्गे वर्तमानानि पात्राणि मुसजवनिकापनयनेन सम्भ्याना समक्ष भवन्ति । यथाभिज्ञानशाबुन्तले चतुर्थाङ्कस्यादी

१ इयं मुखजवनिका पुरोयवनिका वा रङ्गस्य पूर्वदिशि सीमाते स्थापिता वर्तते ।

ततः प्रविशति यथोद्दिष्टव्यापारासनस्था शकुन्तला ।

(२) नेपथ्यद्रङ्गद्वारेण प्रविशति पानम् । इयं तु साधारणरीति-
प्रायो दृश्यते एव

(३) प्रविश्येति अपटीक्षेपेण पात्रं प्रविशति रङ्गं त्वरावशात् ।^१
नेपथ्यद्वारं यावद् गन्तुं कालाभावात् । इयमपटी तु नेपथ्यरङ्गयोर्मध्ये
ज्वनिकापटा । यथा विक्रमोर्वशीये प्रथमाङ्के पटीक्षेपेण राजा सूतश्च
प्रविशतः ।

(४) आकाशयानेन योगवलेन वा पात्राणि साक्षाद् रङ्गं आपतन्ति ।
यथा विक्रमोर्वशीये चतुर्थाङ्कस्य मध्ये—

ततः प्रविशत्याकाशयानेनोर्वशी चित्रलेखा च । अभिज्ञानस्य पद्माङ्के
शानुमतो आकाशयानेन प्रविशति ।

यथा धाविमारकस्य चतुर्थेऽङ्के विद्याधरः स्वप्रियया सहायाति,
उत्थितः पुनर्गंगानाणवमवगाढः ।

कालिदासेन विक्रमोर्वशीये पञ्चमाङ्कस्यान्तिमे भागे नारदस्याकाशा-
देवतरणं वर्णितम् । तद्यथा—

(सर्वे दृष्टिविधात रूपयन्ति)

राजा — (आकाशमवलोक्य) किं नु षलु निरभ्रे विद्युत्सम्पातः ।

उर्वशी — (विलोक्य) अहो भगवान् नारदः ।

राजा — (निपुणमवलोक्य) अये भगवान् नारदः ।

य एष—

गौरोचनानिकयपिङ्गजटाकलापः

सलक्ष्यते शशिकलामलवीतसूत्रः ।

मुक्तागुणातिशयसम्भृतमण्डनश्री-

होमप्ररोह इव जङ्गमकल्पवृक्षाः ॥५१६

(ततः प्रविशति नारदः । सर्वे उत्तिष्ठन्ति)

अत्र नारदस्याकाशादेवावतरणं निश्चप्रबन्धम् । अन्याभिरप्सरसो
सह रम्भापि आकाशादेवावतरतीति नारदवचनेन ज्ञायते पञ्चमेऽङ्के—

नारदः — (आकाशमवलोक्य) रम्भे, उपनीयतां स्वयं महैन्द्रेण
संभृतः कुमारस्यायुषो द्यौवराज्याभिषेकः ।

(प्रविष्टा यथोक्तहस्ता अप्सरसः)^२

१ यत्र पटाक्षेपेण पात्रप्रवेशस्तत्र प्रविश्येति प्रयुज्यते । जगद्वरी वंणीसहार-
स्य १ ५/६ अपिहस्य हीना ।

२ विक्रमोर्वशीयम् ५.००/२१

सभास्थान-रङ्गपीठयोर्मध्ये मुख-जवनिका भवति, यस्या अपसारणेना-
ङ्कादौ पात्राणि रङ्गपीठे दृश्यन्ते । अङ्कादौ साधारणतो रङ्गे वत्तमान-
पात्राणा प्रकटनमेव तत् प्रविशत्यादिनोच्यते । यदि नाम सूत्रधारस्य पात्र-
प्रवेशात्मकेनामुखेन प्रथमाङ्क प्रारभ्यते तर्हि सूत्रधारस्य निष्क्रमणानन्तर
नेपथ्यद्वारेण पानं प्रविशति । अन्यथा जवनिकास्तरेणेनानुस्रान्तो दृश्यो-
भवति । तदनन्तर जवनिकापसारणेन पात्रोपस्थितिं दर्शयित्वा
प्रथमाङ्कारम्भो विधीयते । मुद्राराक्षसं आमुखान्ते जवनिकास्तरणं न
क्रियते । तत्र यावत् सूत्रधारो रङ्गे वर्तते तावदेव नेपथ्ये चाणवपः —
आः क एष मयि स्थिते चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छतीति वदन् नेपथ्य-
द्वारेण रङ्गे प्रविष्ट इव वर्तते ।

यत्र यत्र नेपथ्यद्वारेण पानं नागच्छति तत्र तत्र रङ्गे तस्यापस्थितिं
जवनिकापसारणेन सम्भवति, यद्यपि तत्रापि पात्रं प्रविशतीति
निर्दिश्यते । तत्र पानं प्रविशतीत्यस्याभिप्रायो वर्तते जवनिकापसारणेन
पात्रं दृश्यते ।

नेपथ्यात् पात्राणां प्रवेशोऽङ्कस्यादौ मध्ये च भवति । पात्राणि
एकैकशो रङ्गं प्रविशन्ति, बहुसंख्यकानि वा सहायान्ति रङ्गम् । नायको
राजा सपरिवारो सपरिजनो वा तत्र प्रविशति । तद्यथाभिज्ञानशाकुन्तलस्य
द्वितीयाङ्कस्यादौ—तत् प्रविशति यथानिर्दिष्टपरिवारो राजा ।

इति नाट्यनिर्देशः । तत्र परिवारेऽस्मिन् बाणासनहस्ता यवन्य
आसप्रति विद्रुपकस्याद्योवचनेन प्रतीयते—एष बाणासनहस्ताभिर्यवनो
भिर्वनपुष्पमालाधारिणीभिः परिवृत इत एवागच्छति प्रियवचस्य ।
राजसेविकाः परिवारिण्यस्तु प्रायशो नाटकेषु दृश्यन्ते । विद्रुपकोऽपि
परिजन एवेति निर्गदितम्, किन्तु तस्य रङ्गप्रवेशः प्रायः पृथगेव
निर्दिश्यते । तथैव कञ्चुकी परिजनोऽपि पृथक् निर्दिश्यते । बहुसंख्यका
सहैव रङ्गं प्रविशन्ति । अभिज्ञानशाकुन्तले द्वितीयेऽङ्के नाट्यनिर्देशा
वर्तते—तत् प्रविशत्यान्मना तृतीयो वेदानस । तत्र पुष्पत्रयं सहैव
प्रविशति ।

नेपथ्याद् रङ्गं प्रविशत् साधारणपात्रं प्रायशः स्वपरिजनं निवर्तयति
विमहम्, किं प्रयोजनमधिष्ठितयाग्नमग्निं, नायकादीनां कार्याणि पूर्वमेव
मयानुष्ठितानि नायकादीनां वा म्यनिवर्तते इत्यादीनि पात्रमपृष्टमपि

ब्रूतेऽपरेण सह सवादद्वारेण प्रकाशयति वा । एतत् सर्वं क्वचित् सूचनामान प्रवेशक एवेति न केवलमङ्कस्यादावपितु मध्येऽपि पात्राणां प्रवेशकाले दृश्यते ।^१

प्रधानपात्र तु प्रवेशकाले क्वचिदपरेण सह सवादद्वारेणान्यशैकोक्तधा स्वीया मनोदशा, कृतानि कार्याणि, भाविकार्याणि, योजनाश्च प्रकाशयति ।^२ तत् तु प्रायशोऽङ्कादौ रङ्गं प्रविशति अथवा पूर्वत एवाङ्कारम्भाद् रङ्गे विराजते । यथा—मुद्राराक्षसस्य पञ्चमाङ्कस्य मध्यभागे दशमश्लोकात्पूर्वम्—

‘तत प्रविशति आसनस्य स्वभवनगत’ पुरुषेण सह सचिन्तो राक्षस ।

अत्र राक्षसस्य स्थितिस्तिरस्करिष्या अपसारणेनावलोकनीया । अयमपरो भागो रङ्गपीठस्यास्ति अभ्यन्तरकक्ष्याया उत्तरस्या दिशि । अस्मिन् प्रकरणे प्रवेशकान्तरमङ्कारम्भे भागुरायणः पुरुषेणानुगम्यमानो रङ्गपीठं प्रविशति । तत्रास्थानमण्डपे न्यस्त आसने भागुरायण उपविशति । आस्थानमण्डपस्तु रङ्गपीठस्याभ्यन्तरकक्ष्यायाभासीत्, तत्र स मुद्रार्थिनो मिलति । अत्रैव स मलयकेतु मिलति ।

मलयकेतुः—(उपसृत्य) भागुरायण प्रति—

श्रुत सखे ध्वणाविदारण वचः
सुहृन्मुखाद्रिपुमघिकृत्य भाषितम् ।
पितुर्वघ्नव्यसनमिदं हि येन मे
चिरादपि द्विगुणमिवाद्य वर्धते ।

अत एव मलयकेतुर्मध्यमकक्ष्यातोऽभ्यन्तरकक्ष्यामुपसर्पति । तत्रैव सिद्धार्थकं आनीयते ।^३

अतः परं पूर्वोक्तो नाट्यनिर्देशो वर्तते—

ततः प्रविशति आसनस्यो राक्षस इत्यादि । अस्मात् स्थानात् स प्रतिहार्या मलयकेतुसमीपं नीयते—

‘उपसर्पत्वेनममात्य’ इति वचनेन ।

१ अस्मिन् ग्रन्थे ९३-९५ पृष्ठपदाहरणानि वर्तन्ते ।

२ मुद्राराक्षसे प्रथमाङ्कारयादौ चाणक्यस्येहशो वार्ता सुप्रदिता ।

३ ततः प्रविशति पुरुषेणानुगम्यमान इत्यतः, सिद्धार्थकं १५ ८/९

प्रकरणेऽस्मिन् स्वभवनगतो राक्षस आसीत् । तस्य भवनादिक तिरस्करिण्या प्रेक्षकाणामदृश्यं वर्तते ।

रङ्गान्तराले तिरस्करिणी

महत्त्वपूर्णेयं तिरस्करिणी श्यावश्याक रङ्गस्याभ्यन्तरकक्ष्यात् उत्तरस्यां वर्तते तथा च प्रेक्षकाणां पूर्वतो वर्तमाना जनास्तिरस्क्रियन्ते । अस्या उत्तरदक्षिणदिशौ प्रसारश्चतुर्थकक्ष्या यावदभवत् ।

मुदाराक्षसस्य तृतीयेऽङ्के पुन सुगाङ्गप्रासादोऽभ्यन्तरकक्ष्याया वर्तते, यत्र चन्द्रगुप्त प्रतोहार्या प्रवेशानन्तर नीयते सिंहासनमधितिष्ठति च । एतदनन्तर नाट्यनिर्देशो वर्तते—

ततः प्रविशति आसनस्थः स्वभवनगत कोपानुविद्धा चिन्ता नाट्य-
भ्राणवय ।*

प्रकरणेऽस्मिन् चाणक्यस्य भवनस्यावस्थितिरभ्यन्तरकक्ष्याया उत्तरस्यां दिशि कल्पनीया । तिरस्करिण्या सा प्रेक्षकैरदृश्या वर्तते । तिरस्करिण्या अपसारणेन चाणक्यं प्रेक्षकाणां दृष्टो भवति नाट्यनिर्देशानुसारेण ।

पृथगेव रङ्गपीठभाग

पूर्वोक्तोऽर्थः रङ्गपीठभागस्तिरस्करिण्या पृथग्भूत एकोक्ति (Solo play)—प्रयोगाय तथैव भवति मया बाह्यकक्ष्या (नेपथ्य-प्रवेशद्वार-समीपस्था) वर्तते । मुदाराक्षसे तृतीयेऽङ्के तत्र चाणक्यस्यैकोक्तिर्विद्यते—

चाणक्य —कथं स्पर्धते मया सह दुरात्मा राक्षस ।

कृतागा, कौटिल्यो भुजग इव निर्याय नगराद्
यया नन्दान् हत्वा नृपतिमकरोन्मीर्यमृपलम् ।
तयाहं मौर्वेन्दो' श्रियमपहरामीति शृशधी
प्रकर्षं मदनुद्धेरतिशयितुमेव व्यवसित ॥ ३११

इत्यारभ्य

भैत्स्यामि स्वमतेन भेदबुशरं ह्येव प्रनीयं द्विय' ॥३१३

तिरस्करिण्या पृथक्कृतं भागं पात्राणि तथैव प्रविशन्ति, यथा नेपथ्याद् रङ्गं प्रविशन्ति । तद्यथा—

(प्रविश्य)^१

कञ्चुकी—कष्ट खलु सेवा—

भेतव्य नृपतेस्ततः सचिवतो राजस्ततो वल्लभाद्
 अन्येभ्यश्च वसन्ति येऽयं भवने लब्धप्रसादा विटा ।
 दैन्यादुन्मुखदर्शनापलपने पिण्डार्थमायस्यत,
 सेवा लाघवकारिणी कृतघ्निय स्थाने श्ववृत्तिं विदु ॥३१४

इत्यारभ्य

(विलोक्य सभयम्) अये तदयमार्यचाणक्यस्तिष्ठति ।

यो नन्दमौर्यनृपयो परिभूय लोक
 अस्तोदयो प्रतिदिशन्नविभिन्नकालम् ।
 पर्यायपातितहिमोष्णमसर्वंगामि
 धाम्नातिशाययति धाम सहस्रधाम्नः ॥३१७

इति यावत् ।

वस्तुतो विष्कम्भकोज्यमङ्कान्तराले वर्तते ।

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य प्रथमाङ्के दुप्यन्तस्य मृगया प्रथमकक्ष्याया
 भवति । तदनु स मध्यकक्ष्यात आश्रमपदं प्रविशति । अग्रे तिरस्करिण्या-
 पावृतं शकुन्तलाधिष्ठित आश्रमोऽस्ति । तत्र प्रविश्य निमित्त सूचयन्
 (दुप्यन्त)

इत्यनेन या तिरस्करिणी निर्दिष्टा तस्या प्रवेश द्वारमेकमस्ति ।^२
 तदनन्तर—

ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा सह सखीभ्यां शकुन्तला ।

अत्र तु प्रवेशस्तिरस्करिण्या अपनयनेन क्रियते । सा तु नेपथ्याद्
 प्रविशति, अपितु पूर्वत एवाभ्यन्तरभागे वर्तते । आदावधमभ्यन्तरभाग-
 स्तिरस्करिण्या अदृश्यः, पश्चादनावृतं प्रेक्षकैर्दृश्यो भवति । तत्र नासीत्
 पूर्वपश्चिमयोस्तिरस्करिणी यतो हि नाम छायामाश्रित्य दूरत एव दुप्य-
 न्तस्ता पश्यति ।

१ स च द्रगुप्तभवनाच्चाणक्यमवनं प्रविशति । च द्रगुप्तमवनं तृतीय-
 कक्ष्याया चाणक्यमवनं च चतुर्थकक्ष्यायां विद्यते ।

२ राजा—(परिक्रम्यावलोक्य च) इदमाश्रमद्वारम् यावत्प्रविशामि । प्रविश्य,
 निमित्त सूचयन् । शाश्वतमिदमाश्रमवदमित्यादि ।

अपटीक्षेपेण प्रवेश

यदि नटो नेपथ्यद्वाराद् रङ्गं न प्रविशति, प्रत्युत त्वरावशात् द्वार-
मार्गेणानागत्य यवनिकामेवाक्षिप्य उद्घाटय वा रङ्गं प्रविशति, तर्हि
अपटीक्षेपेण प्रवेश कथ्यते । तत्र नास्ति अपसारणम्, अपितुद्घाटनं यथा
कपाटस्य । अपटी, पटी, जवनिका* तिरस्करिणीति पदानि पर्याया एव ।
यथा मृच्छकटिके—

(नेपथ्ये)

अरे भट्टारक दशसुवर्णस्य रुद्धो द्यूतकर प्रपलायित* । तद् गूहाण,
गूहाण । तिष्ठ, तिष्ठ । दूरान् प्रदृष्टोऽसि ।

प्रविश्यापटीक्षेपेण मन्थ्रान्त* ।

सवाहक —आश्रयम् । कष्टमेव द्यूतकरभाव इत्यादि ।

अस्मिन्नाटकेअपटीक्षेपेण प्रवेशस्य भूय* स्पष्टमुदाहरणमद्योविद्य
रूपते —

(प्रविश्यापटीक्षेपेण सन्थ्रान्त* एकचरणलम्ननिगडोऽवगुण्ठित आर्यं
परिक्रामति)

अनेका पुरोजवनिका

यथाविश्यकं बहवो जवनिका* प्रयुज्यन्ते । जायनस्तदधिष्ठस्य वर्णयति—
अष्टरत्निकृत्वायामास्तदनेन तु पिस्तृता* ।
पुरां यवनिकाश्चित्रा मूचोविज्ञानमङ्गिभिः ।
तिस्रस्ततोऽधिकं वा स्युर्वपावाद्य यथाशुचि ।^१

अत्र तिस्रः पुरोजवनिका वर्णिता* ।

पटाक्षेपादीनानुदाहरणमन्यत्र द्रष्टव्यानि । नागानन्दे मित्रावसु सरस्य
एव नायकं द्रष्टुमायाति तदा पेटो पटाक्षेपेण प्रविश्य नायकमुपसर्पति ।^२
चाळरामायणे पटाक्षेपेण शूर्पणखा प्रविशति—'प्रविश्य पटाक्षेपेण छिन्ननासा

१. अपटीक्षेपेण प्रवेशस्य सम्प्रमेणादिनाभाव एव दृश्यते इत्यत्र तु नाट्य
निर्देशेन स्पष्टमेव । अपटी तु अत्र पट इत्यर्थे नञ् समास । शब्द-
रूपद्वयः ।

२. अष्टकोशे पृ० ५१४

३. नागा० ३. १/१४ मित्रावसु चरमति—

'मत्तङ्गेन युष्मदीयं राज्यमाक्रान्तम्' इति

कृतावगुण्ठना शूर्पणखा' इत्यादिनाट्यनिर्देशेन ।^१ अत्र शूर्पणखा सरम्भ-
वती वर्तते ।

विक्रमोर्वशीयस्य प्रथमाङ्के 'परित्रायध्वम्, परित्रायध्वम्' इत्यादि
अप्सरसामाक्रन्दित श्रुत्वा राजा अपटीक्षेपेण प्रविशति ।

'सर्पभयाद्राजा मागच्छतु' इति सूचयितुं मालविकाग्निमित्रस्य पञ्च-
माङ्के पटाक्षेपेण वक्रुत्वावलिङ्गा प्रविशति ।^२

अभिज्ञानशाकुन्तले पट्टाङ्कस्य विष्कम्भके वञ्चुकी 'अपटीक्षेपेण-
प्रविश्य कुपित' उद्यानपालिके तर्जयति ।

अपटीक्षेपेण प्रवेशो रगस्य मध्यकक्ष्यायामभ्यन्तरकक्ष्याया वा भवति ।
नेपथ्यद्वारेण प्रवेशो बाह्यकक्ष्याया भवति ।

जवनिका विघटन प्रवेश

वचचिज्जवनिका विघटन नेपथ्याद् रङ्गं प्रवेगो भवति महाजनानाम् ।
भरतानुसारेण

ततस्सर्वेस्तु कुतपः समुत्तानीह कारयेत् ।

विघटनं वै जवनिका नृतपाठ्यकृतानि तु ॥५१२

अत्र नेपथ्यद्वारेण प्रवेशो नाभीप्सितोऽपितु जवनिका द्विभागाभ्यां
विघटनेन योऽवकाशं कृतः तेन प्रवेशो भवति ।^३ अनेन स्पष्टं भवति
यद् जवनिका परस्परं स्पृशद्भिः कतिपयभागे काण्डपट्टनिर्मिता । तस्यां
यथावश्यकं विघटनं च क्षेपेण चाक्रियते ।

जवनिका विघटनं प्रवेशस्तु अपटी-पटीपटाक्षेपेण प्रवेश एव ।

कक्ष्या

रङ्गपीठे बहव उपकक्ष्याः कक्ष्याश्च यथावश्यकं भवन्ति नाम । मृच्छ-
कटिकस्य चतुर्थेऽङ्के तत्र वसन्तसेनाया अष्टप्रकीर्णं भवनं विद्यते । प्रत्ये-
कस्मिन् प्रकीर्णे विदूषकः प्रविशति । अन्ततः स वसन्तसेनायाधिष्ठिता

१. मालदा० ५ ७४/७५

२. माल० ४ १५/१६

३. विघटनं तु द्विधाकरणम् । यथा—विघटनं नम्रं नम्रोऽम्बोमुख । मालवि०
५ २ अपसारणाद् मित्रमेव विघटनम् । बहुसंख्यकानां जनानां प्रवेशाद्
जवनिकायां विघटनं कृतम् ।

वृक्षवाटिका प्रविशति । यत्र यत्र प्रविशतीति पद व्यवहृतं तत्र तत्र नवीनोपकथ्यावधारणीया ।

साधारणतो रङ्गपीठे कक्ष्यात्रय नाटकेषु विधीयते । प्रथमाकक्ष्या वाह्यकक्ष्येति प्रसिद्धम् । तत्रैक नैकानि वा पात्राणि प्रविश्य स्वव्यापारं नाटयन्ति, ततः परं तेषां तृतीयाया कक्ष्यायां प्रवेशो भवति, यत्र पूर्वत एव कृतकार्याणि पात्राणि वर्तन्ते । तैः सम्मित्य नवागन्तुकानि पात्राणि पूर्वपात्राणां कार्यविषयकं मन्त्रयन्तेऽथवा स्वकार्येषु पूर्वपात्राणि नियोजयन्ति । तद्यथा मृच्छकटिकस्य द्वितीयाहुस्यादौ मदनिका वसन्तसेना च चारुदत्तविषयकं मन्त्रयेते अभ्यन्तरकक्ष्यायाम् । अकस्मादेव वाह्यकक्ष्यायां सवाहकं प्रविशति । अतः परमभ्यन्तरकक्ष्यायां पात्रद्वयं समभ्रमर्जवनिक्थया तिरस्कृतमिव स्तः । तयोः सलापोऽवह्यते । केवलं सवाहकस्तस्य हूनसहचरो च विवदमाना एव दृश्यन्ते । चिरं विवदमानास्तेऽङ्के प्रघ्नानोभूताः । अन्ततस्ते तृतीया कक्ष्या प्रविशन्ति, वसन्तसेनासमक्षीभूताश्च निर्णयं यान्ति ।

यथावश्यकमेका नैका वा कक्ष्या पटीप्रयोगेण प्रेक्षकाणां तिरस्कृता अनावृता वा भवन्ति । यथा मृच्छकटिकस्य द्वितीयेऽङ्के आदौ मदनिका-वसन्तसेनयोर्वातायाः पश्चात् ताभिरधिष्ठिता कक्ष्या प्रेक्षकाणां तिरस्कृत्यते । तदनन्तरमपटीक्षेपेण सवाहकं प्रविश्य देवबुलपुत्ता कक्ष्यामपरा प्रविशति । तत्रैव मायुरो घृतकरश्चायात । ददुरकस्तत्रायाति । एतेषां कलहादनन्तरं पुनर्वसन्तसेनाधिष्ठिता कक्ष्यानावृता भवति ।

अर्घ्यजयनिका

अन्तरङ्गपीठस्य कक्ष्या सामाजिकानां समक्षं प्रत्येकशो यथावश्यकं पुष्पगेव जवनिकया तिरस्कृता । एतादृश्या जवनिकया भासस्य ऊरुभङ्गे प्रतिमानाटके चाद्योविद्य परिचयो यतते —

ऊरुभङ्गे दुर्योधनस्य मृतयोरुत्तरम्—

(यवनिकास्तरणं करोति)

इति नाट्यनिर्देशेन स तिररोहितः ।

अर्घवाहो न समाप्यते । तदनन्तरं घृतराष्ट्रस्य, अश्वत्थाम्नः, बलदेवस्य च पुष्पकपुष्पकपादस्य प्रोक्तं श्लोको वर्तते । अनेन भागस्य एव रङ्गपीठस्य

तिरोधान यवनिकास्तरणेन निश्चप्रचम् । तथैव प्रतिमानाटकस्य द्वितीयाङ्कस्यान्तिमे भागे दशरथस्य मृत्योरनन्तर काञ्चुकीयो यवनिका स्तरण करोति ।

अनेनापि यवनिकास्तरणेनार्धमेव रङ्गपीठस्य तिरोहित, यतो हि नाम तदनन्तर

सर्वे—हा हा महाराज इति विलपन्ति रङ्गस्य प्रत्यक्षभागे ।

अर्धजवनिकेति पारिभाषिकशब्दः बालरामायणे प्रयुक्तः ।^१

चित्रजवनिका

रङ्गपीठे तत्रामीत् चित्रजवनिका, यस्यामन्तर्धाय मकरन्द, स्त्रीवेप-परिधारयति । तद्यथा—

कामन्दकी—वत्स मकरन्द, अनेनैव वैवाहिकेन मालतीनेपथ्येना पवारितं प्रवर्तस्व परिणयापारमन । (इति पटलकमर्पयति)

मकरन्द —यदाज्ञापयति । यावदितश्चित्रजवनिकामन्तर्धाय नेपथ्य धारयामि । (तथा करोति)

मकरन्द —(प्रविश्य विहसत्) एषोऽस्मि मालती सवृत्तः ।

रङ्गपठस्य विभागा

रङ्गपीठ तु पात्राणा कार्यस्थली एव । तत्र बाह्यभाग पूर्वतः समा-गतैरभ्यन्तरभागस्थितैर्जनेन दृश्यत इति नाट्यधर्मा कल्पना । पात्रस्य प्रवेशकालादारभ्य ततः तस्य मध्यभागे गमनं यावत् नवागतपात्र पात्राणि वा स्वीयानि आगामिकार्यस्य भूमिका स्वतन्त्ररूपेण प्रस्तुवन्ति, सक्षेपेणाय प्रथमो भागः रङ्गपीठ कचित्कालं यावद् भवत्येव, यद्यप्यभ्यन्तरे भागेऽप्ये प्रधाननायका भवन्ति, किन्तु ते प्रायशस्तूप्णीका अदृष्टा अपि सवर्तन्ते ।

रङ्गे सबाद गणा

साधारणताऽङ्कारम्भे रङ्गपीठे पात्राणामेक एव गणः कार्यव्यापृतो विद्यते यस्याभिनय प्रेक्षकैर्दृश्यते श्रूयते च । सोऽयं गण साधारणतो रङ्गपीठस्य बाह्यवक्ष्यायामभ्यन्तरवक्ष्याया वा तिष्ठति । तत्र सर्वाणि पात्राणि सर्वेषां पात्राणां सम्भाषणं शृण्वन्ति । पञ्चाद्यदि नाम पात्राणि वा नेपथ्याद्ब्रह्म प्रविशन्ति, तानि प्रवेशकाल एव पूर्वतो रङ्गे वर्तमानं पात्रगणैरदृष्टानीव दूरतः किञ्चिद्ब्रह्मन्ति, अभिनयन्ति वा ।

१ प्रमत्तान्तीति भारतेऽपि हरिश्चन्द्रस्य हिन्दीनाटिकायां प्रस्तावनाते-अर्धजवनिकास्तृता ।

अयमपरो गण प्रायो नातिचिर स्वतन्त्ररूपेण सम्भाषते ।^१ किञ्चित्कालान्तरं स पूर्वतो वर्तमान गणमुपगच्छति । तद्ययामिज्ञानशकुन्तले द्वितीयेऽङ्के—

(उभौ राजान विलोकयतः)

प्रथम —अहो दीप्तिमतोऽपि विश्वनीयतास्य वपुषः । अथवोपपन्नमेतद् मुनिभ्यो नातिभिन्ने राजनि । कुतः

अध्याक्रान्वा वसतिरमुनाप्याश्रमे सर्वभोग्ये ।
रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं सचिनोति ।
अस्यापि द्या स्पृशति वसिनश्चारणद्वन्द्वगीत ।
पुण्य शब्दा मुनिरिति मुहुः केवल राजपूर्वं ॥

द्वितीय — गौतम, अयं स बलभित्तालो दुष्यन्तः ।

इत्यारभ्य

अस्याधिग्न्ये धनुषि विजय पौरुहूते च वच्चे ॥

इति यावत् द्वितीयो गण प्रथमगणेनादृष्टोऽश्रुतश्च सम्भाषते । अस्मादनन्तरं

उभौ—(उपगम्य) विजयस्व राजन् ।

इति वचनेन द्वौ गणा एकीभूय विश्वित् कालं सम्भाषते ।

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य तृतीयाङ्कस्यादौ प्रथमगणे राजा वर्तते । स शकुन्तलाविषयकं मनोगतमेकोत्तया वर्णयित्वा यावदग्रे पश्यति तावद् द्वितीये गणे शकुन्तला सखीभ्यां सार्धंमवलोकयते । स विटपान्तरित एव द्वितीयगणस्य विश्रम्भववार्ति श्रुत्वा स्वकीया प्रातिक्रिया प्रणयोद्गाराश्च प्रेक्षणां प्रीतये सविस्तरं प्रवटयति । अस्या स्थिती द्वयोः पात्रगणयोः यौगपद्येनाभिनयादिव सस्पृहं सम्भु जन्ति प्रेक्षकाः ।

एवचिद्रङ्गे संवादे व्यापृतस्य गणस्य स्पृष्टन भवति । कतिपयजना एकस्यामेव वक्ष्याया पृथग्भूय परेषां श्रवणपरिधेवहिर्भूता इयं सवदन्ति । ययामिज्ञानशाकुन्तले चतुर्थाङ्कस्यान्तिमे भागे स्वतन्त्ररूपेण सखीभ्यां सह संवदति । कण्वाद्यस्तासां वार्तालापस्य श्रवणान् पृथग्भूता एव ।

शकुन्तला—(सस्याकुपेत्य) हला द्वे अपि मां सममेव परिष्वजेयाम् ।^२

१. गणोऽस्मिन् बहुवो जना एकोऽपि वा भवेत् ।

२. अथ पृथग्भूत इत्यत्र एव उवाचगणो वार्तां प्रारभते ।

सखी—(तथा कृत्वा) सखि, यदि नाम स राजा प्रत्यभिज्ञानमन्वरो भवेत्, ततस्तस्येदमात्मनामधेयमङ्गुलीयकं दर्शय ।

शकुन्तला—अनेन सन्देहेन वाभाकम्पितास्मि ।

सखी—मा भैषीः । स्नेहं पापजङ्घी ।^१

अत्र रहस्य किञ्चिन्निवेदितं शकुन्तलायै सखीभ्याम् । पृथग्भवनस्याय विभिन्नान्तिकापवारितकस्थाने विकल्पेनैव भवति ।

कक्ष्यात्रये युगपद्भाट्यदर्शनम्

रङ्गस्य त्रिविधभागेषु युगपदेव विविधकक्ष्यासु विविधपात्रगणाः पृथक् पृथक् स्वतन्त्ररूपेण सम्भाषन्ते । तद्यथा मालविकाग्निमित्रे तृतीयेऽङ्के प्रथमभाग इरावती,^२ द्वितीयेभागे मालविका तृतीये भागे राजा च प्रधानतः युगपदेव कार्यरताः सन्ति । तृतीयकक्ष्यातो मालविकया अदृष्टो राजा तस्या बकुलावलिकया निष्पादितचरणसंस्कारसमीक्षते । एतावदन्तरे प्रथमकक्ष्या समागता इरावती द्वितीयकक्ष्याया वर्तमाना मालविका समीक्षते । अस्मिन् प्रसंगे मध्यमकक्ष्याया वर्तमानयोर्मालविकावकुलिकयोर्बचनप्रथमकक्ष्याया वर्तमाने निपुणिकेरावती च शृणुत, युगपदेव तयोर्वातां तृतीयकक्ष्याया वर्तमानौ राजा विदूषकश्च शृणुत । प्रथमतृतीयकक्ष्ययोः पात्राणां युगपदेव प्रतिक्रिया भवति ।^३ नाट्यवैचित्र्यस्य विरलनिबन्धनमिदं काव्यसौष्ठवं प्रमाणयति ।

रङ्गस्य प्रथमभागे क्वञ्चिन्नायक एकोक्तिं वदति । तृतीयभागेऽवस्थितानि पात्राणि त पश्यन्ति, किन्तु एकोक्तिं न शृण्वन्ति इतीदृश विधानं मालविकाग्निमित्रे कर्तत । तथाङ्कारम्भेऽभ्यन्तरंगपीठं प्रविशतो राजा विदूषकश्च पश्चान् मालविका नैपथ्यद्वारात् प्रविशति, एकाकिन्तो सा मनो-

१ अत्र स्वतन्त्रस्य पृथग्भूतस्य सवाङ्गणस्य वातां समाप्यते ।

२ 'ततः प्रविशति युक्तमदा इरावती चेटी च' इति नाट्यनिर्देशेन बाह्यकक्ष्यायां प्रविष्टे इरावती निपुणिका च सम्भाष्यते ।

३ बकुलावलिका—विमदसुरमिर्बकुलावलिका सत्वहम् ।

राजा—साधु बकुलावलिके साधु

इरावती—सखि, परम कारितमेव बकुलावलिकया एतस्मिन् पदं मालविकाया ।

भावान् प्रकाशयति । विद्रूपको राजा च तामभ्यन्तररगपीठान् केवल पश्यति ।

बहुभौमिको रङ्गः

यथावश्यकामिनयसापेक्ष एव बहुभौमिको रङ्गः । यथा बालचरिते—
दामोदरः—(प्रासादमारुह्य कस शिरसि निगृह्य पातयित्वा)
इत्यादिनाट्यनिर्देशेन द्विभौमिक प्रासादो निश्चोयते । एवमेव मृच्छ-
कटिके—

ततः प्रविशति प्रासादस्यो वद्धः स्थावरक इति नाट्यनिर्देशः । तदनु
स्थावरकः—आत्मानं पातयामि । यद्येव करोमि तदार्यं चारुदत्तो न
व्यापाद्यते । भवत्यस्याः प्रासादवालाप्रप्रतोलिकात् एतेन जीर्णगवाशेषा-
त्मानं निक्षिपामि । तत्रापरो नाट्यनिर्देशो वर्तते—इत्यात्मानं पातयित्वा ।
अत्र द्विभौमिकरङ्गस्यापेक्षा स्यादेव ।

दृश्य-विधानम्

कस्मिंश्चिदङ्के द्वितीयाया तृतीयाया वा कस्याचिदपि कक्ष्याया कार्य-
व्यापृतानि पात्राणि नवपात्राणा प्रवेशेन तेषां कार्येण चाक्षिप्तानीव
स्वल्पकालमनुपस्थितानि सम्भाव्यन्ते । तद्यथा मृच्छकटिकस्य द्वितीयाङ्क-
स्यादौ वसन्तसेना मदनिकया सह चारुदत्तविषयकं सलयति । किञ्चित्काला-
नन्तरमेव नेपथ्ये—

अरे भट्टारक, दशसुवर्णस्य रुद्धो घृतकरः प्रपलापितः । तद् गृहाण,
गृहाण । तिष्ठ, तिष्ठ । दूरात् प्रदृष्टोऽसि ।

(प्रविश्यापतीक्षेपेण सम्भ्रान्तः)

गवाहकः—हीमाणहे, कट्टे एषो जुदिमलभावे ।

णवचन्द्रणमुक्काए विअ
गद्दीए हा ताडिदोमिह गद्दीए ।
अंगलात्रमुक्काए विअ शक्तीए
छडुक्को विअ चादिदोमिह शक्तीए ॥२१ इत्यारभ्य

सयाहकः—(सत्रासं परिक्रम्य, दृष्ट्वा) एषो कश्चिदपि अणपापुदपवत्
दुपालके गेहे । ता एत्य पविश्य । (प्रवेश रूपयित्वा वसन्तसेनामालोक्य)

इत्यन्तमपरं दृश्यमेव प्रवर्तते यस्मिन् सर्वाणि पात्राणि नवानि सन्ति ।
पूर्वपात्राणि जवनिकया वृतानि सन्ति ।

अतः परं तृतीयं दृश्यं प्रवर्तते यस्मिन् वसन्तसेना, सवाहक, मदनिका,
माथुरा, दूतकरश्च पात्राणि सन्ति ।

सभास्थानम्

रङ्गपीठादनन्तरं सभास्थानं भवति । तत्र सामाजिका उपविशन्ति ।
रङ्गपीठसभास्थानयोर्मध्ये पुरोजवनिका मुखजवनिका वा भवति ।
एतस्यास्त्रय उपयागा भवन्ति—

१. मुखजवनिका प्रमायं अङ्गारम्भात् पूर्वमङ्कोचितसज्जा रङ्गपीठे
विधीयते ।

२. मुखजवनिकाया अपसारणेन रङ्ग आसनस्या नटा दृश्यन्ते ।

३. अङ्कान्ते पात्राणां निष्क्रमणं मुखजवनिकापसारणेन विधीयते ।

अभिनवगुप्त सूचयति—तत् (अङ्क) परिसमाप्ती यवनिकया तिरो
घानरूपं निष्क्रमणं दर्शनीयम् ।^१

प्रतिमानाटकस्य द्वितीयाद्दृश्यान्ते दशरथस्य मृत्योरनन्तरं काञ्चु-
कीयो यवनिकास्तरणं करोतीति नाट्यनिर्देशः । ऊरभङ्गे दुर्योधनस्य
मृत्योरनन्तरं यवनिकास्तरणं करोतीति वाक्येन मृतस्यादर्शनं निवृत्तमितम् ।

यवनिकास्तरणानन्तरमपि नाट्यं प्रचरत्येवेत्यनेन स्पष्टं ज्ञायते यदिच
मुखजवनिकानेकं खण्डेषु विभज्यमाना आसीत् । यथावश्यकं खण्डशस्तस्या
विघाटनं कृतम् ।

उत्तररामचरितानुसारेण बहुसरयकानामपि प्रेक्षकाणां समुचितस्थान-
सन्निवेशाऽक्रियत^२ । तत्र रङ्गप्राशिका आसत् ।

सभायां कुत्र क उपविशन्तु इति सगीतभुक्तावत्यां देवेन्द्रेण
नियमितम्—

ससन्मध्यस्थितो भूपः शास्त्रसङ्गीतकोविदः ।

दक्षिणोऽस्य प्रघनेन सहिता रसिका विलः ॥

पित्राद्या वामतः प्रोक्ताः पृष्ठतः सुखसेवकाः ।

ज्योतिर्विदः दक्षिणे भागे वामतो वैद्य इष्यते ॥

१. ना० शा० १८ २३ अधिदृश्यं अभिनवभारती ।

२. उत्तररामचरितस्य सप्तमाहुस्त्यादी ।

अन्तपुर पृष्ठभागे केचित् स्युर्नृपपृष्ठत ।
विलासिन्यं पुरतः पार्श्वताऽस्य च ॥
सरन्ध्रजवनीमध्य द्योतयन्ती विभूषणे ।

अत्र जवनी तु पटीभिः कृतः कक्ष एव ।

सभाप्रसुरा प्रेक्षकाणां स्थान-सन्निवेशस्य सम्यक्त्वेन परितुष्य
सूत्रधारः प्रयोगप्रारम्भायानुजानाति स्म ।^१ तत्र प्रेक्षका नाट्यविषय-
काणि स्वाभिमतानि प्रकटयन्ति । तत्तु उत्तररामचरितस्य, प्रियदर्शि-
काया, बालरामायणस्य गर्भनाटकेषु दर्शकानां परस्परसलापः स्पष्टमेव ।
अन्तर्नाटकेऽपि नायकैः प्रेक्षका सम्बोध्यन्त इति मृच्छकटिके द्यूत-
कराणामुदाहरणेन सिद्ध्यति ।

नाट्यमण्डपे द्वाराणि

अभिनवगुप्तो भरतानुसारेण द्वाराणामघोविद्यं वर्णनं प्रस्तौति—

१. पश्चिमतः पात्राणां नेपथ्यगृहे प्रवेशार्थं द्वारमेकं बभूव ।

२. नेपथ्यगृहाद् रङ्गपीठे प्रवेशार्थं पुनः रङ्गपीठान्नेपथ्यगृहे निष्क्रम-
णार्थं च द्वारद्वयं बभूव ।

३. प्रेक्षकाणां प्रवेशार्थं पूर्वस्यां दिशि द्वारमेकं बभूव ।

एव चतुर्द्वारं नाट्यगृहम् ।^२ अन्ये षड्द्वारं नाट्यगृहमिति मन्यन्ते ।^३

केन द्वारेण प्रवेशो निष्क्रमो वा भवेदिति प्रवृत्त्या निर्धारणीयम् ।
तद्यथा—

उत्तरद्वारेण दक्षिणत्यावन्त्योः प्रवेशः । अन्ययोस्तु सव्येनेत्येव प्रवृत्ति-
विभागः ।^४

१. राम — (उपविश्य) प्रस्तूयतां भो ।

सूत्रधारः — प्राचेतस इत्यादि । उत्तररामचरितस्य सप्तमोऽङ्के ।

बालरामायणे प्रहस्तो भरतपुत्रान् सम्भाषयति—भो भो भरतपुत्राः प्रेक्षा-
णकृते कृतेक्षणं सगदाश्रयत्रयवर्षी । उत्तरस्तूयताम् । ३ १०/११

२. अभिनवभारती ना० शा० २.६९, ६७ ।

३. अभिनवगुप्त उद्धरति—अये त्वाद्यद्द्वारं (द्वयमपि) वाच्यं हेतुनाग्यद्द्वारद्वयं
पार्श्वोत्थितं कुर्यादालोकविद्युदभ्यर्पमिति । ना० शा० २.६५—१०१ अधिहरय
भारती ।

४. अभिनवभारती, ना० शा० १३ ३७ अधिहरय ।

अङ्कपूर्त्यर्थ योजनाः

अङ्कस्यायामस्तु नातिदीर्घो नाति लघुर्वा भवत्विति कविना प्रयत्नीयम् । यदि नाग कस्यचिदेकस्य दिनस्य कथादीर्घा भवति, तर्हि सा कथाङ्कद्वयेन द्विधा विभज्यते । अनेन विधिना दीर्घत्वमङ्कस्यापास्त स्यात् । लघुत्व तु कविविधिद्वयेन परिहरति—

१ विर्णनात्मकश्लोकाना समावेशेन

२ गीणत एव मुलकथानुपक्ताना सविधानकाना समावेशेन च ।

वर्णनयोजना

मृच्छकटिकस्य पञ्चमाङ्को दुर्दिन इति सञ्ज्ञित । अस्मिन्ङ्के तु मुख्यकथेदन्मात्र वर्तते यद् वसन्तसेना चारुदत्तगृहमागत्य त मिलति । एतस्य लघुकथास्य विवरणेनाङ्कोदर न पूर्यत इति समीक्ष्य कविदुर्दिनस्य वर्णनानि भ्रूयिष्ठ सन्निवेशयति । तत्र चारुदत्त उन्नमत्यकालदुर्दिनमित्युक्त्वाङ्कारम्भ एव श्लोकपट्कं पठति । तदनु वसन्तसेनासकाशात् चेतश्चादत्त-समीगमायाति विद्रूपकेण पूर्वमेव दत्ता वसन्तसेनाया आगमनसूचना पुनरपि ददाति नायकाय ।^१

तदनु वसन्तसेनायास्तस्या विटस्य चारुदत्तस्य च वर्षावर्णनमधोविधेश्लोकीविस्तार लभते—

वसन्तसेना—५ १५, १६, १८, २०, २३, २५, २६, २८, ३२

विट—५, १३, १४, १७, १९, २१, २२, २४, २७, ३३, ३५

चारुदत्त—५ १-६ २८, ४४, ५२

अत्राष्टत्रिंशत् श्लोका वर्षाभिपत्ता विलसन्ति । प्रयोजन तु स्रष्टमेव पञ्चमाङ्कोदरपूरणमिति ।

उत्तररामचरित इद्दशौ स्थितिविद्यते द्वितीयेऽङ्के । अत्र त्रयोदशश्लोक यावत् शम्भुकवधवृत्तान्तोऽभिहितः । तदनु त्रिंशत्तमश्लोक यावदङ्कस्यायाम दीर्घायितु दण्डकारण्यभागा, जनस्थानम्, महारण्यानि, गिरयः,

१ सविधानक तु मुख्यकथाधारसदृष्टयान्पेक्षिता घटना । A strange act, An unusual occurrence V S Apte Skt Eng Dictionary

२ सवधानावश्यकोऽय कथास । सविधानक-सन्धानस्योदाहरण प्रस्तौति ।

गोदावरी, सरित्सङ्गमाश्च वर्णितानि, न वृत्तानुरोधेनापितु रामोचितमङ्क-
विस्तारं प्रवर्तयितुमेवेय योजना ।

सविधानकयोजना

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य चतुर्थाङ्को वर्णनारम्भकं श्लोकैरेव सर्वोत्कृष्टत्व
भजते । तत्र कथाशस्तु स्वल्पमात्र एव—कण्वेन शकुन्तला गौतमीशाङ्ग-
रवशारद्वर्तं साद्यं पतिगृहं प्रति प्रस्थाप्यते । कालिद्रासोऽङ्कमिमं वर्णनेन
सम्पूरयितुमघोलिखितानि मुख्यकथयासम्पृक्तानीव सविधानकानि
योजयति—

१ शकुन्तलाप्रसाधनाथ वनस्पतीनामाभरणादिक प्रसाधनसामग्री-
दानम् ।

२ तपोवनस्य देवताना तरुणामाशीवंचनम् ।

३ पशु-पक्षिणो वियोगेन सन्तप्यन्ते ।

४ वनज्योत्स्नाया आमन्त्रणम् ।

५ गर्भमन्यर-मृगवध्वा भाविप्रसव-निवेदनार्थं शकुन्तलाया प्रार्थना ।

६ श्यामाकमुष्टिपरिवर्धिकतस्य मृगशिशोः शकुन्तला निवसन-
सज्जनम्, तस्य समाश्वासन च ।

७ नलिनीपत्रान्तरितं सहचरमपश्यन्ती, चक्रवाकी आरीतीति
लक्षणम् ।

८ दुष्यन्ताय कण्वस्य सन्देशः । ४१७

९ शकुन्तलानुवासनम् । ४१८

१० कण्वस्य प्रास्थानिक-भङ्गलवचनम् ।

अभिनयकालावधिरिति वृत्ताशकालावधिसाम्यमिवापेक्षते महान्वीना
सन्दर्भेषु । तद्यथाभिज्ञानशाकुन्तलस्य चतुर्थेऽङ्के सूर्योदय प्रारभते
युगान्तरेऽघ्नित्वे रवी समाप्तिं याति च । एतत्कालानुरूपोऽभिनयः पूर्वोक्तं
सविधानकवाङ्मन्यं विना न सम्भवेदिति तस्योचित्यं नाट्यविधिमनुहरति ।

मालविकाग्निमित्रस्य द्वितीयाङ्के मुख्यकथावस्तु तु मालविकाया
गौतमीयानन्तरमेव समाप्यते, विन्तु ततः परं विदूषकस्य—भवति, तिष्ठ ।
विमपि वो विस्मृतं कर्मभेदः । त तावत् प्रदयामोत्यारभ्याह्वान्तं यावत्
सविधानकमङ्कोदरपूर्वार्धमेव श्लिष्टम्, यतो हि नामानेन सविधानकेन
दिनाङ्कानु हीनायाम् प्रतिभायात् ।

उच्चकोटिकपात्राणां कृते रङ्गपीठे नाचिरमवस्थानं यथायोग्यं पदानुकूलं भवेदिति वर्णन-सविधानादिभिः क्रियते । तद्यथाभिज्ञानशाकुन्तलस्य पष्ठेऽङ्घ्रे मातलिं प्रविशति रङ्गम् । स इन्द्रस्य सारथिः सन् यदि नाम तस्य सन्देशस्य श्रावणमात्रं स्वकार्यं सम्पादयेत् तर्हि मातलेरनुभावोचितं रङ्गपीठे पर्याप्तकालावस्थानं नमवेत् । अत एव कविरघोविघ्नमभिनवकथाशसन्निवेशोचित्यं विभक्ति—

- (१) मातलिविद्रूपकमाक्रामति ।^१
- (२) राज्ञो विद्रूपकस्य रक्षणोपायः ।
- (३) विद्रूपकस्याननादः ।
- (४) इन्द्रसन्देश-श्रावणम् ।^२

-
- १ एष स्वामभिनवकण्ठशोणितार्थो
शादूलः पशुमिव हृन्मि चेष्टमानम् ।
आर्तार्ता मयमपनेतुमातधन्वा
दुप्यत्तत्तत्र शरणं भवतिवदानीम् ॥ ब्रमि० ६२७
 - २ मातलि — अस्ति । कालनेमिप्रसूतिदुर्जयो नाम दानवगणः ।
राजा — अस्ति । द्युतपूर्वं मया नारदात् ।
मातलि — सस्युस्ते स विल शतशतोरवध्य
तस्य त्व रणशिरसि स्मृतो निहन्ता ।
उच्छेत्तु प्रभवति मनः छत्तससि
तन्नीशतिमिरमपाकरोति खन्धः ॥ ब्रमि० ६३०

नाट्यभारती

वाग् हि सर्वस्य कारणम् । ना शा० १४ ३
वाचि यत्नस्तु कर्तव्यो नाट्यस्येयं तनु स्मृता ।
अङ्गनेपय्यसत्त्वानि वाक्यार्थं व्यञ्जयन्ति हि ॥

ना० शा० १४.२

नाटकेष्वसाधारण कश्चिद् वचनविधिर्विलसति ।

सर्वोत्कृष्टमुपनयमाधन तु नाट्यभारती वचनोपन्यास-नैपुण्येन विराजते । यद्यपि सवादोऽमवादश्रोतृभयविधो वचन-विन्यासो नाटके वर्तते, तथापि प्रश्नोत्तररूपस्य सवादस्य तत्र बाहुल्यं प्राधान्यञ्चास्ति । अत एव सवाद एव नाटके वर्तते इति साधारणमान्यता । नाट्यभारती पात्रोक्तिरूपा प्रेक्षकमानसे भावोत्कर्षेण शायंकता याति । एतदर्थं कविर्नाट्योक्ति सप्तधा वैशिष्ट्योपपन्ना प्रकरोति । तद्यथा—

- १ कार्यगौरवेण
२. पात्रगौरवेण
- ३ कालापेक्षया
- ४ पात्रविडम्बनया
- ५ भाग्यविपर्ययेण
- ६ वाग्वैदग्ध्येन
- ७ अद्भुतार्थप्रकटनेन च ।

कार्यगौरवेण

वाक्यार्थस्य कृते यस्य कार्यविशेषस्य महत्त्वमधिकं भवति, तदधिकृत्य यः सवादाऽनुष्ठीयते, स नाट्ये प्रमविष्णुतमो भवति । यथाभिमानशकुन्तलस्य चतुर्धाङ्कान् प्राग् विष्वम्भवेऽनमूयाप्रियंवदयो शकुन्तलाया पतिगृहगमनमधिगृह्य सम्भाषण तत्र च दुर्वासस सापवृत्ताङ्काटनम् । न तथा कार्यगौरवदर्शनं भवति तत्रैव सतमेऽङ्के दुष्यन्त मानलिम्बादे इन्द्रलोकादवनरणकाले, कार्यप्रमगाभावात् । वाक्यार्थकृता इवचिन्त्युपात्राणामपि कार्यानि गौरव लभन्ते, महतामपि कार्यानि साधारण्यं यान्ति ।

नाटकगौरवेण

श्रेष्ठनायकानां परस्पर-संवादो महत्त्वपूर्णमेव काव्यार्थं प्रायः स्पृशति, तथोचितं वाग्बिलासं च प्रकल्पति । तद्यथा स्वप्नवासवदत्तस्य पण्डितेऽङ्को उदयनः, पद्मावती, यौगन्धरायणश्च परस्परं वार्थवाहका यद्बदन्ति तत्तु तेषां महानुभावेन युगपद्विलासेन च महत्त्वमर्जति । पात्राणामवरत्वेन मृच्छकटिकस्य चतुर्थेऽङ्के विदूषक-चेटी-चन्द्रुलानां वार्ता नाट्यदृष्ट्या-नर्हा स्यात् ।

कालापेक्षया

नाटकीयोपनयो वर्तमान-भूतभावविषयकालेषु घटितानि वृत्तानि अधि-कृत्य प्रवर्त्यन्ते । तत्र वर्तमानघटनात्मकसंवादे भाविकतत्त्व समुदेति । एतेन भाविकतत्त्वेन सद्यो प्रत्यग्रतयानुपमेव संवादच्छटा जायते । भूत-भाविकार्यजातविषयकाः संवादास्तु भावकानां चित्तं न पर्याप्तं वासयन्ति तावन्मात्रम् ।

पात्रविडम्बनया

संवादस्य शोचिष्णुता पात्राणां विडम्बनात्मकवृत्तेरनुसन्धानेन महती श्रियं विधत्ते । यथा मुद्गराक्षसे चाणक्यचन्द्रगुप्तयोः कृतककलहात्मक-संवादः, पञ्चरात्रे वा सविधानकौशलेन छायातत्त्वस्य सन्निवेशेन च भीमा-दीनां परस्परभूमिमन्युना विराटेश्वरेण च सह संवादश्च सातिशयं प्रभवति । सर्वेव मध्यमव्यायोगे स्वप्नवासवदत्ते च रञ्जनाविलासं पात्राणां परस्परजातत्वेन भूयिष्ठं समुपजायते ।

संवादोत्कर्षदृशा वागनुरञ्जनं विघातुमिव पात्रविडम्बनाधोविधं विरच्यते—

१ क्वचिन्निगूढा एव जना असत्यं परिचयं दत्त्वा व्यवहरन्तः, संवादं प्रवर्तयन्ति । यथा स्वप्नवासवदत्ते यौगन्धरायणो वासवदत्तां च पद्मावत्यादिभिः सह, पञ्चरात्रे पाण्डवा अभिमन्युना विराटेश्वरेण च सह, मुद्गराक्षसे चाणक्येन नियुक्ताः कतिपयं पुरुषाः राक्षसस्यात्मनोया जातास्तेन सह व्यवहरन्तः संवदन्ति । प्रायश एतादृशीषु स्थितिषु नाटकीयसूचनानुगारेण निगूढः प्रथमः पक्षो द्वितीयः पक्षः जानाति, त्रिन्तु द्वितीयः पक्षः प्रथमः पक्षं न जानाति । यथा—

प्रथमः पक्षः

द्वितीयः पक्षः

नाटकप्रसङ्गः

यौगन्धरायणं वासवदत्तां पद्मावती, उदयनं

स्वप्नवासवदत्ते

भीमः	घटोत्कच	मध्यमटयायोगे
भीमः, अर्जुन, युधिष्ठिर	अभिमन्यु	पञ्चरात्रे
इन्द्रः	कर्ण	कर्णभारे
सागरिका	वासवदत्ता	रत्नावल्याम्

२. उभयपक्षौ परिस्थितिवशात् परस्परं न जानीताः, यद्यपि प्रेक्षकास्तयो परस्परं सम्बन्धं जानन्ति । यथा कुन्दमालाया लवकुशौ रामश्च प्रेक्षकैर्ज्ञाता अपि परस्परं न जानन्ति ।^१ तथैवाभिज्ञानशानुन्तले दुष्यन्त-भरती न परस्परं जानीत ।

३. भ्रान्त्या पात्राणि परस्परं न जानन्ति । यथा वेणीसहारे युधिष्ठिरादयो दुर्योधनस्य रक्तेन रजितो भीमोऽनमित्यविज्ञाय विषममेव संवदन्ति ।

४. मायापात्राणां प्रयोगेण सवादसौरभं वितन्त्यते । यथा दूताङ्गदे मायासीताया रावणेनाङ्गदेन च सह सवादः । अत्र छायासीताया अयोग्य भाषणं नाट्यदृष्ट्या चारुं प्रवर्तते । कविभिर्नैकमायापात्राणां युगपत्प्रयोगो विधेयते । यथा क्षेमीश्वरस्य चण्डकोशिके घर्मः, विष्णुराट्, शिव पार्वती च ।

५. पञ्चः पशुवद् व्यवहरन्ति किन्तु मानुषोचिता भाषा प्रवदन्ति भासस्य बालचरिते ।

पात्रविहम्बनान्यथापि जायते । यथा मुद्गराजसे राक्षसो मलयकेतुश्च मित्रभूतो पाण्डवविनिमित्तेन वूटकपट-पटनानेपुण्यजनितेन मलयकेतो-र्मतिभ्रमेण विप्रनिपद्येते । तदनु तयोरकाण्डेऽधोविद्ये सवादः प्रवर्तते—

मलयकेतुः—(सरोपम्) किमद्यापि निहूयत एव ।

विधेः किलैतद् व्यसितम्, न लोभस्य ।

अनायं कन्या तीव्रविषप्रयोगविषमाहृत्वा कृतघ्नं स्वया

विषम्भप्रवणः पुरा मम पिता गीतं कथारोपताम् ।

सम्प्रत्याहितगौरवेण भवना मन्त्राधिकारे रिपी ।

प्रारब्धा प्रलयाय मातावदहो विक्रानुमेते वयम् ॥ ५.२१

१ रामो लवकुशौ अपि दृश्ये कथयन्ति—

न संसदभिज्ञानानि नादूयन्ति द्विषन् ।

सदाप्यापाठमत्रेण अशुभशालायां गतम् ॥ ५.९

राक्षस* — (स्वगतम्) अयमपरो गण्डस्योपरि स्फोटः । (प्रकाश वर्णो
पिघाय) शान्त पाप शान्त पापम् । नाह पर्वतेश्वरे विषकन्या प्रयुक्तवान् ।
कश्चिदनन्य एव चाश्विन्यासोत्कर्षः) शत्रोर्मित्रत्व सम्पाद्य भूतकालिक-
घटनाना रहस्योद्घाटनेन विचित्रतरेण निर्वहणेन च तेषा सम्भाषण-
द्वारेण चावजितः कृतिभिः कावचरैः) । तद्यथा मुद्राराक्षसे—

चाणक्य* — किं बहुना

भृत्या भद्रभटादयः स च तथा लेख* स सिद्धार्थक
स्तञ्चालङ्करणत्रय स भवतो मित्र भदन्तः किल ।
जीर्णोद्यानगत* स चापि पुरुष* क्लेश स च श्रेष्ठिनः
सर्वं मे वृषलस्य वीरभवता सयोगनिच्छोर्नय ॥ ७९

भाग्यविपर्ययेण

कस्यचित् पानस्य भाग्यविपर्ययेणोच्चावचदशा अधिकृत्य प्रवर्तित
उत्तयोर्जविस्मरणीया भवन्ति । मूच्छकटिके वैषम्ये निपतितस्य चारुदत्तस्य
वचांसि प्रमाणयन्ति—

वयस्य अलमिदानी सर्वं परिवादमुक्त्वा । अवस्ययेथास्मि निवारित ।
पश्य—

वेग करोति तुरगस्त्वरित प्रयातु
प्राणव्यान्न चरणास्तु तथा बहन्ति ।
सर्वत्र यान्ति पुरुषस्य धला* स्वभावा*
खिन्नास्ततो हृदयमेव पुर्नावशन्ति ॥ ५८

स एव चारुदत्तो मृत्युपाशाद् विमुक्तो भाग्यसम्पदं याति । यथा—
चारुदत्तः — प्रिये वसन्तसेने

त्वदर्थमेतद्विनिपात्यमान देह त्वयैव प्रतिभोचित मे ।
अहो प्रभावः प्रियरागमस्य मृतोर्जवि को नाम पुनर्धिष्येत् ॥

अपि च प्रिये पश्य—

रक्त तदेव वरवम्भ्रमिय च माला
कान्तागमेन हि वरस्य यथा विभाति ।
एते च वध्यपटहृध्वनयस्तथैव
जाता विवाहपटहृध्वनिभिः समानाः ॥ १०.४३

तत्रैव शकारस्य भाग्यविपर्ययश्चारुदत्तमुखेन—

शत्रुः कृतापराधः, शरणमुपेत्य पादयोः, पतितः शस्त्रेण न हन्तव्यः,

शाविलक — एवम्, तर्हि श्वमि खाद्यताम् ।

चारुदत्त — नहि

उपकारहृतस्तु कर्तव्यं ॥ १० १८

नाटकेऽस्मिन् बहूनां नायकानां विपन्नता महोदयश्च सवादविषयभूतो प्रेक्षकान् रञ्जयत । शाविलक, आर्यको, वसन्तसेना, मदनिका, संवाहकः, चन्दनकश्च सर्वे भाग्यचक्रालुटा सवादसम्पत्तिं विचित्रयन्ति स्वेषु प्रकरणेषु ।

स्वप्नवासवदत्तो नायिका वासवदत्ता ब्राह्मणस्य भगिनीभूता विर प्ररोहयति भाग्यविपर्ययानुपक्तं वाग्बिन्द्यासम् ।

वाग्बिन्द्यास्येन

नित्यनूनालकार-बोध्याङ्गादिनाभी सवादो वैचित्र्येणैव शारतं मनो हरति ।

अद्भुतार्थप्रकटनेन

अभिज्ञाने पुरोहितः शकुन्तलाया ज्योतिपापनयनं निवेदयति ।

सवादिना विशेषाः

संवादे साधारणत एको वक्ता एकरच श्रोता भवतः । एतयोर्भावोत्पत्ति-दृष्ट्या समान महत्त्वं न सर्वत्र भवति । क्वचिद्भूतु क्वचिच्च श्रोतुरेव महत्त्वं दृश्यते । यथा केवलवक्त्रुर्गहृत्स्व वेणीसंहारे युधिष्ठिरस्य—

युधिष्ठिर — भद्रे बुद्धिमतिके, उच्यतामस्मद्वचनानाम्वा—

येनासि तत्र जनुवेशमनि दीप्यमाने
निर्वाहिता सह सुनेर्मुजयोर्गनेन ।
तस्य प्रियस्य बलिनस्तनयस्य पाप-
माग्यामि तेऽप्य कथयेत् कथमीदृगन्व ॥६ २३

अत्र श्रोत्रीयुद्धिमनिकाया महत्त्वं मनागेव वर्तते । केवलं श्रोतुर्गहृत्स्वं वेणीसंहारे दुर्योधनस्य—सतस्तत इतिमात्रवादिनो दुर्योधनस्य सुन्दरकाद मुद्भवत्तान्त-श्रवण-प्रकरणम् । अत्र सुन्दरकस्य रमनिपत्तिदृष्ट्येपदेव महत्त्वम्, श्रोतुर्दुर्योधनस्यानुभावादयो महत्त्वं भजन्ते ।

यस्तु श्रोतुश्च समान महत्त्वं स्पृहणीयतरं भवति । सदेवाभिज्ञाने-ऽप्योषिधं दर्शनीयम्—

शकुन्तला—मुञ्च तावन्नाम् । ध्रुवोऽपि तत्रोन्नतनुमानविष्ये ।

राज—भवतु । मोक्षामि ।

शकुन्तला—वदा

राज—

अनरिपत्रकोमलस्य यावत् कुमुदमन्वव नदस्य पदपदेन ।

अत्रस्य निजापत्रा नदा त उदये हृन्दरि गृह्यत रताम् ॥

इयत्रामयोरनुभाषा प्रेक्षायाः । अत्रैव वक्तुं श्योनुश्च मानसि-
न्धिते प्रभावा भवत् । अन्ध्रमनिवन्तं पुरुषं निपन्नात्तर्मानिमूर्तो ह्यु ह्यु
वाच्यं वदति मध्यं च किं कर्तव्यमिति विचारयता विदम्बत । यथादयने
वन्दोमूतं प्रजिहासौत्परायणं प्रथमेऽङ्के—

यौगधराय - विजय म्यान्वताम् ।

प्रतिहास—किमिति भवतातर निन्दयामि ।

यौ०—विजय एवमेतत् ।

प्रतिहारो—किमिदम्

यौ०—इदम् ।

प्रतिहासो—भवतु भवतायो भवतु ।

यौ०—उपवा नैतच्छयं पदित्त्वं । निन्देदपिप्याम्यत्र भवये ।

विजये न्यिरोत्तिनतामात्ना । (७१) एवन्वि ।

प्रतिहास—ह ।

यौ०—विजया तन्वति ।

प्रतिहारो—एषा वक्तानि नन्दयामि । अत्रैव शानुनांसिन्धिते
विचारैव भाषणमिति यौगधरायणं प्रकटोद्धतम् । उदया—

यौ०—विजय, न रानु त्वयानमत्यै गृह्यत स्वामीति उदया
निन्देदप्यम् । अत्रैव नानुहदयम् ।

प्रतिहारो—अपनिदात्री निन्दयामि ।

यौ०—शु ।

पूर्वं तावद् मुदुतन्वददाया

प्रशोडय्या भवता उपायानाम् ।

उद्विस्त्रेयं विलम्बानं दिनम्

अत्र शोके कायं उच्च निददन् ॥ ११३

घटनाकलासापेक्षया

घटनाकलासापेक्षया सवादस्त्रविद्यो भवति—वर्तमानकालिक, भूत-कालिकः भविष्यकालिकाश्च । तत्र वर्तमानकालिक सवादोऽभिनयवैचित्र्येण घटनाया प्रत्यक्षप्रदर्शनेन चातिशोभते ।

वर्तमानघटनाया वार्ता परिजनादयः, साधकाश्च कार्यकाले परस्परं सवदन्त प्रेक्षकाणां कृते प्रेष्ठ सभापणं प्रस्तुयन्ति । तद्यथाभिज्ञानशाकुन्त-लम्प वृत्तीयेऽङ्के दृष्यन्तस्य शकुन्तलाया तस्या सखीभ्यां च सह सम्भा-पणम् ।

विषमस्थिती क्वचिद् नायकस्य कार्यपथे बाधकानामपि चेष्टा रुचिर-सवादस्य विषयीभूता प्रेक्षकान् रञ्जयन्ति । यथा रत्नावल्या वासव-दत्ताया मालत्रिकाग्निमित्रे चैरावल्या नवनायिका प्राप्ती विरोधगर्भो विशिष्ट सवाद ।

अवरविद्य एव संवादो वर्तमानघटनानां दर्शनेन विषमकादिषु प्रवर्त्यते । यद्योत्तररामचरितस्य घण्टाङ्कस्य विष्कम्भके लवचन्द्रवैश्वो-पुङ्गव परस्पर सम्भापणेन तस्य दर्शकेन विद्याधरमियुनेनोपनीयते ।

प्रमुखपात्राणां भावाभिव्यक्तयः प्रेक्षकाणां भावसम्पत्तिसमृद्धये भवन्त्येव किन्तु परिजनानां विद्रवक-चेष्ट-चेष्टी-विदादीनां वचनविन्यासो रोचको भवेत् । लघुपात्राणामपि समीक्षा वचांसि प्रेक्षकान् क्वचिद् भावसागरे निमज्जयन्ति । अत एव संवादद्वारेण न केवलं महतामपितु अवराणां लघूनामपि पात्राणामुक्ति-प्रदुत्तियु क्वचिदन्तावधानो दृश्यते । क्वचिन् कतिपयपात्राणि वाग्वैशिष्ट्येन रञ्जनेकफलं प्रापयितुं नियोज्यन्ते । यथा मृच्छकटिके शकारः ।

भावसम्पत्ति-सर्जनाय रङ्गपीठस्यो वक्ता श्रोता घोषो गुणदेव संवादविषयेण भवितो भवेताम्, ताभ्यां सह रङ्गमधिष्ठितान्यन्यानि पात्राण्यपि प्रमङ्गतो भावितानि श्युरिति समोहितम् । यानि पात्राणि भावदृष्ट्या निरर्थवानि, तानि तु 'स्वनियोगमग्न्यं कुरु' इति दिशा निष्क्रामयेत्, पृष्ठतो रङ्गशीर्षे वा तानि विश्राम्यन्तु इति नियमः ।

युगपत् सवादिन

रङ्गे युगपद् भागद्वाहिणीं पात्राणां परमा सख्या भरतानुसारेण—

ये सत्र कार्यपुष्टपाङ्क्त्यारः पञ्च वा ते स्युः । ना शा १८४१

१. तथास्येतादृशं पात्रद्वयं नास्तुततएव प्रथमाङ्के शक्ये ।

एता कारिकामधिकृत्याभिनवगुप्तः स्पष्टयति 'यदि प्रकर्यस्तदा दशाष्टौ वा रङ्गे प्रविष्टा भवन्ति।' ततोऽध्वेषु त्वभिनयचतुष्टय सम्यक्तयाविभावनोय स्यात्, देवयात्रापरिदृश्यमानसमाजवत् ।'

पात्रविययको नियमस्तु लक्ष्यग्रन्थेषु सम्मानितो वर्तते । रङ्गे पानाणा युगपत् समवायो दशाधिको नास्ति । स्वप्नवासवदत्तस्य प्रथमेऽङ्के ब्रह्मचारिणः सगमनेन सहस्र्यायि-पात्रसख्या सप्त भवति । तेषु पानेषु ब्रह्मचारी योगन्धरायणश्चोक्ति-प्रत्युक्ति-विधौ महत्त्व भजेते । वासवदत्ता पद्मावती च भावनिदर्शन-दृष्ट्या महत्त्व भजेते । तापसी काञ्चुकीय-श्वेटी च स्वकीयैर्लक्ष्मिभिः समीक्षावचनैर्महत्त्व भजन्ते । अभिज्ञान-शाकुन्तलस्य पञ्चमाङ्कस्यान्तिमे भागेऽष्ट पात्राणि सन्ति । तेषु राजा, शकुन्तला शिष्यद्वयं गीतमी च कार्यार्थं सवादे सविशेष भागग्राहिणः सन्ति । पुरोहित कञ्चुकी, प्रतिहारी च मितभाषिणः समीक्षावचन-कृतश्च सन्ति । मृच्छकटिकस्य दशमाङ्कस्यान्तिमे भागे नव पात्राणि साधं रङ्गपीठमधिष्ठन्ति । यथावसरमिमानि सर्वाणि पात्राणि सवादे भाग ग्राहिणः सन्ति ।

रङ्गेऽवर्तमानाः श्रोतारः प्रतिवक्तारश्च

नाटकस्य रङ्गपीठे पात्राणि यत् किञ्चिद् वदन्ति तत्सर्वं रङ्गपीठे वर्तमानानां पात्राणां श्रवणाय भवति । किन्तु स्वगतेन यत् प्रोच्यते न तत्केनापि श्रूयते, अथवा जनान्तिकापवारितकेन यत् कथ्यते कर्णे वा यदुच्यते नैतत् सर्वं श्रूयते ।

कविः क्वचिद् रङ्गेऽवर्तमानां श्रोतॄणां वक्तॄणां च सत्तां मत्वा तैः सह संवादं योजयति । तद्यथा प्रतिज्ञायोगन्धरायणे—

गात्रसेवक — एते ते सुहृदो निरोधमुक्ता इव कृष्णसर्पा इतस्ततो निर्धावन्ति । भो भो सुहृदः, शृण्वन्तु शृण्वन्तु भवन्त —

नव शरावः सलिलं सुपूर्णं सुसंस्कृतं दर्भकृतोत्तरीयम् ।

तत्तस्य माधुन्नरकं स गच्छेद् यो भर्तृपिण्डस्य कृते न युध्येत् ॥ ४२

अत्र 'सुहृदः' इति सम्बोधिता जना रङ्गे न वर्तन्ते कविकल्पिता इव प्रेक्षकैरेव कल्पनीयाः सन्ति यथा वा । मृच्छकटिके—

चेट (प्रविश्य)—अपेत मानवाः

यथा यथा दर्पत्यभ्रखण्डं तथा तथा तिम्यति पृष्ठचर्मं ।

यथा यथा लगति शीतवातस्तथा तथा वेपथे मे हृदयम् ॥ ५१०

(प्रहस्य)

वश वादयामि सप्तच्छिद्र सुशब्द वीणा वादयामि सप्ततन्त्री नदन्तीम् ।
गीत गायामि गर्दभस्यानुरूप को मे गाने तुम्बश्नरिदो वा ॥ ५ ११
अत्र सम्बोधिता मानवा रङ्गे न सन्ति ।

अत्रैव पुन —

सवाहक* — प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व भट्टारका, हा साम्प्रतमेव एकस्याधे
गण्डः कृतः । अपरस्वार्धं मुक्तम् । तथापि मामत्रल साम्प्रतमेव याचते ।

अत्र भट्टारका रङ्गे न सन्ति

दशमेऽङ्के रङ्गेऽवर्तमाना जना* पुन* पुन सम्बोधिता* सन्ति । यथा—
उभौ—अपसरत आर्या अपसरत । एष आर्यश्चाहदत्त

इत्यादि यानार्यान् प्रति कथ्यते, न ते सन्ति रङ्गपीठे ।

अपरश्च —

उभौ—शृणुत आर्या शृणुत । एष सार्यवाहविनयदत्तस्य पुत्रक आर्यं-
चाहदत्तो नाम ।

तदनु स्वावरकश्चेदो रङ्गेऽवर्तमानानार्यान् सम्बोधयति—शृणुत आर्याः
शृणुत । अस्तीदानी मया पापेन प्रवहणपरिवर्तनेन पुष्पकरण्डकोद्यान
यसस्वसेना नीता* इत्यादि ।

अतः पर यत्त्वार एव रङ्गेऽवर्तमाना* सन्ति ।*

तद्यथा—

शकारः — न हि कुम्भसदृशोऽहं स्त्रिय व्यापादयामि ।

सर्वे—त्वया मारिता । न आर्यंचाहदत्तेन ।

शकार* — क एव भणति ।

सर्वे—(चेतमुद्दिश्य) नन्वेव साधु । सर्वेऽत्र रङ्गेऽवर्तमाना पुण्या ।

अत्रैव पुनरवर्तमाना भट्टारकाः शकारेण सम्बोधिता —

अलौक भट्टारका इत्यादि ।

तदनु चेतोऽपि तान् भट्टारकान् सम्बोधयति—

पश्यत पश्यत भट्टारका* । अहो सुवर्णेन मा प्रलोभयति ।

अयं लोकानामवर्तमानः समूहः शबिलकेनापि दृष्ट इव वर्ण्यते—(अप्रतो निरूप्य) भवतु. अत्र तेन भवतिव्ययम्, यत्राय जनपदसमवायः ।

त्वद्यान य समासह्य यातस्त्वा शरणपुरा ।

पशुवद् वितने यज्ञे हतस्तेनाद्य पालकः ॥ १०५०

चारुदत्त —शबिलक, योऽसौ पालकेन घोषादानीय निष्कारण कूटा-
गारे बद्ध आर्यकनामा त्वया मोक्षित । इत्यादि

वेणीसहारस्य तृतीयाङ्कस्यारम्भे रङ्गपीठेऽवर्तमाना महारथा कर्णा-
दयोऽश्वत्थाम्ना सम्बोधिता अधोविधम्—

भो भोः कौरवसेना सनुद्रवेलापरिपालनमहामहीधरा नरपत्नयः, कृतं
कृतममुना समरपरित्यागसाहसेन ।

यदि समरमपास्य नास्ति मृत्योर्भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम् ।

इत्यारभ्य

‘ताते चापद्वितीये वहति रणधुर को भयस्यावकाशः ॥ ३७

इति यावत् ।

ततः पर

नेपथ्ये

कुतोऽद्यापि ते तातः ।

अत्र नेपथ्य तु रणभूमि समग्रेव यथा पूर्वमेवाश्वत्थाम्ना कथितम् ।

भूतकालिकघटनात्मकः सवादः

अङ्केषु भूतकालिकघटनात्मको वाग्विन्यास प्रायश परिपूञ्जामूल
आख्यानत्मकश्च प्राय श्रोतृणामेवानुभावेन महिमान् लभते^१ । अत्र
श्रोतारो रङ्गपीठे क्वचिद् घटनानुसारेणानुभावादीन् प्रकटयन्ति । यथा
वेणीसहारस्य पञ्चमेऽङ्के दुर्गोघ्नो वृषसेनस्य मृत्यु यावत् समरकर्म
शृणोति । वक्ता तत्र वर्तते सूत श्रव्यकाव्यस्येव चमत्कारस्तत्र प्रायो
वितर्सात ।

स्वप्नवासवदत्तस्य प्रथमाङ्के लावाणकदाहस्य विवरण ब्रह्मचारिणा

१ क्वचिद् वक्तुरनुभावेनापि—‘यथाभिज्ञानशाकुन्तलेन द्वितीयाङ्के राज्ञा
विदूषकायाधमललाममृतया शकुन्तलया सह प्रणयारम्भ वर्णयति ।’ अत्र
श्रोतुरनुभावा महत्त्व नाहंति ।

प्रस्तूयते । श्रोतार सन्ति वासवदत्ता, पद्मावती यौगन्धरायणश्च ।' एतेषां भावात्मकप्रतिक्रिया नाट्ये दर्शनीया सन्ति ।

मुद्राराक्षसे भूतकालिकघटनाना रहस्योद्घाटन बाहुल्येन प्रचलते ।
तत्तु श्रेष्ठकोटि भजते ।

तत्र शत्रुभावेनापि परिपृच्छानुवर्तते नाटकेषु । यथा महावीरचरिते शिवघनुषि रामेण भञ्जिते परशुरामस्य पृच्छात्मक क्रोधोद्गारः ।

भाविघटनात्मक* सवादः

नायकस्य तस्य सहायानां च भाविघटनात्मकवचनोपन्यास* प्रचल्यते । प्रतिज्ञायौगन्धरायणे यौगन्धरायणो (उन्मत्तको) विदूषका (डिण्डकवेष) श्रमणकञ्चोदयनस्य समुद्धाराय परामृशन्ति ।^२

पूर्वोक्तास्त्रिविधा सवादा वर्तमानभूतभाविविषया* प्रायशः पृथक्पृथक् प्रचलन्ते, विन्तु सम्मिश्रितमपि तेषां स्वरूपं सविधानसौष्ठवेनेकत्राङ्के समुपस्थाप्यते । प्रतिज्ञायौगन्धरायणस्य प्रथमेऽङ्के सवादद्वारेणोदयनस्य भूतकालिकस्थिति प्रथम परामृश्यते, तदनु तस्य कौटुम्बिकानां वर्तमान-चिन्तानुशील्यते, पश्चाद् भविष्ये केनोपायेन तस्य कौशाम्ब्या प्रत्यावर्तन विधेयमिति निर्णयते ।

सवाद नेपुण्यम्

कविप्रतिभा विचित्रविधसंवादयोजनया विलसति । तदर्थं विशिष्ट-सविधानं प्रकरोति कवि* ।

उत्स्वप्नायितम्

स्वप्नायितेन सवादस्तु भूयिष्ठ रोचते । तद्यथा मुञ्छकटिकस्य तृतीयेऽङ्के—

शबिलकः — अये, परमार्थदरिद्रोऽयम् (चाहदत्तः) । भवतु गच्छामि ।

विदूषकः — (उत्स्वप्नायते) भो वयस्य, सन्धिरिव दृश्यते । चौरमिव पश्यामि । तद्गृह्णातु भवानिदं सुवर्णभाण्डम् ।

शबिलकः — (दृष्ट्वा) अये, जर्जरम्नानशाटीनिबद्धं दीपप्रभयोद्दीपितं सत्यमेवैतदलकरणभाण्डम् । भवतु गृह्णामि । अथवा न युक्तं तुल्यावस्यं कुलपुत्रजनं पीडयितुम् । तद् गच्छामि ।

विदूषकः — भा वयस्य । शापितोऽसि गोब्राह्मणकाम्यया यद्येतत् सुवर्णभाण्डं न गृह्णासि ।

१. अत्र सविधानकौशलेन साधका एव श्रोतारः श्रोतार्यनेन कविः सविशेष-चमत्कारमावर्जयति ।

२. तृतीयेऽङ्के ।

शविलकः — अनतिक्रमणीया भगवती गोकाम्या ब्राह्मणकाम्या च ।
तद् गृह्णामि । इत्यारभ्य

शविलकः — महाब्राह्मण, स्वपिहि वर्षशतम् । कष्टमेव मदनिका-
गणिकार्थे ब्राह्मणकुल तमसि पातितम् । इति यावत् ।

अत्र विदूषकः शविलकवचांसि न शृणोति सुसत्वात्, तथापि प्रत्युक्ति-
द्वारा प्रामाणिकं संवदति, समाचरति चेति अपूर्वसिद्धिः सवादकलायाः ।

छायापात्रेण सवादः

उत्तररामचरिते छायासीतया सह रामस्य सवादो वर्तते ।

सीता — आर्यपुत्र धराम्येषा धरामि ।

रामः — हा प्रिये जानकि, वचांसि ।

सीता — हा धिक् हा धिक्, अन्य इवार्यपुत्र प्रमुक्तकण्ठ प्रसूदितो
भवति ।

रामः — अयि वामन्ति, मया वसु ।

यथा तिरश्चीनमलातशल्य प्रत्युत्पन्नं सत्रियश्च दन्त ।

तथैव तीव्रो हृदि शोकशङ्कुर्मर्माणि वृन्तन्नपि किं न सोढ ॥३३५

सीता — एवमपि मन्दभागिन्यहं या पुनरायासकारिणी आयपुत्रस्य ।

रामः — अयि चण्डि जानकि, इतस्ततो दृश्यमानानुकम्पसे —

हा हा देवि स्फुटति हृदय वसते देहबन्ध

शून्य मन्ये जगदविरलज्वालमन्तर्ज्वलामि ।

सीदन्नन्धे तमसि विद्युरो मज्जतीवान्तरात्मा

विष्वङ्मोह रथगति कथं मन्दभाग्यं करोमि ॥ ३३६

(इति मूच्छति)

सीता — हा धिक्, हा धिक् । पुनरपि मूढ आर्यपुत्र, आर्यपुत्र, मा
मन्दभागिनीमुद्दिश्य सकलजीवलोत्तमाङ्गलिकजन्मलाभस्य ते वाग् वार
सशयितजीवितदारुणो दशापरिणाम इति हा हतास्मि ।

रामः — सति, किमन्यत् । पुनरपि प्राप्ता जानकी । पश्य नन्विय
पुरत एव ।

कुन्दमालायाभयि कविनेनादृशः सवादो विरचित । तद्यथा —

रामः — देहि मे दर्शन प्रिये ।

सीता — प्रभवति सिद्धशासनम् । किमत्र करोमि मन्दभाग्य ।

रामः — त्यज्यता दीर्घरेयोऽयं ।

सीता—अहमपि आर्यपुत्रमेव विज्ञापयामि ।

राम— किं नु निष्करुणामयि ।

सीता—आर्यपुत्र, विपरीतः खलूपालम्भः ।

राम. — देवि विज्ञापयामि त्वाम् ।

सीता—अवहितास्मि एषा आज्ञापय ।

राम —यत्त्व चारित्रशालिनी

सीता—अहो अत्यागयोग्या प्राणा. ।

राम— निर्वासितासि विषयात् ।

सीता—प्रभवति आर्यपुत्रः सकलस्य परिजनस्य ।

राम —अस्मिन् दोषे प्रसीद मे ॥ ४१६

सीता— त्व प्रसीद । नित्यप्रसन्नाहम् ।

एतेषु प्रसङ्गेषु राम सीता न पश्यति, तस्याः प्रतिवचनं न शृणोति च । तथापि यथायोग्यमुक्तिप्रयुक्तिः प्रेक्षकाणां कृते प्रवर्तते इति सवादोत्कर्षः ।

प्रत्युत्पन्नमतित्वम्

प्रत्युत्पन्नमतित्वं नामोवते प्राणा ।^१ तत्तु पञ्चरात्रस्याधोविघ्नप्रकरणे निर्दिशितम् ।

बृहन्नला— (भीम प्रति) इहानयता किमिदानीमायें कृतम् ।

अवजित इति तावद् दूषितं पूर्वयुद्धे

दयितसुतवियुक्ता शोचनीया सुभद्रा ।

जित इति पुनरेन ह्यव्यते वासुभद्रो

भवतु बहु किमुवत्त्वा दूषितो हस्तसारः ॥ २४५

भीमसेन— अर्जुन

बृहन्नला— अथ किम्, अथ किम् । अर्जुनपुत्रोऽयम् ।

इति प्रत्युत्पन्नमतिनिष्ठीत्तरेणात्मनिगूहनमक्षुण्ण रक्षति अर्जुनः ।

अतएवानुत्तमोऽयं वाग्विन्यासः ।

प्रच्छन्नपात्रैः श्रुतानि प्रणयपदानि वाक्यानि सापराधजनेभ्यः साधिक्षेप आव्यन्त इति भाषणस्य विरलाऽपि प्रोद्भिन्ना कला । तद्यथा मालविका-
निमित्रे ।

इरावती—(सहसोपसृत्य) पूरय पूरय । अशोकं कुसुमं न दर्शयति ।

१ प्रत्युत्पन्नमतित्वं तु च-ध्यन्तरमेव ।

अथ पुन पुष्पत्येव । इरावत्या वचनमिदं नायकस्याघोवचनमनुसरति—
स्पर्शमृतेन पूरय दोहदमस्याप्यनन्यहृद्वे । ३१९

विश्रब्धवचता प्रतिवचनम्

रत्नावल्यामपि प्रच्छन्ना सती वासवदत्ता सागरिकोदयनयोः प्रणय-
वार्ता श्रुत्वोदयन प्रति तस्यैव विश्रब्धवचनं पुनर्वक्ति—

किमद्यापि सहजाभिजाताया सेवया दुःखमनुभूयते ।^१ इति

नाटकेषु बहुषु स्थलेषु पात्र पात्राणि वान्तहितान्येवापरगणस्य स्व
विषयकं भाववचनं शृण्वन्ति । तद्यथाभिज्ञानशाकुन्तलस्य तृतीयेऽङ्के
नायक सख्या-शकुन्तलायाश्च वचांसि स्वविषयकाणि शृणोति उत्कायते
च ।^२ उत्तररामचरिते बहुशय्यायासीता रामस्य वासन्त्याश्च सम्भाषण
श्रुत्वा भावविह्वला जायते । तत्र सामाजिका युगपदेव सन्वादागणद्वयस्य
भावान् सम्भुजन्तो रसनिष्पत्तिमूरीकुर्वन्ति ।

अप्रसङ्गेऽपि माधुर्यस्य सङ्केत

माधुर्यं नाम नायकयोर्मधुरं प्रणयाभिलाषः । नायिकाया नायकं प्रति
भावविलासं ध्यातुकामा भवन्ति प्रेक्षका इति विचार्य कविरप्रसङ्गेऽपि
सन्वादाभिप्रायेषु नायिकामुखेनैव नायकाभिलाषाभिष्यक्तिं त्वरयति । यथा
मालविकाग्निमित्रे—

बकुलावलिका—एष उषारूढराग उपभोगक्षमः पुरतस्ते वर्तते ।

मालविका—(सहर्षम्) किं भर्ता ।

बकुलावलिका—(सस्मितम्) न तावद् भर्ता । एषोऽशोकशाखाव-
लम्बी पल्लवगुच्छः ।

रत्नावल्याम्

सुसगता—सखि (सागरिके) यस्य कृते त्वमागता सोऽयं ते पुरत-
स्तिष्ठति ।

सागरिका—(सामूयम्) सुसङ्गते, कस्य कृतेऽहमागता ।

सुसगता—(विदृश्य) अयि अन्यशङ्किते ननु चित्रफलकस्य । तद्-
गृहाणेतत् ।

सागरिका—(सरोपम्) बकुललास्मि तवेदशानामालापानाम् ।
तदन्यतो यमिष्यामि । (इति गन्तुमिच्छति) इत्यनेन माधुर्यं प्रकटीकृतम् ।

१ रत्नावली ३ १८/१९

२ कुन्दमालायाश्चतुर्थेऽङ्के सीता दृष्ट्वा सती रामलक्ष्मणयोः स्वविषयकाणि
वचांसि शृणोति प्रतिक्रिया च ध्यानवित् ।

अप्रस्तुत-प्रशसा

संस्कृतनाटकेषु सवादो विषय-प्रतिपादन-सम्पत्त्या प्रस्तुतप्रशसया महती रोचनता विद्यते । कतिपयोदाहरणानि तस्याः सद्यो ध्रुवता निष्कर्षस्य निदर्शनायालम्—

मालविकाग्निमित्रे

मालविका-प्रणयपथेऽग्निमित्र इरावत्या निगूहीतो विदूषकेण वण्यते—

(१) अहो अनर्थं सम्पतितो बन्धनभ्रष्टो गूहकपोतो विडालिकाया आलोकं पतितः ।^१

अन्यत्र—

(२) उपस्थित नयनमधु सन्निहितमाक्षिक च ।

(३) भ्रमरसम्पातो भविष्यतीति वसन्तावतारसर्वस्व किं न चूत-प्रसवोऽभवत्सितव्य ।

(४) चन्दन खलु मया पादुकोपयोगेन दूषितम् ।

(५) किं तु खलु ददुःशा व्याहरन्तीति देवः पृथिव्या वर्धितु स्मरति ।

विक्रमोर्वशीये—

(१) प्रथम मेघराजिर्दृश्यते पञ्चाद्विद्युत्कृता

(२) लोष्वेण सूचितस्य कुम्भीरकस्यास्ति वा प्रतिवचनम् ।

(३) छिन्नहस्ते मत्स्ये पलायिते निविष्णो धीवरो भणति गच्छ धर्मो मे भविष्यति ।

अभिज्ञानशाकुन्तले

(१) को नामोष्णोदकेन नवमालिका सिञ्चति ।

(२) यद्वेतसं कुब्जलीला विडम्बयति, तदिकमात्मन प्रभावेण, उत नदीवेगस्य ।

(३) तेन हि ऋतुसमवायचिह्नं प्रतिपद्यता लताकुसुमम् ।

(४) को नाम शरीरनिर्वापयित्री शारदी ज्योत्स्ना पटान्तेन वारयति ।

वक्तुः प्रतिवक्तुश्च समान वच

सविधानकौशलेन एकमेव श्लोकं वक्ता प्रतिवक्ता च वदत इति विरलनरमेव सवाद-पाठव मालतीमाधवेऽधोविधं विलसति—

माधवाधोरघष्ठावन्योन्यमुद्दिश्य पठत —

कठोरास्थयन्विव्यतिकरघणत्कारमुखर

खरस्नायुच्छेदक्षणविहितवेगव्युपरम ।

निरातङ्ग पङ्केध्वव पिशितखण्डेषु निपत

न्तिसर्गान्त्र गात्र सपदि लवशस्ते विकिरतु ॥ ५ ३४

बहूना सहवक्तृता

विरला एव महाकवयो सवादे सौष्ठवेन बहूना पात्राणा सहवक्तृता सविधातु समर्था भवन्ति । श्रीहर्षो रत्नावल्या सह वक्तृतामघोविध सन्निवेशयति—

राजा—

क्वासौ गतो हुतवहस्तदवस्थमेत ।

दन्तपुर कथमवन्तिनृपात्मजेयम् ॥

वासवदत्ता—दिष्टघा क्षतशरीर आर्यपुत्र ।

राजा—वाभ्रव्य एष ।

वाभ्रव्य—देव इदानी प्रत्युज्जीविता स्म ।

राजा—वसुभूतिरयम् ।

वसुभूति—विजयता महाराज ।

राजा—वयस्य ।

विदूषक—जयतु जयतु भवान् ।

राजा—स्वप्ने मतिभ्रमति किन्विदमिन्द्रजालम् ॥ ४ १९

अनैकस्मिन्नेव पद्ये नैकपात्राणा गद्यात्मकवचनविन्यासस्य सन्निवेश सम्भ्रमस्य परा कोटि गमयति । राज्ञो वचासि पद्यमेक निर्माणि ।

आक्षेपसह सवादः

नाटकेषु वचचिदाक्षेपसह सवादः प्रवर्तते । तथाहि अभिज्ञान शाकुन्तले—

अदिति—भगवन् अस्या दुहितृमनोरथ-सम्पत्तौ कप्वोऽपि तावच्छ्रुत्वविस्तार क्रियताम् । दुहितृवरसला मेनकैहैवोपचरन्ती तिष्ठति ।

शाकुन्तला (आत्मगतम्) मनोरथः खलु मे भणित भगवत्या ।

मारीच—तप प्रभावात् प्रत्यक्ष सर्वमेव तत्रभवतः ।

राजा—अतः खलु मम नातिक्रुद्धो मुनिः ।

मारीच —तथाप्यसौ प्रियमस्माभिः प्रष्टव्यः । प्रकरणेऽस्मिन् शकुन्तलाया आत्मगत राजश्च स्वानुभूतिवचनमाक्षेप एवादितिमारीचयोः सवादे ।

क्वचिच्छ्लोकमध्येऽपि तत्राक्षेपो दृश्यते । यथा मृच्छकटिके—

चाह्वतः —अनुकृतापराधशरणमुपेत्यपादयो पतितः ।

शस्त्रेण न हन्तव्यः ।

शबिलकः—एव तर्हि श्वसि लाघताम्

चाह्वतः —उपकारहतस्तु कर्तव्यः ॥ १०.५४

भवभूतेराक्षेपसहाः श्लोका विलसन्ति । यथा

राम —हन्त तिर्यञ्चोऽपि परिचयमनुहन्धते ।

कतिपयकुसुमोद्गमः कदम्ब

प्रियतमया परिवर्धितोऽयमासीत् ।

सीता—(साक्षम्) सुष्ठु प्रत्यभिज्ञातमार्यपुत्रेण ।

रामः—स्मरति गिरिमयूर एष देव्याः ।

स्वजन इवात्र यत प्रमोदमेति ॥ ४३.२०

गण्डनामक वीथ्यङ्ग तु वस्तुतः सवाद आक्षेप एव ।

स्वगत—जनान्तिकापवारितानि

सवाद-मध्ये संस्कृतनाटकेषु स्वगतवचनस्य महत्त्वपूर्णस्थानं विद्यते ।^१ स्वगतवचानि तु रङ्गस्वपात्राणां ज्ञानाय न भवन्ति, किन्तु प्रेक्षकाणां मानसे अनन्यविधिना साध्या भाव सम्पत्तिं तानि समोजयन्तीति नाविदितं सुहृदाम् ।

साधारणतः स्वगतं तु सम्भाषणे व्यापृतयोर्द्वयोः पात्रयोश्चिन्ति प्रत्युक्ति मध्ये भवति । किन्तु विरलस्थलेषु सम्भाषणेऽविषयीभूतस्याव्यापृतस्य च पात्रस्य स्वगतभाषणमनुपम भावराशिं जनयति । तद्यथा—
मिज्ञानशाकुन्तले पञ्चमाङ्के प्रतीहार्या आत्मगतम्—

अहो घमविक्षिता भर्तुः । ईदृश सुखोपगतं रूपं दृष्ट्वा कोऽन्यो विचारयति ।

चतुर्थाङ्के वा कश्यपस्य—

पातु न प्रथमं व्यस्यति युष्मास्वपीतेषु या ।

इत्यादि

१ स्वगतवचनं तु सवाद आक्षेप इव भवति तद्वदितम् ।

स्वगतेन क्वचिदविबुद्धा बोध्यन्ते सौरभम् गृह्णारपयस्याभिधया । तद्यथा मृच्छकटिके यदावसन्तसेनाकथयत्—भाव एषा छत्रधारिका भावस्यैव भवतु ।'

विट् । —(स्वगतम्) अनेनोपायेन निपुर्णं प्रेषितोऽस्मि
स्वगत-वैविध्यमघोविधं विलसति—

(१) कस्यचिद् वचनं श्रुत्वा मनसि यदुत्तरं जन्यते, तदभणित्वापरमेवोत्तरं प्रकाशेन विधिना दीयते । यदुत्तरं मानसे जन्यते, तदपि प्रेक्षकैर्ग्राह्यमिति स्वगतविधिना प्रकाशयते ।

(२) कामपि विशेषस्थितिं कस्यापि वचनाद् ज्ञात्वा न प्रत्युत्तररूपेण किमपि प्रोच्यते, किन्तु स्वोया मानसिकी प्रतिक्रिया स्वगतेन प्रकाशयते ।

(३) न किमपि न कुतोऽपि श्रूयते केवलमात्मनो मानसिकस्य चाचिकस्य शारीरिकस्थ या भर्मणो विवरणं प्रकाशयते ।

एतैस्त्रिविधैर्भाषणैः प्रेक्षकाः कमपि विशेषं रसास्वादं लभन्ते ।

कस्यापि पात्रस्य पौर्विकसवादेन या मानसिकस्थितयोऽप्रकटिता अवशिष्यन्ते ता प्रेक्षकाणां बोधविषयं कर्तुं भवन्ति सविशेषमुपयुज्यन्ते स्वगतजनान्तिकापवारितानीति तेषामनन्यसाध्या फलप्रप्तित्नाट्यधर्मा सती काव्यार्थोपनयदृशा महत्त्वमहन्ति ।

द्वयर्थपदयोजना

शिल्पटार्पेन क्वचिच्चमत्कारं समुत्पाद्यते । तत्र वक्तुरर्थविशेषं श्रीप्रान्यया गृह्णाति । तद्यथा नागानन्दे पञ्चमेऽङ्के—

शस्त्रचूडः—हा त्रिभुवनैकचूडामणे, क्व मया द्रष्टव्योऽसि ।
मुषितोऽस्मि ।

जीमूतकेतुः—(आकर्ष्यं सहर्षं विहस्य) देवि मुञ्च शोकम् ।
अस्यायं चूडामणिर्नूने मासलोभात् केनापि पक्षिणा मस्तकाद्दुत्तायानीयमानोऽस्या भूमौ पपात ।

प्रकरणेऽस्मिन् त्रिभुवनैकचूडामणिस्तु जीमूतवाहन इति वक्ताभिप्रेति किन्तु जीमूतकेतुस्तु त्रिभुवनैकचूडामणिरिति शस्त्रचूडस्य श्रेष्ठमणिरिति प्रतिबोधति ।

पूर्वोक्ते वाक्ये 'मुषितोऽस्मि' इति शब्दचूडेन 'विप्रलब्धोऽस्मि' इत्यभिप्रेति किन्तु जीमूतकेतुस्तु शस्त्रचूडस्य मणिरपहृत इति गृह्णाति ।

द्वयर्थकसन्दर्भेण प्रणय-प्रवृत्तयः साधु प्रकाशयन्ते । तद्यथा मालविकाग्निमित्रे विदूषकः—'भो! विथग्घो भूत्वा त्वं यौवनवतीमिमां प्रेक्षस्व ।

अस्मिन् सन्दर्भे यौवनवती मालविका मनसाभिप्रेता । तपनीपाशोकस्य कुसुमशोभेति अनभिप्रेतोऽर्थं श्राव्यते राज्ञे ।

द्वयर्थकवाक्यानि क्वचित् कूटोक्तयो नाटकेषु रोचकानि भावविलसितानि समुपस्थापयन्ति । तद्यथा मुद्राराक्षसस्य चतुर्याङ्गस्यान्तभागे जीवसिद्धि स्ववचने, श्लेषात्मके राक्षस चन्द्रगुप्तस्य ह्यमेव कत्याषाढहमिति निर्दिशति । साधारणतो राक्षसश्चन्द्रगुप्तमभिषेपयितुं भूहृतं जानात्विति तस्य वाक्यार्थः ।

वेणीसंहारे च भानुमतीवचने दुर्योधनोऽकल्पितमभिप्राय बोधति । तद्यथा भानुमती—ततोऽहं तस्यातिशयितदिव्यरूपिणो नकुलस्य दर्शनेनोत्सुका जाता हृतहृदया च ।

राजा—(सर्वलक्ष्यम्) किनाभातिशयितदिव्यरूपिणो नकुलस्य दर्शनेनोत्सुका हृतहृदया च । तत् किमनया पापया माद्रीसुतानुरक्तया वयमेव विप्रलब्धाः ।

अत्र भानुमती नकुलेनाहीना नाश विवक्षति । दुर्योधनस्तावद् भानुमत्या नकुलेन प्रणम-व्यवहारं प्रतिबुध्यते ।

सूक्ष्मनिदर्शनम्

सवादस्य महामूल्य सूक्ष्मनिदर्शनारम्भकवर्षिकः सवर्धति । एतदर्थं क्वचित् सत्यमपि वितथीकृत्य परात्परं सत्यं प्रतिष्ठाप्यते । तद्यथा मृच्छकटिके—

चाहदत्त —अयोग्यमिदं न्यासस्य गृहम् ।

वसन्तसेना—आर्यं अलीकम् । पुरुषेषु न्यासा निक्षिप्यन्ते, न पुनर्गोहेषु ।

एतादृशानि वाक्यानि प्रेक्षका कण्ठ्योक्त्यात्मसंस्काराय निदधति ।

निगूढवचनम्

नाटके तु किमपि साक्षाद्बचनं न तावत्मात्रं रमणीयं यावत्मानं निगूढवचनम् । तथाहि—भवाद् (अविमारकः) नायिकायां सङ्गीति राजभवने प्राप्तुमर्हसि इति साक्षाद्बचनं भासेन निगूढरीत्यावोविधं कथितम्—

घात्री—योगमिच्छन्त्यावागते स्व । अनुमत आयेण योग इति ननु निष्ठितं कार्यं गत्वाकं राजकुले विविक्षोऽवकाशे । तत्रापि कोऽपि जनोऽधिक-

तर योगं चिन्तयन्नस्ति । तेन सह तत्रैवायेंण सुष्ठु योगविधान चिन्त्य-
तामिति ।'

उत्प्रेक्षाद्वारेण भाविकार्यसूचना

क्वचित् प्रागेव प्रयुक्तेन विशेषणेन भाविकार्यस्याभासः कार्यते कवि-
वरैः । तद्यथा अविमारके—

पूर्वा तु काष्ठा तिमिरानुलिप्ता
सख्याशुणाभाति न पश्चिमाशा ।
द्विधा विभक्तान्तरमन्तरिक्ष
यात्यर्धनारीश्वररूपशोभाम् ॥२१२

अत्रार्धनारीश्वरस्य छायाया नायकस्य भावी प्रणयिनीसयोग इष्यते ।

भारतीया वचोभेदाः

नाटके पात्राणामपात्राणा वचांसि प्रेक्षकाणा मनोरञ्जनाय भवन्ति ।
नैतानि सर्वत्र प्रश्नोत्तररूपेण सन्ति, बहुना नायकाना परस्परविचारविम-
र्शात्मकगोष्ठी नाटकेषु विलसति प्रायश, किन्तु एताभ्या भिन्नानि अपि
वर्तन्ते वाक्यानि । भरतेन तेषा विवरण नातिसम्यग्वर्गाहविधिना
प्रस्तुतमघोविधम्—

आभाषण तु यद्वाक्यमालापो नाम स स्मृतः ।
अनर्थक वचो यत्तु प्रलाप स तु कीर्तितः ॥
करुण प्रभवो यस्तु विलापः स तु कीर्तितः ।
बहुशोऽभिहित वाक्यमनुलाप इति स्मृतः ॥
उक्ति-प्रत्युक्ति-सयुक्त सलाप इति कीर्तितः ।
पूर्वोक्तस्यान्यथावादो ह्यपलाप इति स्मृतः ॥
तदिदं वचनं ब्रूहीत्येष सन्देश उच्यते ॥
यत्त्वयोक्तं मयोक्तं तत्सोऽतिदेश इति स्मृतः —
स एषोऽहं ब्रवीमीति निर्देश इति कीर्तितः ।
व्याजान्तरेण कथनं व्यपदेश इहोच्यते ॥
इदं कुरु गृहाणेति ह्युपदेशः प्रकीर्तितः ।
अन्यार्थकथनं मत्स्यात् सोऽपदेशः प्रकीर्तितः ।

ना० शा० २२ ५४-५९

अभिनवगुप्तानुसारेणालापस्तु कस्यचित्पात्रस्य विशेषणमात्रं योजयति ।
यथाभिज्ञानशाकुन्तले—

नीवारा. शुकगर्भकोटरमुखभ्रष्टास्तरुणामघ
प्रलापस्तु प्रासगिको न भवति । यथा विक्रमोर्वशीये—

हस प्रमच्छ मे कान्ता गतिस्त्वस्यास्त्वया हृता ॥ इत्यादि ४ १७

अनुलापस्तु असकृत् प्रोक्त तदेव वच* । यथा मृच्छकटिके ।

किं कुलेनोपदिष्टेन इत्यादि ८.२९ तथा ९७ श्लोकः ।

सलापस्तु सवाद एव ।

अपलापस्तु पूर्ववचनविरुद्धोक्तिः । यथा स्वप्नवासदत्तस्य पृष्ठेऽङ्के
राज्ञो वचने प्रतीयतेऽधोविधम्—

राजा—निर्यातय पद्यावति । साक्षिमन्त्यासो (वासवदत्ता) निर्घाति-
यितव्यः ।

राजा—कथं महासेनपुत्री ! देवि (वासवदत्ते) प्रविशत्वभ्यन्तर
पद्यावत्या सह ।

आतिदेशस्तु द्वयोः पात्रयोः समान वचनम् ।

यथा मृच्छकटिके दशमेऽङ्के—

शकार* —व्यापादिता ।

चारुदत्त* —एवमस्तु ।^१

समानमेव श्लोक वक्ता प्रतिवक्ता च मालतीमाधवे पठत* ।^२ निर्देशस्तु
प्रतिज्ञावचनम् । यथा प्रतिज्ञायोगन्धरायणे ।

योगन्धरायण. —विजये

यदि रात्रुबलप्रस्तो राहुणा चन्द्रमा इव ।

भोचयामि न राजानं नास्मि योगन्धरायण ॥ १ १६

व्यपदेशस्तु अप्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य कथनम् ।

यथाभिज्ञानशाकुन्तले—

१ मृच्छ १०.३३/३४

२ कठोपादिप्रम्विद्यतिकरणत्कारमुचरतः । इत्यादि ५.१४

‘वक्रयाकचक्षुके, आमन्त्रयस्व सहचरम् । उपस्थिता रजनी ।’ इत्यनेन व्यपदेशेन शकुन्तला दुष्यन्तस्यतिरसाम्प्रतमिति सूचिता ।

अन्यविधा उपदेश विलाप-सन्देशादयः स्पष्टाभिप्राया एव परिभाषिक वैशिष्ट्यं नाहन्ति ।

इमे आलापादयो द्वादश उपनयविधा वाचिकाभिनयात्मका मार्गा इति भरतेनोदाहृतम् । एतेषां द्वादशानां सप्त प्रकाराः सन्ति—प्रत्यक्ष, परोक्ष, कालत्रयात्मकास्त्रय, आत्मस्य, परस्यश्च^१ । एतादृशं सूक्ष्मेक्षया वाक्याभिनयस्य कोटिशतान्येकानि भवन्ति भेदाः ।^२

वक्तुं सत्त्वपद-कार्योचिता भाषा

पात्रानुरूपभाषात्वमिति भोजराजेन निर्दिष्टम् । अतः सस्वृत-प्राकृतादयो भाषा पात्राणां स्त्रीपुरुषत्वेनोत्तममध्यमादि-कोटिविचारेण चावधारिता^३ । अन्यच्च भेदोऽत्र गुणालङ्काररोत्यादीनां विचारेण कल्पितः । ग्राम्यशब्दा ग्राम्यजंनग्राम्यविषयाधिकरणे प्रयोजनीयाः । उच्चस्तरिणा महासत्त्वा गुणालङ्काररीत्यपेक्षया उच्चस्तरिणा भाषा प्रवदन्ति ।

‘वाचि यत्नस्तु कर्तव्यं’ इति भरतवचनम्^४ । नाटके वचनविन्यासो वक्तुं श्रोतुश्च मानसिकस्थितेर्वार्ताविषयस्य चानुकूल्येन प्रचरेत् । कस्यापि नायकस्य गौरवमौदात्यं च तस्य भाषया व्यज्येते ।

मूच्छकटिके बहुविधनायकानां पदोचिता कार्योचिता च भाषा पदे-पदे विलसति ।

नाटके साधारणनियम आसीद्यत्—

मृदुशब्दाभिधानञ्च कविं कुर्यात्तु नाटकम् ।

तथापि वक्तुं सत्त्वपदकार्योदीनां विचारेण परुषाक्ष रवीभवानां पदानां प्रयोगो दृश्यत एव । तद्यथा—

१. एतेषां स्पष्ट विवरणं नाट्यशास्त्रे २२ ६२-७० द्रष्टव्यम् ।

२. ना० शा० २२ ७१ अष्टिकृत्यभारती ।

३. स्त्री वसन्तसेना श्लोकान् सस्वृतेन वदति मूच्छकटिके । तत्रैव वचिद् छा गद्यमपि सस्वृतेन वदति । ४ ३२/३३

४. ना० शा० १४२

सवादस्य भाषा तु पात्रानुरूपिणी भवत्येव । पात्राणामुत्तमाधमत्व
वृत्ति प्रवृत्ति च विचार्यं कविस्तदनुरूपो शब्दाद्यौ प्रयोजयेत् । तद्यथा
मृच्छकटिके—

चन्दनकः—अरे राजजल अधिअरण वा वच्च । किं तुए
सुणअसदिसेण ।

अत्र जात्यासच्छूद्रौ कर्मणा सेनाभूतो पुरुषो । सवादिनो स्त । सदृशौ
स्वपदस्य शब्दार्थौ प्रयुङ्क्त ।

तत्रैव सप्तमेऽङ्के

चारुदत्त—वर्धमानक चरणान्निगडमपनय ।

वर्धमानकः—यदार्यं आज्ञापयति । (तथा कृत्वा) आर्यं अपनीतानि
निगडानि ।

आर्यकः—स्नेहमयान्यन्यानि दत्तानि ।

अत्र आर्यकस्य महारासत्वानुरूप प्रतिवचन कविक्रिया शिखरीकरोति ।

तदनु वक्तृश्रोत्रौदात्त्यैकात्म्यानुरूपे सवादकलामनुत्तमा कुरुते
पदान्वयनगत्या—

चारुदत्त*—क्षेमेण व्रज बान्धवान् ।

आर्यकः—ननु मया लब्धो भवान् बान्धव ।

चारुदत्त*—स्मर्तव्योऽस्मि कथान्तरेषु भवता ।

आर्यक—स्वात्मापि विस्मर्यते ।

चारुदत्त*—त्वा रक्षन्तु पथि प्रयान्तममरा ।

आर्यक—सरक्षितोऽहं त्वया ।

चारुदत्त*—स्वैर्भाग्ये परिरेक्षितोऽसि ।

आर्यक—ननु हे तत्रापि हेतुर्भवान् ॥ ७७

आर्षोचित वचनं विश्वामित्रस्य महावीरनरिते—

एष तावदोद्धार सकलराक्षससंहार-निगमाध्ययनस्य^१ ।

भूयिष्ठ-समस्तपदयोजनया कार्यस्यानवरतसातत्यं व्यज्यते भावानु-
कूलपदध्वनिः सृज्यते च । तद्यथा मालतीमाधवे—

'सस्तकलहसविभ्रमाभिरामचरण-सचरण-रणरणायमान मञ्जुमञ्जीर-
रणिगितानुविद्धमेखलाकलाप-किकिणो-रणरणत्कारमुखरम्' इति समस्त-

पदैः मालती सखीनां पाद-संवरणस्य सातस्य शृङ्गारोचितमसृगपद
ध्वनिश्च व्यज्येते ।

महासत्त्वाः पृथग्जनेभ्य इतरामेव शब्दावलीं प्रयुक्ते । तद्यथा वेणी-
संहारे युधिष्ठिरः कथयति—

मुने, निर्वर्त्यतामुदन्याप्रतीकार अत्र साधारणजनः 'पिपासा-
प्रतीकारः' इति कथयेत् । उदन्याशब्दस्तु महाजनानामेव रिचयम् ।

अतः पर तत्रैव युधिष्ठिरो वदति—'सम्यग्वेदी भवाद् ।' अत्र सम्य-
ग्वेदी महामत्त्वाना मुखे विलसति ।

कञ्चुकी राजकीय-शिष्टाचारसंस्कृति-विषयको विद्वान् आसीत् ।
तस्य वाणी तु सवाद सौष्ठवस्यादर्शं स्यात् । यथा विक्रमोर्वशीये—

कञ्चुकी--न तु मे वर्णविभवसहा दृष्टि । ५ ६/७

भावानुरूपा भाषा

उदात्तान् भावानुदात्तेव भाषा ससेवेतेति कवयोऽवददति ।

उदात्तपराक्रमान् यः कश्चिद् वर्णयति स वर्णनकाले स्वधमपि उदात्तो
भवतीति विचारेण क्वचिद् हीनपात्राणामपि संस्कृतभाषाप्रयोगो
निर्दिष्टः ।^१ यथा—पञ्चरात्रे

बृहन्नला—सुणाडु भद्रा ।

राजा—ऊजित कर्मे । संस्कृतमभिधीयताम् ।

बृहन्नला—श्रोतुमर्हति महाराज । इत्यादि

मृच्छकटिके प्राकृतभाषी चन्दनको गोपालायाभयं संस्कृतेन वदति ।
तद्यथा—

आर्यक —शरणागतोऽस्मि ।

चन्दनक —(संस्कृतमाश्रित्य) अभय शरणागतस्य ।

अतः परं स आर्यकेणापि सह प्राकृतं वदति ।

१ मातृगुणमतानुसारेण

नीचानां पण्डितानां च नीचविप्रदृक्कारिणाम् ।

विद्वद्भिः प्राकृतं कार्यं कारणात् संस्कृता क्वचित् ॥

अपरोक्षतनिकायां राघवमट्टेन ४५ अपि उक्तमोद्धृतम् ।

परिवेशादुपमानम्

त्रैलोक्यादपि कवय उपमानानि यथावश्यकं सगृह्णन्ति । एतत् सर्व-
थोचितमेव, किन्तु कार्यस्थल्याः परिवेशवर्तीनि उपमानानि सविशेष
रोचमानानि नाटकेषु भूयिष्ठं राजन्ते । यथाभिज्ञानशाकुन्तलस्य सप्तमेऽङ्के
परिवेशस्तु आरप्यकतपोवनभूमिर्विलसति । तत्र बालमृगेन्द्रशावकः क्रीड-
नकीकृत । तत्रोपमानि बन्धानि सन्ति । यथा—

तेन हि ऋतुसमवायचिह्नं प्रतिपद्यता लताकुसुमम् । ७ २५/२६
कृष्णसर्पशिशुनेव चन्दनम् । ७ १८
उदेति पूर्वं कुसुमं तत फलम् । ७.३०
यथा गजो नेति समक्षरूपे । ७ ३१
यत्र स्याणुरिवाचलो मुनिरसावभ्यकंविम्ब स्थितः ॥७ ११
अमृतहृदमिवावगाढोऽस्मि । ७ ११/१२
नवोषसा भिन्नमिवैकपद्मजम् ॥ ७.१६

मालतीमाधवे च —

‘शीतलस्पर्शस्त्वा परिष्वजति कुसुमाकरोद्यानमारुतः ।’ इत्यत्र परि-
सरप्रभावेणोत्प्रेक्षा ।

रसानुरूप सन्दर्भत्वम्

यद्यपि भरतेन मृदुशब्दाभिधानं नाटकं कुर्यादिति बाहुलकेन विहितवान्,
तथापि भाजेन रसानुरूप-सन्दर्भत्वं साधु व्याख्यातम् । तथा हि—रति-
प्रकर्षे कोमला, उत्साह-प्रकर्षे प्रौढः, क्रोध-प्रकर्षे कठोरः, शोकप्रकर्षे मृदुः,
विस्मय प्रकर्षे तु स्पृष्ट शब्दसन्दर्भो विरचनीयः ।

रसादोनामुपकर्त्री गुणानुरूपिणी पदसघटना रीतिरिति सिद्धान्तः
प्रयुक्त एव । तत्र वर्गाभिनयप्रधाने नाटके रीतिः सविशेषं महत्त्वमर्हति ।
मुद्ग्यारम्भेषु वचनविन्यासक्रमो रीतिः । सैव काव्योत्कर्षे महिमानं भजत
इति साररूपतया काव्यस्यात्मेत्युच्यते ।

रसानुरोधिःशब्दचयनं भवेदिति मतमभिनवगुप्तस्य । ‘मदनरिपु-
रिति भगवत्पर्यायश्चेति तदीयशृङ्गारवर्णने न प्रयोक्तव्यम् ।

पर्यायी स्तो वैदग्ध्यं वैदग्ध्यौ च । तत्र वैदग्ध्यस्य स्थाने वैदग्ध्यौ
प्रयोज्या, यतो हि नाम द्यौःप्रत्ययेन सौभाग्यात्तद्यप्यप्रतीतेः ।

अन्ये च बहुविधा विचाराः शब्दचयनमधिकृत्य भरतेन निगदिताः
संस्कृतव्याकरणान्व-प्रमङ्गेन—

आगमनामाख्यातनिपात्रोपसंगंसमासतद्धिनैर्युक्तः ।

सन्धिवचनविभक्त्युपग्रहनियुक्तो वाचिकाग्निवः ॥ ना० शा० १४४

एतद् भरतकृत विधान क्षेमेन्द्रेणौचित्य-विचारचर्चायां सोदाहरण
बहुलीकृतम् ।

पद्य-प्रियता

संस्कृत-नाटकेषु पद्य-प्रियता तु प्रत्यक्षतो दृश्यते । विरलमेव नाटक
सर्वथा पद्यविरहितं प्राचीनयुगे मध्ययुगेऽपि वा विरचितम् । अवश्यमेव
भावपेशल्ला पद्यमावहति किन्तु भावविरहितेषु गद्योचितस्थेष्वपि
पद्यानि निर्भिन्नान्ते । तथाहि—

स्वप्नवासवदत्तो—

प्रियतर वाक्यमेतद् राज्यलाभगतादपि ।

अपरादेष्वपि स्नेहो यदस्मासु न विस्मृतः ॥ ६१२

पञ्चरात्रे—

रथमानय शोध मे श्लाघ्यं प्राप्तो रणानिधिः ।

तोपमिष्ये शरैर्भीष्म जेष्यामीत्यमनोरथः ॥ ११३

रिपूणा संन्यभेदेषु यन्ते परिचितो रथः ।

रथचरं बहिष्कृतुं तमास्यायोत्तरो गतः ॥ २१४

तथापि संस्कृतनाटकेषु पद्यानां प्रासंगिकता पूर्ववन्निगद्याद्यानुरोपेनापि
प्रतिभासते । तदथाभिताने—

राजा—मृत, दूरममृना साग्नेयवयमा कृष्टाः । अथ पुनरिदानीमपि—

श्रीवामगाभिराम मृदुरनुपतति स्थन्दने दत्त दृष्टिः ।

पश्चाद्येन प्रविष्टः शरपतनमयाद्भूयसा पूर्वकायम् ।

दर्भैरघाविलोढैः धमविवृतमुस्तभ्रशिभिः कीर्णवर्माः ।

पश्योदग्रप्लुतत्वाद् विद्यति बहवः स्तोत्रमुष्यां प्रयाति ॥

सम्प्रमाधिभयेन गद्योचितस्थलेष्वपि जनाः पद्यं वदन्तीति प्रतिभाति ।
पद्यं तु नाटकेषु श्रेष्ठनायकोचितं सम्मतम् । स्त्रियोऽधमनायकाश्च
क्वचिदेव पद्यं वदन्ति ।^१

संक्षेपः

भोजेन संक्षेप इति नवीनो गुणः प्रकल्पितः । अयं गुणो विस्तारस्य
विपरीत एव^२ । नाटके संक्षेपस्यावश्यकता वर्तते एव । संक्षेपस्योदाहरण-
मभिज्ञानशाकुन्तले प्रथमाङ्के वर्तते—'बलभरसखो दुप्यन्त' इत्यनेन
पदद्वयेन बहुवर्णितम् । तत्र

प्रसादगुणास्तु अयंप्राकट्यमेव ।

गुणास्तु रसव्यञ्जकाः ।

माधुर्यं शृंगारकरणव्यञ्जकम् ।

क्वचिद् दीर्घदीर्घन्तर-भाषणानि

नाटकेषु भावानुभावात्मकाः सवादाः प्रायशो नातिदीर्घाः सन्ति ।
प्रायो द्वित्रैर्वा पञ्चपैर्वावये^३ पात्रस्य सकृत् सवादकथा पूर्णा भवन्ति, किन्तु
दीर्घतमानि सन्ति नैकस्थलेषु कवेरभीष्टविषयानघिकृत्य भाषणानि ।
तद्यथैकोक्तिरूपेणाविमारके चतुर्थाङ्कस्यादितः नवमश्लोकात् यावत् ।
अत्रैकाकी नायकः स्वदीर्घमनस्यं वैकल्यं च वर्णयति ।

मालतीमाधवे मदयन्तिका मकरन्द-विषयक स्वकीय स्वप्न ५३ पक्ति-
भिवर्णयति । तत्रैव लवङ्गिका मालत्या कामदशावर्णन ३५ पक्तिभिः
करोति । यद्यपि श्रव्यकाव्यदृशतादृशानां वर्णनानां सुरुचिर्भरता
नास्ति सन्दिग्धा, तथापि नाट्यदृशा कस्यचित्पात्रस्य सकृदेव दीर्घतम-
भाषणानां प्रयोगो ह्यपि नानुष्णद्धि । वेणीसंहारे चतुर्थेऽङ्के सुन्दरकस्य
युद्धविभीषिकात्मक ३६ पंक्तोर्यावद्भाषणं भाणशैली स्मारयति ।

भाणे तु नैकशो विट एव रङ्गे नैकपृष्ठानि वदति । तत्रैवाकाश इति
विधिना स एकाकी नैकहोरा अनवरतं वदति । अत एव कस्यचिदेकस्य
पात्रस्य दीर्घभाषणात् प्रेक्षका नोद्भिजन्त इति भारतीया क्षमता ।

१ अथवादस्येण वसन्तघेना मृच्छकटिके पद्यानि प्रायशो वदति, तदपि
राष्ट्रतेन । अथभोऽपि आण्डालो शकारयश्च तत्र पद्यभाषिणाः सर्वत्र ।

२ विस्तरस्तावदनपेक्षितवाम्बिस्तार एव । व्यासेनोक्तस्तु विस्तरः ।

तथापि वाग्भिनयस्य प्रौढनितरामपेक्षिता भवति लम्बायमानेषु भाषणेषु ।

काव्यशैली नाट्यभारतीमाश्रित्य शिखरायमाणा परिलक्ष्यते । भावा-
कर्षण्य, कल्पना, सालङ्कारा एव प्रभवन्ति श्लेष्मनायकानामिति पदे-पदे
दृश्यते । तथापि सोदाहरणमुपक्षेपोऽयं विशदीक्रियते—

एषा मनो मे प्रसभ शरीरात् ।
पितु पद मध्यममुत्पन्ती ॥
सुराङ्गना कर्षति खण्डिताप्रात् ।
सूत्र मृणालादिव राजहसी ॥

नाट्यभारत्या मरचनावैचित्र्याणि गणनाकोटि व्यतिरेचयन्ति ।
तथापि तस्याः कतिपयविशेषा अत्र निबद्धाः ।

नाटके भाषा मूर्तिग्राहिणी भवेदिति नाट्यापेक्षा ।

आकाशपुरुषः

आकाशपुरुषस्तु आकाशवचनस्य वक्ता नास्ति । भरत आकाशवचनं
सजानीतेऽधोविधम्—

दूरस्थाभाषणं यत्स्यादशरीरनिवेदनम् ।

परोक्षान्तरितं वाक्यमाकाशवचनं तु तत् ॥१५८६

अनेन स्पष्टं भवति यदाकाशवचनमधोविधं लक्षणप्रपन्नम्—

(१) दूरस्थानां कृते भाषणम् ।

(२) अशरीरिणा देवादीनां कृते भाषणम् ।

(३) परोक्षं वाक्यम् ।

(४) अन्तरितं वाक्यम् ।

एतेषु बहुविधेषु आकाशवचनेषु क्वचिद् वक्ता क्वचिच्छ्रोता (आमन्त्र-
णीयो जनः) न समक्षं भवति, दृष्टो भवति मृतत्वाद्दूरस्थत्वाद्वा । अश-
रीरिणस्तु देवा एव । तेऽप्यप्रत्यक्षितेषु तेषां वचांसि 'आकाशवाणी' इति
ज्ञेयानि ।

भरतो नाट्यशास्त्रे आकाशपुरुषं पुनः पुनः लक्षयति पृथगेव । तथा हि-
परवचनमात्मसांख्यं प्रतिवचनैरुत्तरोत्तरप्रयितेः ।

आकाशपुरुषकथितैरङ्गविकारैरभिनयैश्च ॥ १८ १०९

यदा आकाशपुरुषपरस्थवचनाश्रयम् ।

भवेद् काव्यं तदा ह्येष कर्तव्योऽभिनयः स्त्रिया । २२ २९३

१. भाषणेषु श्रोता प्रतिवक्ता च रङ्गपीठे नास्त्येव ।

२. अभिनवगुप्त 'आकाशपुरुषकथितै' इत्येतेषां पदानां व्याख्याधोविधं
करोति—आकाशे शून्ये यानि पुरुषकथितानीति । नैतद् सत्यं यतो हि नाम
नैतानि वचांसि शून्ये कथितानि, प्रत्युतः आकाशपुरुषेण (नो पुरुषेण, शून्यपुरुषेण
कल्पितपुरुषेण वा) उच्यन्ते । मनमोहन घोषो प्रसङ्गेऽस्मिन् आकाश
Imaginary Person (कल्पितपुरुष) इति व्याख्याति ।

शृङ्गाररससम्भूतो रतिसम्भोगखेदनः ।

यन्धैवाकाशपुरुष परस्थवचनाश्रयम् ॥ २२ ३२१

एतेषु सन्दर्भेषु आकाशपुरुषस्तु कल्पितपुरुष एव साम्प्रतिक शाश्वत वादृष्टोऽदर्शनीयश्च आकाशपुरुषस्त्वत्राकाशकुसुम इव कल्पनाप्रसूतिः ।

आकाश पुरुष*

आकाशपुरुषस्तु न भवति रङ्गे रगसमीपे वा, न च नेपथ्ये वा । सोऽदृश्य एव भवति रगस्थपात्राणां प्रेक्षकाणां च । आकाशपुरुषस्तु अभिनवभारत्यामभिनवगुप्तं सजानीते ।^१ कोऽयमाकाशपुरुष ? रगस्थपात्रेण स्वरेण परिचित इव प्रेक्षकैरदृश्यो जन आकाशपुरुषः । स तु भाणवदन्य-विधेषु रूपकेष्वपि प्रयुज्यते । भाणे तेन सह रङ्गस्थपात्रस्य कल्पित एव वार्तालापः कार्यते ।

अपरविद्य आकाशपुरुषोऽभिज्ञाने पञ्चमेऽङ्के प्रयुक्तोऽधोविद्यम्—

राजा - तूष्णीं भव यावदाकर्णयामि । (आकाशे गीयते)

अभिनवमधुलोलुपो भवान् तथा परिचुम्बितचूतमञ्जरीम् ।

कमलवसतिमात्रनिर्वृतो मधुकर विस्मृतोऽस्थेना कथम् ॥

एतस्या गीतेर्गायिका रङ्गे नास्ति, नासीद्, नागमिष्यति च । तान्ता-पुरे वर्तते, न रङ्गे न नेपथ्ये यदा सा गायति । ईदृशो जन आकाशपुरुष-संज्ञा लभते ।^२

अस्मिन्नेव नाटके चतुर्थेऽङ्के आकाशे गीयते—

रम्यान्तरैः कमलिनीहरितैः सरोभिश्च

छायाद्भूमिनिषमिताकमयुस्तताप ।

भूयात् कुशेशयरजोमृदुरेणुरस्याः ।

शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च पन्थाः ॥

एतद्वचन तपोवनदेवतानाम् । एता अपि रङ्गेन सन्ति, नासन्, न चाग-मिष्यन्ति । अत एव आकाश पुरुषाः सन्ति ।

१ एकाहर्षेति आकाशपुरुषभाषिते । ना० शा० [८.११२ अधिष्ठत्य भारती ।

२ A Stage direction implying some thing said by or to a person out of sight Mon Williams A Sanskrit English Dictionary P 127

पूर्वोक्तेषु सन्दर्भेषु वक्तादृश्यो वर्तते । अन्यत्र वक्तरि दृश्ये सति य आमन्त्रणो यो जनोऽदृश्यो भवति स आकाशपुरुषो ज्ञेयः । अस्या कोटौ बहुविधानि पात्राणि समायान्ति । प्रथमं तावद्देवा एवाकाशपुरुषा इति विभाषितम् । तद्यथाभिज्ञानशाकुन्तले शकुन्तला द्रुप्यन्तेन प्रत्याख्याता पृथ्वीदेवीमेव वदति—

भगवति वसुधे देहि मे विवरम् ।

मृच्छकटिके धृता कृतान्त प्रति—

भगवन् कृतान्त पुष्करपत्रपतितजलविन्दुचञ्चले क्रीडसि दरिद्र-
पुरुषभागधेयैः ।^१

वसन्तसेनेन्द्र प्रति—

किन्ते ह्यहं पूर्ववतिप्रसक्ता यत्त्वं नदस्यम्बुदसिहनादे ।

न युक्तमेतत् प्रियकाक्षिताया मार्गं निरोद्धु मम वर्षपतौः ॥ ५.२९

यद्वदहत्याहेतोर्मया वदसि शक्र गौतमोऽस्मीति ।

तद्वन्ममापि दुःखं निरपेक्षं निवार्यता जलदः ॥११०

वेणीसंहारे लोकपालाश्चेष्टया सम्बोधिताः । तथा हि—हा भगवन्तो लोकपाला , परित्रायध्वं परित्रायध्वम्, इत्यादि ।^२

तत्रैव विधिराकाशपुरुष सूतेन सम्बोधितः—(आकाशे लक्ष्यं वदध्या)
ननु भो हतविधे, भरतकुलविमुख—

अक्षतस्य गदापाणेरनारूढस्य सशयम् ।

एषापि भीमसेनस्य प्रतिज्ञा पूर्यते त्वया ॥

अनुपस्थिता प्रकृतिः ।

अनुपस्थिता लोका द्विविधा आकाशपुरुषा सम्मता । प्रथमं तावत्तो जना मृता एव । यद्योत्तररामचरिते सीता पञ्चत्व गत जटायु सम्बोधयति—
हा तात जटायो, शून्यं त्वया विनेद जनस्थानम् ।^३ दिवगतमेव स्वपितर
शोकाविष्ट अश्वत्थामाह्वयति— 'हा तात, हा सुतवत्सल, हा लोकत्रयैक-

१ मृच्छ० ३ २६/२७

२. वेणी ६ २८/२९

३ उत्तर० ३.१४/१५

घनुर्घर, हा जामदग्न्यास्त्रसर्वस्वप्रतिग्रहप्रणयिन् क्वासि । प्रयच्छ मे प्रति-
वचनम् । स पुनः पुनः स्वर्गतं पितरं सम्बोधयति ।

अपरविधोऽनुपस्थित आकाशपुरुषः श्रवणपरिघेरत्यन्तदविष्टो
भवति । ययाश्वत्यामा वेणीसंहारे दूरस्य श्रवणपरिघेर्बाह्या युधिष्ठिर
सम्बोधयति । यथा,

(आकाशे) युधिष्ठिर, युधिष्ठिर

आजन्मनो न वितथ भवता किलोक्तं
न द्वेक्षि यज्जनमतस्त्वमजातशत्रुः ।
ताते गुरो द्विजवरे मम भाग्यदोषात्
सर्वं तदेकपद एव कथं निरस्तम् ॥ ३१५

अस्मिन्नेवाङ्के स आकाशपुरुषान् दूरस्थान् घृष्टद्युम्न पुनरपि युधि-
ष्ठिर पाण्डवान्, कृष्णञ्च सम्बोधयति ।^१

तत्रैव युधिष्ठिरो भीमस्य मृत्योर्मुदा सवाद श्रुत्वा श्रवणपरिघेर्बाह्या
मातर पृथ्वा सम्बोधयति—अम्ब पृथे, श्रुतोऽय तव पुत्रस्य समुदाचारो
मामेकमनाथ विलपन्तमुत्सृज्य क्वापि गत ।

मृतममृत वा भीमसेन दूरस्य द्रौपदी आमन्त्रयति—(आकाशे दत्त-
दृष्टिः) नाथ भीमसेन, त्वया किल मे केशा. सयमितव्या इत्यादि ।^२

१. वेणी ३ २३/२४

२. वेणी ६, १८/१९

नाट्यरसाः

भावाभिनयसम्बद्धान् स्थायिभावास्तथा बुद्ध्याः
आस्वादयन्ति मनसा तस्मान्नाट्यरसाः स्मृता ॥

ना० शा० ६ ३३

अर्थात् सहृदया (प्रेक्षका) सञ्चारिभावे रनुभावेऽप्योपस्थितान्
स्थायिभावान् मनसास्वादयन्ति । अयमास्वादः केवल प्रेक्षकाणामेव
ग्राह्यो नाट्यसमुद्भूतः । नाट्याद्रसः ।

अभिनये काव्ये रसः कथं स्यात् ? अत्रोच्यते—काव्येऽपि नाट्या-
यमान एव रसः । काव्यार्थविषये हि प्रत्यक्षकलनक्षवेदनोदये रसोदयः ।
'नाट्ये एव रसो न लोके' इति ।

भावा अभिनयद्वारेण रसान् भावयन्ति (सम्पादयन्ति) अत एव
न नाचहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः ।
परस्परकृता सिद्धिस्तयोरभिनये भवेत् ॥

ना० शा० ६ ३६

रसबन्ध एव कवेः प्राधान्येन प्रवृत्तिनिबन्धन युक्तमित्यानन्दवर्धना-
धर्मस्य कविसिद्धा । अन्यच्च—रसशतैव सहृदयत्वमिति ।

संस्कृतरूपकेषु रसा अङ्गाङ्गिरूपेण दृश्यन्ते । अङ्गिनी रसास्तु केवल
शृङ्गारः, वीरः, रोद्रः, कर्षणः, हास्यः, शान्तः, अद्भुतश्च भवन्ति । शेषाः
भयानको भीमत्सञ्चाररस एव प्रतीयते । अङ्गिरसेषु यद्यपि शृङ्गारो रस-
राज इति प्रथितः तथापि तस्य प्रतिष्ठा नाटकेषु सर्वोपरि नास्त्येवेति
विपश्चिता मत समर्थितमेव । तद्यथाभिनवगुप्तो विशदयति—

१. अत्राभिनवगुप्त स्वगुरोर्मंडूतोत्तस्य मतमुद्धरति निष्कर्षरूपेण ।

(क) प्रयोगद्वयमनापन्ने काव्ये नास्वादसम्भवः ।

(ख) दर्शनोत्कलिता भोगप्रौढोक्त्या सम्यगपिता ।

उदानवान्ताचन्द्राया भावाः प्रापस्यत् स्फुटाः ॥

ना० शा० ६ ३३ अङ्गिकृत्याभिनवमास्ती

वीररोद्रशृङ्गारा

सर्वरसयोन्यतायामपि नाटके प्रकरणे च धर्मार्थादिवीर एव प्रधानम् । परमार्थतः सर्वेषु नायकभेदेषु वीरत्वानुगमदर्शनात् । समवकारे तु यद्यपि हि शृङ्गारादित्वमुक्तं, तथापि वीर एव प्रधान रोद्रो वा । डिमव्या योगयोरप्येवम् । ईहामृगेऽपि रौद्रप्राधान्यमेव । अतः परं स उप-
सहरति—

अङ्गिरसविषये

(१) एव तावद् वीररोद्रशृङ्गारा यथास्व पुमर्थत्रयप्रमाणभूतत्वेन वर्तमाना ।^१

(२) एतेषु प्रयोगेषु शान्तवीरत्वरसौ तु चरमपुमर्थयोगात्तत्र च सर्वस्य नाधिकारोऽपि कस्यचिदपश्चिमजन्मनोऽधिकारान्नाटके यद्यपि तत्फलप्रधानतया प्राधान्यमवलम्बेयाता तथापि नासौ प्रचुरप्रयोग इति तयो पुस्त्यार्थप्रवरप्राणितयोरपि वीरादिरसान्तराध्यावापेनावस्थापनम् ।

अङ्गिरस विषये

(३) एव तावत् पुमर्थविषयो रूपकरसविषय एव परमार्थतः, तथापि-
त्वितिवृत्तवैतत्याद् रसान्तरप्रयोगोऽपि तदङ्गतया तत्र भवति ।

करुणहास्यविस्मयाः

(४) उत्सृष्टिकाङ्क्षप्रहसनभाणास्तु करुणहास्य-विस्मयप्रधानत्वाद् रञ्जकरसप्रधाना । तत एवात्र स्त्रीवालमूर्खादिरधिकारी ।

अत्र पूर्वोक्तस्य निष्ठघूतार्थोऽधोविध विलसति—

(१) पुमर्थत्रयोद्दिष्टा वीररोद्रशृङ्गारास्तु उच्चकोटिकेषु रूपकेषु अङ्गिरसा भवन्ति ।

(२) रञ्जनप्रधानास्तु, करुणहास्याद्भूता अवरकोटिकेषु रूपकेषु-
ङ्गिनो भवन्ति ।

(३) शान्तभयानकवीमत्सास्तु अङ्गिरसा एव गौणा भवन्ति ।^२

पुमर्थसाधनेन रञ्जन वैशिष्ट्येन चोभयविधो शृङ्गारो लोके सर्वश्रेष्ठ-
प्रतिष्ठितः ।

१ क्रमशः वीरेण धर्मो रौद्रेणार्थः शृङ्गारेण कामश्च ।

२ शास्त्ररसप्रधाना नाट्यवृत्तयोऽग्निवचगुप्तस्याज्ञाता वाचन् ।

शृङ्गारः

शृङ्गार एव मधुरः परः प्रह्लादनो रस ।

तन्मय काव्यमाश्रित्य माधुर्यं प्रतिष्ठति ॥

ध्वन्यालोके २.७

शृङ्गाररसो मसारिणा नियमेनानुभवविषयत्वान् सवरसेभ्यः कमनीय-
तया प्रधानभूतः । शृङ्गाररसाङ्गेरुमुखीकृताः सन्तो हि विनेयाः सुख
विनयोपदेशान् गृह्णन्ति, इत्यनेनानन्दवर्धनाचायस्य मतेन कवीनां
शृङ्गारितरचनाप्रवृत्तिर्नाटकेषु सुप्रतिष्ठितैव शाश्वतसम्मानमर्हति रसि-
कानाम् ।

शृङ्गारस्तु बहुविधो भवति । भरतानुसारेण सम्भोगो विप्रलम्बश्च
शृङ्गारस्य द्वौ भेदौ । धनञ्जयस्वन सप्रमाणं योजयति शयोगनामक
शृङ्गारभेदम्—

तत्रायोगोऽनुरागोऽपि नवयोरेकचित्तयोः ।

पारतन्त्र्येण देवाद्वा विप्रकर्षादिसंगमः ॥ दशरूपके ४.५१

नाट्यार्थं सम्भोगात्मकः शृङ्गारः कवीनां न तावन्मात्रं स्पृहणीयो
यावन्मात्रमयोगात्मको विप्रलम्भात्मको वा भवति । तद्यथाभिनवगुप्तेन
ध्वन्यालोकलोचने प्रमाणितम्—

सम्भोगशृङ्गारान्मधुरतरो विप्रलम्भः ।^१ नाटकेषु प्रायशो नायिकाया
दर्शनादयोग-शृङ्गारस्य स्थितिर्दीर्घायामा विद्यते यावन्नायको गर्भसन्धौ
तामन्विरकालिकं प्राप्नोति । इयमन्विरावस्था सम्भोगस्याङ्गुल्लिङ्गणनीयाभि-
पत्तिभिरेव कविभिर्वर्ण्यते । पश्चाद् विमर्शसन्धौ निर्वहणसन्धौ च तस्याः
शाश्वतप्राप्तये प्रयासः फलोन्मुखता याति । तद्यथाभिज्ञानशाकुन्तले
प्रथमाङ्गादारभ्य तृतीयाङ्कस्य पादत्रयं यावन्नायकयोरयोगावस्था वर्णिता ।
तदनु गान्धर्वविवाहविधिना तयोर्मिलनं कतिपयपत्तिभिरेव वर्णितम्
पुनश्च पञ्चमाङ्गादारभ्य सप्तमाङ्कं यावत् तयोर्विप्रलम्भ एव प्रपञ्चितः ।

१ ना० शा० ९ ३१ अविहृत्यभारती ।

अयोगो विप्रलम्भाद् भिन्न एव यतो हि नाम विप्रलम्भस्तु वियोग एव ।
उत्र प्रथमं योगो भवति । पश्चाद् वियोगः । अयोगस्तु नायिकायोगात्
पूर्वमेव भवति । गौरीतिलकवोरसमागम उदाहरणम् ।

२ ध्वन्यालोक २ ८ अविहृत्य ।

शृङ्गारस्य सर्वासा स्थितीनामुत्कर्षं विघातुं प्रच्छन्नकामितामेव क्वय-
स्पृहयन्ति । तत्र भासस्याविभारकं कालिदासस्य मालविकाग्निमित्रं,
हर्षस्य रत्नावली-प्रियदर्शिके चानुत्तमानि सन्ति रससमृद्धि-दृष्ट्या
प्रच्छन्नकामित्वेन ।

काचिन्नवनेव सरणिं शृङ्गारस्य प्रवर्तिता भासादिभिः, ययामृतापि
नायिका मृतवद् विभाव्यते नायकेन । स्वप्नवासवदत्ते वासवदत्ता, कुन्द-
मालायामुत्तररामचरिते च सीता विप्रलम्भस्याश्रयभूता दृश्यन्ते,
नायकश्च पुनरुदयनो रामश्च करुणस्याश्रयीकृतौ नितरा रसावर्जकौ ।
तत्रैव्यमानप्रवामादिभिविप्रलम्भस्तु स्वल्पेषु नाटकेषु दृश्यते । साधार-
णतः शापवशात्, अपहरणात् निर्वामिनाद्वा विप्रलम्भो जायते । अन्यच्च
तत्र विद्युत्तनायकस्याश्रयत्व सातिशय वर्णितम् । यथा उत्तररामचरिते
निर्वासिना सीता रामस्य शोकभावमावहति ।

प्रकरणे सवाद्या शृङ्गारप्रवृत्तयः सविशेषमुद्दानरूप विभ्रति । तत्र
प्रतिनायकस्य विरोधचेष्टा निराकर्तुंमिव नायको नायिका चावस्था-
वैविध्य प्रापितौ शृङ्गाररसस्य तस्यानुभावसंचारिणा च वैचित्र्य भृशं
निदर्शयन्ति ।

नाटिकाया शृङ्गारस्य मृदुतम स्वरूप नायकस्य प्रच्छन्नकामितया
प्रवर्ततते । सेव प्रच्छन्नकामिता भाषं प्रायशः सातिशय निबध्यते । तत्र
नायिकाया अनुरागस्तु हादिको नास्ति । अत एव शृङ्गाराभास एव भाषे
दृढमूलो भवति । तथापि विटाना नायिका प्रति सम्प्रसक्तिः, ता प्राप्तु
योजनावैविध्य सङ्गमाभीप्साश्चानुभावसञ्चारिणा विभावाना च चमत्कार
वर्धयन्ति । भाषे तु देश्याविटादीना कश्चिदसाधारण एव ससारे
विलसति ।

समवकारे धर्मायं कामात्मकास्त्रिविधाः शृङ्गारा उपकल्पिता । तत्र
कामशृङ्गाराय परस्त्री नायिका भवतीति शृङ्गाराभास एव ।

इहामृगे वीर्याश्च शृङ्गारो मुखो रस शास्त्रानुसारेण भवति । एत-
द्विधाना प्राचीन रूपकाणा प्रायोऽभाव एव साम्प्रत प्रतीयते ।

उत्तमयुवप्रकृतिः

भारतानुसारेण शृङ्गारो रसः स्त्रीपुरुषहेतुक उत्तमयुवप्रकृति ।
ससृष्टतनाटकेषु अग्निमित्रादयो यूपानो न सन्ति । तथापि तेषा नायकत्व
महाकविभिर्दर्शयतमिति नोचित प्रतिभाति ।

वीररसः.

वीररसालम्बनानि सन्ति महाभारतानुसारेण—

यज्ञशूरा दमे शूरा सत्यशूरास्तथापरे ।
 युद्धशूरास्तथैवोक्ता दानशूराश्च मानवाः ॥
 बुद्धिशूरास्तथैवान्ये क्षमाशूरास्तथा परे ।
 आज्ञे च तथा शूरा शमे वर्तन्ति मानवाः ॥
 वेदाध्ययनशूराश्च शूराश्चाऽप्यापने रता
 गुरुशुश्रूषया शूराः पितृशुश्रूषयापरे ।
 मातृशुश्रूषया शूरा भिक्षुशूरास्तथापरे ॥
 साह्यशूराश्च बहवो योगशूरास्तथापरे ।
 अरण्ये गृहवासे च शूराश्चार्तिश्रुपूजने ॥

अनुशासनपर्वणि ७४ २२-२७

वीराणां चैष्ट्या न केवलं ते अपितु व्यवितरा समष्टिश्च लोक उन्नीयते । अत एवौन्नत्यविशिष्टा चित्तवृत्तिरुत्साह एव विजयते ।

वीररसस्तु रामायणीय-महाभारतीय नाटकेषु भूषयते । भासस्य बालचरिते, अम्बिके, प्रतिमाया पञ्चरात्रे च वीरस्य वैचित्र्यमवलोक्यते । मध्ययुगे जयसिंहशूरे- 'हम्मीरमदमर्दनम्' उत्कृष्टं वर्तते । तथैव गङ्गादासप्रतापविलासं गङ्गाधरस्यानुत्तम एव वीररसपोषकं ।

युद्धवीरनायकानां चरितानि साधारणतो लोके गीयन्ते किन्तु नास्ति तत्रापरविधवीराणामुपेक्षा सस्मृतनाटकेषु । तथा हि सत्यवीरस्य हरिश्चन्द्रस्य कथामाश्रित्य बहूनि नाटकानि विरचितानि मध्ययुगे ।^१

मृच्छङ्कटिके चारुदत्तो मुद्राराक्षसे चाणक्यश्च वस्तुतो वीरा एव । तत्र चारुदत्तस्य औदार्येण प्रतिज्ञापरिपालनेन च, चाणक्यस्य बौद्धिक-प्रज्ञेण राष्ट्रसमृद्धि-प्रयत्नेन च धीरोदात्तत्व समीहितम् ।

धीरोदात्त एव नाटकस्य नायक स्यात् इत्यनेन दृङ्गारप्रधानेष्वपि नाटकेषु कथानुसारेण धीरललितस्य नायकस्य धीरोदात्तत्व प्रमाणयितुं क्वचिदभिधायन व्यञ्जनया च वीररसस्य विभावाद्य प्रधानतया प्रदर्श्यन्ते ।

१. श्रीगीश्वरस्य चण्डकीशिवम्, रामचन्द्रस्य सत्यहरिश्चन्द्रश्च लोकचरित्रोन्नयने सर्वत्रये स्त ।

शृङ्गारपरायणतयेव कश्चिन्नायको धीरोदात्तो भवितुर्हति । वीरत्वे-
नेव धीरोदात्त्य सिध्यति । अत एव शृङ्गारपरेषु नाटकेष्वपि नायकस्य
धीरोदात्त्य प्रतिपादयितुं नातिविस्तरैरपि वीररसोचितप्रकरणानि सन्नि-
वेश्यन्ते । तद्यथाभिज्ञानशाकुन्तले नाट्यकथानुसारेण धीरललितोऽपि
नायको बलमित्सत्येन, तपोविघ्नविनाशेन,^१ रक्षणेन^२, इष्टिविघ्नकारिणा
रक्षसा दलनेन वीर एव शाश्वतरूपेण सर्वथा धीरोदात्तः ।

रौद्र

अमसृणोऽपि दीप्तिमयो रौद्ररसोऽभिनयसाकल्येनामन्द एव गणितः ।
अभिनवगुणं प्रययति—एव तावद् वीररौद्रशृङ्गारा यथास्व पुमर्थत्रय-
प्राणभूतत्वेन वत्तमानाः^३ । सोऽयं रसो वेणोसहारेऽङ्गोभूय विलसति ।
अन्यत्र च समवकारे, डिमे, व्यायोगे, ईहामृगे च रौद्रप्राधान्यं दृश्यते ।
रौद्रस्य क्षेत्रं बधो युद्धात्मक एव कतिपयनाटकेषु सम्यक् चित्रितम् ।

यद्यपि रौद्रस्य स्थायी भावः क्रोधो रिपु-भृत्यगुरु-प्रियादीनवलम्बते,
तथापि रिपु-विहायान्यानि आलम्बनानि विरलमेव नाटकेषु गृहीतानि^४ ।
क्रोधस्यानुभावा बह्विधाः सर्वाङ्गीणाः सन्ति । यथा विकृतभ्रुकुटी, दष्टोष्ठ,
हस्तकम्प, भ्रुजप्रेक्षण, भूरिभर्त्सनमक्षिविस्तारः, विकृतनेत्राभिनय-
समृध्यर्थं भृशं प्रभवन्ति रोचनत्वात् । रौद्रस्य त्रयो भेदाः—नेपथ्यजः,
आगिकः, स्वभावजश्च नाटकेषु प्रचुरं विलसन्ति । रौद्रान्तरं करुणो
विलसति ।

करुण

करुणस्तु माधुर्यगुणेन शृङ्गारसम एव । 'एको रसः करुण एव' इति
भवभूतेर्वचनेन नाटके तस्याङ्गित्वं प्रतिपादयति । सस्कृतनाटकेषु केवलमुत्तमा

१ कुतो घमक्रियाविघ्नं सदा रक्षितारं स्वपि ।
तमस्तपति घर्मा शो कथनाविभक्तिष्यति ॥ ५, १४

अग्रेऽपि चर्त्तव ७ ३, ३३, ६ २९, ३०

२ आहितभूमिभार (दुष्यन्तः) ५ ४

राज्यं स्वहस्तपूतदण्डमिवातपनम् । ५ ६

शमयति परिनाप छायायां सुश्रितानाम् । ५ ७

आतंभा भयमपनेतुमात्तमात्रा ॥ ६ २७

३ ना० शा० १० ११० अघिदृत्त्य भारती

४ अष्टकोशके परीक्षणीमो हरिश्चन्द्रः क्रोधस्मालम्बनः ।

एव नायिका करुणस्याश्रयभूता^१ सलक्ष्यन्ते । तेषा मानसिक^२ करुणः प्रधानम् ।^३ उत्तररामचरिते रामः, स्वप्नवासवदत्ते, तापसवत्सराजे चोदयन^४ कारुण्यप्रतीकी रसमेनमुच्चैः प्रतिष्ठापयत । एतेषु नाटकेषु वास्तविकः करुणो नास्त्येव । तत्र करुणेन सह नायिकाना त्यागादर्श^५ प्रक्रियते । अन्यच्च सविधानकौशलेन मध्ये मध्ये नायिकाना पार्श्ववर्तनमपि प्रकटीकृत येन कारुण्यं न शिखरायते ।

रौद्रस्य चैव यत्कर्म स ज्ञेयः करुण ।

ना० शा० ६४५

नैतत्सर्वत्र सत्यं प्रतिभाति । यथोत्तररामचरिते रौद्रस्य कथापि नास्ति किन्तु करुणो विजृम्भते तत्र ।

अभिनवगुप्तानुसारेण करुणस्तु रञ्जनाप्रधान^६ । उत्सृष्टिकाङ्क्षे करुणस्य बहुलता भवति ।

अद्भुतो रस

अभिनवगुप्तानुसारेण 'रञ्जकोऽप्यमद्भुतो रसो भाणे प्रधानम् ।' अद्भुतरसस्य प्रीयमाणता सातिशयेति निश्चप्रचम् । विक्रमोर्वशीयेऽपि शृङ्गारोऽङ्गीति पार्श्वत्यागविदुषा मतम् । अद्भुतार्थं देवार्थाना प्रक्रमः, आशातीत-फलप्राप्तिश्चोपच्येते ।^७

भरतानुसारेण—

निर्वहणे कर्तव्यो नित्यं हि रसोऽद्भुतस्तज्जो ।

ना० शा० १८४३

तत्र प्रायोऽन्तिमेऽङ्के विभावस्तु दिव्यजनदर्शनं प्रायो भवति तर्था हि—

नारददर्शनम्—अविभारके, विक्रमोर्वशीये

पृथ्वी—बुन्दमालायाम्, उत्तररामचरिते च ।

गौरी—नागानन्दे

गङ्गा—उत्तररामचरिते ।

धर्मः—चण्डकौशिके

चन्द्रचूडं बुन्दप्रभं—सत्यहरिश्चन्द्रे

१ त्रिविधः करुण — मानसिक, आङ्गिक, वाचिकश्च । एतेषु आद्य उत्तमपुरुषे इति सगोतषन्द्रिकायाम् १८८५—१८९८

२ ना० शा० ६१०० अतिकृश्य भारती ।

३ कामन्दकी—एवमेतत् । अस्ति वा कृतविषदेवमूठमहाद्भुत विचित्ररमणी-योज्ज्वल प्रकरणम् । मालतीभाष्ये १० २३/२४

न केवलमन्तिमेऽङ्केऽपितु नाटकादिष्वान्त दिव्यप्रकृतीना चरिते-
नादमुतरसो भूयो भूयो विलसति ।^१

न केवलं देवा अपितु पशु-पक्षिणा विद्याधरा, पिशाचाश्च पानीकृता
विस्मयमावर्जयन्ति ।

आश्चर्यचूडामणिनाटके तु प्रधानो रसोऽद्भूत एव विलसति ।

अन्यच्च निगूढरहस्योद्घाटनेनाद्भुतरस उन्नीयते कतिपयनाट-
केष्वन्तिमङ्के । तद्यथा—

१ वासवदत्ता जीवतीति स्वप्नवासवदत्ते ।

२ सीता जीवतीति कुन्दमालायामुत्तररामचरितं च ।

३ उर्वश्या पुत्राऽस्तीति विक्रमोर्वशीये ।

४ चाणक्यो निवेदयति यत् राक्षसश्चन्द्रगुप्तस्य मन्त्री भवेदिति
मुद्राराक्षसे ।

५ हरिश्चन्द्रस्य परीक्षा देवं कृतेति चण्डकौशिके ।

इन्द्रजालादिभिर्विस्मयो जन्यते बहुषु रूपकेषु । अविमारके नायको-
ऽग्निं प्रविशति किन्तु न दह्यते । तस्मै विद्याधरोऽङ्गुलौकिक ददाति येन
सोऽदृश्यो भवति । रत्नावल्या मालविकाग्निमित्रे च राजप्रासाद एवा-
ग्निना प्रस्यते किन्तु न कश्चित्तत्र दह्यते । अनेन प्रकारेणाद्भुतस्य रम-
णीयता कविदृशा बहूलोकृता प्रतिभाति ।

महता प्रभावेणापि विस्मयो जन्यते । तद्यथा बालचरिते बालकृष्णस्य
प्रभावेण रात्रौ वसुदेवस्य मार्गं क्षीपप्रभा जन्यते, यमुनाजलं द्विधा छिन्नम्,
नन्दस्य पामून् मार्गगतो धरणी छित्त्वा युगप्रमाणा सलिलधारोत्थिता ।
तत्र गरुडो, दिव्यानि पञ्चायुधानि च बालकृष्णप्रभावेण प्रविशन्ति । ते
वदन्ति मनुष्यवत् ।

नाटकेऽस्मिन् विस्मयमावहन्ति पशुरूपधारिणोऽसुरादयः । ये संस्कृत
वदन्ति किन्तु पशुवदाचरन्ति । तद्यथा—अरिष्टर्षभस्तु गोवृषाघमोऽस्ति ।
स वृष्ण प्रतिवदति—

१ बालचरिते प्राय सर्वेष्वङ्केषु तादृशानि पात्राणि रह्ये वर्तन्ते । यथा द्विती-
येऽङ्के कात्यायनी सपरिवारा प्रविशति । तत्र कुण्डोदर दूल-नील-मनोर-
वाइय कस हनु प्रतिब्रान्ते । अग्निनास्य पञ्चमाङ्के शकुन्तला प्यतिथा
नोषते ।

शृङ्गाप्रकोटिकिरणे, खमिवालिपयच ।
 शत्रोर्विधायमुपगम्य वृषस्य रूपम् ।
 क्रुन्दावने सललित प्रतिगर्जमान—
 मारुम्य शत्रुमहमद्य सुय चरामि ॥ ३६

नाटकेषु छायातस्वेनाद्भुताथं भृश वर्धते । तत्र दूताङ्गदे मायासीता
 शयण प्रति तस्य प्रेयसीय सबदतीति महदाश्चयंकरम् ।

वीमत्स.

वीमत्स शान्त च सम निदरायश्रमिनवगुप्त स्वष्टयति—

एतेषु प्रयोगेषु शान्तवीमत्सरसो तु चरमपमथयोगात्तत्र च सर्वस्य
 नाधिकारोऽपि कस्यचिदपश्चिमजन्मनोऽधिकारात्नाटके यद्यपि तत्कल्-
 प्रधानतया प्राधान्यमवलम्बेयात् तयापि नासी प्रचुरप्रयोग इति तयो
 पृथपार्थप्राणितयोरपि थीरादिरसान्तराध्यानापेनानस्यापनम् ।

अत एव वीमत्सस्त्वङ्गी रसो न भवति नाटकादिषु, किन्तु तस्याङ्ग-
 रसत्व तु प्रतिष्ठितामेव । माल्नीमाधवे—उत्पत्योत्पत्य कृत्ति प्रयममय वृषु-
 च्छोघमूयासि मासानि इत्यादि ५ १६ तथा अ यप्रोतृहृत्कपालनलकरक्व-
 णत्कृङ्कण—इत्यादि धीरचरिते । १ ३५

वेणीसहारम्य तृतीयाङ्कम्य प्रवेशके राक्षसी महाभारतीययुद्धकर्मणो
 वीमत्सं स्वरूपं वर्णयतः—

हृत्मानुपमांसगारके शुम्भसहस्ररसामि सञ्चिते ।

अनिश च पित्रामि शोणित वर्षशत समरो भवन्तु ॥

इत्यनेन नाटके वीमत्सस्यापि समावेशो यथा म्यात्तथा प्रयतनीयमिति
 भट्टनारायणस्य शास्त्रीयापेक्षा मनसि श्रुता वर्तते । स तु रौद्ररसात्मके
 नाटकेऽस्मिन् द्वितीयेऽङ्के शृङ्गारमद्गरसत्वेन पुरस्करोति । एतदपि
 नियमापेक्षया श्रुतं प्रतिभाति ।

चण्डकौशिके तु वीमत्सस्येतिवृत्तात्मकः समावेशो भूयो भूयो नाटकीय
 प्रभावं सुरभीकरोति । तस्य महिमा हरिश्चन्द्रदुषेन राजतेऽशोविद्यम्—

सध्यायध्यासशोभं तनुदहनपिताङ्गारमन्दाकंजिम्यम् ।

तारानारास्त्रकीर्णं विशदतरकरद्वयमाणोज्ज्वलेन्दु ॥

हृष्यन्नक्त चरोध घनतिमिरमहाधूमधूमभ्रानुकार ।

जात लोलाश्मशान जगरत्तिलमहो कालनापात्त्रिस्व ॥ ४१५

भयानकः

भयानकरमस्य नाट्ये ऽङ्गत्व नास्ति । केवलमङ्गरस एव महाकविभिः
स समाहृत । अभिज्ञानशाकुन्तले 'श्रीवामङ्गाभिरामम्' इत्यादि श्लोके
'धर्मोऽप्य विरुजति गज स्यन्दनालोकभोता' इत्यादिश्लोकेषु च भयानको
रसो विलसति । मृच्छकटिके क्षुण्डमाटको नाम वसन्तसेनोया गज उन्मत्त
एव लोकान् भाषयति । वनमानुषो रत्नावल्या सर्वानन्तःपुरजनात्
भाषयति ।

हास्यः

नाटकेषु हास्यस्य परिधिभूंयो भूयो विलसति । भरतानुसारेण—

(१) शृङ्गाराद् हि भवेद् हास्यम् । ६ ३९

(२) शृंगारानुकृतिर्या तु स हास्यस्तुप्रकीर्तितः । ६ ४०

अभिनवगुप्तानुसारेण

(१) करणाद्याभासेष्वपि हास्यत्व सर्वेषु मन्तव्यम् । अनीचित्यप्रवृत्ति-
कृतमेव हि हास्यविभावत्वम् ।

(२) शान्तानासौ हास्य एव प्रहसनरूपा ।

रञ्जकरसेषु हास्योऽनुत्तमः प्रहसने तु अङ्गिरस एव । प्रायः सर्ग-
विधेषु रूपकेषु हास्योऽङ्गरसत्वेन सुप्रतिष्ठितः । विद्वेषस्तु हास्यस्य
प्रधान उन्नाशकः स्वरूपेण नेपथ्येन, यक्षता, कर्मणा च भवति । अन्यानि
पात्राण्यपि प्रायणः स्ववचसा कर्मणा च हास्यसर्जने नियोज्यन्ते कविभि-
रिति पुस्तकेऽस्मिन् नाट्ये हास्ययोगः इति परिच्छेदे सविस्तार निद-
धितम् ।^१ सूत्रधारोऽपि नाट्यारम्भे एव हास्यनिष्पादनेन प्रेक्षकान्
प्रमोदयति मृच्छकटिकादिषु । हास्यस्यालम्बनानि आश्रयाश्चोत्तम-
कोटिकानि भवन्ति ।

भगवदञ्जुकीय आचार्यो हास्यस्यालम्बन भवति । पञ्चरात्रेऽञ्जुनादयो
हास्यस्याश्रया अलम्बनाश्च सन्ति । घटोत्कचो मध्यमव्यायोगे हास्यस्य
श्रेष्ठालम्बन एव ।

१. शकार, विटा, भटा, घुतकाश, बाल, सूत्रधारश्च स्वस्वकर्म कुर्वन्तोऽपि
हास्यसर्जनेनाभिनवकार्यवृत्तिषु व्यावृत्ताः सन्ति ।

संस्कृतरूपकेषु परस्यो हास्यो भृशायते^१ । अतएव प्रहसनादिषु रङ्ग-
पोठे पात्राणि न हसन्ति । तेषां विकृतवेशालङ्कारघाष्टर्चलौल्यकुहका-
सत्प्रलापव्यङ्गदर्शनदोषोदाहरणादिभिः प्रेक्षका हसन्ति । भरतानुसारेण—

विकृताचारेर्वाक्यैरङ्गविकारैश्च विकृतवेशैश्च ।
हासयति जनं यस्मात्तस्माज्ज्ञेयो रसो हास्य ॥

ना० शा० ६५०

अतः परमपि हास्यस्य क्षेत्रं नाटकेषु विभाति ।

शान्तो रसः

शान्तरसस्याङ्गित्वं यद्यपि अभिनवगुप्तंनापि निषेधितं तथापि बहुषु
नाटकेषु शान्तोऽङ्गित्वेन चमत्करति ।^२ प्रबोधचन्दोदये मोहराऽपराजये,
धर्माभ्युदये, सकल्पसूर्योदये, शामामृते च शान्तरसप्रधानाऽप्रधाननायका-
सन्ति ।

शान्तरसस्य प्रतिष्ठा रूपकेषु सुदूरप्राचीनयुगेऽपि अभवत् । अश्व-
घोषस्य सारिपुत्रप्रकरणे शान्तो रसो विलसति ।

आश्रयः

रसप्रकरणे नास्ति तत्राश्रयस्य सविशेषं विवेचनम्, यतो हि शुङ्गार-
वीर-रौद्रेषु रसेषु आलम्बन-विभावा एवाश्रया अपि भवन्ति । ते तु
महत्त्वपूर्णा रसाः । किन्तु शेषेषु रसेषु आश्रयास्तु भिन्नेव आलम्बन-
विभावेभ्यो भवन्ति । आश्रयेण तन्मयीभूता प्रेक्षका रसास्वादादुत्सृजन्ति ।
अतएव तेषां महिमा विचारणीया ।

नाट्ये तु महतामेव भावानुभावा रससर्जनाय प्रायशो वर्ण्यन्ते । अत-
एव कविः प्रेष्ठान् प्रभविष्युतमाश्च रसान् तेषामाश्रयाश्च काव्यार्थनुत्सेच-
मितुं विचिन्तति ।

आश्रयेण सहृदयप्रेक्षकाणां तन्मयीभावो भवति । अतएव तस्य नाटकेषु
महिमा काव्योद्देश्यमुत्कर्षयति ।

१. द्विविधश्चायं हास्यः — आत्मस्य, परस्यश्च । यदा स्वयं हसति तदात्म-
स्य । यदा तु परं हासयति तदा परस्यः । ना० शा० ६४८/४९

२. अभिनवगुप्तः स्पष्टयति यद् भरतो न वदति रसान् मनुते । ना० शा० १२, ७६
अपि हस्य भारती ।

अनुभावा

अनुभावास्तु आश्रयेषु समुत्थिताः सन्तः तान् प्रेक्षकाणां विषयो-
चुर्वन्ति । संस्कृतनाटयेऽनुभावानां सम्पत्तिः साधु समृद्धा विलसति ।

सञ्चारिभावा

रत्यादेरङ्गिनो भावा अङ्गाः स्युर्ग्रामिचारिणः ।

व्याप्नुवन्ति स्थायिनमिति व्यभिचारिणः, स्थायिभावा रसा भवन्ति ।
सञ्चारिणस्तानुपकुर्वन्ति । यथा महार्णवे लघुकल्लोला महाकल्लौला-
नुपगच्छन्ति ।

रते. शोकस्य च वैविध्यात्तयोर्ग्रामिचारिणो बहुसंख्या वर्ण्यन्ते ।^१

स्वल्पा एव व्यभिचारिणः स्वतः एव रञ्जका भवन्ति ।^२ किन्तु अर-
ञ्जका अपि सञ्चारिणो रञ्जकस्थायिभिः सयुक्ता रसनिष्पत्तौ सहाया
भवन्ति ।

इमे सञ्चारिणो वृत्तानुसारेण सन्ध्यङ्गानि सन्ध्यन्तराणि च
विचित्रयन्ति ।

१. रते सञ्चारिणः आलस्योपयजुगुप्सावर्ग्या शेषाः कर्तव्यशतसङ्ख्या सन्ति ।

२. हर्षः, धृतिः, मतिरेव केवलं रञ्जकाः सन्ति ।

नाटकेषु नाट्येतरमनोरञ्जनानि

एतेषु मनोरञ्जककार्यक्रमेषु नृत्य प्रथमं स्यात् नञ्जते । मालविका-
ग्निमित्रस्य द्वितीयेऽङ्के नायिकायाश्छलितकनृत्यमुपगानेन गानेन च सह
प्रदर्श्यते । इदं नृत्यं तु नायकयोः प्रणयव्यापारस्याभिन्नमङ्गमिव समा-
वेशितं, किन्तु स्पष्टमिदं विपश्चिता यस्मात् कार्यक्रमः प्रेक्षकाणां मनोरञ्ज-
विहायान्यत् किमपि प्रयोजनं बहुलोकतुम्, यतो हि नाम प्रागेव नाय-
कस्य मनो मालविकाया निबद्धं आसीत् ।

भास-सौमिल्ल-कविपुत्रादीनां प्रबन्धानां यो नाटकगुणातिशयस्तस्य
दर्शनं मम प्रथमेऽस्मिन्नाटके भविष्यति न वेति सन्दिहान इव कविः कालि-
दासोऽपूर्वसुन्दर्या नर्तक्या नृत्येन प्रेक्षकाणां कृते परमरमणीयं वस्तुजातं
प्रस्तावयति । मालविकाग्निमित्रस्य नाटकेऽपि यदि नाम कापि वृत्तिः
स्यात्तस्यां पूर्तिमालविकानृत्यदर्शनेन भवेदेवेति कवेः समीहितं प्रतिभाति ।

नृत्यशवलितो नाट्याभिनय भासस्यापि कला विनयति । तद्यथा
बालचरितस्य तृतीयेऽङ्के बालकृष्णस्य हल्लीसकः प्रस्तूयते । हल्लीसकात्
प्राग् वाद्यं गानं च प्रेक्षकाणां प्रीत्यर्थं समायोजिते—

सकषणं. — एते गोपदारका समागताः ।

रक्तत्रैणुकडिण्डिमैः प्रमुदिताः केचिन्नदन्तः स्थिताः

केचित् पद्मजपत्रनेत्रवदनाः क्रीडन्ति नानाविधम् ।

घोषे जागरिमां गुरुप्रमुदिता ह्रुम्भारशब्दाकुले ।

वृन्दारण्यगते समप्रमुदिता गायन्ति केचित् स्थिता ॥ ३३

हल्लीसकात् प्रागातोद्यानि वादितानि । ततः परं सर्वे हल्लीसकं
नृत्यन्ति— गीतं वादितं नर्तितं च ।

अयं गीत-वादित्र-नृत्यानां कार्यक्रमो मुख्यवस्तुनोऽङ्गं नास्त्येवेति
स्पष्टमेव । केवलं प्रेक्षकाणामनुरञ्जनार्थमेतानि समाविष्टानि । कालिय-
नागमदमर्दनं प्रकरणे स्वयं कृष्ण एव हल्लीसकः प्रस्तौति । तद्यथा—

निभंत्स्यं कालियमहं परिविफुरन्त

मूर्ध्याञ्चितैकचरणश्चलद्वाहुकैतु ।

भोगे विपोन्वणफाल्य महोरगस्य ।
हल्लीसक सललित रुचिरं वहामि ॥ ४६

सर्वा — आश्चर्यं भतः । काल्पित्य पञ्च फनानामके हल्लीसक प्रक्रीडति ।

नृत्य तु स्वत एव रमणोपम् । यदि नाम नर्तकी सुन्दरी भवेत्सहि का कथा मनोरागोद्रेकस्य । मालविकाग्निमित्रे तु कथाङ्गीकृतमालविकानृत्यं प्रेक्षकाणां भूमिष्ठमाह्लादोत्कर्षविधायि विजयते । अन्यथापि कथाशतैर्नानपेक्षितमपि नृत्यं नाटकेषूपयुज्यते । तद्यथा मालतीमाधवे—

मकरन्द (पुरोऽवलीक्य) कथमवलोकिताबुद्धरक्षिते कलहसञ्च दूरतः समागतानस्मात् वीक्ष्य तत्रैव हर्षनिर्भरं नृत्यन्त इति एवागच्छति । (ततः प्रविशतोऽवलीकित्ताबुद्धरक्षिते कलहसञ्च । ते विविधं नृत्यं कृत्वा सर्वं उपनृत्य सप्रणमं कामन्दकीं प्रति) जय भगवति, कार्यनिधाने । इत्यादि ।^१

लवङ्गिका—तदीयकार्यमपि चैतस्मिन् सम्पूर्णम् । अतः सर्वप्रकार-महोत्सवे नृत्यति ।

पुरातनकवयोऽपि कथावस्तुविधानेऽनपेक्षितमपि नृत्यं नाट्ये शुष्क-न्तिस्म । तद्यथा भासो बालचरिते—

दामोदर — घोषसुन्दरि वनमाले चन्द्ररेखे मृगाक्षि घोषवासस्यानु-रूपोऽयं हल्लीमकनृत्तबन्धं उपयुज्यताम् ।^१

सर्वा — यद् भर्ताज्ञापयति ।

सङ्घर्षण — दामक, मेघनाद, वाद्यन्तामात्रोद्यानि ।

उभौ—भर्तः, तथा ।

(सर्वे नृत्यन्ति)

भासः पञ्चरात्रेऽपि नृत्योपयोगेन प्रेक्षकान् रञ्जयति । तद्यथा—

वृद्धगोपालक — महाराजस्य विराटस्य वर्षवर्धनं गोप्रदाननिमित्त-मस्या नगरोपवनवीथ्यामायातु गोधनम् । तावती विला गायन्तो भवाम् ।

सर्वे—यन्मातुल आज्ञापयति । (सर्वे नृत्यन्ति) ।

वृद्धगोपालक — ही ही, सुष्ठु नर्तितम्, सुष्ठु गीतम्, यावदहमपि नृत्यामि ।^१

प्रवेशके समावेशितमिदं नृत्यं प्रेक्षकाणां ।

मनोरञ्जनमात्रमुद्दिश्य समावेशितमिति विदुषा विदितचरमेव ।

रत्नावल्या प्रथमेऽङ्के चेटघोविदूषकस्य च गानं नृत्यं च मनोहारि वर्तते प्रेक्षकाणामनुरञ्जनाय । तन्निर्वर्ण्य राजा कथयति—

अहो निर्भरं श्रीडारसं परिजनस्य । तथा हि—

सस्तं स्रग्दामशोभा त्यजति विरचितामाकुलः केशपाश

क्षीवाया नूपुरौ च द्विगुणतरमिमौ क्रन्दत पादलग्नी ।

व्यस्तः कम्पानुबन्धादनवरत्नपुरो हन्ति हारोऽभ्यमस्या ।

क्रोडन्त्या पीडयैव स्तनभरविनगन्मध्यभङ्गानपेक्षम् ॥ १ १७

तत्रैव द्वितीयेऽङ्के विदूषको बाहुं प्रसार्यं नृत्यति । नृत्यतस्तस्य कक्षान्तरात् फलकः पतति । इति नाट्यनिर्देशः ।

मृच्छकटिकस्य नवमेऽङ्के शकारः सहर्षं नृत्यति यदा चारुदत्त आसनादवतार्यते ।

योरपीयनाट्य आदिकालतो नृत्यस्य प्रतिष्ठाभवत् । तत्र कोरसं ज्ञान्ताभिधे नृत्ये भावादीनामभिनयोऽनुष्ठितः ।^२

वाद्यस्य नृत्यवदुपयोग आसीन्नाट्ये । तद्यथा बालघरिते

मल्ली—अङ्घो वादयत वादयत सत्यपटहाम् ।

१ द्वितीयाङ्कस्य प्रवेशके ।

२. Choral dance was mimetic in character. It supplied the action of a scene reported on the stage, or it suggested the passion underlying the emotional outbursts of an actor. Millet : *The Art of the Drama*, P. 30.

परिशिष्टम्

परिशिष्टम्

नाट्यारम्भः

भारतीयनाटकेषु नाट्यारम्भात् प्राङ् नाटकस्य वस्तु तस्य कवेक्षु परिचयो नैकविधिभिर्वर्ण्यते । तत्र भासनाटकेषु स्थापना, ततः परवर्ति-नाटकेषु प्रस्तावनामुखञ्च अभवताम् । योरोपीयनाटकेष्वपि तादृशी योजना वर्तते ।^१

रूपकस्य भेदोपभेदाः

वस्तुनेतुरसदृष्ट्या प्राचीनरूपकाणि दशविधानि उपरूपकाणि च विंशति-विधानि कल्पितान्येव ।^२ तत्र भारतीये नाट्यशास्त्रे दशरूपकाणि मूलत उद्दिभन्नानि, विशद्भेदानि उपरूपकाणि परत एव स्वीकृतानि । प्रायो दशरूपकेषु साधारणत आदौ मध्येऽन्तिमे भागे वा नायको वैषम्यमापन्नो विमर्शनापरेषा साह्येन वापि देवानामनुग्रहेण चाभीष्ट फलं विजय च ।

1. Four kinds of prologue—

- (1) Laudatory passage—wherein the author or the story is praised
- (2) One wherein the opponent is crushed or the audience thanked
- (3) One telling the plot of the play
- (4) One composite—containing all the first three.

Preface—Where an account of the plot is given
European Theories of the Drama P 44.

२. नाटक सप्रकरण भाग प्रहसन द्विम ।

व्यायोगसमवहारो श्रीप्यङ्कहाभृता ॥ इति दशरूपकाणि

छोटक नाटिका गोप्यो सल्लाप शिल्पक तथा ।

रोम्बो धीयदितं भागी प्रल्पान काव्यमेव च

प्रेदाक छट्टक नाट्यरासक छसक तथा

उल्लाप्यक च हल्लीसमय दुमल्लिकापि च ।

मल्लिका इत्यवल्ली च पादिजातकमित्यपि ॥ इति उपरूपकाणि

लभते ।^१

योरुपे नाटकस्य प्रमुखभेदाः ट्रेजेडी कामेडी मेलोड्रामा फार्स च सन्ति । तेष्वष्टादशशताब्दे विकसितमष्टादशशताब्दे यावत् प्रचरितं च ।^२ मेलोड्रामा षोडशशताब्दे, फार्सः सप्तदशशताब्दे च प्रमाणीभूतो ।^३ एतयोर्द्वयोन्तत्त्वानि पूर्वतः क्रमशः ट्रेजेडी-कामेडीयुः समाधिष्टानि बभूवुः उपभेदाश्च नाटकस्य तत्र क्रान्तिकल्पेज, हिरोयिकप्लेज, ट्रेजीकामेडी, बर्लम्क, प्राब्लेम प्लेज प्रकीर्णकानि चैतेषा मिश्रणेन परिगृहीता परवर्तियुगे ।

जीवनवृत्तात्मक नाटकम्

साधारणतो नाटकेषु किमपि फलमुद्दिश्य तत्सम्बन्धि महाकार्याणि, भवान्तरकार्याणि च प्रारम्भाद्यवस्थासु प्रपञ्च्यन्ते । नेतादृशेषु नाटकेषु नायकस्य समग्रजीवनस्य कथावृत्तं समायाति यतो हि नाम तत्र बहूनि कार्याणि परस्पर स्वतन्त्ररूपेण विलसन्ति । न तेषु कार्येषु एकमुखता प्रधानकार्यपेक्षा वा प्रत्यक्ष भवति । नायकस्य समग्रजीवनमेव कथावस्तुरूपेण यदि गृह्यते तर्हि सन्धिकृता सुश्लिष्टता विनश्यति । तथापि सस्कृतेन भासस्य बालचरितं, राजशेखरस्य बालरामायणम्, बालभारतञ्च, जयदेवस्य प्रसन्नराघव, सोमेश्वरस्योन्मत्तघराघवमित्यादीनि समग्रजीवनवृत्तात्मकानि नाटकानि मध्ययुगे यावत् पल्लिवतानि । षोडशशताब्दस्य कविकर्णपूरस्य चैतन्यचन्द्रोदये चैतन्यमहाप्रभो प्रायः समग्रजीवनचरितं कथावस्तुभूतं विलसति ।^४

१ फलमिदं प्रायशो त्रिविधं भवति—नायकालासः, विजय कष्टनिवृत्तिर्वा ।

२ ट्रेजेडी—अष्टादशशताब्दात् पश्चाद् भेदोऽयं नातिप्रमाणिको नवयुगश्चनापेक्षयेति समीक्षकाणामभिमतं दृढीकृतम् । तत्र नायकत्वेन महात् पुण्यो वस्तुत्वेन गौरवशीलघटनापेक्षयेते । इयं सुखान्तापि सा भवितुमर्हति । कामेडी तद्विपरीतेव साक्षात् रणजनानां विषये साधारणलोकव्यवहारमपेक्षते ।

३ कामेडीत फार्सः (Humorous Play) सस्कृतस्य प्रहसनयत् विकसितं । तत्राद्भुतप्रयमासीत् । ट्रेजेडीमध्ये गीतानां समावेशेन मेलोड्रामेति नवीनो भेदो विकसितः ।

४ विदेशेष्वपि समग्रजीवनरसकनाटकानि (Biographical Dramas) बहूनि प्रणीतानि सुप्रसिद्धानि सन्ति । छाद्युनिकस्युजेर्जिष जान्चगाल्चवर्दी-वर्नाड-शास्त्रादृशानां जीवनवृत्तात्मकनाटकानां प्रणेतराः सन्ति । श्वेत्सपीयरेण हेनरी-चतुर्थनाटके नायकस्य समग्रजीवनवृत्तं वर्णितम् । Sobel - The Theatre Handbook P 601

कथावस्तुनः सांस्कृतिकपरिधि

कस्यचित् देशस्य नाटकानां कथावस्तूनि तत्रत्यसमाजस्य सांस्कृतिक-
प्रवृत्तिमनुब्रूयन्ति । योरपीयदेशस्य कतिपयनाटकानां कथावस्तु असंस्कृत-
त्वात् भारते न कदापि स्वीकृतानि स्वीकरणीयानि वा ।^१ योरपीया
विचारका अपि नाट्येऽभिनीतानि जुगुप्सितानि तत्त्वानि दृष्ट्वा विपीदन्ति ।^२

१ राबर्टब्रुसो-महाभागस्य इटलीदेशे १६०६ ई० सप्तसरे Phantasm
नामके नाटके शिष्यः बर्षिचद् गुह्यतर्फी कामयते । जीन रेसीनस्य फ्रांसदेशे
१६७७ ई० सप्तसरे Phudre नामके नाटके काचिद्युवती सप्तनीपुत्र
स्निह्यति । व्यूमाष्टस्य Philaster नामके नाटके अनभीष्टविवाह-कारणात्
स्वपुत्र बधू च मृत्युरूपेण नायकः प्रणामयति । Pizarro नामके नाटके
राशी पत्न्युर्वधाय सेनापतयेऽसि ददाति । टालस्टायस्य The Power of
Darkness नामके नाटके काचिस्पर्सनी पतिं हन्ति येन तस्या विवाहो
युवकमृत्येन भवेत् । स भृशः स्वामि कव्ययातयोरेनापर्य जनयति । तदपि स
मातुनियोगेन मारयति येन तस्या विवाहो निर्बाध भवेत् । एतादृशानि
वैदेशिकानि बहूनि नाटकानि प्रसिद्धानि सन्ति ।

२ Indeed when I go to a theatre, I feel as though I were
spending a few hours with my ancestors, who conceived
life as something that was primitive, and and brutal,
but this conception of theirs scarcely even lingers in my
memory, and surely it is not one that I can share I am
shown a deceived husband killing his wife, woman
poisoning her lover, a son avenging his father, a father
slaughtering his children, children putting their father
to death, murdered kings, ravished virgins, imprisoned
citizens—in a word, all the sublimity of tradition, but
alas, how superficial and material ! Blood, surface tears,
and death ! What can I learn from creatures who have
but one fixed idea, and who have no time to live, for
that there is a rival, or a mistress whom it behoves them
to put to death "The Tragical in Daily Life" in the
"Treasure of the Humble translated by Alfred Sutro,

ग्रीसदेशे प्राचीनकाले सत्कुलीना स्त्रियो राजमार्गे नामच्छन् । अत एव तत्रत्यनाटकेषु सम्भ्रान्तनारीणा नायिकात्व विरलमेवोपकल्पितम् ।^१

स एव नामकस्तदेव वस्तु

प्रश्नः समुदेति स एव नायकस्तदेव वस्तु नैकेषु नाटकेषु गृह्यते । नास्त्यत्र दोषोऽपितु गुण एव वर्तते । यथा बहूना मृष्टान्ताना शर्करा घृत-पिष्टादिक सामग्री भवति किन्तु सूदाना कौशलेन प्रत्येकस्य तत्त्वस्यानुपात-सम्प्रधारणेन विभिन्नास्वाददायीनि मृष्टान्तानि क्रियन्ते तथैव समानमेव नायक वस्तु च स्वोक्तस्य कवयः कौशलेन स्वचित्प्रकरणवक्रतया सन्ध्यग-सन्ध्यन्तर-वीक्षणङ्गादीना वैविध्येन स्व स्व कलाकृति सामाजिकानां रसा-स्वादनायोक्त्वयन्ति ।

अन्यत्रापि विषयसामान्ये सति कलासौष्टवपरीक्षा कलाकाराणा दृश्यते । मालविकाग्निमित्रे कालिदासवचनेन 'सामान्येऽपि कला-क्षेत्रे तारताम्यप्रयोगो वर्तते एव । तथाहि—

तत्रैवकार्यसंश्रयनुभयोः प्रयोग पश्यामः । तावता ज्ञायत एवाश्रमवतो-रुपदेशान्तरम् ।^२

योरपीयदेशेष्वपि कथावस्तुनः समानत्व प्रचीयते । तथा हि

Nearly all ancient tragedies have the same subject and that the same plots are treated by Aeschylus, Sophocles and Euripides^३

अन्वितित्रयम्

अरन्तु 'अन्वितित्रयम्' इति सिद्धान्तस्य मूलवर्तास्तीति न साधु । प्रीकदेशे तस्य प्रचलन तस्मात्प्रागपि बभूव ।

1 Respectable ladies would not come on the roads: Perhaps this conflict helps to explain the fact that most of the female characters in New Greek and Roman Comedies are women of rather bad reputation Millett: The Art of The Drama, P. 231

२. मालविकाग्निमित्रे १.११/२०

3. European Theories of Drama, P 120

‘अन्वितित्रय’ विधानमनुसृत्य नाटकेष्वधोविद्या अपेक्षासीत्—

(१) एकमेव महाकायं समीहितम् ।^१

(२) कथाया घटनाकाल आद्यन्त चतुर्विंशतिहोरातोऽधिको न स्यात् । अथ कालावधिः प्रथम होरात्रय, पश्चाद् होराद्वादशक तदनु होराचतुर्विंशतिकं समवर्धति ।

(३) एकस्मिन् स्थाने नाटकीयकार्यस्थारम्भोऽन्तिश्च स्याताम् ।

अरस्तू द्वितीय अञ्जनया प्रत्यपादयत् ।^२ तृतीयं स नेवाभ्यधात् ।

अन्वितित्रयस्य योरपीयसिद्धान्तो भारते कदापि मूलितो नासीत् ।

प्रायश सर्वेषु प्राचीननाटकेषु कथावस्तु नैकवर्षीयं प्रचरति । भासस्य प्रतिमाभिषेकादिमारकबालचरितादिषु नैकवर्षीया कथा विलसति । तथैव कालिदासस्याभिज्ञानशाकुन्तलविक्रमोर्वशीययोः, भवभूतेर्महावीरचरितोत्तररामचरितयोश्च कथा नैकवर्षीया । नैकदिवसानां भासना या कथा रोपेषु नाटकेषु वर्तते । कथास्थली नाटकस्य सीमित नातिदीर्घं स्यात् न भवते अपितु एकस्मिन्नप्यङ्के शतशः क्रोशाम् मानवलोकतः स्वर्गलोकं यावद् खिलमारुत वा क्रोडी करोतीति अभिज्ञानशाकुन्तलोत्तररामचरितादिषु दृश्यते । फलं प्रति सर्वेषामयान्तरकार्याणां महाकार्यस्य पान्वितिः साधारणतो वर्तते । योरपेऽपि अन्वितित्रयस्य सिद्धान्तो मध्ययुगतो नातिचीर्णो बभूव । भारत एकस्मिन्नङ्के एकदिवसस्य कथाया अवधारणं भवति ।

1 European Theories of the Drama, P. 94

‘अन्वितित्रयम्’ सङ्कीर्णपरिधौ योरोपीय-देशेष्वपि क्वचिद् शास्त्रवर्तं नियन्तुं सशक्तं नासीत् । तथा हि—It can be seen then by this that the ancients and the most excellent masters of the profession have not always observed that rule (अन्वितित्रयम्) which our critics desire to make us so religiously observe at the present time. Ibid P. 120

२. तेदेदमान् कथितम्—Tragedy endeavours to keep as far as possible within a single circuit of the sun, or something near that.

अङ्कविधानम्

सस्कृतनाटकेषु मूलतः पञ्चानामवस्थानां क्रमानुसारानुबन्धेन पञ्चाङ्कानां नियमोऽभवत् ।^१ नियमोऽयं चाश्वतो नाभवत् यतो हि नामैकस्मिन्नङ्के एकदिनस्यैव कथा भवेत्^२ किन्तु तत्सम्बन्धवस्थायां दिनद्वयस्य कार्यजातं समन्वितं स्यात् । तर्हि एकस्या अवस्थायाः कृते द्वावङ्कौ भवेताम् । अधिकदिनानां कार्याणि एकस्मिन्नङ्के न निवेशनीयानि । अत एव नाटकेष्वधिकधिकं दशानां दिनानां कार्याणि दशभिरङ्के दर्शनीयानि । यदि नाम कस्यचिद्दिनस्य कार्याणि अवस्थाद्वयात्मकानि स्युः, तर्हि एकस्मिन्नेवाङ्के द्वयोरवस्थयोः सन्निधानं स्यात् ।

योरपीयनाटकेष्वपि प्रारम्भे पञ्चानामवस्थानां पञ्चभिरङ्के (Acts, Scenes) अनुबन्धोऽभवत् ।^३ जानसन महोदयोऽङ्कं परिभाषते—
An act is only the representation of such a part of business of the play as proceeds in an unbroken tenor or without any intermediate pause^४

तत्रापि शनैः शनैरङ्कानां सख्या समवर्धत ।^५ एकस्मिन्नङ्के बहूनि

१ अस्यावस्थोपेतं कार्यं प्रसमीक्ष्य बिन्दुविस्तारात् ।

कतंभ्योऽङ्कः सोऽपि तु गुणान्वितं नाट्यतत्त्वतः । । ना० शा० १८ १३

एतदपिकृत्यामिगवगुणो विशदयति—यदा प्रारम्भावस्था पूर्णत्वमेति तदाङ्कच्छेदो विन्दुद्वादानुसन्धीयमानद्वितीयाङ्कामिषेयरूपो विधेयः । एष प्रयत्नाद्यवस्थाचतुष्टयेऽपि षाड्यमिति । पञ्च तावदङ्का इति मुन्याः कल्पः ।

२ क्वचिदेकदिनस्य कथा द्वाभ्यामङ्काभ्यामपि वर्ण्यते । यथा बेणोसहारस्य चतुर्ष्वपञ्चमयोरङ्कयोरैकदिनस्यैव कथा विवक्षति ।

३ लैटिन नाटकेषु Acts पुरारब्धाः । पूर्वंत एव ग्रीकनाटकानि दृश्यं (Scenes) विमलान्यासन् । परवर्तिगुणेऽङ्कानाम् Acts दृश्यं विभाजनं प्रारब्धम् ।

४ European Theories of the Drama P. 234.

५ आदिविधानानुसारेण कथाविस्तारोऽधोविधौ विवक्षति ।

Act I—Principal points of the story are made clear.

Act II—Complications arise

Act III—Trouble deepens

Act IV—Matters look desperate

Act V—Knot loosed

दृश्यानि योरपीयमध्ययुगीननाटकेषु प्रायशो दृश्यन्त एव । सस्कृतनाटकेष्वपि यद्यपि दृश्य विभाजन-विषयक-विधानं नाट्यशास्त्रीया प्रतिष्ठा न भजते, तथापि मृच्छकटिकादिषु नाटकेषु अङ्कानां दृश्येषु विभाजनं तु प्रत्यक्षतो वर्तते ।

कति पात्राणि कस्मिंश्चिद्दृश्यं सवादे युगपद् भागग्राहिणो भवेयुरिति भारतीयविधानं योरपीयविधानं च प्रायः समानमेव । अङ्के कार्यपुरुषाश्च त्वारः पञ्च वा भवेयुः । तथापि भारते रङ्गपीठेऽनेकगणेषु विभक्ता नायकाः स्वतन्त्ररूपेण वा युगपत् सम्भाष्यमाना अधिकाधिकसंख्यका भवन्ति । यथावश्यकं रङ्गशीर्षे विश्राम्यन्तो नायकाः सवादे यदा तदा भागग्राहिणो भवन्ति ।

वृत्त्यनुसारेण वस्तु-सविधानम्

कथावस्तु रससमुद्रनुद्धितं भवति । तत्राङ्गरसा अङ्गिरसाश्च विलसन्ति । अङ्गिरसस्य परिपोषणाय तत्सम्बन्धि वृत्त्यनवूलमेव घटनाचक्रप्रधानतो दृश्यरूपेण निबन्धनीयम् । अपरवृत्तीनां घटनास्तु सक्षेपेण सूचनीयानि । घटनासक्षेपस्तु क्वचिदर्थोपक्षेपकैरन्यनेकोक्तिभिः । (Soliloquy) सन्देश-पठनेन, विशेषण वाचनेन, श्रव्यविधानेन च प्रस्तूयते । यथाभिज्ञानशाकुन्तले दुर्वाससः शेषो विष्कम्भकेण नेपथ्यवचनेन च सूच्यते, यतो हि नाम कैशिकीवृत्तिप्रधाने नाटकेऽस्मिन् आरभटीवृत्तिपरा शापघटना न समञ्जसति । सप्तमाङ्के पुनर्दुर्व्यन्नस्य दानवगण-विजय-पराक्रमं सात्वतीवृत्त्युचितं कविना मातलिवचनमात्रेण पक्तिपञ्चकैरेव सूचितं ।

भाग्य विपर्यय

कथावस्तुनि नायकानां विशेषतः प्रधाननायकयोर्भाग्यविपर्ययो दर्शनीयः । शृङ्गारप्रधानेषु नाटकेषु प्राप्याशावस्थायां नायिकाया ईपत्ताभागमानन्तरं वियोगापत्तिर्भवत्येव । कालिदासीयनाटकत्रय्या त्वेतत्स्पष्टमेव ।

पदे पदेऽपि नायकयोर्भाग्यमुष्वावचतया विचिनीयते । यथा स्वप्न-वासवदत्तो पञ्चमेऽङ्के—

राजा—वयस्य, प्रियमावेदये । धरते शत्रु वासवदत्ता ।

विदूषकः —कुत्र वासवदत्ता ? चिरात् खलूनरता वासवदत्ता ।

राजा—वयस्य मा मेवम् ।

शय्यायामवसुभाया मा बोधयित्वा सद्ये गता ।

दद्येति ध्रुवता पूर्वं वञ्चितोऽस्मि रुमप्यता ॥ १८

विदूषकः—ससम्भावनीयमेतन्न । आ उदरुम्नानसङ्कीर्तनेन तत्रभवती चिन्तयता सा स्वप्ने दृष्टा भवेत् ।

इत्यारभ्य 'मिदानी भयानकर्यं चिन्तयित्वा । एतु भवान् । चतुश्शाल प्रविशामः ।

यया वा विक्रमोर्वशीये पञ्चमाङ्गे आयुष्कृमार लब्ध्वा सहर्षं परि-
क्रामति उर्वशी । तदनु तापस्या गतायाम्—

राजा—(उर्वशीं प्रति) कल्याणि

अद्याह पुत्रिणामग्र्य सत्पुत्रेणामुता तव ।

पौलोमीसम्भवेनेव जयन्तेन परन्दर ॥ ५.१४

(उर्वशी स्मृत्वा रीदिति)

राजा—(सावेगम्)

किं सुन्दरि प्ररुदितानि ममोपनीते

वर्गस्थितेरधिगमान् महति प्रमोदे ।

गोनस्तनोपरि निपानिभिरानयन्ती

मुक्तावली विरचनां पुनर्क्षितमस्रैः ॥ ५.१५

(अस्या वाच्यं प्रमादित)

उर्वशी—तदेतावानेव मे महाराजेन सवास । (सर्वे विषाद नाटयन्ति ।
राजा मोहमुपगच्छति)

यदा नायको वनाश्रयं ग्रहोन्मुद्यतः, उर्वशी स्वर्गारोहणाय समुद्यता च,
तदा नाट्य आगत्य राजानं कथयति—

इयं चोर्वशी यावदायुः तव सहधर्मचारिणी भवत्विति ।

उर्वशी—शल्यमिव मे हृदयादपनीतम् ।

युक्तद्वयम् (Principal and Accessory

संस्कृतनाटकेषु आधिकारिकवचानां प्रासङ्गिकवचनयोरथ विधानं

नाट्यशास्त्रादियु सम्यग्वर्तते, किन्तु स्वल्पेभ्येव नाटकेषु पूर्वोक्तं द्विविधं कथावस्तु समन्वितमेव लभ्यते ।^१

योरपीयनाटकेषु कथाद्वय समन्वयः प्रशस्त इति मान्यताभवत् ।^२

द्वन्द्वम्

योरपीयनाटकेषु प्रारम्भत एव द्वन्द्वस्योत्पत्तिः सर्वधनं धमनं चाश्रित्य कथानकं प्रायो विकसति । तत्सम्बन्धिविरोधस्तु नायकप्रतिनायकयोः, नायकसमाजयोः, नायकस्य विचार सरणि-विकलास्य वा भवति ।^३

भारतीयनाटकेषु द्वन्द्व कतिपयनाटकेषु दृश्यते । तेषु मुद्राराक्षसं सुप्रथितम् । तत्र घाणक्यराक्षसयोर्द्वन्द्वमाद्यन्तमन्तर्निविष्टमेव प्रकटति । वेणीसंहारे भीमदुर्योधनयोः, बालचरिते कंसवृष्णयोः, प्रतिमानाटके राम-रावणयोः, मध्यमध्यायोगे भीमघटोत्कचयोर्नाम द्वन्द्व वर्तते ।

बहुषु नाटकेषु नायिकाप्रातिपद्ये दैवी वा मानुषी वा वाधा प्रवर्तते । देवाना मित्राणा वीर्यायोगेन वाधा विनश्यन्ति । अभिज्ञानशाकुन्तले

१. व्यभिचारिवृत्तां नाटकेऽस्त्येवेति उत्तररामचरिते शम्भूश्चक्रपाशेन दण्डितमेव

2 No drama can be praiseworthy which has not two actions, that is two plots, though one is principal and the other is accessory - European Theories of the Drama P 64.

3 The cardinal part of drama is the conflict. All drama ultimately arises out of conflict. In tragedy the "pity" and "terror" issues out of conflict. In comedy the essence of the laughable is derived from the same source. Struggle between two physical forces (which may be characters), or between two minds, or between a person and a force beyond that person is to be found in the drama of ancient Greece.

Then there is inward conflict going on within the mind of the hero, conflict of emotion with emotion, of thought with thought etc.

दुर्वास कृता वाधा इन्द्रादिदेवाना साह्येन दूरी भवन्ति । द्वन्द्व तत्र प्रत्यक्ष न भवति । मालविकाग्निमित्रे पुना राज्ञीद्वय नायकस्य नव प्रणय विहन्तु-मुद्यतम् । तत्र च विद्रूपकादीनानुपाययोगेन नायको नायिका लभते ।

उत्तररामचरिते द्वन्द्व तु मानसिकमेव । तत्रात्मदशा नायक-स्वकरणीयस्य परिणाम मन्यमानोऽन्तर्दहति । न चेष्टते स विमोक्षाय किन्तु देवानामृषीणा च साह्येन, भवतु नाम कतिपयवर्षानन्तर स स्वीया प्रिया सानुरोध लभते ।

पात्र परिचय

नाटकेषु महत्त्वपूर्णपात्राणा परिचयो रसनिष्पत्तिदृष्ट्यापेक्षित एव, यतो हि नाम तानि पात्राणि सम्यक् परिचितान्येव विभावत्व साधयन्ति । अयं परिचयः वचन स्वमुखेनैव पात्र प्रस्तौति । यथाभिज्ञानशाकुन्तले सानुमती आत्मविषयक निवेदयति—

निर्वर्तित मया पर्यायनिर्वर्तनीयमप्सरन्तीर्यसानिध्य यावत् साधुजन-स्याभिपेककाल इति । साम्प्रतमस्य राजपैरुदन्त प्रत्यक्षीकरिष्यामि । मेनकासम्बन्धनेन शरीरभूता मे शकुन्तला । तथा च दुहितृनिमित्तमादिष्ट-पूर्वास्मि । अनेन पात्र किं कर्तुं समर्थं इत्यपि ज्ञायते ।

परमुखेनापि पात्रस्य दुर्भाग्य-सौभाग्याद्यायकानि वृत्तानि परिचय-प्रकरणेन दातव्यानि सन्ति । यथा वेणीसंहारे—

कर्ता द्यूतच्छलाना जनुमपशरणोद्दीपन सोऽभिमानि ।
कृष्णा केशोत्तरीयव्यपनयनमरुत्पाण्डवा यस्य दासा
राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्र
क्वास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयत न रुपाद्रष्टुमभ्यागतौ स्व ॥५२६

अत्र दुर्योधन प्रति कथं व्यवहरणीयमित्यनेन परिचयवाक्येन परि-चीयते ।

प्रायश पात्रस्य रङ्गे प्रथमप्रवेशस्यावसरे तस्य परिचयो दीयते । किन्तु विशेष प्रयोजनमुद्दिश्यान्यत्रापि पात्रपरिचयो निवेद्यते । वेणी संहार एतस्योदाहरण पञ्चमऽङ्केऽधोविद्य वर्तते—

भोमः —मूढ, अनुल्लङ्घनीयः सदाचार । न युक्तमनभिवाद्य गुरुन् गन्तुम् । (उपसृत्वा) सजय, पित्रोर्नमस्ति आरयो अथवा तिष्ठ । स्वयं विश्राव्य नामकर्तणी वन्दनीया गुरवः ।

अर्जुनः — (उपगम्य) तात अम्ब

सकलरिपुजयाशा यत्र बद्धा सुतेस्ते
तृणमिव परिभूतो यस्य गर्वणं लोक ।

रणशिरसि निहन्ता तस्य राघासुतस्य
प्रणमति पितरौ वा मध्यमः पाण्डवोऽयम् ॥ ५.२७

भीमः — चूर्णिताशेषकौरव्यः क्षीवो दुःशासनामृजा ।

भक्ता सुयोधनस्योर्वोर्भीमोऽयं शिरसाञ्चति ॥ ५.२८

प्रकरणेऽस्मिन् नामकर्मणी विश्राव्य वन्दनीया गुरव इति पात्रपरिचयस्य रूपमेव ।

प्रेक्षकाणां नायकाय सहानुभूतिं बहुलीकर्तुमेव ववञ्चित् पात्रपरिचयो-
ऽपेक्षितो भवति । यथा वेणीसंहारे मुनिवेशधारी राक्षसो रङ्गं प्रवि-
शति । स स्वमुखेनात्मानं परिचाययति—

‘एयोऽस्मि चार्वाको नाम राक्षसः सुयोधनस्य मित्रं पाण्डवान् वञ्च-
यितुं भ्रमामि’ अतः परं तस्य भयंकरी युधिष्ठिरं प्रतारणं योजनां प्रवर्त्यते ।
‘नायको युधिष्ठिरोऽग्नेन राक्षसेन प्रतार्यते’ इति प्रतीत्यां प्रेक्षकाणां तस्मै
सहानुभूतिजुःभते ।

पात्र-प्रवेशः

नाटकेषु प्रागेव सूचितो नायको रङ्गं प्रविशेदिति साधारणनियमः ।
अयं नियमस्तु अवरकोटिकपात्राणां प्रेष्य-भृत्य-भट-चेटादीनां रङ्गप्रवेश-
विषये सर्वत्र न दृश्यते । उत्तम-मध्यमनायकानां प्रवेश-प्रकरणेऽपि सर्वत्र
स्पष्टा वा साङ्केतिकी वा सूचना सर्वत्र न भवति ।

प्रेक्षका रङ्गप्रविष्टं पात्रं जानन्तिवति पूर्वोक्तसूचनायाः सविशेषं
महत्त्वम् । सूचनां विनापि बहूनि पात्राणि स्ववेषादिभिरभिज्ञायन्ते । यथा
चेटादयो विटविद्रुपकादयश्च । ते प्रायः सर्वेऽवरकोटिका एव । उच्च-
कोटिका पुरुषा यदा रङ्गं प्रविशन्ति तदा तेषां पूर्वसूचना रङ्गे पूर्वं
वर्तमानान् जनान् तेषां सम्भावनायै सज्जीकर्तुं भावश्यकी । तेषामागमनेन
वदन्महत्त्वपूर्णो नवीनः कथाश्च प्रवर्ततेति प्रेक्षकाणां तद्विषये सूचनाव-
श्यको भवति ।

यत्र श्रेष्ठपुरुषा अपि सूचनां विना रङ्गं प्रविशन्ति, तत्र कवि-
विशेषोपायेन तेषां पूर्वतो वर्तमानाञ्जनान् प्रति सूचनां करोति । कः ते
उपायाः ?

आग्निवेदेनेन

आग्निवेदेनेन स्वयमेवाग्निवेदेन यरोक्षस्मेग कराति । तद्यथा
एवंप्रथमं भोजनम् —

आदीपिते जुहुहे स्वधुजावन्ता
मद्भ्रातरश्च जगती च मयोमनीना ।
सोमद्रमेवमवतारं रयात्तु बाल ।
त च अन्न प्रपन्नञ्च ह्येन हि मन्ये ॥२४२

नारीनावाधि

नारीनावाधि रज्जुनीटे न केव न्नोपलानिषु पुरुषाणाम्नि भूमिकाया-
मग्निमपलि स्म । विश्वनाहुदेववरिते निहृगः कश्नोरल्लानानुहृ-
ष्ट्याग्निम प्रवर्त्तति ।^१

नारीनावाधि तु नर्तव्यं सन्ति । तेषामौदात्य भस्त्रनुष्ठेन वर्ण-
नीयन् —

हुताद्य एव दीक्षाभिस्तृप्ताभि परिमाज्जनन् ।
नृपनर्तनकीना च ब्रह्मदीप्त्यग्निज्जनन् ॥
अग्निरोद्य महाजोद्यैर्नृपति नर्तकीन्त्रया ।
मन्त्रभूतन तोयेन पुनरभ्युक्ष्य तावु बदेव ॥
महाहृते प्रमूर्ता स्म मुपौनैस्ताप्लकृता ।
सद्यो जन्मगुणोपैत तदा भनत नित्यद्य ॥

ना० शा० ३ ८३-८५

नर्तकीषु सूत्रशारी रमणीरन भवति शूद्रकत्याधोविधप्रनापेन—

‘नदना-कद्रशंनोत्पिता सूत्रशारीव’ वसन्तसेना । १५१/५२

अग्निमयकालावधि

साधारणतो नात्र सद्यं नातिथिर प्रावर्त्तत । यान्मानमेव नात्रा-
ग्निम शोभन न्यावु^२ । तेषामि अग्निमदिवसेषु केषाञ्चित्ना-त्रानाम-
ग्निम प्रवर्त्तत इति तेषा वैश्वानानुमीयते । बालसनायमनेजादेषु

१ विश्व० १८ २३, २६

२ यान्मानमत्राप्य यत्तत्राटव इत्यनेनम् ।

दार्थं विराहवन्कनया मद्यय विवर्त्तयेत् ॥

नाटकेषु प्रथमं स्थानम्भजते । योरपीयदेशेष्वपि कतिपयदिवसान् यावत् कस्यचिन्महानाटकस्याभिनयः प्रावर्तत । तथापि साधारणतो होराद्वयाद् होरासप्तकं यावत् साधारणो नाट्यावधि सम्मतः^१ ।

नाट्यधर्मा

'यल्लोके भवितुं नाहंति किन्तु रङ्गपीठे नटेरभिनयविशेषैः प्रत्यक्षी-
कार्यते' तन् नाट्यधर्मा । तथा हि—अभिज्ञानशाकुन्तले प्रथमेऽङ्के नायको
वने रथाह्वो मृगयते । रथाह्वो नायको वने परिभ्रशन्त मृगमनुयातु न
क्षमत इति वस्तुस्थितिः । किन्तु रङ्गपीठे वनभूमौ रथाह्वस्य राज्ञो मृग-
याभिनीयते इति नाट्यधर्मा प्रयोगः ।

नाट्यधर्मा-प्रयोगो भूयिष्ठमुल्लसति सस्कृतनाटकेषु । तेषा समा-
कलनं नाट्यसम्भाव्यतावधारणार्थमपेक्षितम् ।

भरतस्तु नाट्यधर्माप्रयोगं पात्रप्रवेशमधिकृत्य वर्णयति ।

नगरे वा वने वापि सागरे पर्वतेऽपि वा ।

दिव्यानां गमनं कार्यं द्वीपे वनेषु वा पुनः ॥ १३.१८

आकाशेन विमानेन माययाप्यथ वा पुनः ।

विविधाभिः क्रियाभिर्वा नानार्थाभिः प्रयोगतः ॥ १३.१९

अभिनवगुप्तो विशदयति—आकाशगामिना विमानेन मायया वा
अदर्शनरूपया, अन्याभिर्वा बलादाहरणादिक्रियाभिर्विविधप्रयोजनाभिः
कार्यम् ।

कालावधिकनाट्यधर्मा

कतिपयवर्षान्तरालेनापि घटिता कथा द्विवाणा होराणामभिनयेन प्रत्य-
क्षीकार्यते । तथा हि—अभिज्ञानशाकुन्तलस्य कथा वर्षत्रयावधिकी
वर्तते । सा तु होरात्रयेणाभिनीयते ।

कश्चित्तुस्य किमपि कार्यं साधयितुं न्यूनातिन्यूनं होराधर्मपेक्षते,
किन्तु रङ्गपीठे तु क्षणाधेनेनैव तत्कार्यं सम्पादयति । तद्यथा मृच्छकटिके—
अधिकरुणिकः — य एयोऽधिकरुणद्वार्यंश्वस्तिष्ठति, तमेनमाहृह्य गत्वा
पुष्पकरण्डकोचानं दृश्यतामस्ति तत्र काचिद् विपन्ना स्त्री न वेति ।

1 Oxford Companion to Theatre p 420

वर्षत्रये इवचिदभिनयो रात्रौ नववादनकालतः प्रातः चतुर्वादनकाल-
मावन् प्रवर्तते Theatre in the East p. 113

वीरक. — यदार्थं भाज्ञापयति । (इति निष्क्रान्तो प्रविश्य च)
गतोऽस्मि तत्र । दृष्टं च मया स्त्रीकलेवरं श्वापदैर्विलुप्यमानम् ।

अद्भुतार्थं निवेशनाय नाट्यघर्मी बहुशः प्रयुक्ता ।

ऐन्द्रजालिकप्रयोग

रत्नावलीनाटिकाया राजप्रासाद ऐन्द्रजालिकप्रयोगेण ज्वालावलीढो
भवति । तत्र वासवदत्ता-विदूषक वसुभूति बाभ्रव्यादयोऽग्नौ निपतन्ति ।
ते सर्वे नायिकया सहादग्धा परावर्तन्ते रङ्गपीठे ।

भासोऽविमारके नायकमग्नौ निपतन्त ततोऽदग्धमेव दर्शयति ।

कपूरमञ्जर्या नायिका दूरत आनीयत इन्द्रजालबलेन

देवादीनामृद्धिप्रयोगा

देवादीनाममानवीयाः शक्तयो विभूतयः सिद्धयश्च रङ्गपीठे दरीह-
श्यन्ते । तद्यथा—उत्तररामचरिते रामस्य विमानराजो भाषया निय-
म्यते । रामो वदति—विमानराज, अत्रैव स्थीयताम् । अभिज्ञानशाकुन्तले
तु दुष्यन्तो भातलिनाः सहेन्द्रलोकभाकाश्यानेन विमानेन गच्छति ।^१ ततः
परं परावर्तनपथे स स्वर्गमार्गं लक्षते । तद्यथा भातलिर्वर्णयति—

त्रिलीतस वहति यो गगनप्रतिष्ठा

ज्योतीषि वर्तयति च प्रविभक्तरश्मिः ।

तस्य द्वितीयहरिविक्रमनिस्तमस्क

वायोरिम परिवहस्य वदन्ति मार्गम् ॥ ७६

भासस्याविमारके नाटके विद्याधरस्याङ्गुलीयकं धारयित्वा नायको
यथेच्छं दृश्योऽदृश्यो वा भवति । अनेनोपायेन स नायिकाया भवनगतः
प्रच्छन्न एव चिरं तस्याः साहचर्यं लभते ।

भरतो नाट्यघर्मीतत्त्वं परिभाषते—

काव्यगतनाट्यघर्मी

अतिवाक्यश्रियोपेतमतिस्त्वातिभावकम् ।

लोलाङ्गहाराभिनय नाट्यलक्षणलक्षितम् ।

एतदनुसृत्याभिनवगुप्तो निर्दिशति—

१ अतिवाक्यश्रियोपेतमिति—इतिहासादिवाक्यमतिक्रम्य योचित-
रञ्जकेतिवृत्तवत्पनात्मिका क्रिया । यथा बालरामायणे न तु कैकेयी राम

१. विमानोऽयं गगनविहारी सप्तप्रहो बभूव ।

निर्वासयति, अपि तु कश्चिद्राक्षसो, मायादशदयो भूत्वा रामं निर्वासय-
तीति, नाट्यधर्मी । इयं तु कुन्तकस्य कथावस्तुन । प्रतिसंस्कारवक्रता ।^१
तत्र स उदाहरति दुर्वाससं शापोर्गभिजानशाकुन्तलस्य चतुर्धाङ्गीय-
विष्कम्भके ।

२ अतिसत्त्वाधिकमिति—स्वभावचित्तवृत्तिमतिक्रम्य यत्स्थित
कविकल्पितचित्तवृत्त्यन्तरयुक्तम् । यथा स्वभावचपलविद्वेषकचित्तवृत्त्य-
तिक्रमात् । यथा वत्सराजेन मन्त्रिणानुचितगाम्भीर्याविहित्ययोजन वसन्त-
कस्य तथा ।

मृच्छकटिके शूद्रकेण वसन्तसेनायाश्चित्तवृत्त्यन्तरं साधु प्रकल्पितम् ।
वेश्याभूतापि सा सनी साध्वी बभूवेति नाट्यधर्मीविशेषः ।

३ अतिभाषकमिति—स्वभावभाषितमतिक्रम्य यत्स्थितम् । यथा
राज्ञ्यां संस्कृतम्, पशूनां परस्परसवादो वा ।

नटगता नाट्यधर्मी

१. लीलाङ्गहारामिनयमिति—लीलया शोभाप्रधानतया अङ्ग-
हाराणि मनोहराणि तत्प्रधानैरमिनयैरुपेतम् ।

२. स्वरालङ्कारसंयोजनमिति—पाठे स्वरालङ्कारसंयोजनया युक्तम् ।

३ अस्वस्थपुरुषाभयमिति—यत्र च पुरुषो न स्वरूपे तिष्ठति, अपि
तु स्त्रीत्वमाश्रयति । प्रयोज्यः पुरुषो यत्र न स्वरूपस्य अपि तु स्त्रिया
प्रयुज्यते, तन्नाट्यधर्मी ।

छायाप्रयोगेण, नाट्यधर्मी ;

भरतः पक्षिणां श्वापदामां च पशूनां च स्वस्वजातिसमुत्पत्तेन स्वभावेन
गतिर्भवेदिति सूचयति । तथाहि—

सिंहर्षवानराणां च गतिः कार्या प्रयोक्तृभिः ।

या घृता नरसिंहेन विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ १२. १५४

रङ्गे रयादयः ।

वेदेशिकरङ्गे रयादीनां चर्यां बभूव । सेनायां अपि प्रयाणं तत्र प्रत्यक्ष-
दृश्यमासीत् । भारते साधारणतः सुसंस्कृतरङ्गे नैतादृशानां रयादीनां
चर्यां प्रत्यक्षदृशिता । तत्राङ्गहारादिना व्यञ्जनया संस्कृतेन वा महत्ता

दर्शयितव्या बभूवेति शास्त्रीयमतानुसारेण सत्यमेव रथादीनि । विदेशे रङ्गमण्डपस्य विपुलाकारो रथादीनि बहुविधमहत्तमानि वस्तूनि साक्षात्कारयितुमाहंत् ।

तथापि लक्ष्यग्रन्थप्रमाणेन प्रवहणादीनां तेषूपविष्टानां जनानां च स्थितिनिस्तन्दिर्घैव । तथा हि मृच्छकटिकस्याष्टमेऽङ्के प्रवहणे प्रविश्यैव शकारस्तत्र राक्षसी पश्यति । स कथयति—

भाव प्रवहणान्तं स्त्री प्रतिवसति । विटस्तत्र वसन्तसेना पश्यति ।

तदनु वसन्तसेनावतीर्थेकान्ते स्थिता ।

पूर्वमदृष्टा वसन्तसेना पश्चात् प्रवहणादवतीर्थं सर्वेदुंज्यते । अत एव स्पष्ट प्रतिभाति यत् सा प्रवहणे व्यराजत ।

गोपालदारकस्यापि प्रवहणेन गमनं चारुदत्तस्य दर्शनं च रङ्गे प्रवहण-चर्यां विना न सम्भवतो यतो हि नाम प्रवहणे प्रच्छन्नो गोपालदारकश्च-ञ्चन्दनकेन भग्नापते, तस्मादासि लभते च । किन्तु तत्रैव स्थितो वीरकस्त न पश्यति । प्रवहणवाहकश्चेतो जानाति यद् वसन्तसेना प्रवहण उपविष्टा वर्तते । प्रवहणं वागते प्रवहण उपविष्ट आर्यको न केनापि दृश्यते । वसन्तसेनैवागतेति चेदवचनेन चारुदत्तो जानाति । प्रवहणं प्रविश्यैव विदूषकः कथयति—न वसन्तसेना, वसन्तसेनं सत्त्वेपः । अत एव रङ्गे प्रवहणस्य तस्मिन्नुपविष्टस्य प्रच्छन्नस्य स्थितिः प्रमाणितैव ।

मूर्तिमन्तो रथादयः

भरतस्य 'शैलानविमानानि चर्मवर्मायुधध्वजा मूर्तिमन्तः प्रयुज्यन्ते' इति कथनेन न तु वास्तविकरथाः किन्तु शिल्पकृतो रथो रङ्गे नेय इति ज्ञायते ।

देशकालकलावैविध्येन साक्षाद्दर्शनं छाप्या प्रतीकेन वा प्रतिबोधनं कल्पयित्वा वस्तुन समुपकल्पितम् ।

सर्वसाधारण-नाट्यमण्डपः

रङ्गमण्डपस्य स्वरूपं भरतादिभिः नियमितं वर्तते । तथापि स्वतन्त्र-तया सूत्रधारद्वयं आवश्यकतानुसारेण नित्यं भवनवस्वरूपात्मकं रङ्ग-मण्डपं निर्मितवन्तः । तद्यथा रामचन्द्रेण नाट्यदर्पणे चित्तन्त्ये—

रथ्यासमाजचत्वर-सुरालयादौ प्रवर्त्यते बहुभिः ।
पात्रविशेषैर्यत् तत् प्रेक्षक कामदहनादि ॥

मनमोहनघोषः सम्प्रधारयति—

It cannot be said how far the ancient Indian plays were performed in specially constructed theatres. It may be possible that only kings and very wealthy people owned play houses constructed according to the Natyasastra while dramatic spectacles meant for the common people were held in the open halls, called Natamandira in front of temples, or in a temporarily devised theatre under the cover of a canopy, as in the case of the modern Bengali Yatras which seem to have unmistakable resemblance and connection with the ancient Indian Natya described in the Natyasastra.¹

The Natyas'astras : Introduction P. LI

देवालयाणां मण्डपेषु नाट्य-प्रदर्शनं तु साधारणरीतिरासीत्
योरपीयदेशेष्वपि स्थायिभवनं विनापि आधुनिक 'रामलीलावत्'
नाट्याभिनयो विशालप्राङ्गणेष्वभवत् । तत्र दर्शका १७,००० अपि
बभूवुः ।

परर्वति युगे 'बेअर-स्टेज' इति नाट्यमण्डपस्योपयोगोऽभवद् योरपीय-
देशेषु ।^२

कवेः सत्त्वोवात्स्यम्

कवेः स्वकीया विचारा जीवनोद्देश्यानि च तस्य कृतौ प्रतिफलन्ति ।
स स्वयमेव विविधपात्राणां मुखेन नाटकोचितं संवादादिकं वितनुते । प्रीक-
देने तु बहवो नाटककारा मोद्धारोऽभवन्, स्वयमेव स्वनाटकाभिनयप्रयो-

१. महाकालीमण्डपे गङ्गादास प्रतापविलासस्य प्रथमप्रयोगोऽभवदिति प्रस्ता-
वनात्तो ज्ञायते ।

२. A stage free from any scenery or properties, Sobel The
Theatre Handbook P. 75

जनेन नाट्याचार्या अभिनेतारश्च बभूवुः^१ । मध्ययुगेऽपि योरपीयनाटक-
काराणा हिंसा-प्रवृत्तिश्ल्लेखनीयासीत् ।^२ भारते श्रेष्ठराजानो, राजामात्या
दार्शनिका महापण्डिताश्च नाटक रचयामासु ।

श्रव्यमात्रेणापि नाट्यम्

‘नाटकीयेष्वङ्केषु नायकचरितमङ्गभागे दृश्यमेव वर्तते’ इति धनञ्ज-
यस्पाद्योवचनेन विज्ञापितम्—

प्रत्यक्षनेतृचरितोऽङ्क^३ ॥ दश० ३ ३०

नेतृ लक्ष्यग्रन्थेषु दृश्यते । विशुद्धश्रव्येण विधिना प्रचुरं वस्तु
अङ्केषु वितन्यते । यथा वेणीसंहारस्य चतुर्थेऽङ्के सुन्दरको दूत
दुर्योधनाय सविस्तरं वर्णयति कथं नाम वृषसेनाजुंनयोयुद्धमभवदिति ।
तत्र वृषसेनो मृत इति च । मुद्राराक्षसे दूताश्राणवयाय राक्षसाय चारिभि-
नार्थककृतं कार्यजातमङ्गभागे वर्णयन्ति । तथा हि—

द्वितीयाङ्के राक्षसः (विराधगुप्त प्रति)—सखे वर्णय कुमुमपुर-
वृत्तान्तम् ।^४

१. तथा ग्रीसदेशे एबक्लीज (५२५—४५६ ई० पू०) मरायान समरे पारसीकं
रघुष्यत् । स ६० नाटकानां रचयितासीत् । स्वमभिनेता चासीत्, नटान-
शिलयञ्च । तस्य नाटकानि घामिकाणि देशभक्तिपराणि च विलसन्ति ।
सोफोक्लीज ४९७—४०५ ई० पू० सर्वत्र धनापतिः १०० नाटकानां रचयिता
बभूव । अथवादरूपेण तत्र बभूव ग्रिपोटिज (४८५—४०६ ई० पू०),
स्वरचनासु चारित्रमश-प्रवृत्तीनां निदर्शको नास्तिकः ।

2. During Elizabethan times poets, creators of beauty, were
violent men Jhonson killed a man in a duel, Marlowe
was stabbed Sidney was killed in a battle, Millett ।
The Art of the Drama P. 43

३. अनेनाङ्गभागे नायकचरितस्य श्रव्यता न निषेधिता । अमिप्रायो मूलशास्त्र-
ज्ञतोऽप्यमेव विद्यते यदुपलक्षकादिषु नायकचरितं दृश्यं न भवेत् ।

4. यथा मिलेटमहादयो दर्शयति The messengers speeches are frequ-
ently the most purple patches in even a distinguished
play The Art of the Drama, P 225

नाट्यस्य लोकप्रतिष्ठा

भारते शाश्वतमेव नाट्यकला वैभवशालिना राजा घर्माचार्याणाञ्च प्रेक्षाभवदस्ति च । इयं नाट्यकलार्थमिश्राणा विद्वद्राणा राजामात्याना तीर्थिकानां राज्ञीना, परिजनाना च परितोषाय प्रवर्तमाना सर्वेषा कृते जीवनोद्देश्य प्रदर्शितवती । नेतादृशी स्थितियोरपीयदेशेषु सदावर्तत । तत्रत्या राजानो घर्माचार्याश्च प्रारम्भिकयुगे प्रायशो नाट्यविद्वेषका बभूवुः । नाट्य तु न सत्स्थानुयायिना दर्शनीयमिति सामाजिकी धारणासीत् । नाटकीया नाट्यानि च सुसंस्कृतनागरेष्वेक्षितानि नगरेभ्यो बहिष्कृतानि मध्ययुग यावत् क्व क्वमपि श्वसन्ति स्म । इयं स्थितिर्नाट्यकस्य स्वरूप द्वयोर्महाद्वीपयोर्भिन्न भिन्नमेव प्रकरोति । राजाश्रित विद्वदाश्रित च भारतीय नाट्य चिरं सवर्धते ।

योरुपे नाटकदुर्दशा

नाटकस्याभ्युदयः समाजे नाटकलेखकाना, नटानां नाट्यमण्डपाना च प्रतिष्ठा-सोष्ठवेनाभिव्यज्यते । तद्यथा सोदेल महोदयो वर्णयति—

In the 17th century actors in Germany were vagabonds, roamers, jugglers, quacks, musicians and acrobats.

Active opposition by London authorities to the Theatrical activities caused many playhouse-managers to move to Bank side, which was beyond the jurisdiction of the city¹

अभ्युदयो नाटकान्ते

संस्कृतनाटकेषु प्रधाननायक आदौ मध्ये वा वैषम्यप्रपन्नोऽभ्युदयमर्जति । अयमभ्युदयश्च फलम् । नायकस्य सत्प्रयत्नेन, सद्बृत्तिभिश्चाभ्युदयात्मकमेव फल निश्चप्रचम् । तद्यथा मालविकाग्निमित्रे—

धारिणी—साधारणः खलु तासा मम चायमभ्युदयः । ५.१७/१८

अभ्युदयकथयोचितं न लसितम् । ५.१८/१९

अभिज्ञानशाकुन्तले च

राजा—अयि, आचरितव्यमेतदभ्युदयकालेषु । ७.२५/२६

योरुपीयनाटकेषु दुष्मान्तानि द्वेषद्वीनामानि सुमान्तानि कामेदो-
नामानि च दृश्यानि भवन्ति । यद्यपि भारतीयनाटकेषु कामेदो-सत्त्वानि

भूयो लभ्यन्ते तथापि नायकदृशा नाटकादीनि कामेडीतो भिन्नान्येव सन्तीत्यघोविवेचनेन स्फुटमेव ।

ट्रेजेडी कामेडी

ट्रेजेडी तु महता वैषम्य साटोप निदर्शयति । कामेडी पुनरादौ वैषम्यपरापि मध्यमवर्गीयाणा साधारणलोकाना वा रमणात्मक जीवन-वृत्त प्रस्तौति । ट्रेजेडी कामेडी च परस्पर भिन्नेव नायकदृष्ट्या, वस्तुदृष्ट्या च ।

अनाटकीयतत्त्वानि

नाटकस्य बहुविधान्युद्देश्यानि परिपालयितुं कविरनाटकीयानि तत्त्वानि योजयति । तानि वस्तुतः कथावस्तुविकासाय न साधकानि, प्रत्युत बाधकान्येव । न तु पात्राणा चरित्र-चित्रणार्थमपि तेषामुपयोगो वर्तते । अनाटकीयतत्त्वाना समावेशेन प्रबन्धशरीरे शैथिल्य संभूयजायते ।

वस्तुत ईदृश शैथिल्य वैदेशिके समीक्षकरपि दोष एवेत्यालोचितम् ।^१

मृच्छकटिकेऽनाटकीयतत्त्वाना प्राचुर्यं वर्तते । तत्र चतुर्थेऽङ्के वसन्त-सेनाया भवनस्य पञ्चमोऽङ्के वर्षायाश्च दीर्घतर वर्णन सापेक्ष नास्त्येव ।

- 1 Comedy deals with men of humble station and tragedy deals with the adversity of a distinguished man. Comedy begins with adverse circumstances and has happy termination. It specialises in pleasing and amusing happenings. Whereas tragedy is lofty and sublime, comedy is humble and mild. *European Theories of Drama* P. 45. Tragedy is characterised by horrible events, irrespective of its sad ending or happy ending. *Ibid* P. 62
- 2 The relatively loose form of the English drama of the renaissance offered a particular temptation to the dramatists to introduce essentially non-dramatic passages. For example, the discussion of national drinking habits in the fourth scene of *Hamlet* strikes most readers as a dull and unwarranted intrusion. It does not further the plot, it does not advance the characterisation.

नास्ति ग्रीकप्रभावः

भारतीयनाटके ग्रीकप्रभावो नास्त्येवेति मानियर-विन्टरनित्ज सप्रमाण साधयति । तद्यथा—

The theory that the Indian drama had been influenced by the classical Greek comedy has long been rejected. Now we know that the beginnings of the Indian drama have to be looked for in the ancient ballad poetry, mostly connected with religious worship. In so far the drama was certainly indigenous in India. But the poet, who introduced the drama into literature, also imitated the popular performances of strolling players. And it is just possible, that among these strolling players there were also Greeks, who had come to India in the train of Bactrian and other foreign rulers in the North West of India. It may be urged against the Greek influence, that the Indian drama as we know, it has an entirely national Indian character. If there was any Greek influence on the Indian drama it can only have been a very superficial one.

Some Problems of Indian Literature P. 77-78.

अभिज्ञानशाकुन्तलेऽङ्गुलीयकस्याभिज्ञानत्वं मिनेण्डरनामकेन महाकविना प्रणीतस्य Epitrepointes (The Arbitrator) नामकस्य नाटकस्याङ्गुलीयक-सविधानमुपजीवतीति तयो सवादेन स्पष्टं प्रतीयते । सोऽयं महाकविः ख्रीष्टाब्दात् प्राक् चतुर्थशतके प्रादुर्बभूव ।^१

मुद्राराक्षसे विषकन्यया राजकुमारस्य मारणयोगस्तु The Revenger's Tragedy नामके नाटके कस्याश्चिन् मृतप्रेयस्याः कपाले विषमये परिघ्नान् परिधाय तमसि राजकुमारस्य तस्याः संस्पर्शेन मृत्युं विहिष्यन्^२ इति नाटककथाया मूलम् ।

1. World Drama & Epitrepointes

2. Soble The Theatre Hand book P. 661

आदर्शनाटकानि-विश्वात्मकता च

कतिपयनाट्यकृतय आदर्शरूपाः सहस्रवर्षं यावदुदीय मान-
कवीनां पथप्रदर्शिका भवन्ति । यथा, भासस्य कालिदासस्य वा नाटकानि
परवर्तियुगे नाट्यक्रियाया आदर्शभूता आद्रियन्ते स्म । योरपीयदेशेष्वपि
तादृशा नाटककारा बभूवुः । स्पेनदेशोद्भूतः सेनेका स्त्रीष्टाब्दस्य प्रथमे
शतके नवनाटकानि विरचितवान्, येषामानुरूप्य पुनर्जागरणयुगेऽपि भूय
समीहितमासौद् योरपीयनाटकेषु । सेनेका योरपीयनाट्यविकासस्य
प्रथमपदस्यान्तिमो महाकविः । इयमेव कलाकृतेर्विश्वात्मकता भवति ।^१

सुसंस्कृति शिक्षा

न केवलं कथा प्रसङ्गनापितु ततो बहिरपि प्रेक्षक नीत्वा सुसंस्कृति-
प्रदानि वाक्यानि कविर्नाटकेषु निदधति । तथा हि बालचरिते—
नन्दगोप — भर्तं अशीचोऽस्मि । मृता दारिका गृहीता । मुहूर्तं प्रति-
पालयतु भर्ता । यावद् यमुनाजले गत्वा शौच करोमि ।

वसुदेव — वयस्य, घोषबासान् प्रकृत्या शुचिरेव भवान् ।

नन्दगोपः — तेन हि अस्माक घोषस्योचित पांसुना शौच करोमि ।

कविरत्र घोषस्य पांसो पावकत्वं मानसे वासयति । तथैव बालचरिते
वृद्धगोपस्य वचनेन गवा जगन्मातृत्वं निर्दिशतम्—

अनुदितमात्रे सूये प्रणमत सर्वादरेण शीर्षेण ।

नित्यं जगन्मातृणां गवाममृतपूर्णानाम् ॥ ३१

अत्र गौर्मातृत्व भारतीयसंस्कृतोदाहरणं प्रभावितम् ।

स्वप्नवासवदत्तेऽधोलिखितसवादं केवलं सुसंस्कृति-शिक्षयितुकामेन
कविना निबद्धः—

पद्मावती — आर्यपुत्र, किं मया सहोर्पविष्ठ एतं जनं प्रेक्षिष्यते ।

राजा — कोऽत्र दोषः ।

पद्मावती — आर्यपुत्रस्यापरः परिग्रह इत्युदासीनमिव भवति ।

1 It is a spirit of universality that makes out every great drama, no matter when or where that drama was produced. A. Nicoll : The Theory of the Drama P. 100

राजा — कलत्रदर्शनाहं जन कलत्रदर्शनात् परिहरतीति बहुदोषमुत्पा-
दयति । तस्मादास्यताम् ।

रामः प्रतिमाया परिव्राजकवेषं रावण कथयति—

भगवन् एव एव मे निश्चयः—

उभयस्यास्ति सान्निध्यं यद्येतत् साध्यमिष्यति ।

१. धनुर्वा तपसि श्रान्ते श्रान्ते धनुषि वा तपः ॥ ५९

अनेन वाक्येन न केवलं क्षत्रियाणां कृतेऽपि तु सर्वेषां भारतीययुवकानां
कृते राष्ट्रस्य समाजस्य वा सौष्ठवं विद्यातु धनुषः (शक्तिविधानेन)
तपसः (चारित्रिकवैशेष्येन) च समुत्कर्षः साधनीय इति बोधो गम्यते ।

संप्रसङ्गमेव विराटेश्वरस्य वचनं पञ्चरात्रे—

“ अकारण रूपमकारणं कुलं महत्सु नीचेषु च कर्म शोभते । २. ३३
अथे कर्ममहिमेव राष्ट्रमुन्नयति ।

मध्यमव्यायोगे भीमः शिक्षयति—

माता किल मनुष्याणां देवतानां च देवतम् ।

मातुराज्ञा पुरस्कृत्य ध्यमेता दशा गताः ॥ ३७

अत्र भारतीयसंस्कृतौ मातृदेवो भवेति शिक्षा ।

प्रस्थानकाल इष्टजनस्य वदतु—

गच्छतु पुनर्दर्शनाय ।^१

अतिपिमाश्रमपदद्वारं यावत् सहयाश्रया सम्भावयेदिति तत्रैव
शिक्षितम् ।

मृच्छकटिके प्रियवचनं सोपदानं श्रोतव्यमिति शिष्टाचारोऽधोविद्यं
निर्दिशति —

वाचदत्त — सहपंम्) भद्रं न कदाचित् प्रियवचनं निष्कलीकृतं
मया । तद् गृह्यतां पारितोषिकम् । (इत्युत्तरीयं प्रयच्छति ।)

न खलु भिक्षुः स्त्रीशरीरं स्पृशेदिति मृच्छकटिकेऽधोविद्यं शिक्षितम्—

भिक्षुः— उत्तिष्ठतु, उत्तिष्ठतु बुद्धोपासिके तां पादपत्रमीपजातां
रुतामवलम्ब्य । (इति रुता नामयति)

(वसन्तसेना गृहीत्वोत्तिष्ठति)

नीतिलता नाट्यकथावृक्षसञ्चिता स्वपुष्पफलादिभिः प्रेक्षकान् भूयिष्ठ
चिरं प्रमादयति ।

तत्रैव संस्कृति-शिक्षाधोविद्या वर्तते—

चाण्डाली—

सर्वं खलु भवति लोके लोकं सुखसस्यताना ।

विनिपन्निताना नराणां प्रियकारी दुर्लभो भवति ॥ १०.१५

न खलु वयं चाण्डालाश्चाण्डालकुले जातपूर्वा अपि ।

येऽभिभवन्ति साधु ते पापास्ते च चाण्डालाः ॥ १०.२२

स्वतन्त्ररूपेणानि पात्राणि मृच्छकटिकस्य दशमेऽङ्के स्वविचारान्
प्रकटयन्ति । चाण्डाली चारुदत्तश्च सह गच्छन्ति किन्तु तत्र चाण्डाली
परस्परमानपनः । तयोर्वचनमध्रुत्वेवानेकशश्चारुदत्तः स्वविचारान्
प्रकटयति । तथा हि—

चारुदत्तः —(सनिर्वेद स्वगतम्)

मल्लशतपरिपूतमित्यादि । १० १२

इति शम् ।

प्रमुखा लक्षणग्रन्थाः

- १ भरत. — नाट्यशास्त्रम्, अभिनवभारतीसहितम् । गायकवाह ओरियण्टल सीरीज, बढौदा ।
- २ आनन्दवर्धन — छन्द्यालोकः अभिनवगुप्तकृतलोचनसहितम्, चौखम्भा विद्यामवन, वाराणसी, १९७९ ।
- ३ कुन्तकः — वक्रोक्तिजीविणम्, वनाटक यूनिवर्सिटी, धारवाह, १९७७ ।
- ४ धनञ्जयः — दशरूपकम्, धनिककृतावलोकसहितम्, अटयारलाहोरी, अटयार, १९६८ ।
५. सागरनदी—नाट्यलक्षणरत्नकोशः, चौखम्भा संस्कृत सीरीज, १९७२ ।
- ६ भोजः — (१) शृङ्गारप्रकाशः, सम्पादकः जोशयार, मंसूर, १९६३ ।
(२) सरस्वतीवृष्ठाभरणम्—काशीहिन्दूविश्वविद्यालय, वाराणसी, १९७९ ।
- ७ लोमेन्द्रः — जीविभ्यविचारचर्चा, वाराणसेय संस्कृत-संस्थान, वाराणसी, १९७४ ।
- ८ मम्मट — काव्यप्रकाश, भण्डारकर-ओरियण्टल इन्स्टीट्यूट, पुणे, १९५० ।
- ९ रामचन्द्र गुणचन्द्रः — नाट्यदर्पण, गा० ओ० सीरीज, बढौदा, १९५९ ।
१०. शारदातनया — भावप्रकाशनम्, गा० ओ० सीरीज, बढौदा, १९३० ।
- ११ विश्वनाथः — साहित्यदर्पण, निर्णयसागर प्रेस ।
१२. सिंहगुपालः — दशार्णवमुष्णकरः, संस्कृत-परिषद्, विश्वविद्यालयः, सागर, १९६९ ।
१३. विप्रदासः (शुक्लपण्डित) संज्ञीतचन्द्रिका, उस्मानिया यूनिवर्सिटी, हैदराबाद, १९०४ ।
१४. पण्डितराओ जगन्नाथ — रघुशृङ्गाधर, निर्णयसागर प्रेस ।
१५. रामभृष्णकवि — सम्पादकः भरतकोश, मुशी राममनोहर शास्त्र, नई दिल्ली, १९८३ ।

प्रमुखा लक्ष्यग्रन्थाः

१. भासनाटकप्रक्रमम्—सम्पादकः सी आर देवघर ।
२. कुण्डमाला—सम्पादकं के.के. दत्त ।
३. मृच्छकटिकम्—निर्णयसागर प्रेस ।
४. मुद्राराक्षसम्—मोतीलाल बनारसी दास ।
५. मालविकाग्निमित्रम् } सम्पादक प्रो० रेवाप्रसादो द्विवेदी, काशी हिन्दू-
६. विक्रमोद्योगम् } विश्वविद्यालय, वाराणसी, १९७६
७. अभिज्ञान शाकुन्तलम् }
८. प्रियदर्शिका—निर्णयसागर प्रेस ।
९. रत्नावली " "
१०. नागार्जुनम् " "
११. वेणीसंहारम् " "
१२. महावीरचरितम्—श्रीलक्ष्मी विद्याभवन, वाराणसी ।
१३. मालतीमाधवम्—लोकभारती, प्रयाग ।
१४. उत्तररामचरितम्—विश्वविद्यालय-प्रकाशन, वाराणसी ।
१५. आश्वमेधसूत्राणि—श्रीलक्ष्मी विद्याभवन, काशी ।
१६. बालरामायणम्—श्रीलक्ष्मी सुरभारती प्रकाशन ।
१७. बालभारतम्—निर्णयसागर प्रेस ।
१८. विद्वत्सालमञ्जिका " "
१९. कर्पूरमल्लप्रदी " "
२०. शब्दकोशिकम्—विद्याभवन संस्कृत ग्रन्थमाला, काशी ।
२१. प्रबोधचन्द्रोदयम् " "
२२. नगवदज्जुकीयम्—मंगलोदयम् प्रेस, त्रिचूर ।
२३. सत्यहृदयचन्द्रम्—निर्णयसागर प्रेस ।
२४. मोहुराजगराज्यम्—गायकवाह जोरियण्डल सीरीज, बङ्गाल ।
२५. प्रबुद्धबौद्धिणेयम्—आत्मानन्द समा, भावनगर ।

- २६ घर्माभ्युदयम्—आत्मानन्दसभा, भावनगर ।
२७ उल्लासराषवम्—गायकवाड ओरियण्टल सीरीज, बहोदा ।
२८ हम्मीरमदमदनम् " " "
२९ दूताङ्गदम्—निर्णयसागर प्रेस ।
३०. संकल्पसूर्योदयम्—ब्रह्मयात्र लाइब्रेरी, मद्रास ।
३१ गङ्गादासप्रतापविलासम्—गायकवाड ओरियण्टल सीरीज, बहोदा ।
३२ शमामृतम्—आत्मानन्दसभा, भावनगर ।

Reference in English

1. Allardyce, Nicoll (1) The Theory of the Drama
(2) The World Drama
2. Millett ; The Art of The Drama
3. Sobel, Bernard The Theatre Handbook, 1940
4. Styan Dramatic Experience
5. Bowers, Faubion ; The Theatre of The East 1950
6. The Oxford Companion to Theatre
- 7 Keith, A B : The Sanskrit Drama 1959
8. Wilson, H., Theatre of the Hindus 1950
9. Clark, H : European Theories of The Drama 1947
- 10 Raghavson, V Bhoja's Srngara Prakasa 1978.

शब्दानुक्रमणिका

अग्निगृहम् ७५	अभिनयकाणवधिः ४६१
अङ्क २३	अभिनयनियोगः २८८
(-विधानम्) ४५५	अभिज्ञानिका २३२
अङ्कुलैः ६४	अपाठ्यः २०२
अङ्कप्रति ४००	अर्धेजवनिः ३९५
अङ्कान्ति ९४	अर्धविदूषकः १६४
अङ्गलीयकम् १२९, ४७०	असवादाः ३३८
अज्ञातनायकत्वम् १८५	अहस्मिकार्थटना १८१
अतिभावकम् ४६४	आकाशपुरुष ४३१
अतिवाक्यक्रियोपेतम् ४६३	आकाशयानम् ३७६
अतिमत्त्वादिकम् ४६४	आकाशवाणी २८६
अद्भुतार्थप्रकटनम् ४०७	आकाशे ३८०, ४३२
अथमनायकः ८७	आशेषसह सवादा ४१८
अधिदेवताः २५०	आशक्तिहरः २२३
अनाटकीयतत्त्वानि ४६९	आत्मनिवेदनम् ४६१
अनायकपुरुषः २८७	आत्मपरिचयः ३४०
अनुनायक २००	आत्मन्तर्धीय १२१
अन्तपठ ३८१	आध्यमः ३७५
अन्तधि १६८	आध्यमक्या २३३
अन्तर्यवनिः ३८१	उच्चादर्श ३३
अन्यथासम्भावनम् ३१९	उत्तमनायक ८७
अन्वितितयम् ४५३	उदन्वा ३५४
अपटोदोषः ३८५, ३९१	उद्यतपालिका २३८
अपलापः ४२३	उत्तमतावरुणम् १६७
अपवाद १५९	उपनयः ३३९
अपवारितम् १७	उपरुपम् ४५०, ४५१
अप्रस्तुतप्रकाशा ४१७	उपामययोग ४५
अभरा २५१	

अश्विनकर्म ४२६
 अक्षयम् ४६
 अक्षु ३७
 अक्षिप्रयोगः ४६३
 अक्षिः २२७
 अक्षिका २३३
 एकोक्तिः ११०, १७९, २८४
 ऐन्द्रात्मिकप्रयोगः ४६३
 औषधिव्यम् ३५२
 कदवा ३९२
 कदवा विभाग ३७४
 कञ्जुकी २०६
 कदाश ६
 कपाविभाजनम् ४५६
 कथासाध सप्तह ३२८
 कथान्तरसन्निवेशः १७६
 कपटनाटकम् ३२६
 कर्णाटकलह ३३६
 कर्मसूत्रः ३३६
 काण्डकपठ ३८१
 वापालिक २२९
 वापालिकी २४५
 वामेटी ४५२
 कायकालः १३०
 कार्मणीयम् ४०३
 कालापेसा ४०४
 कालावधिकनाटकधर्मी ४६२
 कार्मण्यली ३७२
 विद्यात २२५
 कृत्वाभ्यम् १६५
 कुम्भः २२५

कृतकारक २२७
 कृतनीतिशुद्धता ३१७
 कृत्वाचाराः-१५७
 क्षापक २२९
 गणिका २३२
 गण्डः १८२
 गण्यर्थः २४८
 गमनाटकम् २८६
 गर्भाङ्क ३६०
 गुप्तचर २२५
 गेष्टे ३५०
 ग्रीकप्रभावः ४७०
 घटनाकालापेसा ४०९
 घटनाप्रभावावधारणम् २७९
 क्षत्रुर्वर्गीयता ३५३
 क्षत्रिनिर्णयम् १०७
 चाण्डाल २२४
 चारण २२२
 चारणी २२२
 चासी ५३
 चित्रजवनिका ३९४
 चेटः २१७
 चिटी २३४
 छायावस्त्रम् १६१
 छायानाटकम् ३२७
 छायापात्र सवादाः
 छायाप्रयोगेण नाटकधर्मी ४६४
 जनान्त्रिकम् १७, ३८१
 जवनी ३८१
 जातमार्ग ३७९

परिष्कारिका २२४
 परिष्कार २४४
 परिष्कार २४४
 परिवेष्टा ४२७
 पर्वतशिखरम् ३७६
 पद्यपक्षिण १२१, ३६३
 पावनपरिष्कार ४५६
 पावनप्रवेश ४५१
 पावनविह्वलना ४०४
 पावनसंज्ञा २६८
 पाण्ड्यम् १५०
 पितरः २४८, १९८
 पीठमद ३०६
 पुत्र १९
 पुत्र्य ३२०
 पुत्राभिवानिका ३९१
 पुरोहितः २०६
 पूर्वपीठिका १६
 पुनरङ्गावधारणम् ४९
 पूर्वसूचना ७
 प्रकरो ४३
 प्रथमम् १०४
 प्रत्यक्षनाम्ना नाटिका २३२
 प्रणिधि २२४
 प्रतिनाटिका २२६
 प्रतिदर्शनम् ३५६
 प्रतिपत्ति ३८१
 प्रतिहारः २२०
 प्रतिहारि २४२
 प्रतीक ४६५
 प्रत्युत्पन्नप्रतिपत्ति ४१५
 प्रभातम् ४१

प्रमदयनम् ३७५
 प्रयागना ११
 प्रलापा ४२३
 प्रलम्बनम् ३२६
 प्रविष्ट ३८५, ३८६
 प्रवेश ३८४
 प्रवेश २७२
 प्रवेशक-विश्वम्भकी ३४१
 प्रवेशकोद्धारणम् ७४
 प्रमाजिहा २३४
 प्रस्तावना ५१, ५४
 प्राक्कमेमप्लेज ४४१
 प्रास्निक ३५६
 प्रेक्षकः ३५५, ३५७

फास ४५१

घर्नाट शा ३५०
 बल्लक ४५१
 बहुभूमिकरङ्ग ३६७
 भाषा ४५३
 शालवसलता ४०

अठ २१८
 भाविष्यवाणी २८४
 भागवितर्येयः ४०६
 भावसवरणम् २९४
 भाविकर्षण ७
 भाविरामसूचना ४२२
 भाषापरिवर्तनम् ३०३
 मित्यु २२९
 सुन्दरान्तरिक्षवाद ४१२
 मातरः १९८

संग्रहः (सर्वसाधारणः) ४६५

गन स्थितेःपूर्वोपठिका २६४

मन्त्री २०२

महाचारा ५१

महाप्रबन्धः ४३

माधुर्यसन्धेता ४१६

मानसिन्स्थितेःनिदर्शनम् २६२

मित्रम् २००

मित्रान्तर ३०७

मित्राभाषणम् १६१

मित्राभियोग १५३

मित्रविवक्षम्भर २४

मुख्यशिवनका ३९८

मुनिवर्णनम् २९

मूर्तिमन्तोरथादय ४६५

मृगया २६

यमुनाहृदा ३७६

यवनिका ३८१

यिषानम् २९९

यवनी ३८२

यात्रापथ ३१

युगपत् संधानि।

मृदुतिविरम् ३७६

योगीश्वरी ४४

रत्नपुष्पः २२४

रत्नहारम् ६१

रत्नगीठम् १८, ३८३

रत्नमण्डपः ३७७

रत्नविधानम् ३७७

रत्नसिन्धु १८

रत्नगीषम् १८, ३८३

रथादि। ४६४

रथानुरूपसन्दर्भः ४२७

रहस्यनिवेदनम् ३०५

रहस्यरक्षणम् २८०

रहस्यविन्यासः २८०

राधस २४८

राजा १६३

राजप्रासाद ३७

राजमाता २३३

राज्ञी २२९

रूपम् ४५०

रुकाभेदा ४५२

रुसतीन्दयम् ३५

रोपणम् १५६

रुग्णात्पुत्रास ३५

रुता २५६

—वृथादय १२४

लोकप्रतिष्ठा ४६८

लोकशिल्पकः कविः ६४८

लोकोपदेगजगत् ३४९

लक्ष्मीभेदा ४२२

यज्ञवनम् १४८

यज्ञस्वामी ३७५

यज्ञस्यः २५४

यज्ञः २४७

यज्ञनयोजना ४००

यज्ञनमप्रिवेगः २९

यातुमरिधानम् ४५६

यादु ४७३

यात्रिगस ४०४

यार्थदा यम् ४०७

विटा २१४

विदूषकः २१०

विपश्चिन्ता नीयिका २३१

विजयोपचनम् १६६

विष्कम्भकः १५, २७१

वीरसहाय २०१

वृत्तम् ८५

(-द्वयम्) ४५७

वृत्तिविधानम् ३४५

वेश्या ३५६

वैतालिकः २२२

वैषम्यनिधानम् २७३

व्यभिचारिवृत्तम् ८४

व्यावसायिकभाषा १५५

शकास २१६

शकारीय वैषम्यम् १४८

शाप २८२

शिष्टाचारः १११

शिष्याः २३०

शोधनकः २२१

शब्दम् ४५, ४६७

शब्द-दृश्यम् ४४

सवरणम् २८०

सरम्भकार्यम् ७

सवादनेपुष्पम् ४१३

सविगातकम् ४०१

सखी २४०

सखी ४२९

सखिम् २०२

सञ्जामुनि ३७७

सत्रादानम् १६५

सत्क्रिया ३२

सर्वोदात्थम् ४६६

सन्धि २

सन्ध्वज्जम् १, २०६

सन्ध्यान्तरम् १

सभास्थानम् ३९८

समान वच. ४१७

समुदाधार १९७

समुदाचारनिर्देशः ३००

समुद्रगृहकम् ३७४

सम्भोगाभावाः २७८

सर्वसाधारणनाट्यमण्डप ४६

सहचरी २४०

सहचनकृता ४१९

सहृदयत्वम् ४३५

सारथि २०२

सिद्धजगत् २५०

सुधाकर २२०

सुकुमारः ३५५

सुसंस्कृतिसिद्धा ४७१

सूक्ष्मनिर्देशनम् ४२१

सूच्यम् ४७

सूतः २०४

सेवापतिः २१५

सेवकः ३१६

स्त्रीपानम् ४६१

स्थापक ५१

स्थापना ४५२

स्वकार्यवर्षानम्

स्वगतम् ९७, ३१५, ३४२, ४१६

होम्ययोगः १४५

हृदयनिर्मलीकरणम् ३६२

१११०१